

Етюди про звичаї

Оноре де Бальзак

ГОБСЕК

Баронові Баршу де Пеноен.

З поміж усіх вихованців Вандомського колежу, мабуть, тільки ми з тобою обрали літературний шлях. Ми, що захоплювалися філософією в тому віці, (коли нам годилося захоплюватися тільки *De viris*). Ми зустрілися з тобою знову, коли я писав цю повість, а ти працював над своїми прекрасними творами про німецьку філософію. Отже, ми обидва лишилися вірні своєму покликанню. Сподіваюсь, тобі так само приємно буде побачити тут своє ім'я, як мені приємно написати його.

Твій давній шкільний товариш де Бальзак.

Якось узимку 1829-1830 року в салоні віконтеси де Гранлье до першої години ночі засиділися двоє гостей, що не належали до її рідні. Один з них, вродливий юнак, пішов, як тільки пробив годинник. Коли стукіт його екіпажа розлігся по подвір'ю, віконтеса, побачивши, що лишилися тільки її брат і друг сім'ї, які кінчали партію в пікет, підійшла до дочки; дівчина стояла біля каміна і, здавалося, уважно розглядала прозорі візерунки на екрані, хоч насправді так явно прислухалась до шуму кабріолета, що це підтвердило побоюваннями матері.

- Камілло, якщо ти й далі так поводитимешся з молодим графом де Ресто, як сьогодні ввечері, я змушена буду не приймати його більше. Послухайся мене, моя дитино, якщо ти віриш моїй ніжній любові, дозволь мені керувати тобою в житті. У сімнадцять років дівчина ще не може судити ні про майбутнє, ні про минуле, ні про певні суспільні вимоги. Я зверну твою увагу тільки на одну обставину. У пана де Ресто є мати, що здатна розтринькати мільйони, жінка низького походження, дівоче прізвище її Горіо, і в молоді роки вона давала чимало приводів до пліток. Вона так погано ставилася до свого батька, що, либонь, не заслуговує мати такого гарного сина. Молодий граф обожнює її і підтримує з синівською відданістю, вартою найбільшої похвали, так само піклується він про свого брата й сестру. Та яка б чудова не була його поведінка, - додала віконтеса, лукаво усміхаючись, - поки жива його мати, жодна порядна родина не наважиться довірити юному Ресто майбутнє і статок своєї дочки.

- Я почув кілька слів, що спонукають мене втрутитися до вашої розмови з мадемуазель де Гранлье, - вигукнув друг дому. - Я виграв, графе, - сказав він, звертаючись до партнера, - залишаю вас, щоб поспішити на допомогу вашій племінниці.

- От що значить мати слух адвоката, - мовила віконтеса. - Любий мій Дервілю! Як ви могли почути те, що я так тихо казала Каміллі?

- Я все зрозумів з виразу ваших очей, - відповів Дервіль, сідаючи в м'яке крісло, що стояло біля каміна.

Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де Гранлье вмостилася в низенькому

зручному кріслі між дочкою і Дервілем.

- Час, віконтесо, розповісти вам одну історію, що змусить вас змінити свою думку про багатство графа де Ресто.

- Історію? - вигукнула Камілла. - Починайте ж мерщій, пане Дервіль.

Дервіль кинув на пані де Гранльє погляд, який дав їй зрозуміти, що ця оповідь зацікавить її. Віконтеса де Гранльє багатством і знатністю роду була одною з найвпливовіших дам Сен-Жерменського передмістя, і, звісно, може здатися дивним, що якийсь паризький адвокат наважувався говорити з нею так невимушено і поводитись у її салоні так вільно; проте це досить легко пояснити. Пані де Гранльє, повернувшись до Франції разом з королівською родиною, оселилася в Парижі, де спочатку жила тільки на пенсію, призначену їй Людовіком XVIII із сум цивільного листа - становище для неї нестерпне. Дервіль випадково виявив деякі формальні неправильності, допущені ще республікою під час продажу особняка де Гранльє, і заявив, що будинок мають повернути віконтесі. Уклавши акордний договір, він розпочав процес і виграв його. Підбадьорений цим успіхом" адвокат так щасливо повів процес проти якоїсь, не пам'ятаю вже, якої саме, богадільні, що добився повернення віконтесі Ліснейського лісу. Потім утвердив її права на кілька акцій Орлеанського каналу і досить значне нерухоме майно, що його імператор передав громадським установам. Повернутий завдяки Спритності молодого повіреного статок пані де Гранльє став давати близько шістдесяти тисяч франків, річного прибутку, а тут наспів закон про відшкодування збитків емігрантам, і вона одержала величезні гроші. Людина неабиякої чесності, освічена, скромна і добре вихована, адвокат відтоді став другом сім'ї Гранльє. Своїм поведженням щодо пані де Гранльє він здобув пошану і клієнтуру в найкращих, домах Сен-Жерменського передмістя, однак не, скористався з цієї прихильності, як зробила б на його місці людина честолюбна. Він не погоджувався на пропозиції віконтеси, що умовляла його продати свою контору і перейти до судового відомства, де він за її протекцією швидко зробив би кар'єру. За винятком дому пані де Гранльє, де він іноді проводив вечори, він бував у вищому світі тільки заради того, щоб підтримувати свої зв'язки. Він був щасливий, що, ревно захищаючи інтереси віконтеси де Гранльє, показав їй свій хист, інакше-бо він ризикував втратити свою контору, бо в душі не був справжнім адвокатом. З того часу, як граф Ернест де Ресто почав бувати у віконтеси і Дервіль помітив симпатію Камілли до цього юнака, адвокат став постійним гостем у пані де Гранльє, немов якийсь дженджик з Шосе д'Антен, недавно допущений в аристократичні кола Сен-Жерменського передмістя. За кілька днів перед цим вечором він, зустрівши на одному балу Каміллу, сказав їй, кивнувши на молодого графа:

- Шкода, що в цього хлопчика немає двох або трьох мільйонів, правда?

- А хіба це таке вже щастя? Не думаю, - відповіла вона. - Пан де Ресто дуже обдарована, освічена людина і має добру репутацію у міністра, в якого він служить. Я не сумніваюся, що він стане видатним діячем. А коли "цей хлопчик" добереться до влади, багатство саме прийде до нього.

- Так, але якби він уже тепер був багатий!

- Якби він був багатий, - сказала Камілла, зашарівшись, - то всі дівчата, скільки їх тут є, почали б змагатися за нього, - додала вона, кивнувши на дівчат, що танцювали кадрили.

- І тоді, - додав адвокат, - мадемуазель де Гранлье була б не одна, з якої він не зводить погляду. Але чому ви червонієте? Він вам подобається, правда ж? Ну, скажіть...

Камілла спурхнула з крісла.

"Вона любить його", - подумав Дєрвіль.

З того дня Камілла почала ставитися до адвоката з особливою увагою, помітивши, що він схвалює її прихильність до молодого графа Ернеста де Ресто. Досі, хоч вона й знала про все, чим її родина завдячує Дєрвілеві, в її ставленні до нього було більше поваги, ніж справжньої дружби, більше ввічливості, ніж теплоти; її манери, як і тон її голосу, завжди давали йому відчуття відстань, встановлену між ними світським етикетом. Вдячність - це борг, який діти не завжди охоче приймають у спадщину від батьків.

- Ця пригода, - сказав Дєрвіль, трохи помовчавши, - нагадує мені єдиний у моєму житті... Ну от, ви вже й смієтесь, - зауважив він, - гадаючи, що адвокат збирається розповісти вам роман із свого життя. Але ж і мені було колись, як і всім людям, двадцять п'ять років, і в цьому віці я вже набачився дивних речей. Я мушу почати з розповіді про одну особу, якої ви не могли знати. Мова йде про лихваря. Уявіть собі жовтувато-бліде, тьмяне обличчя, з дозволу Академії, я назвав би його місячним ликом, бо воно скидалося на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в мого лихваря було зовсім гладеньке, завжди старанно зачесане, з сивиною, попелясто-сіре. Риси його обличчя, непорушні, холодні, як у Талейрана, були мов вилиті з бронзи. Його маленькі очі, жовті, як у тхора, були майже зовсім без вій і боялися світла; тому він захищав їх козирком старого картуза. Кінчик гострого носа був так поритий віспою, що скидався на буравчик. Губи у нього були тонкі, як у алхіміків та старезних дідів на картинах Рембрандта або Метю. Говорив цей чоловік тихо, лагідно і ніколи не гарячкував. Його вік був загадкою: не знати було, чи він передчасно постарівся, чи зберіг свою молодість, щоб вона йому служила вічно. Його кімната, де все було охайне і потерте, починаючи з зеленого сукна на письмовому столі-до килима над ліжком, скидалася на холодну оселю самотньої старої діви, що цілими днями стирає порошок з своїх меблів. Узимку головешки в каміні, завжди присипані купкою попелу, диміли, ніколи не розгоряючись полум'ям. Його вчинки, з тієї миті, коли він прокидався і до нападів кашлю ввечері, були розмірені, як коливання маятника. Це була якась людина-автомат, котру нібито щоденно заводили. Якщо торкнутись мокриці, що повзе по паперу, вона зупиниться і прикинеться мертвою; так само і цей чоловік спинявся раптом посеред розмови і мовчав, коли проїжджав екіпаж, чекаючи, доки гуркіт стихне, щоб не напружувати голосу. Наслідуючи Фонтенеля, він заощаджував свою життєву енергію, приборкуючи в собі всі людські почуття. Тим-то життя його текло так само безшумно, як пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювались, несамовито кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, де

щойно зарізали качку. Надвечір людина-вексель ставала звичайною людиною, а злиток металу в її грудях – людським серцем. Якщо цей чоловік був задоволений з минулого дня, він потирив руки, а з глибоких зморщок його обличчя неначе випромінювався димок веселості, справді-бо неможливо інакше передати німу гру його мускулів обличчя, що нагадувала беззвучний сміх Шкіряної панчохи. Навіть під час найсильніших проявів радості його мова була односкладова, а манери стримані. От якого сусіду послав мені випадок, коли я жив на вулиці де Гре будучи ще тільки молодшим клерком у конторі адвоката і кінчаючи третій курс юридичного факультету. Цей вогкий і похмурий будинок не мав двору, всі вікна його виходили на вулицю, а кімнати були розміщені, мов чернечі келії: всі однакові за розміром, єдині двері кожної виходили у довгий напівтемний коридор з маленькими віконцями. Цей дім і справді був колись монастирською гостиницею. Веселий настрій якого-небудь світського гульвіси згасав при першому погляді на похмуру оселю ще до того, як вів заходив до мого сусіди: будинок і його господар були схожі один на одного – мов скеля і устриця, що приліпилася до неї. Єдиною людиною, з якою старий підтримував стосунки, був я: він заходив до мене попросити вогню, позичити книжку, газету, дозволяв мені вечорами приходити в його келію, і ми часом розмовляли, коли він був у гарному настрої. Ці ознаки довір'я були наслідком чотирирічного сусідства і моєї розсудливої поведінки, що через брак грошей багато в чому була схожа на життя самого старика. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий чи бідний? Ніхто б не міг відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив у нього грошей. Його багатство зберігалось, мабуть, у банківських склепах. Він сам стягав гроші по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухих, як у оленя, ногах. А втім, він був мученик своєї обережності. Якось випадково при ньому було золото, і раптом з кишені жилета хтосьна-як випав наполеондор. Один пожилець, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому.

– Це не моя, – відповів той, замахавши рукою. – У мене – золото! Хіба, я жив би так, як живу, коли б був багатий?

Уранці він сам готував собі каву на залізній жаровні, що завжди стояла в закіптюженому кутку каміна; кухмістер приносив йому обід. Наша стара воротарка у певний час приходила прибирати його кімнату. Нарешті, з примхи долі, що її Стерн назвав би приреченістю, цю людину звали Гобсек. Пізніше, коли я вів його справи, я дізнався, що тоді, як ми з ним познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Він народився 1740 року в передмісті Антверпена; мати його була єврейка, батько – голландець, звали його Жан-Естер Ван Гобсек. Ви, звичайно, пригадуєте, як увесь Париж був схвилюваний вбивством жінки, прозваної Чарівна Голландка. Коли я випадково заговорив про це з моїм колишнім сусідом, він, не виявляючи ні найменшої цікавості, ні найменшого здивування, мовив:

– Це моя двоюрідна онука.

То було все, що він сказав з приводу смерті його єдиної спадкоємниці, онуки своєї сестри. На судовому розгляді я дізнався, що Чарівну Голландку справді звали Сарою ван Гобсек. Коли я спитав, чим пояснити той дивний випадок, що його двоюрідна онука

мала його прізвище, він, усміхнувшись, відповів:

- У нашій родині жінки ніколи не виходили заміж.

Цей дивний чоловік жодного разу не захотів побачити будь-кого з чотирьох жіночих поколінь свого роду. Він ненавидів своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг коли-небудь володіти хтось інший, крім нього, навіть після його смерті. Коли йому було десять років, мати влаштувала його юнгою на кораблі, що відпливав у голландські володіння в Ост-Індії. Там він промандрував двадцять років. І зморшки на його жовтуватому чолі зберігали таємниці страшних випробувань, раптових кошмарів, несподіваних подій, романтичних невдач, безмежних утіх, перенесений голод, розтоптане кохання, набуте, втрачене і знов набуте багатство, безліч смертельних небезпек, коли життя, що висіло на волосинці, рятували рішучими і жорстокими заходами. Він знав пана де Лаллі, адмірала Сімеза, пана де Кергаруета, пана д'Бстена, суддю де Сюфрена, пана де Портан-дюера, лорда Корнуельса, лорда Гастінгса, батька Тіппо-Саїба і самого Тіппо-Саїба. Той савойяр, що служив у Делі у раджі Мадхаджі-Сіндіаху і стільки зробив для встановлення влади Махараттів, мав справи з ним. У нього були зв'язки з Віктором Юзом та багатьма іншими славетними корсарами, бо він довго жив на острові Сен-Тома. Він усе перепробував, щоб розбагатіти, навіть намагався відшукати золото знаменитого в околицях Буенос-Айреса племені дикунів. Він мав відношення до всіх подій американської війни за незалежність. Проте коли йому доводилося говорити про Індію або Америку, а про них він говорив тільки зі мною, і то дуже рідко, то здавалося, що після цього він немовби кається в своїй балакучості. Якщо людяність і товариськість вважати за релігію, то його можна було назвати атеїстом. І хоч я й поставив собі за мету зрозуміти його, я все ж мушу, на сором собі, признатися, що до останньої миті його внутрішній світ лишився для мене таємницею. Іноді я питав себе, до якої статі він належить. Якщо всі лихварі схожі на нього, то, гадаю, вони без статі. Чи лишився він вірний релігії своєї матері, а чи дивився на християн, як на свою здобич? Чи став він католиком, магометанином, брахманом або лютеранином? Я ніколи нічого не міг дізнатися про його релігійні переконання. Здавалося, він скоріше байдужий до релігії, аніж невіруючий. Раз увечері я зайшов до цього чоловіка, у якого все життя зводилося до золота і якого, іронічно чи на сміх, його жертви, котрих він називав своїми клієнтами, прозивали "батечко Гобсек".

Він, як завжди, сидів у своєму кріслі, нерухомий, мов статуя, втупивши очі в карниз каміна, на якому він, здавалося, перечитував свої дисконтові векселі. Чадна лампа на зеленій підставці кидала світло, що не тільки не оживляло обличчя старого, але ще більше підкреслювало його блідість. Він мовчки глянув на мене і кивнув на приготовлений для мене стілець.

"Про що думав ця істота? - питав я себе. - Чи знає вона, що на світі є бог, почуття, жінки, щастя?"

Я пожалів його, як пожалів би хворого. Але водночас я добре розумів, що коли в нього в банку лежать мільйони, то в думці він може володіти всією землею, яку він об'їздив, обшарив, зважив, оцінив, пограбував.

- Добри вечір, батечку Гобсек, - сказав я.

Він повернув до мене голову, і його густі чорні брови злегка зійшлися, - цей характерний порух у нього рівноцінний найпривітнішій усмішці жителя півдня.

- Ви сьогодні такі похмурі, як того дня, коли вас повідомили про банкрутство видавця, спритністю якого ви так захоплювалися, хоч і самі стали його жертвою.

- Жертвою? - спитав він здивовано. - Хіба, щоб дійти полюбовної згоди, він не віддав вам борг векселями, підписаними після банкрутства фірми, а коли його справи поліпшали, хіба він не примусив вас зменшити йому борг на підставі цієї угоди?

- Так, він був хитрий, - відповів старий. - Але я його потім перехитрив.

- А що, у вас є які-небудь векселі для протесту? Здається, сьогодні тридцяте число.

Про гроші я говорив з ним уперше. Він глузливо глянув на мене, потім солодким голосом, інтонації якого були схожі на звуки, що їх добуває з флейти невправний учень, сказав:

- Я розважаюсь.

- Отже, ви іноді і розважаєтесь?

- А ви гадаєте, що поет це тільки той, хто друкує вірші? - спитав він, низавши плечима і презирливо глянувши на мене.

"Поезія? У такій голові?" - подумав я, бо ще нічого не знав про його життя.

- А в кого життя може бути таке блискуче, як у мене? - сказав він, і очі його заблищали. - Ви молоді, у вас кров грає, а в голові туман. Ви дивитеся на палаючі головешки в каміні і бачите у вогниках жіночі личка, а я бачу там тільки вугілля. Ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Ну що ж, збережіть свої ілюзії, коли можете. Я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Чи ви мандруватимете, чи сидітимете біля каміна та своєї дружини, неминуче прийде час, коли життя стане тільки звичкою до певного улюбленого вами оточення. Щастя полягатиме тоді у тренуванні своїх здібностей, звернутих на речі реальні. Крім цих двох правил, усе інше - облуда. Мої принципи змінювалися залежно від обставин, я мусив їх змінювати на кожній географічній широті. За те, чим у Європі захоплюються, в Азії карають. Те, що в Парижі вважають пороком, за Азорськими островами стає конче потрібним. Нічого немає тривкого на цім світі, є тільки умовності, що змінюються залежно від клімату. Для того, хто змушений пристосуватися до всіх життєвих умовностей, переконання й мораль - пусті слова. Непохитне тільки одне-єдине почуття, яким наділила нас природа: Інстинкт самозбереження. У наших європейських суспільствах цей інстинкт називається особистим, інтересом. Якби ви прожили стільки, як я, то звали б, що з усіх земних благ є тільки одне, досить надійне, щоб людина прагнула його. Це є золото. В золоті втілено всі людські сили. Я подорожував, я бачив, що по всій землі є рівнини й гори; рівнини набридають, гори втомлюють; отже, в якій місцевості - то байдуже. Що ж до звичаїв, - то людина скрізь однакова: скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча. То краще вже самому утискувати, ніж дозволяти, щоб тебе утискували інші. Скрізь мускулясті люди працюють, а хирляві мучаться. Та й утіхи скрізь однакові, і скрізь вони однаково вичерпують сили; гору бере над усіма тільки

одне почуття – порожній гонор. Гонор – це завжди наше "я". А що може вдовольнити гонор? Золото! Щоб здійснити ваші примхи, потрібні час" матеріальні засоби або зусилля. І от золото містить у собі все це в зародку і все дає в дійсності.

– Тільки божевільні або хворі можуть вбачати щастя в тому, щоб грати щовечора в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки дурні можуть марнувати час, розмірковуючи про буденні справи – ляже така-то пані на канапі сама чи з ким-небудь, і чого в неї більше: крові чи лімфи, темпераменту чи доброчесності. Тільки простаки можуть уявляти собі, що дають користь своїм ближнім, встановлюючи політичні" принципи, щоб керувати подіями, яких ніколи не можна передбачити. Тільки йолопи можуть залюбки говорити про акторів і повторювати їхні дотепи, робити щодня прогулянки, як звірі у своїй клітці, хіба що на більшому просторі; одягатися для інших, влаштовувати бенкети для інших, вихвалитися чистокровним конем або модним екіпажем, який пощастило придбати на три дні раніше, ніж сусідові. От вам життя наших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз! Але погляньте на життя людей з висоти, на яку їм не піднятися. В Чому щастя? Воно або у сильних почуттях, що збавляють життя, або в розмірених заняттях, які обертають його на добре відрегульований англійський механізм. Вище за це щастя стоїть допитливість, яку вважають благородною, прагнення пізнати таємниці природи або домогтися певних наслідків, відтворюючи її явища. Хіба не в цьому полягає, в загальних рисах, мистецтво і наука, пристрасть і спокій? Так от – усі людські пристрасті, розпалені зіткненням ваших суспільних інтересів, урочисто проходять переді мною, і я дивлюсь на них, а сам живу в спокої. Вашу наукову допитливість, цю своєрідну боротьбу, у якій людина завжди зазнає поразки, я заміню проникненням у всі спонукальні причини, що рухають людство. Одне слово, я володію світом, не втомлюючи себе, а світ не має наді мною ані найменшої влади. Ось послухайте, – промовив він, помовчавши, – я розповім вам про дві події сьогоднішнього ранку, які відбулися на моїх очах, і ви зрозумієте, в чім полягають мої втіхи.

Він підвівся, замкнув двері на засув, запнув стару килимову фіранку, кільця якої заскреготіли на пруті, і знову сів у крісло.

– Сьогодні вранці, – сказав він, – я мав одержати гроші тільки по двох векселях, решту я віддав напередодні замість готівки своїм клієнтам. Усе ж таки прибуток! Бо, дисконтуючи вексель, я відраховую суму на поїздку, щоб одержати гроші, і беру сорок су на візника, якого і не думав наймати. Хіба не дивно, що моє діло примушує мене бігати по Парижу заради шести франків дисконтних процентів? Це мене! Людину, нікому не підлеглу, мене, що платить тільки сім франків податку. Перший вексель на тисячу франків подав один молодик, красунь і дженджик: у нього гаптований жилет, у нього і лорнет, і тильбюрі, і англійський ніж, і багато іншого. А видала вексель одна з найвродливіших паризьких жінок, дружина багатого землевласника, графа. Чому графиня підписала вексель, юридично недійсний, але фактично надійний? Адже ці нещасні жінки, світські дами, так бояться сімейного скандалу, коли б вексель було опротестовано, що ладні розплатитися самі собою, коли не можуть заплатити грішми.

Мені закортіло довідатися про таємну ціну цього векселя. Що тут приховується: дурість, необачність, кохання чи жалість? Другий вексель на таку саму суму, підписаний Фанні Мальво, подав мені купець, який торгує тканинами і вже майже розорився. Жодна людина, маючи хоч який-небудь кредит у банку, не прийде в мою крамничку, бо перший крок від моїх дверей до мого письмового стола свідчить про розпач, про відмову кредиту в усіх банкірів і близьке банкрутство. Отже, мені доводиться бачити тільки зацькованих оленів, оточених зграєю кредиторів. Графиня живе на вулиці Ельдер, а Фанні – на вулиці Монмартр. Яких тільки здогадів я не робив, виходячи вранці з дому і якщо ці дві жінки неплатоспроможні, вони приймуть мене з більшою пошаною, ніж рідного батька. Яких тільки комедій не гратиме переді мною графиня за тисячу франків! Вона прикинеться щиросердою, почне говорити зі мною ніжним голосом, яким воркує з тим молодиком, на ім'я якого видано вексель, почне розсипати пестливі слова, може, навіть богатиме мене! А я...

Старий кинув на мене холодний погляд.

– А я непохитний, – сказав. – Я з'явлюсь там, як месник, як муки сумління. Та облишмо здогади. Приходжу.

– Графиня ще спить, – каже мені покоївка.

– Коли її можна бачити?

– Ополудні.

– Може, графиня нездужає?

– Ні, пане, але вона повернулася з балу о третій годині ранку.

– Мене звуть Гобсек, перекажіть їй, що приходив Гобсек. Я ще раз зайду ополудні.

І я йду собі, відзначаючи свої відвідини слідами на килимі, що вкриває східці. Я люблю бруднити килими в багатів – не через дріб'язкове самолюбство, але щоб дати відчутти пазури неминучості. Приходжу на вулицю Монмартр до непоказного на вигляд будиночка, відчиняю стару хвіртку і бачу один з тих темних дворів, у які ніколи не заглядає сонце. У комірчині воротаря чорно, шибки в ній схожі на рукав дуже поношеного ватного пальта – темні, заяложені, потріскані.

– Панна Фанні Мальво вдома?

– Вона вийшла, але якщо ви прийшли з векселем, то гроші ось тут.

– Я прийду пізніше, – сказав я.

Гроші залишено воротарці – чудово, але мені захотілося познайомитися з самою боржницею. Я уявляв її собі гарненькою вертихвісткою. Увесь ранок я провів на бульварі, роздивляючись гравюри, виставлені у вітринах магазинів, а коли пробило полудень, я вже був у вітальні, що межувала із графининою спальнею.

– Графиня щойно дзвонила мені, – сказала покоївка. – Не думаю, щоб вона зараз прийняла вас.

– Я почекаю, – відповів я, сідаючи в крісло. Гранчасті жалюзі відкрились, вбігла покоївка і сказала:

– Заходьте, пане.

– З солоденького голосу покоївки я догадався, що її господині платити нічим. Яку ж

прекрасну жінку я тут побачив. Поспішаючи, вона накинула на свої голі плечі тільки кашемірову шаль і закуталась нею так, що легко можна було вгадувати її форми. Вона була в пеньюарі, обшитому білосніжними рюшами, – отже, графиня щороку витрачала близько двох тисяч франків на пралю. Її чорне волосся вибивалося густими кучерями з-під гарненької шовкової косинки, недбало зав'язаної вузлом на голові, як у креолок. Її постіль була безладно розкидана, певно, від неспокійного сну. Художник дорого заплатив би, щоб побути хоч кілька хвилин ранком у спальні моєї боржниці.

Під кокетливо підвішеними занавісками зім'яте простирало на пуховику із блакитного шовку, вдавлена подушка, мереживна облямівка якої яскраво відрізнялася на лазуровому тлі, зберігали неясний відбиток розкішних форм, що дражнив уяву. На широкій ведмежій шкурі, розстеленій коло лев'ячих ніжок ліжка, вирізьблених з червоного дерева, виблискувала пара білих атласних черевичків, кинутих з тим недбальством, що його викликає втома після балу. На спинці стільця висіла зім'ята сукня, рукавами торкаючись підлоги. Панчохи, такі тонкі, що їх заніс би найменший подув вітру, валялися зібгані коло ніжки, крісла. Білі підв'язки простягнулися вздовж маленького дивана. Дороге напів-розгорнуте віяло мінилося на каміні. Шухляди в комоді були висунуті. Квіти, діаманти, рукавички, пояс розкидано було по всій кімнаті. Я вдихав неясний аромат парфумів. У всьому була краса, позбавлена гармонії, розкіш і безладдя. А злидні, що під усім цим причаїлися, вже підводили голову і давали відчутти свої гострі зуби їй або її коханцеві. Втомлене обличчя графині було схоже на цю кімнату, вкриту слідами минулого свята.

Ці порозкидані дрібнички збуджували в мені жаль: ще вчора вони були її вбранням і викликали в когось захоплення. Ці сліди кохання, розбитого муками сумління, цей образ марнотратного, розкішного, шумного життя виказували танталові зусилля задержати скороминущі втіхи. Червоні плями, що виступили на щоках молодої жінки, свідчили про ніжність її шкіри, але обличчя її мов припухло, а темні кола під очима, здавалося, вимальовувалися виразніше, ніж завжди. І все ж у неї було стільки природної сили, що ці ознаки нерозсудливого життя не спотворювали її вроди. Очі їй блищали. Схожа на одну з тих Іродіад, які завдячують своїм існуванням пензлеві Леонардо да Вінчі (я перепродував колись картини старих майстрів), вона була сповнена життя і сили; нічого хирлявого, вбогого не було ні в лініях її фігури, ні в рисах лица; вона викликала почуття любові, але сама, здавалося мені, була дужча за любов. Вона мені сподобалась. Уже давно моє серце так не билось. Отже, я вже одержав плату. Я сам дав би тисячу франків за почуття, що нагадало б мені молодість.

– Пане, – сказала вона, запропонувавши мені сісти, чи не зробите ви ласку, зачекавши борг?

– До завтрашнього полудня, графине, – відповів я, згортаючи пред'явлений їй вексель. – До того часу я не маю права опротестувати його.

А нишком подумав: "Плати за свою розкіш, за свій титул, плати за своє щастя, за свої привілеї, якими ти користуєшся. Для охорони свого статку багаті вигадали суди, суддів і гільйотину, до яких, мов метелики на згубний для них вогонь свічки, тягнуться

недосвідчені. Але для вас, людей, що сплять на шовках і під шовками, є щось інше: муки сумління, скрегіт зубовий, прихований усмішкою, химери з лев'ячою пащею, що встромлюють ікла вам у серце".

- Опротестувати? Невже ви думаєте про це? - вигукнула вона, дивлячись на мене. - Невже ви так мало поважаєте мене?

- Коли б, графине, сам король заборгував мені і вчасно не заплатив, я б подав у суд на нього ще скоріш, ніж на якого іншого боржника.

У цей час хтось тихенько постукав у двері.

- Мене немає вдома! - владним тоном сказала молода жінка.

- Анастасі, це я. Мені треба з вами поговорити.

- Трохи пізніше, мій любий, - відповіла вона вже не так гостро, але все ж суворо.

- Що за жарти! Ви ж з кимось розмовляєте, - відповів, входячи, мужчина; це міг бути тільки сам граф.

Графиня глянула на мене, і я зрозумів: вона стала моєю рабою. Свого часу, юначе, я був такий дурний, що не опротестовував векселів. 1763 року в Пондішері змилювався над одною жінкою; а вона мене любісінько, обдурила. Так мені й треба було - навіщо я повірив їй?

- Чого вам треба, добродію? - спитав мене граф. Я бачив, як графиня затремтіла всім тілом, як біла оксамитна шкіра на її шії взялася пухирцями; по-простому кажучи, її шкіра стала гусячою. А я, я сміявся в душі, хоч ні один мускул не ворухнувся на моєму обличчі.

- Цей пан - один з моїх постачальників, - сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я наполовину витягнув з кишені вексель. Побачивши цей невблаганний порух, молода жінка підійшла до мене і дала мені брильянт.

- Візьміть, - сказала вона, - і йдіть звідси. Я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов.

На мою думку, брильянт коштував добрих тисячу двісті франків. У дворі я побачив цілу юрбу слуг, лакеї чистили свої лівреї, ваксували чоботи, конюхи мили розкішні екіпажі.

"От що, - подумав я, - жене до мене знатних панів. От що примушує їх благопристойно красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не закалятися, йдучи пішки, аристократ або той, ще під нього підробляється, ладні з головою поринути в болото".

Саме в цей час ворота розчинилися і впустили кабріолет молодого дженджика, що приніс мені вексель графині.

- Пане, - звернувся я до нього, коли він вийшов з кабріолета, - будьте ласкаві, передайте ці двісті франків графині і скажіть їй, що ту заставу, яку вона дала мені сьогодні вранці, я трохи придержу і протягом тижня вона буде в її розпорядженні.

Дженджик узяв двісті франків і глузливо усміхнувся, немовби кажучи: "Ага, заплатила! Ну що ж, тим краще".

Я прочитав на його обличчі майбутнє графині. Цей вродливий білявий красунчик, холодний, бездушний картяр, розорить себе, розорить її, розорить її чоловіка, розорить дітей, проциндрить їхню спадщину та й у інших салонах "наробить більше спустошень, ніж ціла гаубична батарея у ворожому полку.

- Потім я попрямував на вулицю Монмартр до мадемуазель Фанні. Зійшов по вузьких, дуже стрімких сходах. Коли я опинився на п'ятому поверсі, мене провели у квартиру з двох кімнат, де все" блищало чистотою, як новенький дукат. Я не помітив ні порошинки на меблях у першій кімнаті, де мене прийняла господиня - мадемуазель Фанні, молода дівчина, вдягнена простенько, але зі смаком парижанки. В неї була граціозна голівка, свіже личко, привітний вигляд: каштанове, гарно зачесане волосся, спускаючись двома круглими начосами на скроні, відтіняло блакитні, чисті, як Кришталь, очі. Денне світло, пробиваючись крізь маленькі фіранки на вікнах, м'яко освітлювало її миле личко. Безліч покровених шматків полотна, розкиданих навколо неї, свідчили про її професію, - вона шила білизну. Ця дівчина видавалася духом самотності.

Подаючи їй вексель, я сказав, що вранці не застав її.

- Але ж гроші були у воротарки, - сказала вона. Я вдав, ніби не чую.

- Ви, здається, рано виходите з дому?

- Я дуже рідко виходжу, та коли працюєш уночі, то треба ж іноді хоч провітритись.

Я глянув на неї. З першого погляду зрозумів усе. Це була дівчина, яку злидні примушували працювати, не розгинаючи спини; вона, мабуть, походила з якоїсь чесної фермерської родини, на обличчі в неї були веснянки, які бувають здебільшого у сільських дівчат. Від неї віяло доброчесністю. Я ніби опинився в атмосфері щирості і душевної чистоти, і мені навіть стало легше дихати. Бідна наївна дівчина! Вона в щось вірила: над її простеньким ліжком з фарбованого дерева висіло розп'яття, прикрашене двома гілочками буксусу. Я був майже зворушений. Мені хотілося запропонувати їй гроші в позичку всього по дванадцять процентів, щоб допомогти їй придбати якесь прибуткове діло.

"Але, - подумав я, - у неї, либонь, в який-небудь молодий кузен, що примусить її підписувати векселі і оббере бідну дівчину".

І я пішов, приборкавши свої великодушні наміри, бо мені не раз доводилося спостерігати, що коли благодіяння не шкодить благодійникові, то воно вбивав облагодіяного. Коли ви ввійшли до моєї кімнати, я думав саме про Фанні Мальво, - з неї вийшла б гарна жіночка, мати сім'ї. Я порівняв її чисте самотнє життя з життям тієї графині, що почала вже підписувати векселі, а незабаром скотиться в безодню пороків на самісіньке дно.

Замислившись, він помовчав з хвилину, а я в цей час розглядав його.

- Ну, так от, - заговорив він знову, - що ви скажете - хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво забратися в найпотаємніші закутки людського серця? Хіба не цікаво пізнати життя інших людей і побачити його без прикрас? Яких тільки картин не набачишся! Тут і гидкі болячки, і невітшне горе, любовні пристрасті, злидні, що на них

чигають води Сени, юнацькі насолоди, що ведуть на ешафот, регіт розпачу і розкішні бенкети. Сьогодні бачиш трагедію: бідолашний батько наклав руки на себе, бо не може більше прогодувати своїх дітей. Завтра дивишся комедію: молодий гульвіса пробує розіграти перед тобою класичну сценку з Діманшем, пристосувавши її до нашого часу. Ви, звісно, чули, як вихваляють красномовність найновіших проповідників; іноді я гаяв час, ходив їх слухати. Їм щастило де в чому змінювати мої погляди, але поведінку – ніколи в світі! – як сказав хтось. Так от, ці добрі священики, ваші Мірабо, Верньо та інші – просто заїки порівняно з моїми повсякденними ораторами. Часто яка-небудь закохана дівчина, старий купець, що стоїть на порозі банкрутства, мати, коли хоче затаїти синову провину, артист, що сидить без шматка хліба, вельможа, який втратив ласку і через брак грошей от-от позбудеться всього, що він здобув завдяки своїм тривалим зусиллям, усі ці люди іноді зворушують мене силою свого слова. Чудові актори! Але обдурити мене їм ніколи не щастило. Мій погляд як у господа бога, – я читаю в серцях. Від мене нічого не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в кого в руках мішок золота. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що керують міністрами, починаючи від канцелярських служителів і кінчаючи їхніми коханками. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і купувати найніжніші ласки. Хіба це не втіха? Влада і втіха – хіба не в цьому полягав суть усього нашого суспільного ладу? Таких, як я, в Парижі чоловік десять; ми вершителі вашої долі – тихенькі, нікому невідомі. А життя? Хіба це не машина, яку приводять у рух гроші? Знайте, що причини завжди переходять у наслідки: ніколи не вдасться відділити душу від тіла, дух від матерії. Золото – ось духовна суть усього теперішнього суспільства. Я і мої побратими, об'єднані однаковими інтересами, збираємося в певні дні тижня в кафе "Феміда" біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один суцільному таємниці фінансового світу. Ніяке багатство не може нас обманути, – ми знаємо таємниці всіх знатних родин. У нас є щось подібне до "чорної книги", куди ми занотовуємо найважливіші відомості про державний кредит, про банки, про торгівлю. Ми нібито біржові духівники, становимо ніби священний трибунал інквізиції, де аналізуємо дуже незначні на перший погляд вчинки багатих людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас стежить за судовим середовищем, другий – фінансовим, третій за вищим чиновництвом, четвертий – за торговим. Я наглядаю за матусиними синками з багатих родин, за художниками і – акторами, світськими людьми, а також за картярами, – найцікавішою частиною паризького суспільства. Кожен оповідає нам таємниці свого сусіди. Обдурене кохання, ображений гонор – балакучі. Пороки розчарування, помста – найкращі агенти поліції. Як і я, мої побратими натішилися всім, усім переситились і люблять тепер тільки владу та гроші заради самого володіння владою грошима. Ось тут, – сказав він, показуючи на свою холодну, з голими стінами кімнату, – найпалкіший коханець, що десь в іншому місці спалахнув би гнівом від натяку і витягнув би шпагу через дрібницю, благає мене, мов бога, молитовно склавши руки. Найгордовитіший купець, найчванливіша красуня, найпихатіший військовий – тут усі благають зі слізьми люті або горя на очах. Сюди приходять благи і славетний художник, і письменник, чії імена житимуть у пам'яті

прийдешніх поколінь. А отут, – додав він, прикладаючи руку до свого чола, – містяться терези, на яких зважуються спадщина і інтереси всього Парижа. Ну як, ви й тепер думаєте, що під цією холодною, байдужою машкарою, непорушність якої так часто вас дивувала, немає радощів? – сказав він, обернувши до мене своє бліде, наче відлите з срібла обличчя.

Я повернувся в свою кімнату зовсім приголомшений. Цей маленький сухорлявий дідок раптом виріс у моїх очах, став фантастичною постаттю, втіленням влади золота. Життя і люди викликали в мене в цю мить жах.

"Невже все вирішують гроші?" – питав я себе.

Пригадую, я довго не міг заснути. Бачив купи грошей навколо себе. Мої думки посіла прекрасна графиня. Щиро признаюсь, хоч мені й соромно, вона зовсім затьмарила образ Фанні Мальво, простого, чистого створіння, приреченого на працю і невідомість. Але вранці, крізь серпанок мого пробудження, ніжна Фанні постала переді мною в усій своїй вроді, і я вже думав тільки про неї...

– Чи не хочете випити склянку води з цукром? – спитала віконтеса, перепиняючи Дервіля.

– Залюбки, – відповів він.

– Проте я не розумію, яке відношення до нас має вся ця історія, – мовила пані де Гранльє і задзеленчала дзвіночком.

– Сто чортів! – вигукнув Дервіль свою улюблену лайку. – Та я одразу розжену сон мадемуазель Камілли, коли скажу, що її щастя ще недавно залежало, від батечка Гобсека. Але старий уже помер (на вісімдесят дев'ятому році) пан де Ресто незабаром одержить чимале багатство. Як і чому – це потребує пояснень. Що ж до Фанні Мальво, то ви її знаєте: це моя дружина.

– Бідолаха, – зауважила віконтеса, – ви з властивою вам щирістю, либонь, призналися б у цьому й перед більшим товариством.

– Я ладен крикнути про це всьому світові, – відповів адвокат.

– Ось солодка вода. Пийте, пийте, мій славний Дервілю. Ви ніколи нічого не досягнете, зате будете найщасливішим і найкращим серед людей.

– Я вас покинув на вулиці Ельдера, у якоїсь графині, – промовив, підводячи голову, брат віконтеси, що трохи був задрімав. – Що ви там робили?

– Через кілька день після моєї розмови з старим голландцем я захистив дисертацію, – вів далі Дервіль. – Я дістав ступінь ліценціата юридичних наук, а потім і звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Він навіть радився зі мною щодо різних своїх ризикованих афер, у які він встрявав, зібравши точні відомості, хоча навіть не дуже досвідчений ділок вважав би їх за небезпечні. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він завжди вміло користувався ними. Та ось, попрацювавши три роки в конторі, я дістав посаду старшого клерка і переїхав з вулиці де Гре, бо мій патрон, крім ста п'ятдесяти франків на місяць, давав мені ще харчі й квартиру. Це був щасливий день! Коли я прощався з лихварем він не виявив ні почуття дружби, ні не вдоволення, не запрошував

мене заходити до нього; він тільки так на мене глянув, що можна було подумати, ніби лихвар володіє даром ясновидіння. Через тиждень старий сам прийшов до мене, приніс одну досить складну справу про відчуження майна; відтоді почав знову безплатно користатися моїми порадами, причому так невимушено, мовби платив мені за них. Наприкінці другого, 1818-1819 року мій патрон, страшений гульвіса і марнотратник, опинився у великій скруті і змушений був продати свою контору. Хоч тоді патент адвоката й не коштував так неймовірно дорого, як тепер, мій патрон заправив за свою контору чималі гроші – сто п'ятдесят тисяч франків. Якби діяльний, освічений, розумний людині довірили таку суму на купівлю цієї контори, вона могла б жити пристойно, платити проценти за позику і за десять років розквитатися з боргом. Однак у мене, сьомої дитини дрібного нуайонського буржуа, не було ні гроша. Та й знав я тільки одного капіталіста – батечка Гобсека. Честолюбна думка і якийсь промінь надії надали мені відваги звернутися до нього. І от одного вечора я повільно попрямував на вулицю де Гре. Серце в мене сильно калатало, коли я постукав у двері похмурого будинку. Мені згадалося все, що я чув од старого скнари ще тоді, коли навіть уявлення не мав, які жорстокі муки крають серце людей, що переступали цей поріг. Тепер, як і вони, я йшов до нього просити.

"Але ні, – сказав я собі, – чесна людина повинна і скрізь триматися з гідністю. Принижуватися через гроші не варто. Покажу себе таким самим розсудливим, як і він".

Після того як я виїхав, батечко Гобсек найняв мою кімнату, щоб спекатися сусідів, і велів у своїх дверях і зробити маленьке заґратоване віконце; він одчинив двері тільки після того, як розгледів мене у віконце.

– Ну, то що, – своїм пискливим голосом звернувся старий до мене, – ваш патрон продав свою контору?

– Звідки ви знаєте про це? Він про це ще нікому не казав, окрім мене.

Губи в старого зібралися по куточках складками, мов завіски, і цю німу посмішку супроводив холодний погляд.

– Якби цього не трапилось, я не бачив би вас у себе, – додав він сухо і замовк.

Я стояв спантеличений...

– Послухайте мене, батечку Гобсек, – почав, намагаючись говорити якнайспокійніше, хоч безстрасний погляд старого, що не зводив з мене прозорих блискучих очей, бентежив мене.

Він зробив жест, що означав: "Кажіть".

– Я знаю, що вас дуже важко зворушити. Отож не марнуватиму своєї красномовності, силкуючись змалювати становище бідного клерка, який покладає надію тільки на вас, бо в усьому світі немає, крім вашого, іншого серця, котре може його зрозуміти. Але облишмо серця; діло роблять по-діловому, а не як у романах з сентиментальними дурницями. Річ ось у чім. Контора дає моему патронові щороку двадцять тисяч франків прибутку; але я певен, що мені вона даватиме сорок! тисяч. Він хоче її продати за п'ятдесят тисяч екю. Я почуваю: тут, – сказав я, ударивши себе по лобі, – дещо є, і коли б ви згоднілись позичити мені суму, потрібну на купівлю контори,

я за десять років сплатив би вам борг.

- Оце називається говорити по-діловому, - відповів Гобсек, потискаючи мені руку. - Відколи я веду діла, - сказав він, - ніхто не пояснював мені так ясно причин своїх відвідин. А які гарантії? - спитав, змірявши мене поглядом з голови до ніг. - Ніяких, - відповів сам собі, трохи помовчавши. - Скільки вам років?

- Через десять день мине двадцять п'ять, - відповів я. - Інакше я не міг би укласти угоди.

- Правильно.

- Ну, то як же?

- Це можливо.

- Правда? Тоді треба це робити і швидше, інакше можуть знайтись інші покупці.

- Принесіть мені завтра вранці ваше свідоцтво про народження, і ми поговоримо про ваше діло. Я подумаю.

Другого дня, о восьмій годині ранку, я був у старого. Він узяв документ, надів окуляри, покашляв, сплюнув, загорнувся в свій чорний халат і прочитав виписку із актів громадянського стану від першого і до останнього слова. Потім подивився на нього з одного боку, з другого, глянув на мене, знову покашляв, засувався на стільці і сказав:

- Це діло можна облагодити, Я весь затремтів.

- Я беру за кредит по-різному, - почав він знов. - Найменше п'ятдесят процентів, сто, двісті, а то й п'ятсот.

Почувши це, я зблід.

- Ну, а з вас заради нашого знайомства я візьму тільки дванадцять з половиною процентів на... - Він зам'явся. - Ну, добре, я задовольнюсь тринадцятьма, процентами на рік. Це вам підходить?

- Так, - відповів я.

- Глядіть. Якщо це для вас забагато, захищайтесь, Гроцію (він інколи жартома називав мене Гроцієм). Вимагаючи від вас тринадцять процентів, я роблю своє діло. А ви прикиньте, чи зможете їх платити. Я не люблю людей, які одразу на все згоджуються. Може, це забагато?

- Ні, - відповів я, - я виплачу, мені тільки доведеться трохи більше працювати.

- Ще б пак, - промовив він, кидаючи на мене скося лукавий погляд. - Ваші клієнти заплатять.

- Ні, до біса! - вигукнув я. - Я сам заплачу. Я радше дам руку собі відрубати, ніж обдиратиму людей.

- Годі-бо вам, - сказав Гобсек.

- Але ж гонорар платять за таксою, - відказав я.

- На деякі справи, наприклад, на полюбовні угоди, відстрочення виплат, примирення - такси немає, - заперечив він. - Отже, в цих випадках ви можете, правити по дві, по три тисячі франків, навіть по шість тисяч, залежно від того, наскільки важлива справа, та ще за свої поради, поїздки, складання проектів угоди доповідних

записок, за балаканину в суді. Треба тільки вміти знаходити такі справи. А я вас рекомендуватиму як дуже досвідченого і тямущого адвоката і посилатиму вам стільки клієнтів, що адвокатська братія лусне від заздрості. Мої колеги, Вербруст, Пальма і Жігонне, доручатимуть вам вести свої справи про відчуження земельних ділянок – у них таких справ хоч греблю гати. Отже, ви матимете дві клієнтури: одна перейде у спадок від вашого патрона, а другу дам я. Либонь, з вас треба було б узяти по п'ятнадцять процентів за мої сто п'ятдесят тисяч франків.

– Добре, але не більше, – сказав я з рішучістю людини, що більше нічим не поступиться, Гобсек полагіднішав і, здавалось, був задоволений з мене.

– За контору я сам заплачу вашому патрону, – сказав він. – Я добиватимуся солідної скидки і з ціни і з застави.

– О, щодо гарантій – усе що завгодно. А ви мені дасте після цього п'ятнадцять векселів, кожен на десять тисяч франків з умовою, що це подвійне зобов'язання буде засвідчене...

– Е, ні! – вигукнув Гобсек, перепиняючи мене. – Чому ви хочете, щоб я вам більше довіряв, ніж ви мені?

Я промовчав.

– І, крім того, – говорив він далі добродушним тоном, – ви вестимете мої справи, поки я живу, не вимагаючи гонорару. Добре?

Гаразд, якщо тільки вони не потребуватимуть моїх витрат.

– Правильно, – сказав він. – Ага, от що, – додав старий, і обличчя його стало незвично ласкаве. – Ви мені дозволите приходити До вас?

– Завжди буду радий вас бачити.

– Так, але вранці це буде досить важко. У вас свої справи, а в мене – свої.

– Приходьте ввечері.

– О ні, – жваво заперечив він. – Вам треба бувати в товаристві, зустрічатись з своїми клієнтами. А в мене свої друзі, ми буваємо увечері в кафе.

"У нього друзі! Невже?" – подумав я і сказав:

– Ну, добре. То, може, зустрічатимемося за обідом?

– Чудово! – погодився Гобсек. – Після біржі, о п'ятій годині. Домовимося так: я приходитиму до вас щосереди і щосуботи. Ми говоритимемо про свої справи, як друзі. Хо-хо! Я іноді буваю веселий. Ви частуватимете мене крильцем куріпки, склянкою шампанського, і ми з вами балакатимемо. Я знаю багато історій, які вже тепер можна розказати і які навчать вас багато чого: ви пізнаєте людей, а надто – жінок.

– Гаразд! Куріпка і склянка шампанського. Тільки не тринькайте грошей, бо втратите моє довір'я. Не живіть на широку ногу. Найміть одну-єдину стару служницю – ото й усе. Я навідуватимусь до вас, щоб знати, як ваше здоров'я. Я ж вкладаю у вас цілий капітал! Хе-хе! Я повинен бути в курсі ваших справ. Отже, приходьте сьогодні ввечері з своїм патроном.

– Може, це нескромне запитання, але скажіть мені, будь ласка, – звернувся я до старого, коли він провів мене до порога, – навіщо вам знадобилася моя метрика?

Жак-Естер ван Гобсек знизав плечима і, лукаво всміхаючись, відповів:

- Яка нерозумна ця молодь! Знайте ж, пане адвокат, - бо вам це треба знати, щоб не вскочити в халепу, - до тридцяти років чесність і талант ще можуть бути свого роду заставою для позички. Коли ж люди ні перескочило за цей вік, покладатися на неї вже не можна.

І він зачинив за мною двері. Через три місяці я став повіреним. А незабаром, пані, мені пощастило виграти справу про повернення вам вашого майна. Цей успіх зробив мене відомим. Незважаючи на величезні проценти, що я мусив платити Гобсекові, я через п'ять років уже розквитався з боргом. Я одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав. Схожість нашої долі, праця та успіхи ще більше зміцнили наше почуття. Помер її дядько, розбагатілий фермер, лишивши їй у спадщину сімдесят тисяч франків, і це дало мені змогу розплатитися з Гобсеком. Відтоді мов життя стало суцільним щастям та благоденством. Але годі про себе. Немає такого нуднішого за щасливу людину. Вернімось до героїв моєї історії. Через рік після того, як я купив контору, мене майже силоміць затягнули на холостяцький обід. Його давав, програвши заклад, один з моїх приятелів молодому дженджику, який тоді був дуже відомий у вищому світі. Пан де Трай - цвіт тодішнього дендізму, мав величезний успіх...

- Та й тепер ще має, - сказав граф де Борн, не запиняючи повіреного. - Ніхто так не носить фрак, ніхто краще від нього не править цугом. А як Максим грав в карти, їсть і п'є! Таких витончених манер не побачиш в цілому світі. Він знається на конях, на капелюхах, на картинах. Усі жінки до нестями закохані в нього. Він за рік проциндрює тисяч сто, хоч ніхто не знає, щоб у нього був маєток чи якась рента. Це тип мандрівного лицаря нашого часу, а мандрує він по салонах, будуарах, бульварах, це свого роду амфібія, бо в його вдачі чоловічих рис стільки ж, скільки й жіночих. Граф Максим де Трай - істота чудна, здатна на все і ні на що, його бояться і зневажають, він знав все і не тямить нічого, однаково може вчинити благодіяння і злочин. Він то підлий, то благородний бретер, більше закаляний у болото, ніж заплямований кров'ю; людина, яку може мучити клопіт, але не сумління, яку більше цікавлять відчуття, ніж думки, зовні - запальна, а насправді холодна, як лід - кільце, що може об'єднати каторжників і людей вищого світу. Розум у Максима де Трай неабиякий. З таких людей іноді виходять Мірабо, Пітті, Ришельє, але частіше графи де Горни, Фук'є-Тенвілі і Коньяри. - Так от, - знову почав Дервіль, уважно вислухавши брата віконтеси, - я багато чув про цього чоловіка від бідного старого Горіо, одного з моїх клієнтів, і ухилявся від небезпечної честі познайомитися з ним, коли зустрічався в товаристві. Та мій приятель так настійливо просив бути в нього на обіді, що я не міг відмовитись, не накликавши на себе лихої слави святенника. Вам, пані, важко було б уявити, що таке холостяцький обід. Це пишнота і вишуканість, розкіш скнари, який через чванливість став на один день щедрим. Увійдеш і очей не відведеш, такий лад панує на столі. Білосніжна мережана скатерть, виблискує срібло, кришталь. Одне слово, життя там у повному цвітінні. Молоді люди чарівні, усміхаються, розмовляють тихенько і скидаються на женихів під вінцем - усе непорочно навколо них. А через дві години... На столі, мов

на полі брані після битви; скрізь побиті келихи, зібгані, зім'яті серветки, недоїдки, на які гидко дивитися; потім починаються крики, від яких голова розвалюється, блазнівські тости, перехресний вогонь епіграм і непристойних жартів, почервонілі обличчя, порожні палаючі очі, груба відвертість душевних признань. Зчиняється пекельний гармидер: одні б'ють пляшки, інші співають пісень; сваряться, цілуються або б'ються. У повітрі такий огидний чад, змішаний із сотні запахів, і такий рев, наче сто голосів кричать разом. Ніхто вже не помічав, що він їсть" що п'є, що каже. Одні похмуро мовчать, інші без угаву галасують; той несамовито весь час повторює одне слово, розмірено гуде дзвін; а той пробує командувати всім цим шарварком, а найдосвідченіший пропонує поїхати в злачні місця. Якби сюди ввійшов хтось тверезий, і то подумав би, що попав на вакханалію. І от у цьому гармидері де Трай спробував домогтися моєї прихильності до нього. Я ще дещо метикував і був насторожі. Щодо нього, то він, хоч і прикинувся зовсім п'яним, і був цілком тверезий і думав тільки про свої справи. Не знаю, як це сталося, але він таки причарував мене і, виходячи о дев'ятій годині вечора з вітальні Грінйона, я пообіцяв, що завтра вранці відвезу його до нашого батечка Гобсека. Слово "честь", "добročинність", "графиня", "порядна жінка", "нещастя", "розпач" мов чари перепліталися в його вишуканій мові. Коли я наступного ранку прокинувся і хотів пригадати, що я робив напередодні, мені дуже важко було дати лад своїм думкам. Нарешті я згадав, що дочці одного з моїх клієнтів загрожує небезпека втратити своє чесне ім'я, пошану і любов чоловіка, якщо їй не пощастить до полудня добути п'ятдесят тисяч франків. ч Тут були і картярські борги, і рахунки стельмаха, і гроші, витрачені не знати на що. Мій чарівний співрозмовник запевняв мене, що ця дама досить багата і, заощаджуючи, протягом кількох років відновить своє багатство. І тільки тепер я почав розуміти причину настирливості мого приятеля. Признаюсь собі на сором – мені й на думку не спадало, що сам Гобсек був зацікавлений в тому, щоб примиритися з цим денді. Тільки-но я встав, до мене ввійшов пан Де Трай.

– Графе, – сказав я йому після того, як ми обмінялися звичайними привітаннями, – не розумію, навіщо вам треба, щоб я привів вас до Гобсека, – адже він найчемніший і найлагідніший з усіх лихварів. Він вам позичить грошей, якщо в нього є, або, певніше, якщо ви дасте йому надійні гарантії.

– Пане Дервіль, – відповів де Трай, – у мене й гадки немає примушувати вас зробити мені цю послугу, хоч учора ви мені й пообіцяли.

"Сто чортів! – вигукнув я в думці. – Невже я дозволю цьому чоловікові думати, що я не вмію додержувати свого слова?"

– Я вчора вже мав честь вам сказати, що дуже невчасно посварився з батечком Гобсеком, – зауважив граф. – Адже в усьому Парижі, крім нього, не зна йдеш фінансиста, який наприкінці місяця, коли ще не підведено баланс, може вмити відвалити сотню тисяч франків. Отож я і просив вас помирити мене з ним. Але не будемо більше говорити про це...

І пан де Трай, глянувши на мене з чемно-образливою усмішкою, зібрався йти.

- Добре, я поїду з вами до нього, - сказав я. Коли ми приїхали на вулицю де Гре, денді почав озиратися навколо так пильно й занепокоєно, що я був вражений. Його обличчя то полотніло, то червоніло, то жовкло, коли він побачив двері дому, де жив Гобсек, піт зросив йому чоло. Ми саме сходили з кабріолета, як на вулицю де Гре з-за рогу завернув фіакр. Соколинний зір Де Трая одразу розглядив, у глибині карети жінку. Вираз майже дикої радості осяяв його - обличчя. Він гукнув якогось хлопчика, що проходив мимо, і дав йому піддержати свого коня. Ми ввійшли до старого дисконтера.

- Пане Гобсек, - звернувся я до нього, - я привів до вас одного з найкращих моїх друзів. (Довіряю йому стільки ж, як і чортові, - шепнув я старому на вухо). Сподіваюся, що, знаючи мене, ви йому поверне те свою ласку (за звичайні проценти) і визволите його з скрутного становища (якщо це для вас вигідне діло).

Пан де Трай вклонився лихвареві; сів і, приготувавшись слухати, прибрав улесливу позу, граціозна догідливість якої будь-кого підкупила б; але мій Гобсек сидів у кріслі перед каміном нерухомо, як завжди, байдужий. Він скидався на статую Вольтера у перистилі Французької комедії, освітлену вечірніми вогнями. Замість привітання він ледь підняв потертий картуз, що прикривав йому голову, і смужка голого черепа, жовтого, як мармур, майнувши, ще більше підкреслила цю схожість.

- У мене є гроші тільки для моїх постійних клієнтів, - сказав він.

- Ви, отже, дуже розгнівались на мене за те, що я пішов розорятися до інших, а не до вас? - відповів, сміючись, граф.

- Розорятися? - іронічно повторив Гобсек.

- Ви хочете сказати, що не можна розорити людяну, в якій нічого немає? Ану, спробуйте знайти в Парижі людину з таким капіталом, як у мене, - вигукнув дженджик і, вставши, повернувся на каблуках. У цій блазенській вихватці було щось серйозне, але вона не розворушила Гобсека. - Хіба я не близький друг Ронкеролів, де Марсе, Франкессіні, обох Ванденесів, Ажуда-Пінто, одне слово, всіх наймодніших у Парижі молодих людей? Я незмінний партнер у картярській грі одного відомого вам принца і посла. У мене є прибутки в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені, в Баті. Хіба це не блискуче ремесло?

- Правда.

- Ви робите з мене губку, хай вам чорт! Примушуєте мене вбирати в себе гроші світського товариства, а в скрутну для мене мить, як губку, вичавлюєте. Але глядіть, з вами станеться те саме. Смерть і вас вичавить, як губку.

- Можливо.

- Якби не було марнотратників, що б ви робили? Ми один для одного конче потрібні, ми невіддільні, як душа і тіло.

- Правильно.

- Отже, вашу руку, батечку Гобсек! Будьте великодушні, якщо все це правда, правильно і можливо.

- Ви прийшли до мене, - холодно відповів лихвар, - бо Жірар, Пальма, Вербруст і Жігонне ситі донесхочу вашими векселями і всім їх нав'язують, хоч вони завдають

п'ятдесят процентів збитку. Однак мої колеги заплатили, мабуть, тільки половину їх вартості, виходить, ці векселі не варті й двадцяти п'яти процентів. Ні, уклінно дякую! Хіба я можу, додержуючи правил пристойності, – казав Гобсек, – позичити хоч гріш людині, що заборгувала триста тисяч франків і не має й шага за душею? Позавчора на балу у барона Нусінгена ви програли десять тисяч франків.

– Пане, – відповів граф, з винятковим зухвальством змірявши старого поглядом, – мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен.

– Правда.

– Мої векселі буде оплачено.

– Можливо.

– І зараз справа зводиться до того, чи дам я вам надійні гарантії на суму, яку я хочу у вас позичити.

– Правильно.

З вулиці долетів шум фіакра, що під'їжджав до будинку.

– Зараз я вам принесу дещо, і, думаю, ви будете задоволені, – заявив молодик.

– О сину мій! – вигукнув Гобсек, підводячись і потискаючи мені руку, як тільки граф зник за дверима. Якщо заклад у нього цінний, ти врятував мені життя. Адже я мало не вмер! Вербруст і Жігонне хотіли поглузувати з мене: А завдяки тобі я сам сьогодні ввечері посміюся з них.

У радості старого було щось страшне. Він уперше виявив свої почуття при мені. Хоч яка скороминуша була ця радість, але вона ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

– Зробіть мені ласку, побудьте тут, – додав Гобсек. – Хоч я й озброєний і стріляю влучно, бо я колись полював на тигрів і доводилося мені на палубі битися не на життя, а на смерть в абордажній сутичці, але все-таки побоююсь цього елегантного дурисвіта.

Старий підійшов до письмового стола і сів у крісло. Обличчя йому стало блідим і спокійним.

– Так, так, – промовив він, повертаючись до мене. – Ви напевно побачите зараз ту красуню, про яку я вам колись розповідав. Я чую в коридорі кроки аристократичних ніжок.

І справді, молодий джентльмен увійшов під руку з жінкою, в якій я одразу впізнав ту саму графиню, що колись ранком змалював Гобсек; то була одна а двох дочок старого Горіо.

Графиня зразу не помітила мене, бо я стояв у ніші вікна, повернувшись лицем до шибки. Входячи у вогку похмуру кімнату лихваря, вона скинула на Максима де Трай недовірливим оком. Жінка була така гарна, що, незважаючи на всі її гріхи, мені стало шкода її. Якась страшна туга гризла їй серце, і горде лице з шляхетними рисами спотворював погано прихований біль. Цей джентльмен став її злим генієм. Я здивувався прозорливості Гобсека, що чотири роки тому вгадав долю цих двох людей з першого ж векселя.

"Ця потвора з ангельським обличчям, – подумав я, – панує над нею, певно, використовуючи її слабості – гонор, ревності, жадобу насолод, світський-чад".

- Та й самі чесноти цієї жінки були для нього зброєю, - вигукнула віконтеса. - Він користувався з її відданості, умів розжалобити до сліз, викликати в ній властиву нашій статі великодушність і, зловживаючи її ніжністю, надто дорого продавав їй злочинні втіхи.

- Признаюсь, - сказав Дервіль, не розуміючи знаків, які подавала йому пані де Гранлье, - я не оплакував долі цієї нещасної істоти, такої чарівної в очах світу і такої жахливої для того, хто читав у її серці; ні, я здригався від жаху, дивлячись на її молодого супутника, суцього вбивцю, хоча в нього було таке ясне чоло, такі свіжі уста, мила усмішка, сліпучо-білі зуби і ангельський вигляд. У цю мить вони обоє стояли перед своїм суддею, а той спостерігав їх таким поглядом, яким, певно, старий чернець-домініканець у шістнадцятому віці спостерігав катування двох маврів у підземеллях святої інквізиції.

- Пане, чи можна одержати за ці брильянти стільки, скільки вони коштують, але з правом викупити їх? - спитала вона тремтячим голосом, простягаючи Гобсекові футляр.

- Можна, пані, - відповів я, встрявши у розмову, і вийшов із віконної ніші.

Графиня зиркнула на мене, впізнала і, мимоволі здригнувшись, скинула на мене тим поглядом, що всіма мовами означає: "Мовчіть".

- У нас, у юристів, цю операцію, - вів я, - звуть продажем з правом викупу, угода, що полягає в пере дачі рухомого або нерухомого майна на певний строк, після закінчення якого зазначена річ повертається власникові, коли він заплатить обумовлену суму.

Вона зітхнула з полегкістю. Граф Максим де Трай нахмурих брови, він зрозумів, що за такою угодою лихвар дасть за брильянти менше, бо вартість їх нестійка. Гобсек, що досі сидів нерухомо, мовчки схопив лупу і почав роздивлятися брильянти. Якби я прожив ще сто років, я б усе одно ніколи не забув його обличчя в цю мить. Бліді щоки старого порожевili, очі, в яких немов відбивався блискіт брильянтів, палали надприродним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підносячи коштовності до свого беззубого рота, немов хотів їх проковтнути. Він щось нерозбірливо бурмотів, дістаючи із скриньки то браслети, то сережки з підвісками, то намисто, діадеми, повертаючи їх на світлі, щоб оцінити їхню чистоту, прозорість, шліфовку. Він виймав коштовності із скриньки, клав назад, знову виймав, вертів у руках, і вони мінилися вогнями. Цієї миті Гобсек був скоріше дитиною, ніж стариком, або певніше - і дитиною, і стариком водночас.

- Чудові брильянти! До революції вони коштували б триста тисяч франків. Якої чистої води! Оце справжні брильянти! Безперечно, з Індії - із Голконди або із Вісапура. Хіба ви знаєте їм ціну! Ні, ні, на весь Париж тільки Гобсек уміє їх оцінити. За Імперії треба було дати більше як двісті тисяч франків за та ті окраси. - Він зробив зневажливий жест і додав: - Тепер ціна на брильянти весь час падає. Після укладення миру Бразилія закидав ними ринок, хоча воїни і жовтуваті, не такі прозорі, як індійські. Та й жінки їх тепер надівають тільки на придворні бали. - Ви, пані, там буваєте?

І, сиплячи ці страшні слова, він з невимовною радістю один по одному роздивлявся брильянти.

- Без плямочки, - казав він. - А ось цяточка. Ось тріщинка. А цей - просто чудо.

Бліде лице Гобсека було осяяне блиском цих коштовностей, і я мимоволі порівнював його з тими старими зеленкуватими дзеркалами в провінціальних готелях, що вбирають відблиски світла, не відбиваючи його, і надають мандрівникові, котрий наважується подивитися в них, вигляду людини, яка вмирає від апоплексичного удару.

- То як же? - спитав граф, поплескавши Гобсека по плечу.

Стара дитина здригнулася. Гобсек покинув свої цяцьки, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову став лихварем, ввічливим, але холодним і жорстоким, як мармуровий стовп.

- Скільки вам треба?

- Сто тисяч франків на три роки, - відповів граф.

- Можна, - сказав Гобсек, виймаючи з скриньки червоного дерева неоціненні щодо своєї точності терези. Він зважив брильянти, на око визначаючи (бог його знає як) вагу оправ. Під час цієї операції обличчя лихваря відбивало і радість, і прагнення побороти її. Графиня немов заціпеніла, поринувши в роздуми; мені здавалося, що вона раптом побачила всю глибину безодні, в яку падає. У цій жіночій душі ще були муки сумління, і, можливо, треба було зробити тільки одне зусилля - милосердно подати руку, щоб врятувати її. І я спробував це зробити.

- Це ваші брильянти, пані? - спитав я її голосно.

- Мої, - відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

- Пишіть угоду, базіко, - звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце у кріслі біля стола.

- Пані, певно, замужем? - знову спитав я. Графиня нетерпляче кивнула головою.

- Я не складатиму акта, - заявив я.

- Але чому ж? - спитав Гобсек.

- Чому? - повторив я, відвівши старого до віконної ніші, і сказав йому пошепки - Заміжня жінка в усьому залежить від свого чоловіка; угода буде недійсна, бо ви не зможете послатися на те, що не знали факту, зазначеного в самому акті. Отже, вам доведеться віддати брильянти, тому що в угоді буде зафіксовано їхню вагу, вартість і шліфовку.

Гобсек перебив мене кивком голови і, повернувшись до двох злочинців, сказав:

- Він має рацію. Умови змінюються. Вісімдесят тисяч франків готівкою, а брильянти лишаються в мене, - додав він глухим і солодким голосом. - Щодо рухомого майна фактичне володіння означає володіння по праву.

- Але... - заперечив де Трай.

- Діло ваше, або беріть, або лишайте, - знов сказав Гобсек, віддаючи скриньку графині. - Я не хочу ризикувати.

- Ви Зробили б краще, якби кинулися своєму чоловікові в ноги, - сказав я графині на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певно, зрозумів мої слова з поруху губів і холодно глянув на мене.

Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:

- Прощайте, люба Анастасі, будьте щасливі. А я... завтра я вже позбудусь усіх турбот.

- Пане, - вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека, - Я приймаю вашу пропозицію.

- Отож-то! - відповів старий. - Трудненько ж добитися вашої згоди, моя красуне. - Вів підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч франків і подав його графу. - А тепер, - сказав він з усмішкою, схожою на вольтерівську, - на решт платіжної суми я дам вам на тридцять тисяч франків дуже надійні векселі. Це все одно, що золото в злитках. Граф де Трай тільки що мені сказав: "Мої векселі завжди буде сплачено", - додав Гобсек, подаючи графині підписані графом векселі і що їх напередодні опротестував один з товаришів Гобсека і, мабуть, продав йому за безцінь.

Максим де Трай вибухнув ревом, серед якого ясно пролунали слова: "Старий шахрай!"

Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із картонного футляра два пістолети і спокійно мовив:

- Я ображений, я стрілятиму перший.

- Максиме, попросіть у пана Гобсека пробачення, - благально скрикнула графиня, вся тремтячи.

- Пане, я не мав наміру вас образити, - пробелькотів граф.

- Я це чудово знаю, - спокійно відповів Гобсек. - Ваш намір був тільки в тому, щоб не сплатити по своїх векселях.

Графиня підвелася, вклонилась і вийшла, певне, охоплена жахом. Де Трай мусив іти за нею, але, перш ніж вийти, сказав:

- Якщо ви, панове, прохопитесь хоч одним нескромним словом про все це, то проллється або ваша, або моя кров.

- Амінь, - відповів йому Гобсек, ховаючи пістолети. - Щоб пролити свою кров, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах замість крові - грязь.

Коли двері зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек схопився з місця і, пританцювуючи, закричав:

- Брильянти мої! Брильянти мої! Чудові брильянти! Які брильянти! І дешево дісталися! Ага, Вербрусте і Жігонне, ви хотіли обдурити старого батечка Гобсека. Я - ваш володар. Мені за платили сповна-!. Якими дурнями вони сидітимуть сьогодні ввечері, коли я між двома партіями в доміно розкажу їм про це дільце!

- Ця похмура радість, цей злобний тріумф дикуна, що заволодів кількома прозорими камінцями, - приголомшили мене. Я остовпів, онімів.

- Ага! Ти ще тут, мій хлопчику? - сказав він. - Ми сьогодні пообідаємо разом. Ми розважимося в тебе, адже в мене господарства немає, а всі ці ресторатори з їхніми підливами, соусами, винами можуть самого чорта отруїти.

Помітивши вираз мого обличчя, він ураз став знову холодно-байдужий.

- Ви цього не зрозумієте, - сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив на жаровні бляшану каструльку з молоком. - Може, поснідаєте зі мною? - додав. - Тут, либонь, вистачить на двох.

- Дякую, - відповів я. - Я снідаю тільки ополудні.

Цієї миті у коридорі почулись поспішні кроки.

Хтось спинився перед Гобсековими дверима і щосили загнував. Лихвар подивився у віконце і відчинив двері. Ввійшов чоловік років тридцяти п'яти, що, певно, видався старому сумирним, хоч тільки-но люто тарабанив у двері.

Відвідувач, просто вдягнений, скидався на покійного герцога Рішельє. Це був чоловік графині, якого ви, певно, зустрічали в світі; у нього була, вибачте за порівняння, аристократична постава державних мужів, мешканців вашого передмістя.

- Пане, - сказав він, звертаючись до Гобсека, який знов став спокійним, - у вас тільки що була моя дружина?

- Можливо.

- Ви що ж, не розумієте мене?

- Я не маю честі знати вашу дружину, - відповів лихвар. - Сьогодні вранці в мене було багато людей: жінок, чоловіків, дівчат, схожих на юнаків, і юнаків, схожих на дівчат. І мені було б дуже важко...

Облиште жарти, пане! Я кажу про жінку, що тільки-но вийшла від вас.

- Звідки я можу знати, що вона ваша дружина? - спитав лихвар. - Адже я ніколи не мав щастя вас бачити.

- Ви помиляєтесь, пане Гобсек, - сказав граф з глибокою іронією. - Ми одного разу зустрілися з вами в спальні моєї дружини. Ви приходили одержувати гроші за підписаний нею вексель, по якому вона ніяких грошей не брала.

- Не моє діло дошукуватись, яким способом їй було сплачено цю суму, - відказав Гобсек, лукаво глянувши на графа. - Я його дисконтував у одного з моїх товаришів. Крім того, пане, - казав далі лихвар спокійно, анітрохи не хвилюючись і підсипаючи кави в свою чашку з молоком, - дозвольте вам зауважити, що я непевний у вашому праві читати мені нотації в моєму домі. Я досягнув повноліття ще в шістдесят першому році минулого століття.

- Пане, ви тільки що купили за безцінь брильянти, що не належать моїй дружині, - це фамільні коштовності.

Не вважаю за потрібне втаємничувати вас у мої справи, але скажу вам графе: якщо графиня і взяла не спитавшись ваші брильянти, то вам треба було б попередити листовно всіх ювелірів, щоб вони не купували їх. Адже вона могла продати їх частинами.

- Пане, - вигукнув граф, - ви ж знаєте мою дружину!

- Правда.

- Як заміжня жінка, вона підвладна чоловікові. - Можливо.

- Вона не мала права розпоряджатися цими брильянтами.

- Правильно.

- Ну, то як же, пане?

- А так! Я знаю вашу дружину, вона підвладна своєму чоловікові, - цілком згоден; вона багатьом підвладна; але ваших брильянтів я не знаю. Якщо графиня підписує векселі, то вона, певно, може провадити комерційні справи, купувати брильянти, брати їх для продажу. Таке буває.

- Прощайте, пане! - вигукнув блідий від гніву граф. - Є ще суд.

- Правильно.

- Оцей добродій, - додав граф, вказуючи на мене, - був свідком продажу.

- Можливо.

Граф рушив до дверей. Відчувши, що справа повернула на серйозне, я вирішив втрутитися і примирити супротивників.

- Графе, - сказав я, - ви маєте рацію, але й пан Гобсек не винен. Ви не можете віддати до суду покупця, не втягнувши в процес вашої дружини, а ганьба впаде не тільки на неї. Я адвокат і, як офіційна особа, та й просто порядна людина, мушу сказати вам, що брильянти, про які ви говорите, пан Гобсек купив у моїй присутності. Але, гадаю, ви зробили б неправильно, спробувавши скасувати угоду як незаконну, до того ж важко буде встановити, що продано саме ваші брильянти. Правда на вашому боці, але на суді ви зазнаєте невдачі. Пан Гобсек чесний чоловік і не заперечуватиме, що купив брильянти дуже вигідно для себе, тим більше, що моє сумління і мій обов'язок велять мені підтвердити це. Але якщо ви почнете судову справу, то наслідки її будуть сумнівні. Раджу вам помиритися з паном Гобсеком. Адже він може довести на суді свою сумлінність, а вам однаково доведеться повернути йому гроші, які він заплатив за брильянти. Погодьтеся вважати їх у заставі з правом викупу через сім-вісім місяців, навіть через рік, одне слово, через час, що дасть вам можливість повернути суму, позичену графині, якщо, звичайно, ви не вирішите викупити брильянти ще сьогодні, давши надійні гарантії сплати.

Лихвар спокійнісінько мочав хліб у каву і цілком байдуже їв: але, почувши слово "примиритися", глянув на мене, мовби кажучи: "Молодець! Як ловко "користався з моєї науки". Я теж відповів йому поглядом, який він прекрасно зрозумів: "Справа дуже сумнівна, брудна, і мирова конче потрібна". Гобсек не міг від усього відмагатися, знаючи, що на суді я скажу правду. Граф подякував мені ласкавою усмішкою. Після довгого обговорення, під час якого Гобсек виявив таку спритність і зажерливість, що перевершив би учасників будь-якого дипломатичного конгресу, я склав акт, згідно з яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи проценти, а Гобсек зобов'язувався після сплати графом цієї суми повернути йому брильянти.

- Яке марнотратство! - розпачливо вигукнув чоловік графині, підписуючи акт. - Як перекинути міст через цю безодню?

- Пане, у вас багато дітей? - серйозно спитав Гобсек.

Це запитання примусило графа здригнутися, ніби лихвар, мов досвідчений лікар,

відразу намацав болюче місце. Він нічого не відповів.

- Так, так, - пробурмотів Гобсек, зрозумівши бо лісне мовчання графа. - Я чудово знаю вашу історію. Ця жінка - демон, а ви, мабуть, і досі кохаєте її. Розумію! Вона навіть мене схвилювала. Може, ви хо тіли б урятувати свій статок, зберегти його для одного або двох своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світських утіх, грайте в карти, розтринькуйте гроші і частіше приходьте до Гобсека. У світських колах називатимуть мене жидом, ефіопом, лихварем, розбійником, казати муть, що я розорив вас. Дарма! За образу кривдник дорого заплатить. Ніхто так не стріляє з пістолета і не володіє шпагою, як ваш покірний слуга. Це всі знають. А ще/раджу вам, якщо зможете, найдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє майно. Це у вас, юристів, якщо не помиляюсь, називається фідеїкоміс? - спитав він, обернувшись до мене.

Граф, здавалось, цілком був захоплений своїми думками і, покидаючи нас, сказав:

- Гроші ви одержите завтра. Приготуйте брильянти.

- По-моєму, він дурень, як усі ваші чесні люди, - зневажливо мовив Гобсек, коли граф пішов.

- Скажіть краще - як люди, охоплені пристрастю.

- За складання акта хай вам заплатить граф, - сказав він, коли я прощався з ним.

Через кілька день після цієї сцени, що відкрила мені жахливі таємниці світської жінки, якось уранці до мене в кабінет увійшов граф.

- Пане, - звернувся він, - я прийшов до вас порадитися в дуже важливій справі. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я вам цілком довіряю і маю надію довести це на ділі. Ваша поведінка на процесах пані де Гранльє понад усяку похвалу. (От бачите, пані, - сказав адвокат, звертаючись до віконтеси, - скільки разів мене винагороджено за незначну послугу, яку я зробив вам...).

Я шанобливо вклонився і відповів, що тільки виконав обов'язок чесної людини.

- Так ось, пане. Я зібрав чимало відомостей про того дивного чоловіка, якому ви маєте завдячувати своїм становищем. - сказав граф. - З усього того, що я знаю, ясно, що цей Гобсек - філософ із школи циніків. Якої ви думки про його чесність?

- Графе, - відповів я, - Гобсек - мій благодійник... По. п'ятнадцять процентів, - додав я, сміючись. - Але його скнарість усе ж не дає мені права розкрити його справжнє обличчя незнайомій людині.

- Кажіть, пане. Ваша відвертість не може пошкодити ні Гобсекові, ні вам. Я й не сподівався побачити ангела в особі лихваря.

- Батечко Гобсек, - сказав я, - наскрізь перейнятий одним принципом, що керує всіма його вчинками. За тим принципом, гроші - це товар, який можна з спокійним сумлінням продавати дорого або дешево, залежно від обставин. Лихвар, що править великі проценти за свої гроші, на його думку, така ж людина, як і кожен, хто бере участь у прибуткових справах та спекуляціях. І якщо відкинути його фінансові принципи та філософські погляди на людську природу, якими він виправдовує свою лихварську хватку, то, я певен, поза цими справами він найделікатніша й найчесніша людина в усьому Парижі. В ньому живуть двоє: скнара і філософ, істота підла і висока.

Якби я вмер, лишаючи сиріт, Гобсек став би їм опікуном. Ось, пане, яким я уявляю собі Гобсека з власного мого досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Може, він був корсаром, може, об'їздив увесь світ, торгуючи брильєнтами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але присягаюсь, що жодна людська душа у світі не знала таких жорстоких випробувань і так не загартувалась, як він. Того дня, коли я приніс йому свій борг і остаточно розплатився з ним, я спитав його не без певної ораторської остороги, що спонукало, його брати з мене такі величезні проценти і чому він, бажаючи допомогти мені, своєму другові, не дозволив собі зробити цю послугу безкорисливо. "Сину мій, я тебе звільнив від вдячності, давши тобі право вважати, що ти мені нічого не винен. Тому ми з тобою найкращі друзі в світі". Ця відповідь, пане, дасть вам краще уявлення про цю людину, ніж будь-які слова.

- Мій намір остаточний, - сказав граф. - Приготуйте потрібні акти, щоб передати Гобсекові право власності на моє майно. Тільки вам, пане, я можу довірити скласти контррозписку, де він засвідчить, що продаж цей фіктивний і все моє майно, яким він порядкуватиме за своїм розсудом, зобов'язється повернути моєму старшому синові, коли той дійде повноліття. Тепер, пане, я мушу вам сказати от що: я боюсь держати цей цінний документ у себе. Мій син так прив'язаний до матері, що я і йому не довіряю розписки. Я прошу вас зберігати документ у себе. Якщо Гобсек помре, він призначить вас спадкоємцем мого майна. Отже, все передбачено. - Граф замовк - він був дуже схвилюваний. - Вибачте, будь ласка, за турботи, - знов заговорив він, - але я так страждаю, та й моє здоров'я викликає в мене побоювання. Недавні прикрощі завдали мені жорстокого удару, і рішучі заходи, яких я вживаю, просто конче потрібні.

- Пане, - відповів я, - насамперед дозвольте по дякувати вам за довір'я. Лє щоб виправдати його, я повинен зауважити, що цими заходами ви цілком по збавляєте спадщини своїх... інших дітей, які теж носять ваше прізвище. Нехай це тільки діти колись любимої, а тепер недостойної жінки, проте вони мають право на певну забезпеченість. Я заявляю вам, що не зможу взяти на себе почесного обов'язку, який ви хочете покласти на мене, якщо не буде визначено і їхню частку.

Почувши ці слова, граф увесь затремтів. На очах йому виступили сльози, і вія, міцно потиснувши мені руку, сказав:

- Я й досі не знав вас по-справжньому. Ви і втішили мене і засмутили. Так, треба визначити частку цих дітей у першому ж пункті контррозписки.

Я провів його до дверей своєї контори, і мені здалося, що обличчя його проясніло від почуття задоволення, яке викликав цей справедливий вчинок. От, Камілло, як молоді жінки падають у безодню. Іноді досить кадрилі на балу, романсу, проспіваного біля рояля, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо. Назустріч йому йдуть самі, послушавшись самовпевненого голосу марнославства, гордості, повіривши чийсь усмішці, необачно піддавшись легковажності, властивій молодості. Ганьба, муки сумління та злидні - ось ті три фурії, в чії руки неминуче попадають жінки, як тільки переступлять певні межі...

- Бідна Камілла страшенно хоче спати, - сказала віконтеса, перепиняючи Дервіля.

- Іди, моя доню, іди спати. Тобі не треба знати про всі ці страхіння, ти й так лишишся чистою й доброчесною.

Камілла де Гранлье зрозуміла. матір і пішла.

- Ви трохи далеко зайшли, любий Дервілю, - сказала графиня. - Повірений - це все ж таки не мати і не проповідник.

- Але газети у тисячу разів більше...

- Бідний Дервіль! - здивовано мовила віконтеса. - Я вас не пізнаю. Невже ви гадаєте, що моя дочка читає газети? Розповідайте далі, - додала вона, трохи помовчавши.

Минуло три місяці після затвердження акта продажу, за яким майно графа перейшло до Гобсека...

- Ви можете називати його графом де Ресто, раз моєї дочки тут уже немає, - сказала віконтеса.

- Добре, - погодився повірений. - Минуло чимало часу після цієї угоди, а я все ще не одержав контр-розписки, що мала зберігатися в мене. У Парижі повірених так захоплює потік життя, що вони не можуть приділяти справам своїх клієнтів більше уваги, ніж ті самі, - за окремими винятками, які ми вміємо робити. Проте одного разу, коли лихвар обідав у мене, я спитав його, підводячись з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чути про пана де Ресто.

- На це є поважні причини, - відповів той. - Граф при смерті. Це одна з тих ніжних натур, що не вміють побороти горе, і воно вбиває їх. Життя - це складне, важке ремесло, і треба докласти зусиль, щоб навчитися жити. Коли людина пізнає життя, зазнавши його прикрощів, її нерви загартуються, зміцніють, і вона здатна керувати своїми почуттями. Тоді нерви її стають немовби стальними пружинами, "що гнуться, а не ламаються. А коли ще й травлення добре, то така загартована людина може прожити стільки ж років, як і знамениті ліванські кедри.

- Невже граф умре? - спитав я.

- Можливо, - відповів Гобсек. - Його спадщина - ласий шматок для вас.

Я глянув на свого гостя і, щоб зрозуміти його до кінця, спитав:

- Скажіть мені, будь ласка, чому з усіх людей тільки граф і я викликали вашу прихильність?

- Бо ви єдині, що довірилися мені без хитрощів, - відповів лихвар.

Хоч ця відповідь і переконувала мене, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо навіть контр-розписка пропаде, все ж я вирішив побачитися з графом. Я послався на якісь справи, і ми разом вийшли. Я швидко приїхав на вулицю Ельдера. Мене провели у вітальню, де графиня бавилася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона схопилася з місця, пішла назустріч і знову мовчки сіла, вказавши рукою на вільне крісло біля каміна. І відразу ніби прикрила своє обличчя тією непрозірною маскою, під якою світські жінки так добре вміють ховати свої почуття. Від горя врода її поблякла, але гарні риси обличчя не змінилися і - свідчили про його колишню чарівність.

У мене дуже важлива справа до графа. Я хотів би поговорити з ним...

- Якщо це вам пощастить, ви будете щасливіший, ніж я, - відповіла вона, перепиняючи мене. - Пан де Ресто не хоче нікого бачити, він насилу терпить візити лікаря і відмовляється од усіх послуг, навіть від моїх. У хворих такі чудні примхи! Вони, як діти, самі не знають, чого хочуть.

- А може, навпаки, - вони, як діти, чудово знають, чого хочуть.

Графиня почервоніла. Я майже розкаювався, що дозволив собі цю репліку в стилі Гобсека, і квапливо перемінив тему розмови.

- Але хіба можна лишати хворого увесь час самого? - спитав я.

- Коло нього старший син, - відповіла вона. Хоч як пильно я дивився на графиню, на цей раз вона не почервоніла, і мені здалося, що вона поклала собі не дати мені проникнути в свої таємниці.

- Зрозумійте, пані, я прийшов сюди не з цікавості. Мене привели надзвичайно важливі інтереси...

Я прикусив губу, відчуваючи, що пішов неправильним шляхом.

І справді, графиня зараз же скористалася з моєї необачності.

- Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами мого чоловіка, пане, - сказала вона. - Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

- Справа, в якій я прийшов, стосується тільки графа, - твердо відповів я.

- Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним.

Однак ввічливий тон і люб'язний вигляд, з яким вона вимовила цю фразу, не обдурили мене; я догадався, що графиня нізащо не пустить мене до свого чоловіка.

- Ми ще трохи побалакали з нею про всяку всячину, я весь час спостерігав її. Але, як і всі жінки, що виробили собі певний план дій, вона зуміла затаїти його дуже спритно, що свідчить про найвищу ступінь жіночої віроломності. Наважуюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину, бо бачив, що вона знає своє майбутнє, - про це свідчили кожен її жест, погляд, манера триматися, навіть інтонації її голосу. Я попрощався і пішов...

Тепер я вам розповім про події, що завершують цю драму, а також про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подробиці, що їх передбачав проникливий Гобсек та і я сам.

- Відколи граф де Ресто для людського ока поринув у вихор утіх, немов бажаючи розтринькати свій статок, між подружжям відбувалися сцени, які лишались таємницею для всіх; вони дали можливість графові ще більше зневажати свою дружину. А коли він занедужав і зліг, його сповнила огида до графині і двох її останніх дітей; він заборонив їм входити в свою кімнату, а коли вони спробували порушити цю заборону, їхня неслухняність викликала такі небезпечні для його життя припадки, що лікар благав графиню не порушувати наказ чоловіка. Пані де Ресто бачила, як увесь статок - землі, родинне майно і навіть особняк, у якому вона жила, - поступово переходить до рук Гобсека, що, немов казкова химера, пожирав її багатство, і, певно, зрозуміла наміри свого чоловіка. Пан де Трай, рятуючись від кредиторів, що дуже вже напосідали на нього, подорожував тоді в Англії. Тільки він міг розкрити графині очі на ті таємні

запобіжні заходи, які з намови Гобсека вжив граф проти неї. Кажуть, що вона довго відмовлялась, дати свій підпис, потрібний за нашими законами, щоб ствердити продаж майна. Але граф усе ж домігся свого. Графиня гадала, що її чоловік переводить свій статок на гроші і що маленька пачка асигнацій, одержаних за нього, зберігається у сейфі десь у нотаріуса чи в банку. Вона була певна, що пан де Ресто неодмінно мав документ, який давав змогу його старшому синові захистити своє право на частку належної йому спадщини. Отож графиня встановила за кімнатою свого чоловіка якнайпильніший нагляд. У своєму домі вона була повновладна господиня і все підпорядковувала жіночому шпигунству. Цілими днями вона сиділа у вітальні, поруч графової кімнати, звідки чути було кожне його слово, щонайменший порух. На ніч вона веліла стелити собі постіль там же таки у вітальні, але майже не спала. Лікар цілком був на її боці. Удавана самовідданість графині всіх полонила. Пані де Ресто вміла з хитрістю, властивою підступним натурам, у такому світлі виставити огиду, яку виявляв до-неї гриф, і так чудово прикидалася пригніченою горем, що здобула щось подібне до слави. Деякі святенники вважали навіть, що вона цим спокутувала свої гріхи. А перед очима у цієї жінки стояли злидні, які чекали на неї після графової смерті, коли вона не дасть собі ради. Отож графиня, яку чоловік, уже помираючи, вигнав із своєї кімнати, обвела навколо нього зачароване коло. Вона була і далеко від нього, і разом з тим близько, позбавлена всіх прав і разом з тим всемогутня; віддана про людське око дружина, вона чатувала на смерть і багатство, як та польова комаха, що, сидячи на дні виритої на зразок спіралі нірки в піску, чигав на свою неминучу здобич, прислухаючись до падіння кожної піщинки. Найсуворішому судді мимоволі довелося б визнати, що графиня перейнята материнською любов'ю. Смерть її батька, кажуть, була їй наукою. Палко люблячи своїх дітей, вона потаїла від них своє розпусне життя; через їхні малі літа це легко було зробити, і вона прищепила їм любов до себе. Вона дала їм чудове, блискуче виховання. Признаюсь, я не міг не захоплюватися цією жінкою і водночас співчував їй, за що Гобсек ще недавно глузував з мене. О тій порі графиня, пересвідчившись у підлоті Максима де Трай, кривавими слізьми спокутувала свої колишні гріхи. Я вірю в це. Заходи, яких вона вживала, щоб заволодіти багатством свого чоловіка, були мерзенні, але ж їх диктувала їй материнська любов і бажання загладити свою провину перед дітьми. До того ж, як і багато жінок, що пережили бурю пристрастей, вона тепер щиро прагнула стати на шлях доброчесності. Може, вона тільки тоді: і пізнала її ціну, коли зібрала сумний ужинок своїх помилок. Щоразу як малий Ернест – її старший син – виходив із батькової кімнати, вона, мов інквізитор, допитувала його про все, що граф робив, що казав. Дитина йшла назустріч бажанням матері, пояснюючи їх собі її ніжною любов'ю до батька, і охоче відповідала на всі запитання. Мої відвідини напалохали графиню: вона побачила в мені знаряддя помсти графа і поклала не допускати мене до вмираючого. Охоплений зловісним передчуттям, я дуже хотів поговорити з паном де Ресто, бо непокоївся за долю контррозписки. Якби папери попали до рук графині, вона могла б з них скористатися, і між нею та Гобсеком почався б нескінченний процес. Я дуже добре знав лихваря і був певен, що він нізащо

не поверне майно графині, а текст контррозписки, яку міг реалізувати тільки я, давав безліч підстав для сутяжництва. Щоб запобігти усім цим прикрощам, я вдруге пішов до графині.

- Я помітив, пані, - таємниче звернувся Дєрвіль до віконтеси де Гранльє тоном особливого довір'я, - що існують певні моральні явища, на які ми в світі не звертаємо належної уваги. З природи спостережливий, я мимохіть вносив дух аналізу в усі майнові справи, які мені доводилося вести, - а пристрасті розпалюються в них особливо яскраво. І от мене щоразу вражала здатність супротивників майже завжди вгадувати таємні наміри і думки одне одного. Іноді у двох ворогів буває така прозорливість, така сила духовного зору, як і в двох закоханих, що читають одне в одного у серці. Отож, коли ми вдруге лишилися віч-на-віч з графинею, я одразу зрозумів, що вона ненавидить мене, і збагнув, чому, хоч пані де Ресто приховувала свої почуття за дуже лагідною чемністю і приязню. Адже я випадково був втаємничений у її життя, а жінка завжди ненавидить того, перед ким їй доводиться червоніти. Вона догадувалась, що, хоч я і був довірена особа її чоловіка, він ще не встиг передати мені своє майно. Не переказуватиму вам нашої розмови, що лишилась у моїй пам'яті, як один з найнебезпечніших поєдинків у моєму житті. Графиня, з природи наділена всіма чарами спокусниці, була то поступлива, то непохитна, то лагідна, то довірлива, вона навіть спробувала розпалити мою чоловічу цікавість, запалити любов у моєму серці, - але в цьому їй не пощастило. Зібравшись уже йти від неї, я помітив у її очах вираз такої ненависті й люті, що аж здригнувся. Ми розсталися як вороги. Їй хотілося знищити мене, я ж почував до неї жалість, а це для таких натур, як вона, рівнозначно найтяжчій образі. Ця жалість прохопилася і в останніх словах, з якими я звернувся до неї прощаючись. Я натякнув, що, як би вона не діяла, її неодмінно чекав розорення, і, мабуть, жах охопив її.

Якби мені вдалося побачитися з графом, то принаймні хоч майно ваших дітей...

- Ні, тоді я у всьому залежатиму від вас, - сказала вона, перебиваючи мене зневажливим жестом.

- Раз боротьба між нами стала одвертою, я вирішив сам урятувати цю родину від злиднів. Я ладен був удатися навіть до юридично незаконних дій. Я порушив позов проти графа де Ресто, вимагаючи, щоб він повернув Гобсекові всю суму фіктивного боргу і домігся відповідного вироку. Графиня, певна річ, приховала від світу судову ухвалу, яка дала мені право після смерті графа опечатати його майно. Потім я підкупив одного з слуг у графовім домі, і він пообіцяв покликати мене навіть уночі, коли його господар конатиме. Я надумав приїхати несподівано, щоб налякати графиню загрозою негайно ж накласти печаті на майно і таким чином урятувати контррозписку, що зберігалась у графа. Пізніше я довідався, що ця жінка вивчала кодекс, прислухаючись до стогонів свого вмираючого чоловіка. Яку жахливу картину побачили б ви, якби могли зазирнути в душі спадкоємців, що обступили смертне ложе. Скільки тут інтриг, злих замірів, підступів - і все через гроші! Та облишмо ці подробиці, досить огидні самі по собі, хоч про них треба було згадати, бо вони допоможуть вам уявити муки цієї

жінки, муки її чоловіка і піднімуть завісу перед прихованими родинними драмами, схожими на цю. Два місяці граф де Ресто лежав у ліжку, замкнувшись у спальні, скорившись своїй долі. Смертельна недуга повільно руйнувала його тіло і розум. У нього з'явилися дивацтва, химерність яких здається незбагненною, – він забороняв прибирати у своїй кімнаті, відмовлявся від будь-яких послуг і навіть не дозволяв перестеляти собі постіль. Ця неймовірна апатія позначалася на всьому: меблі в кімнаті стояли безладно, порошок і павутиння вкривали найтендітніші речі. Колись багатий, з витонченим смаком, граф тепер мовби втішався сумною картиною своєї кімнати, де і камін, і письмовий стіл, і стільці були захаращені речами догляду за хворим; скрізь були брудні пляшечки, порожні чи з ліками, розкидана білизна, розбиті тарілки; біля каміна, валялася грілка без покриття; стояла ванна, повна ї мінеральної води. Від кожної дрібниці цього огидного безладдя віяло руїною. Готуючись задушити людину, смерть поклала своє тавро передусім на речі. Граф боявся денного світла: фіранки на вікнах було спущено, і сутінки надавали ще більшої похмурості цій сумній кімнаті. Хворий дуже змарнів. Тільки в його блискучих очах ще світився останній вогник життя. Було щось страшне в мертвотній блідості його обличчя. Це враження ще більше посилювало дуже відросле волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами спадало йому на щоки. Він скидався на фанатика-пустельника. Горе згасило всі людські почуття у цього чоловіка, якому ледве минуло п'ятдесят років і якого весь Париж бачив таким блискучим і щасливим.

Якось уранці на початку грудня 1824 року Ернест, син графа, сидів у ногах на ліжку батька і сумовито дивився на нього. Граф поворухнувся і глянув на сина.

– Вам боляче? – спитав Ернест.

– Ні, – відповів граф, страдницьки всміхнувшись. – Усе тут, біля серця! – І він худими пальцями торкнувся голови, а потім з такою скорботою притис руку до запалих грудей, що Ернест заплакав.

– Чому ж не приходить Дервіль? – спитав граф свого камердинера, якого вважав за дуже вірного слугу, хоч насправді той був на боці графині. – Як же це, Морісе! – вигукнув умираючий, підводячись на постелі; здавалося, свідомість цілком повернулася до нього. – Уже всьоме чи увосьме за ці два тижні я посилаю вас до свого адвоката, а його все нема! Ви що, жартуєте зі мною? Ідіть до нього зараз же, цієї ж миті, і приведіть його. Якщо не виконаєте мого наказу, я встану і сам піду...

– Графине, – мовив камердинер, вийшовши у вітальню, – ви чули, що велів граф? Що я маю робити?

– Вдайте, ніби пішли до адвоката, а коли повернетесь, скажете графові, що він поїхав за сорок льє від Парижа у важливій справі. Скажете, що його ждуть наприкінці тижня.

"Хворі ніколи не вірять, що їхній кінець близько, – подумала графиня. – Він чекатиме, поки адвокат повернеться".

Лікар напередодні сказав, що граф навряд чи переживе день. Коли через дві години камердинер прийшов до свого господаря з безнадійною звісткою, вмираючий

дуже схвилювався.

- Боже мій, боже мій! - промовив він кілька разів. - Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на свого сина і, нарешті, сказав йому ослабленим голосом:

- Ернесте, дитино моя, ти ще дуже молодий, але в тебе добре серце і ти зрозумієш святість обіцянки, даної вмираючому батькові. Чи відчуваєш ти себе здатним зберегти таємницю, схоронити її в своїй душі так, щоб про неї не довідалася навіть мати? Тепер, синку мій, в усьому цьому домі я можу звіритися тільки на тебе одного. Ти не зрадиш мого довіря?

- Ні, тату.

- Так от, Ернесте, зараз я передам тобі запечатаний пакет, - його адресовано панові Дервілю. Сховай його так, щоб ніхто не знав, що він у тебе. Непомітно вислизнеш із дому і вкинеш його у поштову скриньку на розі вулиці.

- Добре, тату.

- Можу я покластися на тебе?

- Так, тату.

- Підійди ж, поцілуй мене. Тепер мені легше буде вмирати, любий мій хлопчику. Років через шість чи сім ти зрозумієш, яка це важлива таємниця; тоді ти дістанеш винагороду за свою тямучість і вірність. І ти побачиш, як я тебе любив. А тепер лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і побачив у вітальні свою матір.

- Ернесте, - сказала вона йому, - іди сюди. Вона сіла, притягнула свого сина до себе і, міцно пригорнувши його до грудей, поцілувала.

- Ернесте, батько тільки що розмовляв з тобою?

- Так, мамо.

- Що він тобі казав?

- Я не можу цього переказати, мамо.

- О моя дорога дитино, - вигукнула графиня, палко цілуючи його, - як мене тішить, що ти вмієш мовчати. Ніколи не забувай двох правил: не кажи неправди і будь вірний своєму слову.

- Мамочко, яка ти хороша! Ти ніколи не казала неправди, я певен.

- Ні, любий хлопчику, іноді я казала неправду. Так, я не додержувала слова, але за таких обставин, перед якими усі закони ніщо. Слухай, Ернесте, ти вже великий і розумний хлопчик і, певно, помічаєш, що батько відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг. А це несправедливо - ти ж знаєш, як я його люблю.

- Знаю, мамо.

- Бідний мій хлопчику, - сказала, плачучи, графиня. - В усьому винні злі люди, які звели на мене наклепи, щоб розлучити з твоїм батьком, бо вони корисливі й зажерливі. Вони хочуть одібрати в нас майно і привласнити його собі. Якби твій батько був здоровий, незгода між нами минула б швидко, він би мене вислухав і, як чоловік добрий, люблячий, визнав би свою помилку. Та хвороба потьмарила його розум, і упередження, з яким він ставиться до мене, перетворилось у нього в нав'язливу думку,

в якийсь божевільня. І він раптом став віддавати перевагу тобі V перед іншими дітьми, – це теж доказ розладу його розуму. Ти ж до його хвороби ніколи не помічав, що він любить Поліну і Жоржа менше, ніж тебе. Все тепер залежить у нього від хворобливих примх. Любов до тебе могла спонукати його дати тобі якісь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину, мій ангеле, не хочеш, щоб твоя мати ходила старцювати, як жебрачка, то ти повинен їй сказати все...

– А-а! – вигукнув граф, розчинивши двері і з'явившись на порозі майже голий, висохлий і худий, як тріска.

Цей глухий крик справив жахливе враження на пані де Ресто: вона остовпіла, дивлячись на чоловіка; виснажений і блідий, він немов вийшов з могили.

– Вам мало того, що ви отруїли моє життя горем, тепер ви не даєте мені спокійно вмерти, розбещуєте мого сина, хочете виховати з нього порочну людину! – кричав він хрипким голосом.

Графиня кинулася в ноги умираючому, якого останні життєві хвилювання зробили майже страшним, і залилася слізьми.

– Пожалійте! Пожалійте мене! – заголосила вона.

– А ви мене жаліли? – спитав він. – Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете пустити за вітром і мій, розорити мого сина?

– Нехай так, добре, не щадіть мене, губіть! – благала вона. – Але пожалійте дітей! Накажіть своїй вдові жити в монастирі – я підкорюсь. Я зроблю все, що тільки ви скажете, аби спокутувати свою провину перед вами. Але діти!.. Нехай хоч вони будуть щасливі... О діти, діти!..

– У мене тільки одна дитина, – вигукнув граф, простягаючи у розпачі свої худі руки до сина.

– Простіть, я каюсь, каюсь!.. – кричала графиня, обіймаючи худі, вологі від поту чоловікові ноги.

Ридання не давали їй говорити, і якісь неясні, безладні слова вихоплювалися з її пересохлого горла.

– Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще наслідуетесь говорити про каяття, – мовив умираючий, відштовхнувши графиню ногою. – Мені холодно від вас, – додав він з якоюсь жахливою байдужістю. – Ви були поганою дочкою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...

Нещасна жінка впала непритомна. Умираючий дістався до свого ліжка, ліг і через кілька годин втратив свідомість. Прийшли священники причастити його. Опівночі він помер. Вранішня сцена забрала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з батечком Гобсеком. У домі панував хаос, і ми безперешкодно пройшли в маленьку вітальню поруч з кімнатою померлого і побачили там трьох дітей у сльозах, а коло них – двох священників, що мали перебути ніч біля небіжчика. Ернест підійшов до мене і сказав, що його мати хоче побути сама в графській кімнаті.

– Не заходьте туди! – сказав він якимсь чудним голосом. – Вона там молиться...

Гобсек засміявся властивим йому безгучним сміхом. Але мене так схилювала

скорбота і гнів на юному личку, що я не міг поділити іронії лихваря. Побачивши, що ми все-таки простуємо до дверей, хлопчик підбіг і, припавши до них, закричав:

- Мамо, до тебе прийшли оті гидкі люди!

- Гобсек відкинув його, немов пір'їнку, і відчинив двері. Яке видовище постало перед нами. У кімнаті панувало страшне безладдя. Графиня стояла нерухомо, розкуйовджена, на обличчі в неї був вираз розпачу. Заскочена зненацька, вона розгублена, дивилася на нас палаючими очима, а навкруг неї було розкидано усякий мотлох, папери, одяг померлого, ганчір'я. Моторошно було бачити цей хаос навколо небіжчика. Тільки-но граф помер, його дружина зламала всі шухляди в письмовому столі, килим навколо неї встеляли шматки порваних листів; скриньки було зламано, портфелі розрізано – скрізь нишпорили її зухвалі руки. Можливо, спочатку її пошуки були марні, але тепер її вигляд і хвилювання свідчили, що вона, зрештою, таки знайшла таємні папери. Я глянув на постіль і з тією проникливістю, яку розвивають в юристів судові справи, зрозумів усе, що сталося. Труп, графа де Ресто лежав долілиць майже впоперек ліжка, недбало кинутий, мов один з тих конвертів, що валялися на підлозі, – адже він теж був тільки непотрібною оболонкою. Його тіло з розкинутими руками й ногами задубіло в химерній, страшній позі. Умираючий, напевно, ховав контррозписку під подушкою, сподіваючись, що збереже її там від жіничиних зазіхань до останньої своєї хвилини. Графиня догадалась, де він ховав папери, та, зрештою, це можна було зрозуміти і з жесту мертвої руки з судорожно зведеними пальцями. Подушку було скинуто на підлогу, на ній ще зберігся відбиток жіночого черевика. А на килимі біля графининих ніг я побачив розірваний конверт з гербовими печатями графа. Я швидко підняв його і прочитав напис, який свідчив, що вміст його мав бути переданий мені. Я пильно й суворо глянув на графиню як слідчий, що допитує злочинця.

У каміні догоряли папери. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у полум'я, бо, прочитавши в перших пунктах духівниці імена своїх менших дітей, гадала, що знищує заповіт, який позбавляє їх спадщини, хоч насправді спадщину, за моїм наполяганням, їм було обумовлено. Нечисте сумління і мимовільний страх перед учиненим злочином потьмарили їй розум. Спіймана на гарячому, вона, може, бачила вже перед собою ешафот і відчувала, як кат випікає їй тавро розпеченим залізом. Вона мовчала ї, тяжко дихаючи, дивилася на нас божевільними очима.

- Що ви наробили! – вигукнув я, вихоплюючи з каміна клаптик паперу, який ще не взявся вогнем. – Ви розорили своїх дітей. Ці папери доводили їхнє право на майно.

Губи графині сіпнулись так, що здавалося, ніби її от-от розіб'є параліч.

- Хе-хе! – проскрипів Гобсек, і цей звук був схожий на скрегіт мідного свічника, коли його совають по мармуровій плиті.

Помовчавши трохи, старий сказав мені спокійним тоном:

- Чи не збираєтесь ви подати графині думку, що я не є законним власником майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Мене ніби обухом по голові ударили, я онімів від болісного подиву. Графиня помітила мій здивований погляд, який я кинув на лихваря.

- Пане! Пане! - тільки й вигукувала вона, не знаходячи інших слів.
- У вас фідейкоміс? - спитав я його.
- Можливо.
- Ви хочете скористатися із злочину, що його вчинила графиня.
- Так.

Я попрямував до дверей, а графиня, упавши на стілець біля постелі небіжчика, залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов слідом за мною. Коли ми опинились на вулиці, я мовчки повернув у другий бік, але він підійшов до мене і, кинувши на мене один з тих глибоких поглядів, що проникав у серце, сказав писклявим голосом, що на цей раз пролунав ще більш різко:

- Ти надумав мене судити?

- Відтоді ми рідко бачилися. Гобсек здав в найми особняк графа, а сам проводив літо в його маєтку, удавав з себе вельможу, будував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в алеї Тюїльрі. Життя графині де Ресто просто героїчне, - сказав я йому. - Вона присвятила себе дітям, дала їм чудове виховання і освіту. - Старший син - чарівний юнак.

- Можливо.

- Хіба ви не повинні допомогти Ернестові?

- Допомогти Ернестові? - вигукнув Гобсек. - Ні, ні! Нещастя - наш найкращий вчитель. Нещастя навчить його знати ціну грошам і людям, чоловікам і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. А коли стане вправним лоцманом, ми дамо йому корабель.

- Я попрощався з ним, не бажаючи розгадувати значення його слів. Хоч пан де Ресто, якому його мати прищепила огиду до мене, не хотів радитися зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до Камілли і поквипити старого виконати свій обов'язок, бо молодий граф мав незабаром дійти повноліття. Я застав старого лихваря в ліжку; він уже давно занедужав і доживав останні дні. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться і візьметься до справ; певна річ, він не хотів втратити й найдрібнішої часточки свого багатства, поки в ньому жевріла хоч іскра життя. Ухильна відповідь Гобсека не мала інших причин. Та я бачив, що його хвороба набагато серйозніша, ніж він гадає, і досить довго пробув біля нього, - мені хотілося подивитися, до якої міри розрослася його жадібність, яку старечий вік перетворив на щось подібне до божевілля. Щоб не мати по сусідству сторонніх людей, лихвар тепер наймав весь дім, жив у ньому сам, і всі кімнати стояли порожні. В його кімнаті все було як і колись. Її обстановка, добре знайома мені, анітрохи не змінилася протягом шістнадцяти років, немов кожен рік зберігали під скляним ковпаком.

Та сама воротарка, віддана лихвареві стара жінка, була йому і за довірену особу, і за економку, доповідала про відвідувачів, а тепер, коли він захворів, доглядала його, лишаючи свого чоловіка-інваліда стерегти двері, коли вона піднімалася до хазяїна. Незважаючи на свою хворобу, Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував проценти, але так спростив свої справи, що йому досить було давати доручення

інвалідові, щоб підтримувати зв'язки із зовнішнім світом.

Коли укладали угоду, за якою Франція визнала республіку Гаїті, Гобсека призначили членом комісії по ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодувань збитків, бо він мав великі відомості про старі маєтки у Сан-Домінго, їхніх власників та плантаторів.

Винахідливість Гобсека подала йому думку створити агентство для обліку претензій колоністів або їхніх спадкоємців, під фірмою Вербруста і Жігонне, з якими він ділив прибутки, не маючи потреби вкладати в підприємство власні гроші, бо його вкладом був досвід. Це агентство діяло, мов перегінний куб, витягаючи прибутки з майнових претензій людей необізнаних, недовірливих або тих, хто знав, що їхні права – сумнівні. Як ліквідатор, Гобсек вів переговори з великими власниками, і кожен з них, бажаючи підвищити оцінку своїх земель або примусити скоріше визнати їхні права, надсилав йому подарунки відповідно до розмірів своїх маєтків. Ці хабарі були чимось подібним до дисконтного проценту з тих сум, власником яких він не міг стати; крім того, через агентство лихвар скуповував за безцінь боргові зобов'язання на маленькі або спірні суми, а також ті зобов'язання, власники яких поспішали реалізувати їх, бажаючи одержати вже тепер бодай невелике відшкодування, аніж чекати непевних виплат республіки. Гобсек був ненаситним удавом цього великого агентства. Щоранку він одержував свою данину і оглядав її, немов міністр якого-небудь набоба, що вирішує, чи варто підписати за таку ціну помилування. Гобсек приймав усе, починаючи від кошика з провізією, принесеного якимсь бідняком, і кінчаючи пачками свічок – подарунків від людей скупих, брав срібний посуд від багатців і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди він дівав ці дарунки. Все приносили йому додому, але звідти нічого не виносили.

– Слово честі, – запевняла мене воротарка, давня моя знайома, – мені здається, що він усе це ковтає, та тільки не на користь собі, – адже він весь висох, як зозуля на моєму настінному годиннику.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене інваліда, і той, увійшовши до мене в кабінет, сказав:

– Їдьмо швидше, пане Дервіль. Хазяїн умирає, зжовк, як лимон, йому не терпиться поговорити з вами. Смерть схопила його за горлянку, і він уже хрипить.

Увійшовши в кімнату конаючого, я побачив його на колінах перед каміном, хоч там і не, було вогню, а тільки височіла величезна купа попелу. Гобсек зліз із ліжка і доповз до нього, але вернутися назад у нього не стало сил, так само як не стало голосу покликати на поміч.

– Мій давній друже, – сказав я, підвівши його і допомагаючи йому добратися до ліжка. – Вам холодно? Чому ви не затопили камін?

– Мені зовсім не холодно, – відповів він. – Не треба топити, не треба! Я йду, голубчику, – казав він далі, кинувши на мене останній, згасаючий, тьмянний погляд. – Куди йду – не знаю, але йду звідси. У мене почалася карфологія, – додав він, вживаючи термін, що свідчив, наскільки ясно і чітко ще працював його розум. – Мені раптом

здалося, що в мою кімнату летіть золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все моє добро? Я не залишу його казні. Я склав заповіт. Розшукай його, Гроцію. У Чарівної Голландки була дочка. Я якось бачив її увечері на вулиці Вів'єн. Її, здається, прозивають Вогником. Вона прекрасна, як купідон. Знайди її, Гроцію. Я тебе душеприкажчиком призначив. Бери собі все, що хочеш, їж – їжі в мене багато. Паштети з гусячої печінки, мішки кави, цукру. Золоті ложки є. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому брильянти? Ти тютюн нюхаєш? У мене тютюн усяких сортів. Продай його в Гамбург – він там коштує в півтора раза дорожче. Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсек, – сказав він, звертаючись до себе, – не треба легкодухості, будь самим собою.

Він підвівся на постелі; його лице так чітко вимальовувалося на подушці, немов було з бронзи. Витягнувши сухі руки, він учепився кістлявими пальцями в ковдру, немов хотів за неї вдержатися, глянув на камін, такий самий холодний, як і його металічний погляд, і вмер при повній свідомості, явивши воротарці, інвалідові і мені образ тих давніх зосереджених римлян, яких Летьер малював позад консулів на своїй картині "Смерть Брутових дітей".

– По-молодецьки розквитався, старий скупердяга! – промовив інвалід своєю солдатською мовою.

А мені у вухах і досі звучав фантастичний перелік багатств. Я слухав тоді умираючого і мимохіть глянув на купу попелу, побачивши, що на неї спрямовано застигли очі. Розміри цієї купи вразили мене. Я взяв камінні щипці і, встромивши їх у золу, натрапив на щось тверде – там лежала купа золота і срібла – певно, подарунки, що їх лихвареві приносили під час його хвороби. В нього вже не було сил захвати їх далі, а в банк він не хотів одсилати все це, бо не довіряв йому.

– Біжіть до мирового судді, – сказав я старому інвалідові, – треба зараз, же все опечатати.

– Вражений останніми словами Гобсека і тим, що мені недавно казала воротарка, я взяв ключі від кімнат першого та другого поверхів і пішов їх оглядати. Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися "мені безглуздими; я побачив, до чого може призвести скупість, коли вона перетворюється на несвідому, позбавлену всякої логіки пристрасть, приклади якої ми так часто знаходимо у провінції. У кімнаті, поруч з тією, де вмер Гобсек, справді зберігались зогнілі паштети, багато всяких наїдків, навіть устриці та риба, що взялися пухкою цвіллю. Я мало не задихнувся, від смороду. Скрізь кишіли черва і комахи. Недавно одержані подарунки лежали впереміш з коробками різних розмірів, з ящиками чаю, з мішками кави. На каміні, в срібній суповій мисці, лежали накладні на всякі вантажі, що прибули на його ім'я до портових складів Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, бочки з ромом, кава, індиго, тютюн, – цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена дорогими меблями, срібним начинням, лампами, картинами, вазами, книгами, прекрасними згорнутими гравюрами без рамок та найрізноманітнішими рідкісними речами. Можливо, ця величезна кількість коштовностей складалася не тільки з подарунків, але

й з невикуплених застав. Я побачив там скриньки з коштовностями, прикрашені гербами та/вензелями, столову білизну з прекрасного полотна, дорогу зброю, але без монограм. Розгорнувши книгу, яку, мені здавалося, нещодавно виймали з купи, я знайшов у ній кілька білетів по тисячі франків. Тоді я вирішив уважно оглянути кожну річ, аж до найдрібніших, перевернути все, дослідити підлогу, стелю, карнизи, стіни, щоб розшукати все золото, до якого почував таку пожадливу пристрасть цей голландець, гідний пензля Рембрандта. Ніколи ще за всю свою юридичну практику я не бачив такого дивного поєднання скупості і своєрідності характеру. Повернувшись у кімнату померлого, я знайшов на його письмовому столі пояснення всьому цьому безладному накопиченню багатств. Під пресом лежало листування Гобсека з купцями, яким він звичайно продавав подарунки своїх клієнтів. Та чи тому, що ці люди ставали жертвами Гобсекової спритності, чи тому, що він правив дуже велику ціну за свої товари, жоден торг так і не відбувся. Лихвар не схотів продавати наїдків у магазин Шеве, бо Шеве зажадав тридцяти процентної знижки на них. Гобсек торгувався за кілька франків, а тим часом провізія псувалася. Срібло не було продано, бо він відмовлявся платити за його доставку. Мішки кави лежали, бо він не хотів скинути на утруску. Одне слово, кожна річ була приводом до суперечок – певна ознака, що Гобсек уже виявляв ту нерозумну впертість, до якої доходять усі старі, одержимі сильною пристрастю, що пережила їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке чув від нього: "Кому дістануться усі ці багатства?.." Згадавши, які чудні відомості він мені дав щодо своєї єдиної спадкоємниці, я зрозумів: мені доведеться шукати її у всіх зланих місцях Парижа і віддати величезне багатство до рук якоїсь негідної жінки. Але насамперед знайте, що на підставі незаперечних документів граф Ернест де Ресто незабаром володітиме статком, що дасть можливість йому одружитися з мадемуазель Каміллою та ще й виділити значний капітал своїй матері, графині де Ресто, братові і посаг сестрі.

– Добре, любий пане Дервіль, ми про це поміркуємо, – відказала пані де Гранльє. – Ернест має бути дуже багатий, щоб така родина, як наша, згодилася породичатися з його матір'ю. Не забувайте, що мій син незабаром стане герцогом де Гранльє і об'єднає все добро двох родів де Гранльє. Я хочу, щоб зять не поступався перед ним.

– А ви знаєте, – спитав граф де Борн, – який герб у Ресто? Червоне, поділене начетверо поле з срібною смугою впоперек і чотирма золотими щитами, кожен з чорним хрестом. Дуже старовинний герб.

– Це правда, – сказала віконтеса. – До того ж Камілла може і не бачитися з своєю свекрухою, що порушила девіз на цьому гербі.

– Пані де Босеан приймала у себе пані де Ресто, – сказав старий дядько.

– О, тільки на раутах! – відказала віконтеса.

Париж, січень 1830 р.

СПРАВА ПРО ОПІКУ

Контр-адміралові Базошу, губернаторові острова Бурбон, присвячує вдячний автор де Бальзак

Якось у 1828 році, годині о першій ночі, з будинку, що стояв на вулиці Фобур-Сент-Оноре, поблизу Єлісейського палацу Бурбонів вийшли два молодики. Це були знаменитий лікар Орас Б'яншон і один з найелегантніших паризьких чепурунів барон де Растіньяк – друзі з давніх часів. Обидва відіслали додому свої екіпажі, найняти візника їм не пощастило, але ніч була чудова, а бруківка суха.

– Пройдімося до бульвару пішки, – запропонував Ежен де Растіньяк Б'яншонові. – Ти візьмеш фіакр біля Клубу – вони стоять там усю ніч до ранку. Проведи мене додому.

– Залюбки.

– Ну, що ти скажеш, друже?

– Про цю жінку? – холодно запитав лікар.

– Впізнаю Б'яншона! – вигукнув Растіньяк.

– А що таке?

– Таж ти, друже, говориш про маркізу д'Еспар, ніби про хвору, яку збираєшся помістити до своєї лікарні.

– Хочеш знати мою думку, Ежене? Якщо ти покинеш пані де Нусінген заради цієї маркізи, ти проміняєш шило на швайку.

– Пані де Нусінген уже тридцять шість років, Б'яншоне.

– А маркізі тридцять три, – жваво заперечив лікар.

– Навіть непримиренні суперниці дають їй не більше двадцяти шести.

– Друже, якщо хочеш знати, скільки жінці років, поглянь на її скроні та кінчик носа. Хоч би до яких косметичних засобів удавалася жінка, вона нічого не здатна вдіяти з цими невблаганними свідками її тривоги. Кожен прожитий рік залишає там свій відбиток. Коли шкіра на скронях ніби розм'якла, стала в'ялою, вкрилася сіточкою дрібненьких зморщок, коли на кінчику носа з'являються цяточки, схожі на оті чорні порошинки, які дощем сиплються на Лондон, де каміни топлять кам'яним вугіллям, тут нікуди не дінешся: жінці перейшло за тридцять! Хай вона й гарна, і дотепна, й принадна, хай вона відповідає всім твоїм вимогам – але їй минуло тридцять років, і для неї настала пора зрілості. Я не осуджую тих, хто сходиться з цими жінками, але чоловік такого витонченого смаку, як ти, не може приймати улежаний ранет за райське яблучко, що всміхається тобі з гілки й само проситься на зуб. Правда, кохання ніколи не зазирає до метричних записів. Ніхто не кохає жінку за юність або зрілість, за красу або потворність, за дурість чи за розум. Кохають не за якісь там переваги, а просто тому, що кохають.

– Ну, мене в ній приваблює інше. Вона маркіза д'Еспар, уроджена Бламон-Шоврі, вона славиться у світському товаристві, в неї благородна душа, а ноги не гірші, ніж у герцогині Беррійської, у неї, либонь, тисяч сто річного прибутку, і я, мабуть, одного чудового дня одружуся з нею! І нарешті розквітаюся з усіма боргами.

– А я думав, ти багатий, – зауважив Б'яншон.

– Таке скажеш! У мене лише двадцять тисяч річного прибутку – тільки й вистачає, що на власний виїзд. Я заплутався в одній халепі з Нусінгеном – коли-небудь я розповім тобі цю історію. Я видав заміж сестер – оце мій найбільший успіх за той час, відколи ми

востаннє бачилися. Прилаштувати їх для мене було важливіше, ніж стати власником річного прибутку в сто тисяч екю. Ну й що, на твою думку, мені робити далі? Я шанобливий. Що мені дасть пані де Нусінген? Ще рік, і мене скинуть із рахунку, вважатимуть за ніщо, так наче я вже одружений. Я несу весь тягар і шлюбного, і парубочького життя, не знаючи переваг ні того, ні того, – фальшиве становище, в яке неминуче потрапляє кожен, хто довго ходить прив'язаний до однієї спідниці.

– Он як! То ти вважаєш, що знайшов скарб? – сказав Б'яншон. – Знаєш, друже, твоя маркіза мені зовсім не до вподоби.

– Тебе засліплюють твої ліберальні переконання. Якби це була не маркіза, а яка-небудь пані Рабурден...

– Річ не в тому, друже, аристократка вона чи міщанка. Вона – бездушна кокетка, завершена егоїстка. Повір мені, лікарі тямлять у людях, і найздібніші з нас уміють не тільки зціляти тіло, а й заглядати в душу. Будуар, у якому нас приймала маркіза, – чарівний, її дім – розкішний. І все ж я думаю, маркіза сидить по вуха в боргах.

– Звідки в тебе така впевненість?

– Я не впевнений, я припускаю. Вона говорила про свою душу, як небіжчик Людовік Вісімнадцятий говорив про своє серце. Повір, друже, ця тендітна, бліда жінка з каштановим волоссям, яка нарікає на нездужання, щоб її пожаліли, насправді має залізне здоров'я, вовчий апетит, силу і спритність пантери. Ніколи ще газ, шовк та мусліни не прикривали такої вишуканої брехні. Ессо![1]

– Ти лякаєш мене, Б'яншоне! Мабуть, чимало набачився ти в житті після нашого перебування в пансіоні Воке.

– Так, друже, відтоді я вдосталь надивився на маріонеток, ляльок та кривляк. Я вивчив звичаї світських дам, адже вони доручають нашим турботам і своє тіло, і найдорожче, що в них є: свою дитину, якщо вони її люблять, або своє обличчя, про яке вони завжди ніжно піклуються. Ми просиджуємо ночі біля їхнього узголів'я, ми із шкури пнемося, щоб їхня краса ні в чому не потерпіла. Ми досягаємо в цьому великого успіху, ми мовчимо, як могила, зберігаючи їхні таємниці, – вони посилають до нас по рахунок і кажуть, що ми правимо з них дуже дорого. Хто врятував їх? Природа! Вони нас не тільки не хвалять, вони нас ганьблять, бояться рекомендувати приятелькам. Ви, друже, говорите про них: "Ангели!" – а я бачив цих ангелів у всій наготі, без усмішок, під якими вони приховують душу, і без лахів, якими вони прикривають тілесні вади. В отакому вигляді – без манер і без корсетів – ці дами не вражають красою. Замолоду ми добре наковталися каламуті, що підіймалася з дна житейського моря, яке викинуло нас на скелю "Пансіон Воке"; але все, що ми там бачили, – то дрібниці. Коли я проник до світського товариства, я зустрів там страховищ у шовках, Мішоно в білих рукавичках, Пуаре, прикрашених орденськими стрічками, вельмож, які лихварюють не згірше за татуся Гобсека! А коли я захотів потиснути руку Доброчесності, то – яка ганьба для людства! – я знайшов її на горищі, де вона цокотіла зубами від холоду, животіючи на вбогі заощадження або мізерний заробіток, на якісь півтори тисячі франків у рік, на горищі, де її цькували та обмовляли, називаючи безумством, тупістю або дивацтвом.

Так от, друже, твоя маркіза – великосвітська дама, а я найдужче не терплю жінок саме такого гатунку. Сказати тобі, чому? Жінка з піднесеною душею, незіпсутим смаком, з лагідною вдачею, із щирим і простим серцем ніколи не стане великосвітською дамою. Висновок зроби сам. Світська дама і чоловік, який домігся влади, схожі між собою з тією, одначе, різницею, що якості, завдяки яким чоловік підноситься над загалом, звеличують і прославляють його, а якості, що забезпечують жінці її короткочасне владарювання, – це жахливі вади; приховуючи свою істинну вдачу, вона насилує природу, а бурхливе світське життя вимагає від неї залізного здоров'я в тендітному тілі. Як лікар я знаю, що добрий шлунок і добре серце тут несумісні. Світська жінка бездушна, її нестямна гонитва за втіхами продиктована бажанням зігріти свою холодну натуру, вона прагне збудливих переживань, як ото старий дід, що йде шукати їх у балет. Розум панує в неї над серцем, і задля тріумфу вона приносить у жертву справжні пристрасті та друзів – так генерал посилає в саме пекло своїх найвідданіших офіцерів, щоб виграти битву. Світська жінка, піднесена модою, це вже не жінка; вона не мати, не дружина, не коханка; її стать – у мозку, якщо висловитися в медичних термінах. У твоєї маркізи наявні всі ознаки цього духовного каліцтва: ніс, схожий на дзьоб хижого птаха, ясний, холодний погляд, улеслива мова. Вона лискуча, мов криця машини, вона хвилює в тобі усі почуття, але не серце.

– У твоїх словах є частка істини, Б'яншоне.

– Частка істини? – обурився Б'яншон. – Усе в них – істина. Невже ти гадаєш, мене не вразила у саме серце образлива ввічливість, з якою вона дала мені відчувати ту невидиму відстань, що лежить між нею – аристократкою, і мною – простолюдином? Думаєш, мені не вселила глибокої зневаги її котяча лагідність? Просто я їй потрібен сьогодні. Через рік вона пальцем не кивне, щоб зробити мені найменшу послугу, а сьогодні ввечері улещатиме мене усмішками, сподіваючись, що я зможу вплинути на свого дядька Попіно, від якого залежить успіх її позову...

– Друже, а ти хотів би, щоб вона наговорила тобі грубощів? Я згоден з твоєю філіппікою проти великосвітських жінок, але ж ідеться про мої вподобання, а не твої. Я все ж таки радше візьму за дружину маркізу д'Еспар, ніж найцотливішу, найсерйознішу, найлагіднішу жінку в світі. Одружитися з ангелом! Таж тоді доведеться поховати себе в глушині й тішитися сільськими радощами! Для політика дружина – це ключ до влади, це машина, що вміє чемно всміхатися й казати люб'язні слова. Вона – найголовніше, найнадійніше знаряддя шанолюбця. Одне слово, це друг, якого можна підставити під удар, нічим не ризикуючи, і потім зректися, нічим не поступившись. Уяви собі Магомета в Парижі дев'ятнадцятого століття. Дружина в нього була б викапана Роган, хитра й улеслива, як жінка посла, спритна, як Фігаро. Любляча дружина нічого тобі не дасть, а маючи за дружину великосвітську даму, ти досягнеш усього. Вона – алмаз, яким чоловік вирізає усі шибки, якщо в нього нема золотого ключа, який відмикає всі двері. Міщанам – міщанські чесноти, а шанолюбцям – вади шанолюбців. А тепер уяви собі, друже, яка то втіха – кохання герцогині де Ланже, герцогині де Мофріньєз або леді Дадлі! Якого чару надає холодна стриманість цих

жінок найменшим проявам їхнього почуття! Яка радість милуватися барвінком, що пробивається з-під снігу! Одна усмішка, напівприкрита віялом – і куди дівається стриманість, продиктована правилами пристойності? Та хіба можна з цим рівняти непогамовні пристрасті твоїх міщанок з їхньою сумнівною відданістю! Бо відданість у коханні – це той самий розрахунок. А крім того, у великосвітської жінки, у Бламон-Шоврі, свої чесноти! Її чесноти – багатство, влада, блиск, певна зневага до всіх, хто стоїть нижче від неї...

– Дякую, – сказав Б'яншон.

– Ти старий йолоп, друже! – вигукнув, сміючись, Растіньяк. – Не будь плебеем, наслідуй свого друга Деплена: стань бароном, кавалером ордена Святого Михаїла, пером Франції, а дочок повидавай за герцогів.

– Під три чорти всіх твоїх...

– Ну, ну, вгамуйся. Бачу ти тямиш тільки в медицині. Мені, далебі, жаль тебе.

– Я ненавиджу цих людей. Хоч би вибухнула революція та назавжди звільнила б нас від них.

– Мій любий Робесп'єре, озброєний ланцетом, то ти підеш завтра до свого дядька Попіно чи ні?

– Піду, – сказав Б'яншон. – Заради тебе я і в пекло спущуся...

– Любий друже, ти мене розчулив. Адже я пообіцяв, що маркіза д'Еспара візьмуть під опіку. Я готовий навіть пустити сльозу вдячності, як у давні добрі часи.

– Проте не обіцяю, – провадив Орас, – що Жан Жюль Попіно зробить, як вам хочеться. Ти його ще не знаєш. Та післязавтра я приведу його до твоєї маркізи, хай улестить його, якщо зможе. Але сумніваюся. Його не зваблять ні трюфелі, ні пулярки, ні герцогині, його не злякає гільйотина; нехай король пообіцяє йому перство, а Господь Бог – місце в раю та прибутки з чистилища, все одно він не перекладе навіть соломинки з однієї шальки терезів на другу. Це суддя непідкупний, як сама смерть.

Двоє приятелів дійшли до міністерства закордонних справ, що на розі бульвару Капуцинок.

– Ось ти й удома, – промовив, сміючись, Б'яншон і показав на особняк міністра. – А ось і моя карета, – додав він, показуючи на найманий фіакр. – Таке наше майбутнє.

– Ти щасливо проживеш у тихому затоні, – сказав Растіньяк, – а я змагатимуся з бурями у відкритому морі, аж поки зазнаю катастрофи і попрошу притулку в твоєму гроті, друже.

– До суботи, – відповів Б'яншон.

– До суботи так до суботи, – сказав Растіньяк. – То ти умовиш Попіно?

– Так, я зроблю все, що дозволить мені сумління. Хто знає, чи за цією вимогою опіки не ховається яка-небудь "трагідрама", як казали ми в щасливі дні нашої вбогості.

"Бідолаха Б'яншон! Так він усе життя й залишиться просто чесною людиною!" – подумав Растіньяк, дивлячись, як віддаляється найманий екіпаж.

"Ох, і мороку ж накинув мені Растіньяк, – подумав другого дня Б'яншон, прокинувшись і згадавши про доручену йому делікатну справу. – Правда, я досі не

звертався до дядька з жодним проханням, у той час як на його прохання лікував безкоштовно тисячі хворих. Зрештою, ми ніколи не церемонимось один з одним. Або він погодиться, або ні – і справі кінець".

Після цього короткого монологу знаменитий лікар вирушив о сьомій ранку на вулицю Фуар, де проживав Жан Жюль Попіно, слідчий суду першої інстанції департаменту Сени. Вулиця Фуар – або, в колишньому значенні цього слова, вулиця Солом'яна – у XIII столітті була найвідомішою вулицею в Парижі. Саме там стояли університетські будівлі, коли на весь учений світ гримів голос Абельяра, а згодом і Жерсона. Сьогодні це одна з найбрудніших вулиць Дванадцятої округи, найубогішого кварталу в Парижі, де дві третини жителів не мають чим топити взимку, де найбільше підкидьків у сирітських притулках, хворих у лікарнях, жебраків на вулицях, ганчірників біля звалищ, виснажених дідів, які гріються на сонечку, притулившись спиною до стіни, безробітних майстрових на майданах, арештантів у виправній поліції. На цій завжди вологій вулиці, де від кількох фарбувалень стікають до Сени струмочки чорної води, стоїть старий цегляний будинок, стіни якого мають прокладку з обтесаного каменю. Колись його перебудували, мабуть, ще за часів Франціска I. Весь його вигляд – а це властиво для багатьох паризьких будинків – свідчить про міцність. Другий поверх, придавлений вагою третього й четвертого поверхів і підпертий масивними стінами нижнього, скидається, якщо дозволено так висловитись, на роздуте черево. На перший погляд здається, що простінки між вікнами, хоч і укріплені обтесаним каменем, ось-ось заваляться. Але уважний спостерігач відразу помітить, що цей дім стоїть не менш надійно, ніж Болонська вежа: сточені часом старі цеглини і старі камені стійко утримують рівновагу. В усі пори року на міцних стінах нижнього поверху лежить ледь помітний жовтавий наліт, властивий відвоглоглому каменю. Від цих стін на перехожого віє холодом. Заокруглені тумби погано захищають дім від кабриолетних коліс. Як і в усіх будинках, споруджених ще в ті часи, коли в каретах не їздили, ворота тут перекриті низькою аркою і вельми схожі на вхід до в'язниці. Три вікна праворуч від воріт забрані знадвору такими густими ґратами, що навіть найцікавіше око не роздивилося б внутрішньої обстави вогких і темних кімнат, та й шибки там укриті грубим шаром бруду й пилюки; ліворуч – два такі самі вікна, одне з них іноді буває відчинене, і тоді з вулиці видно, як у кімнаті з дощаною підлогою та дерев'яною обшивкою стін копошаться, працюють, куховарять, їдять і сваряться воротар, його жінка та діти; до цієї кімнати, де все спорохнявіло, спускаються по двох сходинках, що свідчать про поступове підвищення паризької бруківки. Якщо під час негоди перехожий захищається від дощу під склепінням з побіленими кривими бантинами, що тягнеться аж до сходів, він зможе роздивитися двір цього будинку. Ліворуч – квадратний садочок не більше як чотири кроки завдовжки й завширшки; трава в ньому давно не росте, решітка для винограду стоїть голісінька, а під двома деревами немає жодної зеленої стеблинки, зате густо лежать клапті старого паперу й ганчір'я, битий щебінь і черепиця. Не сад, а безплідне пустирище, де стіни дому, стовбури та гілля дерев укрилися порохом часу, схожим на застиглу сажу. Будинок складається з двох частин, розташованих під прямим кутом;

вікна виходять у сад, затиснутий між двома сусідніми домами, спорудженими на старовинний лад, із дерева й цегли, облупленими, щомиті готовими завалитись. На кожному поверсі можна побачити найрозмаїтіші вироби, залежно від того, яким ремеслом годується пожилець. На довгих жердинах сушаться величезні мотки фарбованої вовни, на вірьовках гойдаються на вітрі випрані сорочки, трохи вище лежать на дошках щойно оправлені книги з крапчастими, під мармур, обрізами; жінки співають, чоловіки насвистують, дітлахи галасують, із столярні долинає скрегіт пилки, з майстерні мідника – брязкіт і дзенькіт металу; тут зібрано чимало ремесел, і безліч інструментів утворюють неймовірний шум. Усередині цього проходу, який не можна назвати ні двором, ні садом, ні залом, хоча він схожий і на те, і на те, і на те, здійснюються стрільчасті арки, оперті на дерев'яні стовпи з кам'яними цоколями. Дві арки виходять у садочок, дві інші – навпроти воріт – відкривають вид на дерев'яні сходи з вигадливими залізними поручнями, що колись були дивом слюсарного мистецтва, та з вичовганими, розхитаними приступками. Подвійні двері квартир із заяложеною, побурілою від бруду та пилюки лиштвою, обтягнуті плюшем та оббиті в косу клітину цвяхами із стертою позолотою. Ці залишки розкоші свідчать, що за Людовіка XIV будинок належав або радникові парламенту, або багатим священнослужителям, або якомусь скарбникові. Але сліди колишньої розкоші можуть викликати тільки посмішку – такий разючий тут контраст між минулим і теперішнім. Жан Жюль Попіно жив на другому поверсі цього будинку, де через вузьку вулицю було ще темніше, ніж звичайно буває на нижніх поверхах паризьких будинків. Це старе помешкання знали в усьому Дванадцятому окрузі, що йому провидіння дарувало в слідчі Попіно, як дарує воно людям цілющі трави для лікування або полегшення недуг.

А зараз спробуємо накидати портрет чоловіка, якого сподівалася звабити маркіза д'Еспар. Як належить судовикові, Попіно завжди вдягався в чорне, і це вбрання робило його смішним у очах людей, схильних до поверхових оцінок. Такий одяг зобов'язує людину ревно оберігати свою гідність, постійно й ретельно піклуватися про свій зовнішній вигляд, але Попіно був нездатний примусити себе до пуританської акуратності, якої вимагає чорний костюм. Його зношені панталони, здавалося, були пошиті з тієї самої тоненької матерії, з якої шиють адвокатські мантиї, і через властиву йому неохайність були завжди пом'яті, заяложені, змережані бляклими або рудуватими смугами, що свідчили або про огидну скнарість, або про вкрай безтурботну гідність. Грубі вовняні панчохи брижилися над стоптаними черевиками. Білизна була жовтавого відтінку – так жовтіє біла матерія, коли довго залежується у шафі. Либонь, небіжчиця пані Попіно любила створювати чималий запас білизни; за добрим фламандським звичаєм вона навряд чи завдавала собі мороки прати частіше, ніж двічі на рік. Фрак та жилет нашого судовика цілком відповідали панталонам, черевикам, панчохам і білизні. Завжди неохайний, Попіно бруднив одяг із незбагненною швидкістю, і досить було йому вдягти новий фрак, як він зразу вподібнювався до всього іншого у його вбранні. Добряга купував нового капелюха лише тоді, коли кухарка казала йому, що старий треба викинути. Краватка в нього завжди була пов'язана недбало, і ніколи він не

поправляв комірець сорочки, прим'ятий суддівськими брижами, ніколи не пригладжував свого сивого чуба, а голився не частіше, як двічі на тиждень. Рукавичок він не носив, а руки засовував у жилетні кишені, завжди порожні, засмальцьовані по краях і часто роздерті, що надавало йому ще неохайнішого вигляду. Той, кому доводилося бувати в паризькому Палаці правосуддя, де можна милуватися всіма різновидами чорного вбрання, легко уявить собі зовнішність Попіно. Звичка цілісінький день просиджувати на місці спотворює тіло службовця суду, а необхідність терпіти занудне красномовство адвокатів надає його обличчю кислого виразу. Замкнений між чотирма стінами тісних, убогих за своєю архітектурою приміщень, задихаючись у затхлому повітрі, паризький судовик мимоволі супиться, обличчя в нього кривиться від напруженої уваги, сіріє від нудьги, втрачає рум'янець, набирає зеленавого або землистого відтінку – залежно від його темпераменту. Одне слово, через якийсь час найквітучіший молодик перетворюється тут на "машину для розгляду справ", на механізм, який з невблаганною точністю маятника пристосовує закон до всіх випадків судової практики. Отож судове ремесло анітрохи не прикрасило Попіно, якого природа нагородила досить-таки непривабливою зовнішністю. Він був незграбний і неоковирний. Грубі коліна, величезні ноги, широкі долоні аж ніяк не пасували до образу жерця правосуддя. Обличчя чимось нагадувало телячу морду, лагідну до безпорадності: безкровна шкіра, два тьмяні ока різного кольору, прямий, плескатий ніс, неопуклий лоб. Рідке, тоненьке волосся погано прикривало череп, обабіч якого недоладно стриміли великі, спотворені вуха. Тільки одна риса привабила б увагу фізіономіста: рот цього чоловіка свідчив про неземну добрість. Усі високі почуття у нього виражали губи – добродушні, товсті й випнуті, вкриті безліччю дрібнесеньких зморщок і завжди рухливі. Ці губи зразу привертали серце до цієї людини, вони свідчили про її ясний розум, проникливість, ангельську душу. І погано зрозумів би Попіно той, хто став би судити про нього тільки по його пласкому лобі, тьмяних очах та жалюгідному вигляду. Його життя відповідало обличчю, воно було сповнене подвижницької праці і вчинків, гідних святого праведника. Глибокі дослідження в галузі права принесли йому таку відомість, що після судових реформ Наполеона, проведених у 1806–1811 роках, його, за порадою Камбасереса, одним з перших призначили членом верховного імперського суду в Парижі. Попіно не був інтриганом. Досить було чийогось прохання, чийогось клопотання про вигідне місце, й міністр переводив Попіно на нижчу посаду, бо той ніколи не ходив кланятися ні великому канцлерові, ні голові верховного суду. З верховного суду його перевели в окружний суд, а там люди спритні й зухвалі поступово зіпхнули його на самий низ. Його призначили запасним суддею. Вигук загального обурення пролунав у судовій палаті: "Попіно – запасний суддя!" Така несправедливість вразила весь судейський світ: адвокатів, приставів – одне слово, всіх, за винятком самого Попіно, який і не думав скаржитися. Коли вщухло перше збудження, кожен вирішив, що все йде на краще в кращому із світів, яким, безперечно, слід вважати світ судового чиновництва. Попіно так і залишався запасним суддею, аж поки знаменитий охоронець печатки доби Реставрації

почасти залагодив кричущу несправедливість, жертвою якої став цей скромний і мовчазний трудівник із ласки верховних суддів Імперії. Пропрацювавши дванадцять років запасним суддею, Попіно став слідчим окружного суду департаменту Сени і, поза всяким сумнівом, мав і померти на цій скромній посаді.

- Щоб ми краще зрозуміли сумну долю одного з найдостойніших представників судового відомства, необхідні деякі пояснення, що проллють світло на його життя та вдачу і покажуть, як крутяться деякі коліщата грандіозного механізму, названого правосуддям. Три голови окружного суду департаменту Сени, що змінились один за одним, зарахували Попіно до "дрібноі судової братії" - вираз, зміст якого не вимагає пояснень. Вони не зважили на те, що його труди свідчили про приховані в ньому високі здібності. Так ото шанувальники мистецтва, і знавці, й невігласи, - хто із заздрощів, хто з властивої критикам самовпевненості, хто під впливом забобону - незмінно замикають художника в рамки певної категорії: зараховують його до пейзажистів, портретистів, баталістів, маріністів або жанристів, сковують його обдарування, певно, вважаючи, що в кожній людини мозок зашкарублий і негнучкий; з тією ж таки упередженістю ставиться світ і до письменників, і до державних діячів, і до всіх, хто починає з якоїсь вузької спеціальності, перш ніж здобуде славу широкообдарованої натури. Щось подібне сталося і з Попіно - його діяльність обмежили дуже вузькими рамками.

Судді, адвокати, стряпчі - все те плем'я, що годується при суді - вбачають у кожному юридичному казусі дві грані: право і справедливість. Справедливість виходить із фактів, право - із застосування до фактів певних принципів. Людина може бути невинна з погляду справедливості, але винна перед законом, і суддя нічого не може тут вдіяти. Між сумлінням і вчинком пролягає безодня вирішальних обставин, які невідомі судді, а саме в них - виправдання або осудження вчинку. Суддя - не Бог, його обов'язок - припасувати вчинки до принципів, він виносить рішення по безлічі конкретних справ, застосовуючи одну усталену мірку. Якби суддя умів читати в душах людей і розгадувати спонукальні причини їхньої поведінки, перш ніж винести справедливий вирок, такий суддя був би великою людиною. Франція потребує близько шести тисяч суддів - жодне покоління не надасть до її послуг шести тисяч великих людей, а тим паче до послуг одного тільки судового відомства. На тлі паризьких звичаїв Попіно був суддею вмілим і справедливим; він вважав за необхідне опиратися не тільки на букву закону, а й на суть фактів і виступав проти покvapних і жорстоких вироків. Маючи природжений інстинкт справедливого судді, він проникав під подвійну оболонку брехні, що покривала справжню суть позову. Попіно був справжнім суддею, як Деппен - справжнім хірургом; він проникав углиб людської совісті, як знаменитий лікар у таємниці людського тіла. Життя і досвід навчили його, досліджуючи факти, вгадувати найпотаємніші спонуки. Він докопувався до самої суті справи, як Кюв'є докопувався до найдавніших шарів ґрунту. Подібно до того великого мислителя, Попіно нанизував висновок на висновок і відтворював минуле людської совісті, як Кюв'є відтворював будову викопної тварини. Часто він навіть прокидався вночі, коли в його мозку зринало те або те свідчення й осяйною ниткою спалахував здогад, що вів до істини.

Обурюючись жорстокою несправедливістю, якою звичайно завершувалися сутички в суді, де все виступає проти людини порядної і все сприяє крутієві, він часто виносив рішення на користь справедливості, не боячись порушити норми права, а надто, коли йшлося про справи не досить ясні. Серед товаришів по службі він здобув славу людини не ділової, його всебічно обґрунтовані висновки затягували судочинство. Коли Попіно помітив, що слухають його неохоче, він почав формулювати свої думки дуже лаконічно. Тоді вирішили, що з обов'язками судді він не справляється, та завдяки своєму вмінню аналізувати, тверезо мислити і проникати в суть, володіє винятковими здібностями для виконання нелегких обов'язків слідчого. Отож більшу частину свого трудового життя Попіно прослужив слідчим. Хоча за складом свого розуму він справді неабияк підходив для цієї важкої діяльності й здобув славу чудового криміналіста, залюбленого у свою справу, добре серце завжди прирікало його на вагання, і совість та обов'язок роздирали його на клапті. Праця слідчого оплачується краще, ніж робота судді, проте вона мало кого приваблює – надто тяжкі її умови. Людина скромна, порядна й глибоко обізнана, не шанолуб і невтомний трудівник, Попіно не нарікав на долю: у жертву громадському благу він приніс і свої вподобання, і лагідне серце, й, поринаючи в хащі судового слідства, залишався водночас і суворим, і добрим. Нерідко, проводжаючи арештанта з кабінету допитів до в'язниці Сурісьєр, секретар суду передавав йому гроші на тютюн або теплу одіж – за дорученням самого слідчого. Попіно був і непідкупним слідчим, і милосердною людиною. Тому ніхто краще за нього не вмів домогтися зізнання, не вдаючись до звичних у судовому ділі хитрощів. До того ж він був напрочуд спостережливий. Цей добрий і простакуватий з вигляду чоловік, щиросердий і неуважний, розгадував виверти найлукавіших Кріспінів каторги, виводив на чисту воду найхитріших злодієв, приборкував найзапекліших злочинців. Деякі надзвичайні обставини загострили проникливість Попіно, але щоб зрозуміти їх, треба ознайомитися з його особистим життям, бо для суспільства він був тільки слідчим, а тим часом у ньому ховалася й інша людина – чудова й мало кому відома.

– Десь у 1816 році, за дванадцять років до початку нашої історії, під час страшного голоду, що збігся з перебуванням у Франції так званих "союзників", Попіно призначили головою Надзвичайної комісії з питань допомоги біднякам його кварталу – саме тоді, коли він збирався переселитися з помешкання на вулиці Фуар, бо воно не подобалося ні йому, ні дружині. Цей глибокий знавець права, досвідчений криміналіст, чиї блискучі здібності здавалися колегам прикритим відхиленням від норми, уже п'ять років мав справу з різними судовими випадками, не замислюючись про те, які причини їх породжували. Підіймаючись тепер на горища, знайомлячись із злиднями, спостерігаючи жорстоку нужду, яка неминуче штовхала бідняків на недозволені вчинки, тобто бачачи, як доводиться їм боротися зі скрутою, він перейнявся до них глибокою жалістю. І суддя став святим Вінцентом для цих великих дітей, для змучених трудівників. Не зразу відбулося це перетворення. Благодійність, як і порок, підкоряє собі людину поступово. Добрі вчинки спустошують гаманець праведника тільки з плином часу, як ото рулетка поглинає статок гравця. Попіно переходив від бідолахи до

бідолахи, всім подавав милостиню, і коли десь через рік він зірвав усе ганчір'я, що, наче пов'язка, прикриває загноєну виразку суспільної несправедливості, він став провидінням свого кварталу. Він увійшов до добродійницького комітету і до товариства милосердя. Скрізь, де виникала потреба в безкоштовній суспільній діяльності, він брався за неї без гучних фраз, як той "добрий чоловік у короткому плащі", що годує вбогих на ринках та повсюди, де вони є. Попіно, на щастя, міг трудитися на ширшій ниві й у вищих сферах: він усе знав, усе бачив, він одвертав злочин, давав роботу безробітним, влаштовував у притулки старих і недужих, розподіляв свою допомогу між усіма, кому загрожувало лихо; він був радником вдів і захисником сиріт, він позичав гроші дрібним торговцям. Ні в судовому відомстві, ні в місті не знали про цю таємну сторону життя Попіно. Така висока доброчесність не любить світла, її тримають у схові. А підопічні Попіно зранку до вечора працювали, вночі вони спали, наморені, мертвим сном, і їм було не до вихваляння свого добродійника; вони були невдячні, як ото діти, що ніколи не розплатяться з батьками, бо заборгували їм надто багато. Не завжди люди невдячні із своєї вини, та й хіба великодушне серце сіє добро заради того, щоб пожинати славослів'я й хизуватися своїм благородством? На другий рік свого таємного апостольського служіння Попіно перетворив колишній склад на нижньому поверсі свого будинку, куди світло проникало крізь три заґратовані вікна, на приймальню. Стіни та стелю того приміщення побілили, поставили там грубі дерев'яні лави, як у школі, просту шафу, стіл з горіхового дерева і крісло. В шафі зберігалися облікові книги добродійницької діяльності Попіно, вигадані ним "хлібні бони" і його щоденні нотатки. Щоб не стати жертвою власної доброти, Попіно запровадив чітку бухгалтерію. Всі потреби жителів кварталу були зареєстровані, занесені до книги, де кожен бідолаха мав свій рахунок, як боржник у купця. Коли виникали сумніви, чи слід допомогти якійсь людині або сім'ї, Попіно звертався по відомості до поліції. Слуга Лав'єн став вірним помічником своєму хазяїнові. Поки Попіно працював у суді, Лав'єн викупав з ломбарду або перезаставляв речі, відвідував найжахливіші нетрища. Влітку – з четвертої до сьомої ранку, взимку – з шостої до дев'ятої вечора у приймальні юрмилися вбогі, діти, жінки, й Попіно уважно вислуховував кожного. Навіть узимку не було потреби топити грубку – людей набивалося стільки, що було спекотно. Лав'єн лише застеляв соломою вогку підлогу. З плином часу лави відполірувалися і стали, мов лаковані, а стіни, вишмарувані лахами бідняків, покрилися до височини людського зросту чудернацькими темними візерунками. Ці бідолахи дуже любили Попіно, і коли зимового ранку їм доводилося мерзнути біля ще зачинених дверей, жінки грілися, нахилиючись над чавунцями з розжареним вугіллям, чоловіки підстрибували й плескали себе по плечах, але всі мовчали, боячись потурбувати його сон. Ганчірники, люди нічного промислу, добре знали цю оселю. Нерідко до пізньої години бачили вони світло у вікні кабінету пана Попіно. Навіть злодії, проходячи мимо, казали: "Це його дім", – і не зазіхали на нього. Ранок Попіно належав убогим, день – кримінальним злочинцям, вечір – дослідженням у царині права.

Подиву гідна спостережливість, властива Попіно, давала йому змогу відкривати

разючі суперечності. Відшукуючи на самому дні душ сліди злочину, найприхованіші його ниті, він знаходив під лахами вбогості доброчесність, зневажені високі почуття, притлумлені благородні пориви, невідому світові самовідданість. Успадкована від батька маєтність давала Попіно тисячу екю річного прибутку. Його дружина, сестра Б'яншона-батька, лікаря із Сансера, принесла йому в посаг удвічі більше. П'ять років тому вона померла, залишивши свій статок чоловікові. Платня запасного судді невисока, а слідчим Попіно працював тільки чотири роки, і тому неважко зрозуміти причину його дріб'язкової ощадливості в усьому, що стосувалося його життя та звичок – його прибутки були дуже скромні, а добродійницька діяльність широка. А втім, байдужість до одягу, що свідчила про вічну заклопотаність Попіно, певне, є прикметною ознакою всіх людей, до самозабуття відданих науці або мистецтву, захоплених вічно діяльними помислами. Завершуючи цей портрет, додамо, що Попіно належав до небагатьох службовців судового відомства департаменту Сени, яких забули нагородити орденом Почесного легіону.

Ось такій людині голова другої судової палати, до якої належав Попіно, що вже два роки займався цивільними справами, доручив попереднє слідство у справі маркіза д'Еспара у зв'язку з клопотанням його дружини про запровадження опіки над чоловіком.

Запруджена щоранку натовпом бідняків, о дев'ятій годині вулиця Фуар знову ставала безлюдною і прибирала свого звичайного похмурого й жалюгідного вигляду. Б'яншон підганяв коня, щоб застати дядька, поки той не закінчив прийому. Він не міг не всміхнутись, уявивши, яким недоладним здаватиметься старий слідчий поруч із маркізою д'Еспар. Б'яншон вирішив змусити дядька вдягтися пристойніше, щоб він не став загальним посміховиськом.

"Але чи є в нього новий фрак? – подумав молодий лікар, завертаючи у вулицю Фуар, куди з вікон приймальні соталося слабке світло. – Мабуть, краще поговорити про це з Лав'єном".

– На шум кабріюлета з підвороття визирнули з десятків бідняків. Впізнавши лікаря, вони поскидали шапки; Б'яншон, який безкоштовно лікував усіх, за кого просив слідчий, здобув не меншу славу, ніж він, серед голоти, що тут збиралася. Дядька Б'яншон застав ще в приймальні; відвідувачі, які попримощувалися там на лавах, були вбрані в такі гротескно-мальовничі лахи, що на вулиці вони привернули б увагу перехожого, навіть байдужісінького до мистецтва. Якби в наші дні існував Рембрандт, він створив би одну з найчудовіших своїх картин, намалювавши ці злидні, так безмовно й покірливо виставлені напоказ. Сидів там суворий стариган з обличчям, поритим зморшками, з апостольською лисиною і білою бородою – готова натура для святого Петра. З-під розхристаної сорочки виглядали дужі м'язи – ознака залізного здоров'я, яке допомогло йому пережити цілу епопею бідунів. Поряд молода жінка годувала груддю немовля, щоб воно не кричало, а другий хлоп'як, років п'яти, тулився до її колін. Білосніжна жіноча груди, обрамлена бридким лахміттям, немовля з прозорим личком, його брат – у недалекому майбутньому паризький безпритульник, як можна

було вгадати з його вигляду – уся ця картина розчулювала серце й здавалася особливо зворушливою на тлі довгого ряду облич, почервонілих від холоду, серед яких примостилася ця родина. Була там і стара жінка, бліда й застигла під страшною маскою вбогості – такі ніколи не миряться з долею і чекають тільки дня бунту, щоб помститися за пережиті муки. І юний робітник, кволий, млявий, чий розумний погляд, одначе, свідчив про здібності, розчавлені злиднями, які він марно намагався здолати; замучений життям, він мовчки чекав уже близької смерті, бо так і не спромігся прослизнути крізь ґрати величезної клітки, в якій билися ці бідологи, пожираючи одне одного. Жінок було більше; певно, чоловіки, йдучи на роботу, доручали їм просити за всю родину, покладаючись на розум, притаманний жінці з простолюду, яка майже завжди необмежено владарює в своїй халупі. Хустки на головах були подерті, спідниці забрюхані грязюкою, косинки звисали з пліч клаптями, блузки світилися дірками, але очі в усіх блищали, мов жарини. То було моторошне збіговисько, яке з першого погляду вселяло огиду, а потім – жах; досить було тільки помітити, що смирення цих людей, котрі пройшли через найтяжчі випробування, – чисте лицемірство, яке жилося добродійністю. У кімнаті горіли дві свічки, блимаючи в затхлому повітрі погано провітреного приміщення, мов у тумані.

Слідчий був не менш мальовничою постаттю, ніж уся ця вулична компанія. На голові у нього красувався поруділий бавовняний ковпак. Над обшарпаним коміром домашнього халата стриміла не прикрита краваткою шия, зморшкувата, почервоніла від холоду. На стомленому обличчі застиг тупий вираз, властивий дуже заклопотаним людям. Рот, як і в кожного, хто заглибився в роботу, був стиснутий, мов туго затягнута калитка. Чоло супилося, наче придавлене тягарем зізнань, які йому довелося сьогодні почути. Попіно слухав, обмірковував і робив висновки. Уважний, як лихвар, він одривав очі від книг та своїх нотаток, швидко оглядав прохача з недовірливістю стривоженого скнари і проникав поглядом у саму його душу. Позаду хазяїна стояв Лав'єн, готовий виконати його розпорядження; у своїй особі він утілював почесну охорону, він також стрічав і підбадьорював сором'язливих новачків. Коли з'явився лікар, люди на лавах заворушилися. Лав'єн обернув голову і неабияк здивувався, побачивши Б'яншона.

– А, це ти, хлопче, – сказав Попіно, потягуючись. – Що привело тебе о такій ранній годині?

– Мені треба поговорити з вами про справу однієї особи, і я боявся, щоб ви не відвідали її раніше, ніж я приїду.

– Ну, дівонько, – мовив слідчий, звертаючись до низенької гладухи, яка стояла перед ним, – якщо ви не скажете, що там у вас за клопіт, то я, мабуть, і не здогадаюся.

– Розповідайте швидше, – підігнав її Лав'єн, – не затримуйте інших.

– Я, ласкавий пане, торгую на вулиці городиною та зеленню, – зважилася нарешті заговорити жінка, почервонівши і стишивши голос, щоб її чули тільки Попіно та Лав'єн, – у мене щойно народилося мале, і я заборгувала годувальниці. Тож я відклала трохи зі свого вбогого заробітку...

– А ваш чоловік забрав ті гроші, так? – урвав її Попіно, легко вгадавши розв'язку

трагедії.

- Авжеж, пане, забрав.

- Як вас прозивають?

- Кругляха.

- А вашого чоловіка?

- Вертун.

- З Малої Банкірської вулиці? - спитав Попіно, заглянувши до своєї книги. - Він у в'язниці, - сказав він, прочитавши запис проти графи, в яку було занесене це сімейство.

- За борги, ласкавий пане.

Попіно похитав головою.

- Я, пане, не маю за що купити на продаж городини, бо вчора хазяїн забрав за комірне мої останні гроші, а не заплатиш, каже, то зараз же вимітайся на вулицю.

Лав'єн нахилився до Попіно і прошепотів йому щось на вухо.

- Ну, гаразд. Скільки вам треба на купівлю городини?

- Мені треба, ласкавий пане... бодай франків десять, щоб розторгуватися...

Слідчий кивнув Лав'єнові, той дістав з великого гамана десятифранковий білет і подав жінці. Попіно записав суму позики в книгу. Побачивши, як затремтіла торговка від радості, Б'яншон зрозумів, що вона страшенно хвилювалася, коли йшла сюди.

- Ваша черга, - звернувся Лав'єн до сивобородого діда.

Б'яншон відвів слугу вбік і спитав у нього, чи ще довго триватиме сьогоднішній прийом.

- Пройшло вже двісті, залишилося пропустити вісімдесят, - відповів Лав'єн. - Ви, пане лікарю, ще встигнете з'їздити до кількох хворих.

- Ось тобі дві адреси, голубе, - мовив слідчий, обернувшись і схопивши Ораса за руку. - Це тут близько: вулиця Сени й вулиця Арбалетна. На вулиці Сени вчаділа дівчина, а на Арбалетній у тяжкому стані чоловік, його слід би покласти до тебе в лікарню. Чекаю тебе на сніданок.

Через годину Б'яншон повернувся. Вулиця Фуар була безлюдна, почало розвиднятися. Дядько вже підіймався до себе, останній бідняк, чиї злидні підлікував слідчий, пішов додому, гаман Лав'єна був порожній.

- То як мої хворі? - спитав Попіно в лікаря, що наздогнав його на сходах.

- Чоловік помер, а дівчина викараскається, - відповів Б'яншон.

- Відтоді як жіноча рука перестала наводити лад у помешканні Попіно, воно стало схоже на свого хазяїна. Недбалість людини, заклопотаної однією владною думкою, наклала на все свій чудернацький відбиток. Скрізь лежав застарілий порошок, речі застосовувалися не за призначенням, як то буває в оселі старого парубка. У вазах для квітів стриміли папери, на столах позалишалися неприбрані порожні пляшечки з-під чорнила, забуті тарілки, бляшанки з-під запалювальної фосфорної суміші, що використовувалися як свічники, коли треба було негайно щось відшукати; пересунуті меблі, купи всіляких речей і порожні кутки свідчили про те, що хтось тут починав

прибирати, але тільки починав. Особливо потерпів від цього хронічного безладу кабінет слідчого, кабінет людини, яка не знала спокою, яка трудилася до самозабуття, трудилася день і ніч, усе глибше загрузаючи в трясовині невідкладних справ. Бібліотека мала такий вигляд, ніби її щойно пограбували, книжки валялися повсюди, деякі лежали розкритими одна на одній, інші попадали на підлогу спинками догори. Там-таки, на підлозі, уздовж книжкових шаф, стояли в ряд папки судових справ. Паркет не натирали вже два роки. Столи та інші меблі були завалені різними речами, що їх піднесли в дар Попіно вдячні бідаки. На каміні у вазочках із синього скла красувалися дві різноколірні скляні кулі – їхні яскраві барви робили їх схожими на якесь чудо природи. Стіни прикрашали букети штучних квітів, вишивки з ініціалами Попіно, що були оточені серцями й безсмертниками. То там, то там виднілися претензійні, ні для чого не придатні різьблені скриньки і прес-пап'є, схожі на ті, що їх виготовляють каторжники. Ці шедеври терпіння, ці символи вдячності, ці засохлі букети надавали кабінету слідчого вигляду крамниці дитячих іграшок. Добряга Попіно пристосовував дарунки до власних потреб, він засовував у них свої нотатки, старі пера та всілякі папірці. Ці зворушливі докази вдячності за некорисливе милосердя припали порохом, зблякли. Посеред безлічі дрібничок вирізнялися чудово зроблені, але посічені міллю опудала птахів і опудало прегарного ангорського кота, колишнього улюбленця пані Попіно, – то для неї постарався якийсь убогий умілець, надавши своєму виробу всіх ознак життя і відплативши цим неоцінним скарбом за невеличку милостиню. Місцевий маляр, якого вдячність змусила взятися за незвичне діло, намалював портрети пана й пані Попіно. Навіть у спальному алькові виднілися речі, які свідчили про копітку марну працю: гаптовані подушечки для шпильок, вишиті хрестиком пейзажі, виплетені з паперу хрести. Фіранки на вікнах почорніли від диму, ширми зовсім вицвіли. Між каміном та довгим прямокутним столом, за яким працював слідчий, кухарка поставила на круглому столику дві чашки кави з молоком. Два крісла з червоного дерева, обтягнуті волоссяною тканиною, чекали на дядька й племінника. Тьмяне світло з вікон туди не доходило, і кухарка принесла свічки, довгі гноти яких утворювали наче шапки грибів і відкидали червонясте світло – ознаку повільного згорання, як свідчать спостереження скнар.

– Дорогий дядечку, вам слід тепліше вдягатись, коли ви спускаєтеся до приймальні.

– Мені соромно змушувати їх чекати, моїх бідняків. То чого ти від мене хочеш?

– Хочу запросити вас пообідати завтра в маркізи д'Еспар.

– А вона нам родичка? – спитав суддя з таким наївно-неуважним виглядом, що Б'яншон засміявся.

– Ні, дядечку, маркіза д'Еспар – впливова вельможна дама. Вона подала клопотання в суд, щоб її чоловіка взяли під опіку, і вам доручено...

– І ти хочеш, щоб я пішов до неї обідати? Та ти при своєму розумі? – вигукнув слідчий і схопив у руки "Процесуальний кодекс". – Бачиш оцю статтю? Слідчим заборонено пити і їсти в домі осіб, чії справи підлягають судовому розгляду. Якщо твоїй маркізі треба поговорити зі мною, нехай приїде сюди. Бо я справді збираюся

завтра допитати її чоловіка, а з матеріалами справи ознайомлюся сьогодні вночі.

Він підвівся, взяв папку, що лежала на столі під прес-пап'є, і сказав, прочитавши заголовок:

- Ось папери. Ну що ж, ознайомимся з клопотанням, якщо тебе так цікавить твоя впливова вельможна дама.

Попіно загорнув халат, поли якого весь час розходились, оголюючи йому груди, вмочив скибку хліба в уже вистиглу каву, знайшов клопотання і став читати, вставляючи іноді свої зауваження, а то й обговорюючи окремі фрази з племінником:

"Панові голові цивільного суду першої інстанції департаменту Сени, в Палац правосуддя, від Жанни Клементіни Атенаїс де Бламон-Шоврі, дружини пана Шарля Моріса Марі Андоша, графа де Негрпеліса, маркіза д'Еспара, землевласника. (Пани на всю губу!)

Вищеозначена пані д'Еспар, що проживає по вулиці Фобур-Сент-Оноре, в будинку номер сто четвертий, дружина вищеозначеного пана д'Еспара, який проживає по вулиці Узвіз Святої Женев'єви, у будинку номер двадцять другий (Еге ж, голова казав, що це в моєму кварталі!) через свого повіреного у справах пана Дероша...".

- Дерош - жалюгідний крутій, його мають за ніщо і в суді, й серед адвокатської братії, він може тільки напсувати своєму клієнтові!

- Бідолаха! - зауважив Б'яншон. - У нього завжди сутужно з грішми, от він і крутиться, мов сатана під хрестом.

"...має честь повідомити вас, пане голова суду, що вже протягом року душевні та розумові здібності пана д'Еспара, чоловіка позивальниці, дуже ослабли, і нині він перебуває в стані недоумкуватості та божевілля, передбаченому статтею чотириста вісімдесят шостою цивільного кодексу, а тому виникає необхідність у його власних інтересах, а також у інтересах його майна та його дітей, що перебувають при ньому, застосувати до нього заходи, передбачені вищезгаданою статтею.

Не викликає сумніву, що душевний стан пана д'Еспара, який уже кілька років викликав серйозні побоювання з причини обраного ним дивного способу управління своїми справами, за останній рік досяг крайньої межі пригніченості. Наслідки цього захворювання відбилися передусім на волі, що зовсім ослабла, зробивши пана маркіза д'Еспара по суті недієздатним, що підтверджується нижченаведеними фактами.

Протягом тривалого часу всі прибутки, що їх маркіз д'Еспар отримує зі своїх земель та маєтностей, без видимих причин і без якоїсь, хай навіть короткочасної, вигоди переходили до відомої всім своєю потворною зовнішністю старої жінки на ім'я Жанрено, яка проживає то в Парижі, на вулиці Лаврійєр, номер вісім, то у Вільпарізі, поблизу Кле, в департаменті Сена і Марна, а також до її сина віком тридцяти шести років, офіцера колишньої імператорської гвардії, якого маркіз д'Еспар, користуючись своїм впливом, прилаштував у королівську гвардію на місце ескадронного командира першого кірасирського полку. Вищеназвані особи, які в 1814 році дійшли до крайніх злиднів, згодом придбали на значну суму нерухомого майна, а нещодавно й особняк на вулиці Гранд-Верт, у якому пан Жанрено збирається оселитися зі своєю матір'ю, пані

Жанрено, і на впорядкування якого він останнім часом витрачає великі гроші, з огляду на своє близьке одруження; вищевказані витрати вже перейшли за сто тисяч франків. Одруження вищеназваного пана Жанрено стало можливим завдяки сприянню маркіза д'Еспара, який умовив свого банкіра Монжено видати за молодого офіцера племінницю, пообіцявши скористатися своїм впливом і виклопотати для жениха баронський титул. 29 грудня минулого року його величність дарував вищеозначений титул на прохання маркіза д'Еспара, що може підтвердити його ясновельможність охоронець печатки, якщо суд визнає за потрібне взяти у нього свідчення.

- Жодні причини, навіть із тих, які однаковою мірою осуджує мораль і закон, не можуть ні пояснити владу, що її здобула вдова Жанрено над маркізом д'Еспаром - а він до того ж і бачиться з нею рідко, - ні виправдати дивну прихильність маркіза до вищеназваного барона Жанрено, з яким він майже не зустрічається. Одначе їхній вплив на нього такий великий, що досить їм попросити в нього грошей, хай навіть для задоволення пустої примхи, як маркіз д'Еспар безвідмовно дає вищеозначеній особі чи її синові..."

- Хе-хе! Причини, які осуджує мораль і закон? На що тут натякає стряпчий чи його помічник? - спитав Попіно.

Б'яншон засміявся.

"...особі чи її синові усе, чого вони зажадають, а коли наявних грошей у нього немає, пан д'Еспар підписує їм векселі, що їх дисконтує пан Монжено, котрий на прохання позивальниці погоджується дати свідчення у справі.

На підтвердження вищесказаного можна навести недавній випадок: коли з поновленням оренди на землі маркіза д'Еспара, фермери заплатили в рахунок продовжених угод значну суму, пан Жанрено негайно прибрав ті гроші до рук.

Віддаючи такі великі суми, маркіз д'Еспар анітрохи тим не переймається, а коли йому за це дорікають, удає, ніби про все забув. Його відповіді на розпитування серйозних людей про причини його прихильності до вищеназваних двох осіб свідчать про цілковите нехтування власної вигоди і суперечність із його ж таки поглядами, отож у цій історії слід шукати таємних спонукальних причин, і тому позивальниця звертається до невсипущого ока правосуддя, адже в даному випадку ми, безперечно, маємо справу з діяннями злочинними, насильницькими і протизаконними, або явищами, які мають стосунок до судової медицини, тобто йдеться про стан, коли воля індивіда паралізована, стан, що його визначають досить рідкісним терміном одержимість..."

- Ну й чортівня! - вигукнув Попіно. - Як ти дивишся на це, лікарю? Дивні факти, чи не так?

- Можливо, вони пояснюються магнетичними силами, - відповів Б'яншон.

- То ти віриш у маячню Месмера, у його діжку з водою, у здатність бачити крізь стіни?

- Вірю, дядечку, - серйозним тоном відповів лікар. - Я зразу подумав про магнетизм, коли ви почали читати це клопотання. Запевняю вас, я не раз спостерігав у

іншій царині людської діяльності явища, які доводять, що людина може здобути необмежену владу над іншою людиною. На відміну від своїх колег, я глибоко переконаний у могутності людської волі, цієї рушійної життєвої сили. Звичайно, є тут чимало і вигадок, і шарлатанства, але я особисто спостерігав прояви справжньої одержимості. Прокидаючись, піддослідний точно виконував те, що йому було нав'язано під час сну. Воля однієї людини ставала волею іншої.

- І спонукувала її на певні вчинки?

- Так.

- Навіть злочинні?

- Навіть злочинні.

- Якби про це говорив не ти, я й слухати б не став.

- Я дам вам нагоду переконатися в цьому на власні очі, - сказав Б'яншон.

- Гм! Гм! - буркнув слідчий. - Ну якщо одержимість маркіза належить до явищ такого роду, її нелегко буде довести і домогтися, щоб суд узяв її до уваги.

- Якщо пані Жанрено справді стара й бридка, то я не бачу, як інакше могла вона підкорити своїй волі маркіза, - сказав Б'яншон.

- Але в тисяча вісімсот чотирнадцятому році, коли він, як сказано в клопотанні, уперше піддався спокусі, ця жінка була на чотирнадцять років молодша. А якщо вона зійшлася з маркізом д'Еспаром ще років на десять раніше, то таке припущення відсуває початок подій аж на двадцять чотири роки назад; хто знає, можливо, в ту пору вона була молода, гарна і могла підкорити маркіза д'Еспара цілком природним способом, здобувши над ним, на користь собі та своєму синові, ту владу, від якої чоловікам не завжди щастить визволитися. Правосуддя осуджує таку владу, але природа її виправдовує. Пані Жанрено могла бути невдоволена одруженням маркіза д'Еспара з панною де Бламон-Шоврі, яке відбулося десь у той час; і можливо, причина всієї історії в жіночому суперництві, адже маркіз давно не живе з пані д'Еспар.

- Але ж пані Жанрено потворна, дядечку!

- Сила зваби іноді прямо залежить від потворності, - заперечив слідчий. - Це давня істина. А може, вона була гарна, і тільки під старість захворіла на віспу. Таке могло статися, лікарю? Читаймо далі:

"Щоб мати гроші для вдоволення цих двох осіб, маркіз д'Еспар 1815 року переселився з обома синами на вулицю Узвіз Святої Женев'єви у вбогий дім, не гідний ні його імені, ні становища (Кожен живе, як йому до вподоби!); там він і тримає своїх синів, графа Клемана д'Еспара і віконта Камілла д'Еспара, приневолюючи їх до життя, яке не відповідає ні їхньому майбутньому становищу, ні походженню, ні багатству, й не раз пан д'Еспар опинявся в такій грошовій скруті, що недавно, наприклад, домовласник Марє описав його меблі, причому, коли цей захід судового переслідування здійснювався в присутності маркіза д'Еспара, то він сам допомагав судовому приставу, ставлячись до нього як до дворянина й виявляючи щодо нього всі знаки чемності та уваги, що їх належить виявляти лише до осіб високого походження..."

Дядько з племінником переглянулися і засміялись.

"До того ж печаттю безумства позначені й інші вчинки маркіза д'Еспара, а не тільки вищенаведені, які мають відношення до вдови Жанрено та її сина, барона Жанрено. Ось уже скоро десять років, як він захопився вивченням Китаю, його побуту, звичаїв, історії, і відтоді все сприймає на китайський лад; у розмовах на цю тему він плутає сьогоднішні та недавні події з подіями китайської історії; осуджує заходи уряду та поведінку короля – хоч особисто він монархові відданий – порівнюючи їх із китайською політикою.

Ця манія штовхнула маркіза д'Еспара на вчинки, позбавлені всякого сенсу; так, у супереч звичкам, властивим людям його суспільного стану та всупереч власним поглядам на обов'язки дворянства, він відкрив комерційне підприємство, внаслідок чого щодня підписує векселі на короткий термін, які нині вже становлять загрозу для його честі та статку, оскільки він бере на себе зобов'язання неогоціант і в разі несплати його можуть оголосити банкрутом; а заборгував він постачальникам паперу, друкарям, літографам та ілюстраторам, які забезпечують його матеріалами, необхідними для так званої "Мальовничої історії Китаю", що виходить окремими випусками, так багато, що самі ті люди, аби врятувати свої капітали, звернулися до позивальниці з проханням запровадити над маркізом д'Еспаром опіку..."

– Це божевільний! – вигукнув Б'яншон.

– Ти так думаєш? – мовив слідчий. – Тут треба вислухати й супротивну сторону. Хто слухав один дзвін, той не чув передзвону.

– Але здається мені... – почав Б'яншон.

– А от мені здається, – урвав його Попіно, – що якби хтось із моїх родичів та захотів прибрати до рук мій статок, а я був би не простим чиновником суду, чий нормальний стан щодня можуть засвідчити колеги по службі, а, скажімо, герцогом або пером, то всякий крутий-стряпчий на зразок Дероша міг би учинити такий позов і проти мене.

"Внаслідок цієї манії постраждало і виховання дітей: так, у супереч заведеній у нас системі освіти, він змушує їх вивчати китайську історію та зубрити китайську грамоту, що йде наперекір ученню католицької церкви..."

– По-моєму, тут Дерош перебрав міру, – сказав Б'яншон.

– Клопотання складав його старший писар Годешаль, а для нього, як ти знаєш, усяка наука – китайська грамота.

"Часто діти бувають позбавлені найнеобхіднішого, а маркіз д'Еспар, незважаючи на благання позивальниці, дозволяє їй бачитися з ними лише раз на рік. Знаючи, в якій скруті вони перебувають, вона марно намагалася надати їм..."

– О пані маркізо, це вже чиста комедія! Хто надто силкується щось довести, той нічого не доведе. Де це бачено, мій любий хлопче, – сказав слідчий, поклавши папку на коліна, – щоб жінка, наділена розумом і лукавством, виявила безпорадність там, де досить тваринного інстинкту любові до своєї дитини? Щоб побачити своє дитя, мати здатна на такі самі хитрощі, як і дівчина, що домагається зустрічі з коханим. Якби твоя маркіза захотіла нагодувати чи вдягти своїх дітей, сам сатана не зміг би їй перешкодити! Хіба не так? Усе тут білою ниткою шито, їм не ошукати такого

стріляного вовка, як я. Читаймо далі!

"Вік вищеозначених дітей вимагає якнайскорішого вжиття заходів, щоб вибавити їх від згубних наслідків подібного виховання, забезпечити усім згідно з їхнім високим становищем і вберегти від поганого прикладу, який подає їм батько.

- На підтвердження вищенаведених фактів існують докази, в наявності яких суд легко може переконатися. Так, пан д'Еспар не раз називав мирового суддю Дванадцятого округу мандарином третього класу, а викладачів коледжу Генріха Четвертого - мудрецями (І вони ще ображаються!). З приводу найбуденніших подій він заявляє, що в Китаї так не робиться. В розмовах він має звичку ніби мимохідь торкатися пані Жанрено або подій епохи Людовіка Чотирнадцятого, і тоді впадає в чорну меланхолію. Або раптом уявляє себе в Китаї. Декотрі з його сусідів, а саме: панове Едм Беккер, студент медицини, і Жан Батіст Фремю, викладач, що мешкають у тому самому будинку, - після ближчого знайомства з маркізом д'Еспаром дійшли висновку, що його маніакальну пристрасть до Китаю умисне розпалюють барон Жанрено та його мати, вдова Жанрено, які поставили собі за мету домогтися цілковитого ослаблення розумових здібностей маркіза д'Еспара; слід узяти також до уваги, що, наскільки нам відомо, пані Жанрено прислужилася маркізові д'Еспару тільки в одному - допомагала йому збирати речі, які мають відношення до Китаю.

Нарешті позивальниця береться довести до суду, що на пана Жанрено та його матір, вдову Жанрено, з тисяча вісімсот чотирнадцятого по тисяча вісімсот двадцять восьмий рік витрачено не менше мільйона франків.

На підтвердження викладеного вище позивальниця пропонує панові голові суду скористатися свідченням осіб, які постійно зустрічаються з маркізом д'Еспаром і чий імена й титули наведені далі: багато з них наполягають на запровадженні опіки над маркізом д'Еспаром, бачачи в цьому єдиний засіб уберегти його маєтність від розтрати, а дітей - від згубного впливу.

Беручи до уваги вищенаведені факти, а також докладені до цього документи, позивальниця вважає, що недоумкуватість та психічний розлад маркіза д'Еспара (чий титул, адреса та обставини життя тут зазначені) не підлягають сумніву і просить вас, пане голова суду, про те, щоб із метою запровадження опіки над маркізом д'Еспаром ви розпорядилися відіслати дане клопотання з доданими до нього документами королівському прокуророві й доручили комусь із слідчих подати в призначений вами день матеріали розслідування, на підставі яких суд зможе ухвалити відповідну постанову".

- А ось і наказ голови, який доручає цю справу мені, - сказав Попіно. - Чого ж від мене хоче маркіза д'Еспар? З її клопотанням я вже ознайомився. А завтра піду зі своїм писарем до маркіза, бо тут багато неясного.

- Послухайте мене, дорогий дядечку. Досі я не просив у вас як у слідчого навіть невеличкої послуги. А ось тепер попрошу виявити до маркізи д'Еспар люб'язність, на яку вона заслуговує, завдяки своєму високому становищу. Якби вона прийшла до вас, ви вислухали б її?

- Авжеж.

- Ну, то вислухайте її у неї вдома. Пані д'Еспар жінка хвороблива, делікатна, нервова, і їй стане погано, коли вона побачить ваш барліг. Сходіть до неї увечері, а запрошення на обід не приймайте, якщо закон забороняє їсти та пити у підсудних вам осіб.

- А вам закон не забороняє приймати спадщину від померлих пацієнтів? - спитав Попіно, якому вчулася іронія в словах небожа.

- Послухайте, дядечку, згляньтеся на моє прохання, хоч би для того, щоб докопатись до істини! Ви прийдете до неї як слідчий, з'ясувати деякі неясні обставини справи. Чорт забирай! Допитати маркізу не менш важливо, ніж її чоловіка.

- Правда твоя, - погодився судовик. - А що як у неї самої не все гаразд з головою? Піду.

- Я заїду по вас. Зазначте у своєму записнику: "Завтра о дев'ятій вечора візит до маркізи д'Еспар". От і чудово, - сказав Б'яншон, побачивши, що дядько зробив такий запис.

Назавтра о дев'ятій вечора доктор Б'яншон піднявся брудними сходами до дядькової квартири і застав старого за складанням висновку в якійсь заплутаній справі. Кравець ще не приніс фрака, який замовив Лав'єн, і Попіно мусив одягти свій старий заяложений фрак, отож він залишився самим собою - "страхітливим Попіно", чия неохайність смішила всіх, хто не знав про його добру душу. Правда, Б'яншон домігся, щоб дядько дозволив поправити йому краватку і застебнути фрак справа наліво, приховавши в такий спосіб плями й виставивши напоказ ще чистий борт. Та через кілька хвилин слідчий підсмикнув усе догори, заклавши, за звичкою, руки в жилетні кишені. Фрак зібгався жужмом, спереду і ззаду, на спині утворився наче горб, а між жилетом і панталонами висмикнулася сорочка. На біду, Б'яншон помітив цей кумедний безлад у Дядьковому вбранні, коли слідчий уже стояв перед маркізою.

А зараз необхідно подати короткі відомості з життя особи, до якої вирушили доктор і слідчий, тоді ми легше зрозуміємо суть розмови, що відбудеться між Попіно та нею.

- Маркіза д'Еспар уже сім років була у великій моді в Парижі, де мода по черзі то підносить, то скидає з п'єдесталу окремих людей, і вони постають перед нами то славетними, то нікчемними - інакше кажучи, вони то красуються в усіх на очах, то зникають у безвісті, а кінець кінцем стають нестерпними, як міністри, що впали в неласку, або скинуті з престолу монархи. Ці люди знай вихваляють минуле і всіх дратують своїми застарілими претензіями; вони про все говорять, усе гудять і, як розорені марнотрати, вважають себе друзями всього світу. Пані д'Еспар вийшла заміж, мабуть, ще на початку 1812 року, бо в 1815 році чоловік уже покинув її. Отже, її старшому синові було п'ятнадцять років, а меншому - тринадцять. Якою примхою долі можна пояснити те, що мати родини, жінка тридцяти трьох років була досі в моді? Хоча мода вередлива, і ніхто наперед не вгадає її обранців, хоча вона часто підносить дружину якого-небудь банкіра або особу сумнівної елегантності та вроди, все ж таки може видатись неприродним, що мода набула конституційних звичок і запровадила

перевагу старшинства. Проте маркіза д'Еспар просто зуміла обвести моду круг пальця, як і весь світ, і мода вважала її молодішою. Маркізі було тридцять три роки – за метрикою, і двадцять два – увечері в салоні. Яких турбот і хитрощів коштувало це їй! Майстерно завітні кучері приховували зморшки на скронях. Дома вона прирікала себе на півсутінь, посилаючись на нездужання, і завжди ховалася за рятівними мусліновими фіранками, які пом'якшували денне світло. Як Діана де Пуатьє, вона приймала холодні ванни, спала на твердому матраці з кінського волосу, підкладаючи під голову сап'янові подушки, щоб зберегти коси; їла вона зовсім мало, пила тільки воду, розраховувала кожен свій рух, щоб не стомлюватись і все своє життя підкорила суворим монастирським звичаям. Кажуть, ніби таку систему довела в наші дні до крайнощів одна знаменита полька, яка замість води вживає лід, їсть тільки холодні страви і, доживши мало не до ста років, віддається розвагам світської кокетки. Доля визначила їй прожити не менше, ніж прожила Маріон Делорм, що померла, за свідченнями біографів, у сто тридцять років. Отож колишня дружина намісника Царства Польського у свої сто років має жвавий розум і молоде серце, вродливе обличчя, стрункий стан; у своїй розмові, де кожне слово іскриться дотепністю, вона вдало й невимушено порівнює сучасних людей і книжки з людьми та книжками XVIII століття. Вона живе у Варшаві, а капелюшки замовляє в Парижі, у пані Ербо. Ця світська дама має вдачу юної дівчини: вона плаває, бігає, як школярка, і вміє сісти на кушетку з граційною невимушеністю кокетливої красуні; вона зневажає смерть і сміється з життя. Вразивши колись імператора Олександра, тепер вона може захоплювати пишнотою своїх бенкетів і царя Миколу. Вона ще здатна довести до сліз закоханого в неї юнака, бо їй дають стільки років, скільки вона захоче. Ця дама скоряється своїм пристрастям із безтурботністю гризетки. Одне слово, вона – справжня чарівна казка або, якщо хочете, чарівниця з казки. Чи знала маркіза д'Еспар пані Зайончек? Чи прагнула наслідувати її? Хай там як, а маркіза довела корисність свого способу життя: колір шкіри в неї був бездоганний, чоло – без єдиної зморшечки, її тіло, як і тіло коханки Генріха II, зберігало гнучкість, свіжість, усі таємні принади, якими жінка причаровує чоловіків і утримує їх біля себе. Знання, природа, а можливо, й досвід підказували маркізі ці прості заходи, які допомагають зберегти молодість і яким тільки сприяла її холодна вдача. Маркіза була глибоко байдужа до всього, крім своєї особи; чоловіки цікавили її, але жоден не пробуджував у ній того глибокого почуття, яке заповнює чоловіка й жінку і часто розбиває їхнє життя. Вона не знала ні ненависті, ні любові. Коли її ображали, вона мстилася – холодно й обмірковано, спокійно очікуючи слушної нагоди виконати свій підступний задум проти того, хто залишив їй про себе недобру пам'ять. Здійснюючи свою помсту, маркіза пальцем не ворушила; вона діяла тільки словами, знаючи, що двома словами жінка здатна вбити трьох чоловіків. Коли маркіз д'Еспар покинув її, вона в душі тільки зраділа; адже він забрав дітей, які на той час уже обридли їй, а згодом могли стати на заваді її прагненню молодитися. І найближчі друзі, і випадкові залицяльники, не бачачи цих живих скарбів Корнелії, які, самі про те не здогадуючись, однією своєю присутністю вказують на вік матері, вважали маркізу за

молоду жінку. А сини, про яких, судячи з клопотання, маркіза так турбувалася, були невідомі у світському товаристві разом із своїм батьком, як морякам невідомий Північно-Східний морський шлях. Маркіз д'Еспар здобув славу дивака через те, що покинув дружину, не маючи найменших підстав нарікати на неї. Ставши в двадцять два роки цілковитою господинею власної долі та власного статку, що давав їй двадцять шість тисяч ліврів річного прибутку, маркіза довго вагалася, перш ніж зважитися на щось і остаточно визначити своє життя. Хоча їй дістався дім, на устаткування якого чоловік витратив чимало грошей, уся обстава, екіпажі, коні, вона спочатку – протягом 1816, 1817 і 1818 років, коли дворянські родини тільки оговтувалися після політичних потрясінь – жила життям усамітненим. Маркіза д'Еспар належала до однієї з найаристократичніших і найвпливовіших родин Сен-Жерменського передмістя, і батьки порадили їй не з'являтися у вищому світі після вимушеної розлуки з чоловіком, на яку приречла її його незбагненна примха. 1820 року маркіза прокинулася від летаргії і стала з'являтися при дворі, на балах, приймати у себе. З 1821 по 1827 рік вона жила на широку ногу і здобула славу жінки з вишуканим смаком. Вона стала приймати гостей у певні дні тижня, й незабаром піднялася на трон, де до неї красувалися віконтеса де Босеан, герцогиня де Ланже, пані Фірмані, яка, вийшовши заміж за пана де Кана поступилася скіпетром герцогині де Мофріньєз, а в тієї його видерла з рук уже маркіза д'Еспар. Про її інтимне життя світ нічого не знав. Усім здавалося, що на паризькому обрії вона сяятиме довго, як ото сонце, коли воно тільки-тільки завертає на вечірній пруг. Маркізу єднала міцна дружба з герцогинею, що славилась як своєю вродою, так і відданістю одному князю, який на той час перебував у неласці, але звик вступати переможцем у всі новоутворені уряди. Приятелювала маркіза д'Еспар і з чужоземкою, в чиєму салоні знаменитий російський дипломат, відомий своєю хитрістю, по-своєму тлумачив усі події громадського життя. Крім того, її взяла під свою опіку одна стара графиня, що звикла тасувати карти у великій політичній грі. Кожній проникливій людині було ясно, що в такий спосіб пані д'Еспар торувала стежку до нової, таємної, але справжньої влади, яка мала прийти на зміну тому легковагому впливу, яким наділили її світський успіх і мода. Її дім помалу перетворювався на такий собі політичний салон. Уже знаходилося чимало йолопів, які знай повторювали: "А що про це кажуть у маркізи д'Еспар?" Або: "У салоні пані д'Еспар висловлюються проти подібних заходів" – з метою надати юрбі її завсідників значення політичного гуртка. Декілька скривджених діячів, що їх вона приголубила і втішила – скажімо, фаворит Людовіка XVIII, на якого вже ніхто не зважав, колишні міністри, які рвалися до влади, – запевняли, ніби вона тямить у дипломатії не гірше за дружину російського посла в Лондоні. Не раз маркіза навіювала то депутатам, то перам слова і погляди, які потім проголошувалися з трибуни на всю Європу. Нерідко вона давала правильну оцінку подій, про які її гості не зважувалися висловити свою думку. Найзначніші царедворці збиралися в неї увечері грати у віст. До того ж свої вади маркіза вміла подати як переваги. Будучи потайною, вона здобула славу жінки стриманої. Її дружба здавалася дуже надійною – проте постійність, з якою вона протегувала своїм улюбленцям

свідчила тільки про те, що вона більше дбала про зміцнення свого впливу, ніж про вербування нових прибічників. Така поведінка пояснювалася марнолюбством – її єдиною пристрастю. Розваги, що їх так полюбляють жінки, для неї були тільки засобами; вона хотіла втішатися життям у всій його повноті. Серед ще молодих чоловіків із блискучим майбутнім, які сходилися до її салону в дні великих прийомів, можна було зустріти де Марсе, де Ронкероля, де Монріво, де Ларош-Югона, де Серізі, Ферро, Максима де Трая, де Лістомера, обох Ванденесів, дю Шатле та інших. Іноді вона приймала чоловіка, але відмовлялася бачити в себе його дружину, і влада її була вже така велика, що деякі честолюбці погоджувалися на ці тяжкі умови – скажімо, два знамениті банкіри-роялісти, де Нусінген і Фердінанд дю Тійє. Маркіза добре вивчила сильні і слабкі сторони паризького життя, тому вміла повестися так, що жоден з чоловіків не міг здобути найменшої переваги над нею. Навіть за великі гроші годі було роздобути листа або вексель, які компрометували б її. Якщо душевна черствість допомагала маркізі грати свою роль цілком невимушено, то її зовнішність теж чимало сприяла цьому. В неї був дівочий стан, її голос, за бажанням, міг звучати лагідно або твердо, дзвінко або суворо. Вона досконало володіла таємницею світського лукавства, за допомогою якого жінка змушує забути про минуле. Маркіза вміла відразу осадити чоловіка, який після випадкового, короткочасного успіху уявляв собі, що має право на близькі взаємини з нею. Її владний погляд усе заперечував. Слухаючи маркізу д'Еспар, можна було подумати, що високі почуття, благородні наміри так і ллються з її душі, з її чистого серця, а насправді усе в неї підкорялося голому розрахунку і, щоб облагодити власні справи, вона могла з холодним серцем збезчестити будь-яку людину, що мала необачність довіритися їй. Намагаючись ближче зійтися з цією жінкою, Растіньяк угадав правильно, що в ній можна здобути грізну зброю; але не встиг він навіть узяти ту зброю до рук, як уже поранився нею. Цей молодий кондот'єр, що бився на полях політичного авантюризму і, як Наполеон, був приречений незмінно перемагати, бо вже перша поразка стала б могилою для його високих амбіцій, зустрів у особі своєї заступниці небезпечного противника. Уперше за своє бурхливе життя він вів серйозну гру з достойним партнером. Завоювання маркізи д'Еспар обіцяло йому міністерський портфель, але вона підкорила Растіньяка раніше, ніж він її. Небезпечний початок!

– Маркіза жила в розкошах, у її домі було безліч слуг. Великі прийоми відбувалися на першому поверсі, а сама маркіза мешкала на другому. Чудові парадні сходи, вишукано оздоблені кімнати, схожі на покої колишнього Версаля, – усе це свідчило про величезне багатство. Коли ворота відчинилися, впускаючи кабріолет Б'яншона, старий слідчий вмить роздивився і воротаря в його комірчині, і подвір'я, і стайні, і розташування будинку, і квіти, що прикрашали сходи, і блиск відполірованих поручнів, і стіни, і килими; він навіть порахував літвейних лакеїв, що збіглися на площадку, коли задзеленчав дзвоник. Його погляд, який ще напередодні відкривав під брудними лахами прохачів, що юрмилися в його вітальні, велич убогості, тепер з не меншою проникливістю помічав під пишною обставою кімнат, через які вони проходили, убогість величі.

- Пан Попіно! Пан Б'яншон!

Прізвища було оголошено біля дверей будуару, чарівної, недавно вмебльованої кімнати з вікнами в сад. Пані д'Еспар сиділа в одному з тих старовинних крісел стилю рококо, моду на які запровадила герцогиня Беррійська. Растіньяк примостився ліворуч від неї на пуфі, мов чічісбей італійської дами. Трохи віддалік, біля каміна, стояв якийсь незнайомиць. Як правильно визначив досвідчений лікар Б'яншон, маркіза була жінка нервової і дратівливої вдачі; якби вона не дотримувалася суворого режиму, її обличчя прибрало б червонястого відтінку, властивого людям, які перебувають у стані постійного збудження; крім того, маркіза вміло підкреслювала свою штучну блідість яскравими барвами тканин у вбранні та в обставі кімнат. Світло-коричневий, каштановий, темно-бурий із золотими блискітками тони були навдивовижу їй до лиця. Її будуар, копія з будуару однієї знаменитої леді, що була на той час у моді в Лондоні, був оббитий оксамитом кольору дубової кори, але вона пом'якшила урочистий тон цієї царської барви безліччю прикрас і декоративних малюнків. Маркіза була причесана, як молода дівчина - з прямим проділом, з кучерями уздовж щік, і це ще дужче підкреслювало видовжений овал її обличчя. А довгасте обличчя завжди видається благородним - на відміну від круглого. Вигнуті або опуклі дзеркала, які, за бажанням, видовжують або округляють те, що в них відбивається, дають незаперечний доказ цього правила. Побачивши Попіно, що завмер на порозі, мов наполохана тварина, витягши шию, застромивши ліву руку до жилетної кишені, а правою стискаючи капелюх із засмальцьованою підкладкою, маркіза кинула на Растіньяка погляд, під яким крився глузливий усміх. Простакуватий і розгублений вигляд добряка цілком відповідав його недоладному костюму, й Растіньяк, побачивши засмучене обличчя Б'яншона, який відчував себе ображеним за дядька, відвернувся, щоб приховати мимовільну посмішку. Маркіза привітала гостей кивком голови, зробила болісне зусилля, щоб підвестися з крісла, і не без вишуканої грації знову опустилась на сидіння - мовляв, пробачте за нечемність, самі бачите, як мені нездужається.

У цю мить незнайомиць, який стояв між каміном і дверима, злегка вклонився, підсунув два стільці, показав на них лікареві та слідчому, а коли ті сіли, знову прихилився до стіни і склав руки на грудях. Кілька слів про цього чоловіка. Один із наших сучасних художників, Декан, володіє надзвичайним умінням зацікавити тим, що зображує - чи то буде камінь, чи людина. Причому він куди майстерніше орудує олівцем, ніж пензлем. Він намалює порожню кімнату, поставить біля стіни мітлу, і ви здригнетесь, якщо він того захоче: вам здасться, наче ця мітла - знаряддя злочину, наче вона вимазана кров'ю, наче це та сама мітла, якою вдова Банкаль підмітала кімнату, де зарізали Фюальдеса. Атож, художник розтріпає мітлу, і вона буде схожа в нього на голову розлюченої людини, він наїжить її прутики, наче це волосся, яке стало сторч, зробить її посередником між таємною поезією своєї уяви та поезією, пробудженою у вашій уяві. Ось так вселивши вам цією мітлою жах, він завтра намалює іншу, біля якої спатиме кіт, але в тому сонному котіві буде щось загадкове, і ви повірите художникові, що на цьому самому помелі дружина німецького шевця літає на

відьомський шабаш. А то він намалює звичайнісіньку собі мітлу, на яку повісить сюртук чиновника державної скарбниці. Пензель Декана, як і смичок Паганіні, гіпнотизує. Так от треба було б перейнятися стилем цього надзвичайно глибокого художника, вишуканою майстерністю його малюнка, щоб зобразити випростаного, худого й високого незнайомця в чорному костюмі, з довгим чорним волоссям, який мовчки стояв біля каміна в салоні маркізи д'Еспар. Його обличчя скидалося на лезо ножа – холодне, гостре, схоже своїм кольором на скаламучені води Сени, забруднені вугіллям із затонулої баржі. Він дивився в підлогу, слухав і зважував. Його поза вселяла жах. Він скидався на страшну мітлу Декана, яка викриває злочин. Іноді, під час розмови, маркіза намагалася домогтись від нього бодай мовчазної поради, на мить затримуючи на ньому погляд, та хоч якими красномовними були ті німі запитання, він стояв величний і закам'янілий, мов статуя командора.

Добряга Попіно, примостившись на краєчку стільця, обличчям до каміна, притримував на колінах капелюх і роздивлявся свічки з литого золота, годинник, усілякі дрібнички, розставлені на каміні, вигадливі візерунки на шпалерах – одне слово, всі ті коштовні й гарненькі абищиці, що оточують світську жінку. Ніжний голос маркізи д'Еспар відвернув його увагу від цієї суто міщанської цікавості:

– Тисячу разів дякую вам, добродію...

"Тисячу разів? – подумав Попіно. – Чи не забагато? Вистачило б і однієї подяки, тільки щирої".

– ...за те, що ви взяли на себе тяжкий клопіт...

"Узяв на себе тяжкий клопіт! Та вона сміється з мене!"

– ...взяли на себе тяжкий клопіт навідати мене, нещасну прохачку. Я хвора й не виходжу на люди...

Тут слідчий окинув маркізу пильним поглядом і зразу визначив її стан.

"Ця "нещасна" аж пашисть здоров'ям", – подумав він.

– Ви, пані, нічого мені не завдячуєте, – сказав він, прибравши поштового виразу. – Хоч мій візит і суперечить судовим звичаям, ми нічим не повинні нехтувати заради з'ясування істини, коли йдеться про такі справи. Тоді наші висновки не будуть мертвою буквою закону, їх нам підкаже совість. То байдуже, де я знайду істину, в своєму кабінеті чи тут; аби тільки я її знайшов.

Поки Попіно говорив, Растіньяк потис руку Б'яншонові, а маркіза кивнула йому з ласкавою усмішкою.

– Хто цей пан? – пошепки спитав Б'яншон у Растіньяка, показуючи на чоловіка в чорному.

– Шевальє д'Еспар, брат маркіза.

– Ваш племінник, пан Б'яншон, розповідав мені, яка ви заклопотана людина, – сказала маркіза. – Я вже знаю, що ви приховуєте свої добрі діла і таким чином звільняєте людей від обов'язку дякувати вам. Мабуть, робота в суді страшенно вас стомлює. Чому штат слідчих не збільшать бодай удвічі?

– Куди там, пані! – сказав Попіно. – Воно, звісно, було б непогано. Та, мабуть,

скорше рак свисне, ніж збільшать штат слідчих.

Почувши ці слова, що так відповідали всьому вигляду Попіно, шевальє д'Еспар зміряв його поглядом, ніби хотів сказати: "Ну, цього ми легко обробимо".

Маркіза подивилась на Растіньяка, і той нахилився до неї.

- Ось вони, ті, кому дано владу над нашими маєтностями і нашим життям, - сказав молодий франт.

- Як і більшість людей, що постаріли, працюючи за одним фахом, Попіно ніколи не міг звільнитися від професійних звичок - вони формували його спосіб мислення. В його розмові відчувався судовий слідчий. Він любив допитати співрозмовника, спантеличити його несподіваними висновками, вивідати в нього те, що тому хотілося б приховати. Як розповідають, Поццо ді Борго для розваги випитував таємниці співрозмовників, наставляючи їм дипломатичні пастки; він так чинив, бо, скоряючись неподоланній звичці, його витончений у хитрощах розум не дрімав ніколи. Як тільки Попіно, так би мовити, більш-менш при звичайстві до обстановки, він визнав за необхідне вдатися до найлукавіших, найзамаскованіших судових викрутів, щоб з'ясувати істину. Б'яншон сидів мовчки, холодний і незворушний, як людина, сповнена рішучості мужньо витерпіти тортури до кінця, але в душі він бажав дядькові розчавити цю жінку, як гадюку, - таке порівняння навіяла йому довга сукня маркізи, її гнучке тіло, витягнута шия і плавні рухи.

- Так от, добродію, - знову озвалася маркіза д'Еспар, - хоч я й не хотіла б здатися вам егоїсткою, яка думає тільки про власну вигоду, але я страждаю надто давно і хочу, звісно, щоб справу розглянули якомога скоріше. Чи можу я сподіватися на швидкий і сприятливий результат?

- Пані, я зроблю усе від мене залежне, щоб завершити справу без зволікань, - сказав Попіно тоном найщирішої приязні. - Чи відомі вам причини, якими керувався маркіз д'Еспар, пориваючи з вами? - запитав він, глянувши на маркізу.

- Так, добродію, - відповіла вона, зручніше вмоштуючись і збираючись почати заздалегідь підготовлену розповідь. - На початку тисяча вісімсот шістнадцятого року пан д'Еспар - а його ставлення до мене протягом трьох попередніх місяців цілком змінилося - запропонував мені переселитись у свій маєток, неподалік Бріансона, не зваживши на моє здоров'я, для якого тамтешній клімат дуже шкідливий, не рахуючись із моїми звичками. Я відмовилась. Тоді він став звинувачувати мене в різних гріхах - і так несправедливо, що вже відтоді я засумнівалася, чи у нього все гаразд із головою. Наступного дня він покинув мене, залишивши в моє повне розпорядження свій дім та прибутки з моєї частки майна, а сам, забравши із собою синів, оселився на вулиці Узвіз Святої Женев'єви.

- Дозвольте вас запитати, ласкава пані, - урвав її слідчий, - яку суму складають ваші прибутки?

- Двадцять шість тисяч ліврів на рік, - мимохідь кинула маркіза і провадила: - Я негайно звернулася за порадою до старого Бордена, прагнучи довідатися, що можна вдіяти в моєму становищі, але з'ясувалося, що забрати у батька дітей дуже важко, і я

мусила змиритися із самотністю в двадцять два роки, в тому віці, коли жінка здатна на нерозважливі вчинки. Ви, звичайно, ознайомилися з моїм клопотанням, добродію, й отже, вам відомі причини, які змушують мене домагатися запровадження опіки над маркізом д'Еспаром?

- А ви, пані, зверталися до свого чоловіка з проханням повернути вам дітей?

- Так, добродію. Але всі мої спроби виявилися марними. Жорстоко позбавляти матір любові своїх дітей, адже жінка, яка не має в житті інших радощів, особливо потребує її.

- Вашому старшому вже шістнадцять, так? - запитав слідчий.

- П'ятнадцять! - швидко поправила його маркіза.

Тут Б'яншон подивився на Растіньяка. Маркіза прикусила губу.

- А чому вас цікавить вік моїх дітей?

- Е, ласкава пані, - сказав слідчий, мовби не надаючи ніякої ваги своїм словам, - п'ятнадцятирічний хлопець та його брат, якому, мабуть, не менше тринадцяти, мають досить власного розуму, й вони могли б приходити до вас потай. Якщо ж вони не приходять, значить, підкоряються батькові, а щоб підкорятися в такому, треба дуже його любити.

- Я не розумію вас, - сказала маркіза.

- Ви, мабуть, не знаєте, - пояснив Попіно, - що ваш стряпчий твердить у клопотанні, ніби ваші любі діти дуже нещасливі, живучи зі своїм батьком...

Пані д'Еспар заявила з чарівною наївністю:

- Я не знаю, що там приписав мені стряпчий.

- Даруйте мені за ці висновки, але правосуддя бере до уваги все, - сказав Попіно. - Мої розпитування, ласкава пані, пояснюються бажанням краще розібратись у справі. З ваших слів виходить, що пан д'Еспар покинув вас, ухопившись за дріб'язковий привід. Але замість поїхати в Бріансон, куди він вас кликав, маркіз залишився в Парижі. Тут мені не все ясно. Чи знав він оту пані Жанрено до свого одруження?

- Ні, добродію, - відповіла маркіза з деяким невдоволенням, що його помітили, проте, тільки Растіньяк та шевальє д'Еспар.

Її дратувало, що слідчий ставить запитання їй, тоді як вона сама розраховувала вплинути на його думку. Але заглиблений у свої роздуми, Попіно здавався таким простакуватим, що вона приписала його розпитування "доскіпливому норову" вольтерівського балії.

- Мені було шістнадцять років, - провадила маркіза, - коли батьки видали мене заміж за пана д'Еспара, чий титул, статок і звички відповідали вимогам, які моя родина ставила до мого майбутнього чоловіка. Тоді маркіз д'Еспар мав двадцять шість років і був джентльменом у справжньому англійському значенні цього слова; мені подобалися його манери, він здавався дуже шанобливим, а я люблю шанобливих, - додала вона, глянувши на Растіньяка. - Якби пан д'Еспар не зустрів тієї Жанрено, то завдяки своїм достоїнствам, розумові, знайомствам він міг би увійти до уряду, як вважали його друзі. Король Карл Десятий, тоді ще брат монарха, цінував його надзвичайно, і йому були

забезпечені перство, придворна посада, високе становище. Ця жінка затьмарила йому розум і зруйнувала майбутнє всієї родини.

- Які були тоді релігійні переконання пана д'Еспара?

- Він завжди був і досі залишається людиною глибоко побожною.

- Ви не припускаєте, що пані Жанрено могла використати у своїх цілях його містичні настрої?

- Ні, добродію.

- А у вас чудовий дім, пані, - несподівано сказав Попіно, витягуючи руки з жилетних кишень і розгортаючи поли фрака, щоб погрітись біля каміна. - Дуже гарний будуар, а якої роботи крісла! Та й уся обстава просто розкішна. Уявляю, як ви страждаєте, живучи в таких умовах і знаючи, що ваші діти погано влаштовані, погано вдягнені і що їх погано годують. Для матері, це, по-моєму, справжня мука!

- Так, добродію. Мені дуже хотілося б зробити якусь приємність своїм бідолашним хлопчикам, адже батько змушує їх з ранку до вечора зубрити історію Китаю - чи можна уявити собі щось занудніше!

- Ви влаштовуєте блискучі бали, вони розважилися б у вас. Хоча, можливо, звикли б до легковажного життя. Та все ж батько міг би дозволити їм бувати у вас раз чи двічі протягом зими.

- Він приводить їх сюди на Новий рік і в день мого народження. В ці дні пан д'Еспар люб'язно погоджується обідати з ними в мене.

- Дивна поведінка! - сказав Попіно з глибокою переконаністю в голосі. - А вам доводилося бачити оту Жанрено?

- Яюсь мій дівер, стурбований долею свого брата...

- Он воно що! - вигукнув слідчий, уриваючи маркізу. - То ви, пане, брат маркізові д'Еспару?

Шевальє мовчки вклонився.

- Пан д'Еспар не байдухий до цієї історії, і яюсь він привів мене до молитовні, де ця жінка слухає проповіді, бо вона протестантка. Я бачила її там, у ній нема нічого привабливого. Схожа на бридку торговку - гладка, подзьобана віспою, з величезними руками й ногами, зизоока. Страховисько, та й годі!

- Неймовірно! - пробурмотів Попіно, прикидаючись найпростодушнішим слідчим у всьому королівстві. - І ця особа живе тут близько, на вулиці Зеленій, в шикарному особняку! Немає більше міщан, усі стали аристократами!

- На цей особняк її син витратив величезні гроші.

- Пані, я живу в передмісті Сен-Марсо і з такими витратами діла не мав. Що ви називаєте "величезними грішми"?

- Даруйте! - вигукнула маркіза. - Стайня, п'ятеро коней, три екіпажі: коляска, карета, кабріолет.

- І це коштує дуже дорого? - здивовано спитав Попіно.

- Неймовірно дорого, - втрутився в розмову Растіньяк. - При такому способі життя на стайню, утримання екіпажів, лівреї та слуг треба від п'ятнадцяти до шістнадцяти

тисяч франків.

- Це правда, пані? - недовіжливо запитав слідчий.

- Ніяк не менше, - підтвердила маркіза.

- А щоб обставити дім, теж знадобилася чимала сума?

- Не менше як сто тисяч франків, - відповіла маркіза, мимоволі підсміюючись над наївністю слідчого.

- Слідчі, пані, люди підозріливі, - сказав Попіно, - за це їм і гроші платять, і я теж такий. Отже, барон Жанрено та його мати обібрали маркіза д'Еспара до нитки? Тільки на стайню, як ви кажете, треба шістнадцять тисяч на рік. На стіл, на платню слугам, на витрати по дому знадобиться удвічі більше, отож загалом це складе п'ятдесят - шістдесят тисяч на рік. Звідки в цих людей, ще вчора зовсім убогих, такі гроші? Мільйон і то дає не більше як сорок тисяч річного прибутку.

- Мати і син вклали гроші, які передав їм маркіз д'Еспар, у державну ренту, коли вона коштувала від шістдесяти до вісімдесяти тисяч. Думаю, їхні прибутки перевищують шістдесят тисяч франків. Син одержує, крім того, дуже пристойну платню.

- Якщо вони витрачають шістдесят тисяч франків на рік, то скільки ж витрачаєте ви? - запитав слідчий.

- Та приблизно стільки ж, - відповіла маркіза.

Чорного шевальє пересмикнуло, маркіза почервоніла.

Б'яншон подивився на Растіньяка. Але в слідчого був добродушний вираз обличчя, і маркіза заспокоїлась. Шевальє д'Еспар більше не намагався взяти участь у розмові, він зрозумів, що все програно.

- Цих людей, пані, можна притягти до кримінальної відповідальності за особливо тяжкі злочини, - сказав Попіно.

- Я теж так думаю, - радісно підхопила маркіза. - Пригрозити їм в'язницею, і вони підуть на любовну угоду.

- Пані, - сказав Попіно, - коли маркіз д'Еспар вас покинув, він залишив вам доручення на право розпоряджатися майном?

- Я не розумію, чому ви про це запитуєте, - жваво заперечила маркіза д'Еспар. - Якщо взяти до уваги, до чого довело мене безумство мого чоловіка, то, мені здається, ви повинні зайнятися ним, а не мною.

- Доберемся й до нього, пані, - відповів Попіно. - Перш ніж доручити вам чи комусь іншому управління маєтностями пана д'Еспара, якщо його візьмуть під опіку, суд повинен з'ясувати, чи ви добре управляєте власною маєтністю. Якщо маркіз д'Еспар надав вам необхідні повноваження, він, отже, виявив вам довіру, і суд візьме це до уваги. Маєте ви від нього доручення чи ні? Вам дозволено купувати й продавати нерухоме майно, вкладати гроші в якесь діло?

- Ні, добродію, не в звичаях Бламон-Шоврі робити комерцію, - обурилася маркіза, ображена у своїй дворянській гордині й зовсім забувши про інтереси справи. - Моя маєтність лишилася неторканою - пан д'Еспар не залишав мені ніякого доручення.

Шевальє затулив очі долонею, щоб приховати роздратування, викликане необачною поведінкою невістки, яка занапащала себе своїми відповідями. А Попіно швидко наближався до мети, хоч і йшов кружними стежками обережних розпитувань.

- Пані, - сказав слідчий, указуючи на шевальє д'Еспара, - цей добродій, безперечно, відданий вам родич? Ми можемо розмовляти цілком відверто в присутності ваших гостей?

- Говоріть, - сказала маркіза, дивуючись, навіщо такі перестороги.

- Припустімо, пані, ви справді витрачаєте не більше шістдесяти тисяч на рік, хоча ця сума видається ще скромною кожному, хто бачив ваші стайні, особняк, численних слуг, весь розпорядок життя у вашому домі, що своїм блиском затьмарює, як мені здається, дім Жанрено.

Маркіза кивнула головою на знак згоди.

- Так от, - провадив слідчий, - якщо у вашому розпорядженні лише двадцять шість тисяч франків річного прибутку, то, між нами кажучи, у вас, мабуть, набереться боргів тисяч на сто. Отже, суд матиме цілковиті підстави припустити, що ваша вимога взяти чоловіка під опіку продиктована міркуваннями власної вигоди, бажанням у такий спосіб розквитатися з боргами, якщо... вони у вас є. Мене попросили поставитись уважно до вашої справи, і тому я так зацікавився вашим майновим станом. Обміркуйте його тепер самі, подивіться правді у вічі. Навіть коли мої припущення слушні, то ще є змога уникнути неприємностей, а вони загрожують вам у тому випадку, коли суд скористається своїм правом оголосити позивачеві догану за приховування істинних обставин справи. Ми зобов'язані дослідити спонукальні мотиви позивача так само пильно, як і вислухати аргументи особи, яку хочуть узяти під опіку - з'ясувати, чи справу порушено не під впливом якоїсь пристрасті або користолюбства, бо це, на жаль, трапляється часто...

Маркіза сиділа як на розжареному вугіллі.

- ...і я повинен дістати роз'яснення з цього приводу, - вів далі слідчий. - Пані, я не вимагаю звіту, але чи не поясните ви мені, звідки у вас була можливість вести спосіб життя, та ще протягом кількох років, - який вимагає шістдесяти тисяч ліврів річного прибутку? Є чимало жінок, які творять чудеса в своєму господарстві, але ви до таких жінок не належите. Скажіть щиро, можливо, у вас є інші цілком законні прибутки: королівські дарунки, які-небудь суми, виплачені вам згідно з недавнім законом про відшкодування - але ж, щоб отримати їх, потрібен письмовий дозвіл від вашого чоловіка.

Маркіза німувала.

- Врахуйте, що пан д'Еспар, безперечно, чинитиме опір вашим домаганням, і його повірений матиме усі підстави поцікавитись, чи є у вас борги. Ваш будуар обставлений зовсім недавно, в домі вже не ті меблі, які залишив вам у тисяча вісімсот шістнадцятому році маркіз. Я мав честь почути від вас, що вмеблювання дорогого обійшлося Жанрено, але ж вам, великосвітській дамі, воно мало обійтись ще дорожче. Хоч я й слідчий, проте я людина, і можу помилитися. Поясніть же мені, як стоять

справи. Подумайте про обов'язки, які накладає на мене закон, про те, якого ретельного розслідування вимагає він, перш ніж суд вирішить узяти під опіку батька родини, що перебуває в розквіті віку. Отож даруйте мені, пані маркізо, сумніви, які я мав честь викласти вам, і не відмовте в люб'язності дати кілька роз'яснень. Коли людину беруть під опіку як душевнохвору, то над нею призначають опікуна. Хто ж буде опікуном?

- Його брат, - сказала маркіза.

Шевальє вклонився. На хвилину запала мовчанка, обтяжлива для всіх присутніх. Ніби граючись, слідчий виявив вразливе місце маркізи. Простакуватий Попіно, з якого маркіза, шевальє та Растіньяк були схильні посміятися, постав перед ними у правдивому світлі. Нишком розглядаючи його, усі трое помітили, якими значущими були відтінки виразу його промовистого рота. Недоладний вайло на очах перетворився у проникливого суддю. Тепер стало ясно, чому він так уважно роздивлявся обставу будуару: він почав з того, що прикинув вартість позолоченого слона, який підтримував камінні дзигарі, і закінчив тим, що заглянув маркізі в душу.

- Ви кажете, маркіз схибнувся на Китаї? - мовив Попіно, роздивляючись прикраси на каміні. - Бачу, й ви полюбляєте усілякі китайські дрібнички, - зауважив він, показуючи на дорогоцінні абищиці. - Чи, може, вам їх подарував маркіз?

Ця дотепна насмішка змусила всміхнутися Б'яншона, і вразила Растіньяка. Маркіза закусила тонкі губи.

- Добродію, - сказала пані д'Еспар, - вам слід би заступитися за жінку, поставлену перед жахливим вибором: або втратити маєтність і дітей, або стати ворогом власному чоловікові, а ви натомість звинувачуєте мене! Ви сумніваєтеся в чистоті моїх намірів! Погодьтеся, ваша поведінка здається дивною...

- Обережність, з якою суд підходить до такого роду справ, пані, - жваво відказав Попіно, - змусила б усякого іншого слідчого допитати вас ще доскіпливіше, ніж я. Втім, невже ви сподіваєтеся, що адвокат пана д'Еспара дивитиметься на все крізь пальці? Хіба не спробує він очорнити наміри, які, можливо, чисті й некорисливі? Він вторгнеться у ваше життя, він почне безжально копирсатися в ньому, він не поставиться до вас із тією чемною делікатністю, з якою вас розпитував я.

- Вельми вдячна, добродію, - з іронією відповіла маркіза. - Припустімо, я й справді заборгувала тридцять або п'ятдесят тисяч франків, це суто дрібничка для таких родин, як д'Еспари або Бламон-Шоврі; то хіба така обставина перешкодить узяти під опіку мого чоловіка, якщо він схибнувся з розуму?

- Не перешкодить, - відповів Попіно.

- Хоч ви й допитували мене з витонченим лукавством, у даному випадку зайвим, бо істину можна було з'ясувати і не вдаючись до хитромудрих підступів, - сказала маркіза, - і хоч я могла б із чистим сумлінням більше не відповідати на ваші запитання, я все-таки щиро признаюся вам, що аж ніяк не заради власної втіхи домоглася я високого становища у світі й докладаю стільки зусиль для підтримування зв'язків. Спочатку я довго жила в самотині, але потім мене стала тривожити доля моїх дітей, і я зрозуміла, що повинна замінити їм батька. Приймаючи друзів, підтримуючи зв'язки, роблячи

борги, я намагалася забезпечити їм у майбутньому допомогу й підтримку, готувала їм блискучу кар'єру. І на те, що я здобула в такий спосіб, не пошкодували б грошей і люди вельми розважливі, навіть чиновники або банкіри.

- Я високо ціную вашу самовідданість, пані, - відповів слідчий. - Вона робить вам честь, і мені нема в чому вам дорікнути. Але службовець суду не повинен нічого обминати увагою: його обов'язок - усе знати, все зважити.

Світська проникливість і звичка розбиратися в людях підказали маркізі, що на Попіно не вплинуть жодні розрахунки. Вона сподівалася зустріти шанолюбного чиновника, а побачила перед собою чесну людину. І маркіза подумала, що їй слід пошукати інших засобів, аби домогтися своєї мети. Слуги принесли чай.

- Ви більше нічого не бажаєте повідомити мені, пані? - запитав Попіно, побачивши лакеїв із тацями.

- Робіть свою справу, добродію, - гордовито кинула маркіза. - Допитайте пана д'Еспара, і вам стане жаль мене, я певна...

Вона підвела голову і глянула на Попіно зарозумілим і зухвалим поглядом. Слідчий шанобливо відкланявся.

- Та він нахаба, твій дядько, - сказав Растіньяк Б'яншонові. - Невже він нічого не розуміє? Не знає, хто така маркіза д'Еспар? Не уявляє собі, який вона має вплив, наскільки велика її таємна влада у вищих колах? Завтра ж у неї буде міністр юстиції...

- Чого ти від мене хочеш, друже? - сказав Б'яншон. - Я ж тебе попереджав. Дядько не з тих, хто гне спину перед можновладцями.

- Так йому її зігнуть, - сказав Растіньяк.

Лікар уклонився маркізі та мовчазному шевальє, і поквапився за Попіно, який, не бажаючи затягувати незручне становище, вже дріботів до виходу.

- У цієї жінки боргів тисяч на сто екю, не менше, - сказав слідчий, сідаючи в племінників кабріолет.

- Якої думки ви про цю справу?

- Я не звик висловлювати певну думку, поки всього не розвідаю, - сказав Попіно. - Завтра зранку я пошлю пані Жанрено виклик, щоб на четверту годину вона прийшла до мого кабінету й дала пояснення фактам, що компрометують її.

- Мені дуже хотілося б знати, в чому суть цієї афери.

- О господи, невже ти не бачиш, що маркіза тільки знаряддя в руках отого худого довготелесого пана, який не зронив ні слова? Він трохи схожий на Каїна, але цей Каїн шукає собі палицю в суді, де, на його біду, в декого ще зберігся Самсонів меч.

- Ох Растіньяк! - вигукнув Б'яншон. - І понесли ж тебе чорти в те болото!

- Ми вже звикли до таких сімейних змов; не минає й року, щоб суд, за браком доказів, не припиняв якоїсь справи про запровадження над кимось опіки. Такі спроби в нашому суспільстві не вважають за злочин, і водночас ми посилаємо на каторгу голодранця, який розбив вітрину, щоб украсти кілька золотих монет. Ні, наші закони аж ніяк не можна назвати досконалими!

- Ну а факти, викладені в клопотанні?

- Ти, голубе, навіть уявити собі не можеш, які небилиці розповідають клієнти своїм повіреним. Якби стряпчий брався захищати тільки справедливі інтереси, він би навіть не окупив вартості своєї контори.

Наступного дня о четвертій пополудні гладка жінка, схожа на бочку, на яку натягли сукню з поясом, відсапуєчись та обливаючись потом, бралася сховами вгору до Попіно. Вона з великими труднощами вилізла із зеленого ландо, що було їй до пари; товстуху годі було уявити без її ландо, а ландо - без товстухи.

- Ну ось і я, шановний добродію, - заявила вона, пропихаючись у двері кабінету слідчого, - та сама пані Жанрено. Ви звеліли мені з'явитися сюди, наче я яка злодійка.

Ці буденні слова, мовлені буденним голосом, уривалися астматичною задишкою й закінчилися нападом кашлю.

- Ох пане, ви собі не уявляєте, як мені шкодить вогкість. Я на цьому світі не заживуся, повірте. От я й прийшла.

Слідчий остовпів при появі цієї гаданої маршальші д'Анкр. У пані Жанрено було червоне, кругле, густо подзьобане віспою обличчя з низьким лобом, кирпатим носом; та й уся вона була кругла, наче гарбуз. Вона мала жваві очі селянки, простодушний вигляд, була гостра на язик, на її темно-русявому, забраному під чепчик волоссі красувався зелений капелюх із засохлим букетиком ведмежого вушка. На її величезні перса не можна було дивитися без сміху - коли вона кахикала, здавалося, ліф от-от трісне. Про жінок із такими грубезними ногами паризькі безпритульники кажуть: "тітка на тумбах". Зелена сукня, оздоблена шиншилою, личила вдові Жанрено як свині наритники. Одне слово, її зовнішність цілком відповідала її першій фразі: "От я й прийшла".

- Добродійко, - звернувся до неї Попіно, - вас підозрюють у зваблюванні маркіза д'Еспара з метою видурити в нього великі гроші.

- У чому, в чому мене підозрюють? - вигукнула вона. - У зваблюванні? Але ж, добродію, ви начебто чоловік статечний та ще й слідчий, то невже ви зовсім без клепки у голові? Та ви гляньте на мене! Це щоб я та когось звабила? Та я не годна навіть нахилитись і зав'язати на черевиках шнурки! Ось уже двадцять років я не ношу корсета - боюсь віддати богові душу. Це в сімнадцять я була тонка, мов очеретинка, та й гарна нівроку - от вам хрест святий, що правду кажу. Тоді я й вийшла за Жанрено, чоловіка славного, він соляні баржі водив. І син у мене народився, справжній красень, моя гордість; не стану хвалитися, але повірте, син вийшов у мене на славу. Служив він у Наполеона і не де-небудь, а в імператорській гвардії! А потім - біда! Мій старий утопився - і все пішло шкереберть. Я на віспу захворіла, два роки у своїй кімнаті просиділа, а вийшла звідти такою, як ви мене бачите: товстою, як діжка, спотвореною на все життя і вдовою безталанною... Ось яка з мене спокусниця!

- Але з яких же тоді міркувань, добродійко, пан д'Еспар давав вам...

- Величезні гроші, так? Ну ж бо, не соромтеся! Але з яких міркувань, мені казати не дозволено.

- І дарма. Нині його родина, стривожена не без підстав, порушила проти нього

позов...

- О Господи Боже! - вигукнула жінка, жваво підхоплюючись на ноги. - Невже ж він постраждає з моєї вини? Та він - праведник, іншого такого на всьому світі нема! Ми все повернемо, пане слідчий, тільки не було б йому прикрощів, тільки б жодна волосинка не впала з його голови. Так і запишіть у своїх паперах. О Господи, Господи праведний! Побіжу-но я до Жанрено, скажу йому, що сталося. Ой, лишенько! Що ж це на світі коїться!

І товстуха кинулась до виходу, стрімголов скотилася по сходах і зникла.

"Оця не бреше, - подумав слідчий. - Ну що ж, зачекаємо до завтра. Завтра я піду до маркіза д'Еспара і про все довідаюся".

Хто пережив вік, коли людина бездумно гайнує здоров'я і сили, той здатний зрозуміти, який великий вплив іноді справляють на важливі події нічим не примітні з першого погляду випадковості, й не здивується, що дрібна обставина, про яку мова далі, виявилася такою значущою. Назавтра Попіно трохи занедужав, підхопивши хворобу, що не становить ніякої небезпеки і відома під досить недоречною назвою "нежить". Слідчого трохи лихоманило, і, не подумавши про те, що зволікання в такій справі може обернутися лихом, він залишився вдома, відклавши допит маркіза д'Еспара. Пропущений день зіграв у цьому випадку таку саму роль, як і бульйон, через який Марія Медічі в "день одурених" запізнилася на побачення з Людовіком XIII, що дало змогу Рішельє приїхати в Сен-Жермен першим і знову підкорити свого царственного бранця.

Та перш ніж ми вирушимо за слідчим і його писарем до маркіза д'Еспара, гадаю, варто бодай побіжно ознайомитися з домом, обстановкою і способом життя цього батька родини, якого дружина у своєму клопотанні виставила за божевільного.

- У старих кварталах Парижа подекуди можна побачити будівлі, споруджені на совість - їхній вигляд говорить історикові не тільки про любов до власної оселі, а й про бажання прикрасити нею місто. Дім, у якому мешкав тоді пан д'Еспар, на вулиці Узвіз Святої Женев'єви, належав до таких старовинних пам'яток; він був змурований з тесаного каменю і не позбавлений певної архітектурної вишуканості, але камінь почорнів від часу, а круті переміни в житті міста змінили будинок і ззовні, і зсередини. Високоставлені особи, які колись населяли університетський квартал, вибралися звідти разом з вищими церковними установами, і в домі знайшли собі пристановище ремесла й пожильці, для яких він раніше не призначався. В минулому сторіччі там розміщалися друкарня, внаслідок чого паркет було зіпсовано, дерев'яні панелі забруднилися, стіни почорніли. Тепер у цьому аристократичному особняку, де колись жив кардинал, помешкання розгородили наново, і їх винаймали пожильці нікому не відомі. Архітектура дому свідчила, що споруджено його за часів Генріха III, Генріха IV або Людовіка XIII, в ту саму пору, коли неподалік будували палаци Мін'йон, Серпант, палац Анни Гонзаго та розбудовували Сорбонну. Якийсь старий запевняв, що в минулому столітті цей дім називали особняком Дюперрона. Цілком можливо, що знаменитий кардинал збудував його або принаймні мешкав у ньому. В глибині подвір'я

досі зберігся ґанок із кількома сходинками, в сад виходили через другий ґанок, притулений посередині внутрішнього фасаду. Хоча будинок був у вкрай занедбаному стані й добре облупився, у візерунку ґанкових перил та в скульптурному орнаменті обох фасадів історики можуть побачити натяк на плетені шнури, які прикрашали кардинальську шапку Дюперрона – наші предки полюбляли такі скульптурні каламбури. Маркіз д'Еспар займав нижній поверх – безперечно, заради того, щоб користуватися садом, який мав дві переваги, вельми важливі для здоров'я його синів: він був досить великий як для цього кварталу й виходив на південь. Розташований на вулиці, сама назва якої вказувала на крутосхил, дім стояв досить високо, що вберігало від вогкості навіть нижній поверх. Пан д'Еспар оселився тут, щоб бути неподалік від учбових закладів і наглядати за освітою синів і, певно, винайняв це помешкання за невисоку плату, бо в ті часи квартири тут були дешеві. Та й власник будинку навряд чи дуже торгувався, адже кімнати були у поганому стані й потребували ремонту. Отож пан д'Еспар міг дозволити собі деякі зайві видатки на влаштування, не ризикуючи здобути славу марнотрата. Високі стелі з декоративними прикрасами, розташування кімнат, дерев'яна обшивка стін, від якої залишилися одні рами, – усе дихало величчю, що її у старовину вміла надавати церква своїм творінням; сліди цієї величі художники знаходять і сьогодні у рештках, які вціліли від тієї старовини – хай то буде книга, одяг, стулка книжкової шафи або якесь крісло. За розпорядженням маркіза дерев'яні бордюри перефарбували в коричневі тони, що їх так полюбляли голландці й колишня паризька буржуазія, та й у наші дні вони надають особливого чару картинам живописців-жанристів. Стіни обклеїли шпалерами, вдало підібраними під колір бордюрів. Вікна завісили фіранками з недорогої матерії, що були, проте, в цілковитій гармонії з усією обставою. Меблів було небагато, але в їхньому розташуванні відчувався бездоганний смак. Кожного, хто заходив до цього помешкання охоплювало приємне й радісне почуття, навіюване глибокою тишею і спокоєм, які тут панували, скромністю та гармонією кольорів – у тому значенні, який вкладають у цей вираз художники. Благородство у всьому, бездоганна чистота, цілковита відповідність між людьми й речами – усе це підказувало одне означення: затишний дім. Мало кого допускали в покої маркіза та його синів, і сусідам їхнє життя могло здаватися таємничим. В іншій частині будинку, яка виходила на вулицю, на четвертому поверсі були три великі кімнати, де, після перебування там друкарні, панували неймовірний розгром і пустка. Ці три кімнати пан д'Еспар використовував для роботи над виданням "Мальовничої історії Китаю", в них поміщалися контора, склад і кабінет, де він проводив частину свого дня; маркіз приходив сюди відразу після сніданку і залишався тут до четвертої години, наглядаючи за виданням, яке він здійснював. У тому кабінеті звичайно приймав він і відвідувачів. Його сини, повернувшись із школи, теж нерідко піднімалися до батька в кабінет. Кімнати першого поверху були ніби святилищем, де маркіз та його сини усамітнювалися від обідньої пори до наступного ранку. Отож його сімейне життя було дбайливо приховане від сторонніх очей. З челяді маркіз держав тільки стару куховарку, що віддавна працювала в його родині, та сорокарічного лакея, який служив

йому, ще коли він не одружився з панною де Бламон-Шоврі. За хлопцями доглядала гувернантка. Порядок і чистота в помешканні свідчили про те, що ця жінка була глибоко віддана маркізові; вона вела господарство в домі й з материнською любов'ю піклувалася про дітей. Усі троє слуг, серйозні й небалакучі, здавалося, розуміли, якій меті підкорив маркіз своє домашнє життя. Різниця між їхніми звичками та звичками, притаманними більшості панської челяді, впадала всім у вічі, огортала дім ніби завісою таємничості й давала поживу для всіляких пліток, чому сприяла і поведінка самого маркіза д'Еспара. З цілком зрозумілих причин маркіз не спілкувався з пожильцями будинку. Надаючи великої ваги вихованню дітей, він оберігав їх від стосунків із чужими для них людьми. Можливо, він хотів також спекатися надокучливості сусідів. Така поведінка аристократа в часи, коли ліберальні настрої поширились у Латинському кварталі, як ніколи раніше, неминуче розпалювала ниці пристрасті, почуття підлі й нікчемні, що призводило до пересудів у кімнатах воротарів, до перешіптування в коридорах – звичайно, ні маркіз, ні його слуги про це й не здогадувалися. Лакея називали єзуїтом, куховарку – лицеміркою, гувернантку – спільницею пані Жанрено, яка оббирала божевільного. А божевільним, звичайно, вважали маркіза. З часом пожильці, самі того не усвідомлюючи, стали пояснювати божевіллям мало не всі вчинки пана д'Еспара і любили побазікати про них, не знаходячи в них ані краплі глузду. Вони не вірили в успіх видання, присвяченого історії Китаю, і кінець кінцем переконали домовласника, нібито маркіз д'Еспар сидить без грошей, а сталося це тоді, коли через властиву заклопотаність людям забудькуватість він вчасно не заплатив податку й одержав з управління зборами повістку про примусове стягнення. 1 січня домовласник у письмовій формі зажадав від маркіза сплати комірною, а воротарка задля розваги затримала цей документ. 15 січня суд уже ухвалив постанову про стягнення плати, і воротарка знову віддала її панові д'Еспару надто пізно, а той подумав, що просто вийшло непорозуміння, він аж ніяк не сподівався зловорожих підступів від людини, в чиєму домі прожив уже дванадцять років. Судовий пристав наклав арешт на маркізове майно саме в ту мить, коли лакей пана д'Еспара збирався віднести домовласникові гроші. Про цей арешт на майно умисне розповіли людям, які були пов'язані з маркізом діловими стосунками, і дехто з них стривожився, а саме ті, котрі вже й раніше почали сумніватися в платоспроможності пана д'Еспара, стурбовані балачками про величезні суми, що їх нібито здирали з нього барон Жанрено із матір'ю. Підозри пожильців, кредиторів та домовласника начебто підтверджувались і надмірною ощадливістю маркіза в його особистих витратах. Він поводився як людина, що розорилася до цурки. Купуючи щось у місцевих крамарів, його слуги негайно розплачувалися за кожну дрібничку, начебто боялися наробити боргів; а якби вони попросили відпустити хай там що на віру, їм, напевне, відмовили б – так підірвали у кварталі кредит маркіза ганебні пересуди. Деякі крамарі доброзичливо ставляться до неакуратних платників, що підтримують із ними приятельські взаємини, і не терплять справних, якщо ті тримаються надто незалежно і не дають собі палець у рот покласти – вислів грубий, але промовистий. Людям властива така поведінка. Майже в усіх

прошарках суспільства вони ставляться прихильно до нікчем, які їм лестять, і недолюблюють тих, хто дошкуляє їм своєю вищістю, хай там у чому вона виражається. Крамар, що паплюжить королівський двір, має власних царедворців. Одне слово, спосіб життя маркіза та його синів неминуче мав озлобити сусідів, і їхнє роздратування мимоволі досягло тієї межі, коли людина не зупиняється перед підлістю, щоб занапастити ворога, якого створила собі сама. Пан д'Еспар був дворянином до самої кості, так само, як його дружина була великосвітською дамою; такі люди майже перевелись у Франції, і нині можна порахувати на пальцях осіб, що відповідають цьому означенню. Вони сформувалися на стародавніх уявленнях, на віруваннях, успадкованих від далеких предків, на звичках, засвоєних у дитинстві, а тепер утрачених. Щоб вірити в чистоту крові, в природжені привілеї, щоб подумки поставити себе над іншими людьми, треба від народження знати про відстань між патрицієм і плебеєм. Хіба можна повелівати, коли вважаєш інших рівними собі? Треба, щоб і виховання зміцнювало погляди, якими сама природа обдаровує вельмож, увінчуючи їх дворянською короною ще до того, як мати закарбує на їхньому чолі свій перший поцілунок. Такі погляди і таке виховання неможливі більше у Франції, де ось уже сорок років як випадок привласнив собі право дарувати дворянство, омиваючи своїх обранців кров'ю битв, позолочуючи їх славою, осяваючи ореолом генія; де скасовано закони про заповідне майно та майорат, і через те земельні володіння подрібнюються, а дворяни змушені клопотатися власними справами, замість віддавати всю увагу справам державним; де людина може добути собі велич лише в тривалому й напруженому труді. Настала нова ера. Пан д'Еспар, якщо дивитись на нього як на уламок грандіозної будівлі феодалізму, викликав шанобливий захват. Він вірив, що походження підносить його над юрбою, але визнавав також усі обов'язки дворянства; він був обдарований чеснотами і твердістю духу, які вимагаються від людини шляхетного походження. Саме в таких правилах виховав він дітей і від колиски вселив їм віру в свою касту. Глибоке почуття власної гідності, фамільна гордість, упевненість у власній значущості породили в них царствену велич, лицарську відвагу і поблажливу добрість можновладного сеньйора. Їхні манери відповідали їхньому складу думок і здобули б схвалення при королівському дворі, але дратували всіх на вулиці Узвіз Святої Женеви, в цій країні рівності, якщо така взагалі існує, де до того ж маркіза д'Еспара усі вважали розореним і всі – від великого до малого – не визнавали привілеїв за дворянином без грошей, будучи переконані, що привілеї повинні належати багатим буржуа. Отже, відчуженість між цією родиною та її оточенням була не тільки видимою, а й глибоко внутрішньою.

– У батька – як і в дітей – зовнішність цілком відповідала духовному складу. Пан д'Еспар – на той час йому було десь років п'ятдесят – можна сказати, уособлював вірець вельможного дворянина XIX століття. Він був худорлявий, світловолосий, риси його благородного обличчя і вираз очей свідчили про високі почуття, але водночас вражали підкресленою холодністю, начебто всім своїм виглядом він вимагав особливої поваги до себе. Орлиний, ледь викривлений праворуч ніс (вада, не позбавлена своєрідної привабливості), голубі очі, високе чоло з різко випнутими надбрівними

дугами, густа поросьть яких відкидала тінь на очі, згущуючи їхню синь, – усе вказувало на прямодушність, наполегливість, бездоганну порядність, але водночас надавало обличчю трохи дивного виразу. Ледей увігнутий лоб міг справді видатися позначеним печаттю безумства, а густі брови, що зрослися до купи, ще підсилювали своєрідність обличчя. У нього були білі й випещені руки аристократа, вузькі, з високим підйомом, ступні. Він невиразно вимовляв деякі звуки, заникувався, свої думки викладав плутано, й у співрозмовника складалося враження, що перед ним людина несерйозна, людина, котра – як то кажуть у народі – просто меле язиком, ні на чому не може зосередитись, сама себе уриває і не докінчує фрази. Ця чисто зовнішня вада була в різкому контрасті з твердою лінією рота і карбованими рисами обличчя. Його дещо поривчаста хода відповідала його манері розмовляти. Всі ці особливості начебто підтверджували божевілья, яке приписували маркізові. Завжди вишукано вбраний, він однаке витрачався на себе мало і по три-чотири роки носив той самий чорний сюртук, дбайливо вичищений лакеєм. Щодо синів пана д'Еспара, то обидва були вродливі й відзначалися тією особливою грацією, яка поєднується з аристократичною гординею. Здоровий рум'янець на щоках, ясний погляд, ніжна, прозора шкіра свідчили про душевну чистоту, правильний розпорядок життя, рівномірний розподіл часу між трудами й розвагами. В обох було чорне волосся й голубі очі, ледь скривлений, як у батька, ніс, та, мабуть, від матері успадкували вони спокійну гідність у розмові, погляді та поставі, притаманну всім Бламонам-Шоврі. Їхні голоси, дзвінки, мов кришталь, хвилювали душу і чарували своєю ніжністю; одне слово, жінка з радістю почула б такий голос, після того як утопила б погляд у синьому полум'ї їхніх очей. У їхній гордості проступала своєрідна скромність, цнотлива стриманість, таке собі *poli me tangere*[2]. Якби вони мали більше років, у цій поведінці можна було б запідозрити розрахунок, настільки вони збуджували бажання познайомитися з ними ближче. Старшому, графові Клеманові де Негрпелісу пішов шістнадцятий рік. Уже два роки як він скинув гарненьку англійську курточку, яку все ще носив його брат, віконт Камілл д'Еспар. Клеман уже півроку як перестав відвідувати колег Генріха IV, він одягався тепер, як молодий денді, і досі тішився радістю, що її переживає підліток, убравшись у свій перший елегантний костюм. Батько не хотів, щоб син змарнував цілий рік на вивчення філософії й вирішив завершити його освіту курсом вищої математики. Крім того, маркіз навчав його східних мов, європейського дипломатичного права, геральдики та історії з першоджерел – із грамот, літописів, із законодавчих актів. Камілл тільки нещодавно перейшов у клас риторики.

День, який Попіно обрав для допиту маркіза д'Еспара, припав на четвер, коли занять у колежах немає. До дев'ятої години, чекаючи, поки прокинеться батько, хлопці гуляли в саду. Молодший брат уперше в житті збирався піти в тир і просив старшого, щоб той умовив батька дати йому дозвіл. Клеман не погоджувався. Віконт завжди трохи зловживав із того, що він слабший, і часто кидався в бійку з братом. Ось і тепер хлопці зрештою зчепились і заходилися борюкатись, розважаючись, мов школярі. Ганяючись один за одним по саду, вони зчинили гамір і розбудили батька; тепер він стояв біля

вікна й дивився на них, але хлопці, збуджені битвою, не помічали його. Маркіз із радістю спостерігав за синами; їхні тіла спліталися, наче змії, обличчя, розпалені боротьбою, то блідли, то червоніли, очі метали блискавки, руки й ноги звивалися, мов струни на вогні; вони падали, підхоплювались на ноги і знову зчеплювались, як борці на арені, даючи своєму батькові те відчуття щастя, яке винагороджує за найболючіші страждання бурхливого життя. Дві жінки з пожильців – одна на третьому, друга на другому поверсі – виглянули в сад і стали лихословити про старого безумця, який собі на втіху підбурює до бійки власних дітей. Негайно з вікон повисовувалися й інші голови. Маркіз помітив цікавих і покликав синів. Вони миттю здерлись на його підвіконня, стрибнули в кімнату, і Клеман відразу ж домігся для Камілла дозволу піти в тир. А в домі тільки про те й говорили, що маркізове божевілля проявилось в новій формі.

– Коли близько полудня з'явився Попіно із своїм писарем і, ввійшовши до будинку, запитав про пана д'Еспара, воротарка зголосилася провести їх на четвертий поверх і дорогою розповіла, як сьогодні вранці пан д'Еспар нацькував своїх синів одного на одного і сміявся, мов нелюд, – а нелюдом він і є, – дивлячись, як менший до крові покусав старшого, бо йому страх як хочеться, щоб діти на його очах роздерли один одного на шматки.

– А чому, спитаєте ви мене? – додала вона. – Ну, цього він і сам вам не скаже.

– Воротарка виголосила свій вирок уже на четвертому поверсі перед дверима, на яких висіло оголошення, що тут видають окремими випусками "Мальовничу історію Китаю". Брудна сходова площадка, замазані перила, двері, обляпані друкарською фарбою, розбите вікно, стеля, на якій підмайстри задля розваги понаписували кіптявою від димучих свічок усілякі неподобства, купи паперу та сміття, умисне або через недбалість навалені по кутках, – одне слово, видовище, яке постало перед очима Попіно, так наочно підтверджувало розповідь маркізи, що, попри всю свою неупередженість, слідчий просто не міг не повірити їй.

– От ви й прийшли, панове, – сказала воротарка. – Чудо, а не контора. Тут китайці зжерли стільки грошей, що вистачило б на весь квартал.

Писар з усмішкою глянув на Попіно, і той теж мало не всміхнувся, проте зумів зберегти серйозність, яка подобає слідчому. В першій кімнаті вони побачили старого, який, мабуть, водночас виконував обов'язки розсильного, комірника і касира. Цей старий був майстер на всі руки у "китайських справах". Попід стінами тяглися довгі полиці, завалені вже надрукованими випусками. В протилежному кінці кімнати за дерев'яною перегородкою із заґратованим віконцем, завішеним ізсередини зеленими фіранками, було щось на зразок кабінету. Там таки була каса – на це вказував отвір для видачі грошей.

– Мені треба бачити пана д'Еспара, – сказав Попіно, звертаючись до старого в сірій блузі.

Комірник відчинив двері до сусідньої кімнати. Там слідчий і писар побачили статечного, але скромно вдягненого старого з сивим волоссям і з орденом Людовіка

Святого на грудях. Сидячи за столом, він порівнював кольорові відбитки і відірвався від свого діла, щоб глянути на відвідувачів. Ця невеличка кімната правила за контору й була завалена книжками та коректурами. В ній стояв і другий стіл, пофарбований у чорний колір, за яким, напевне, працював хтось іще, в цю мить відсутній.

- Я маю честь бачити перед собою пана д'Еспара? - спитав Попіно.

- Ні, добродію, - відповів старий, підводячись. - А ви в якій справі до нього? - запитав він, підходячи до прибулих із вишуканою гречністю бездоганно вихованого аристократа.

- В суто особистій, ласкавий пане, - відповів Попіно.

- Д'Еспар, тут до тебе прийшли, - сказав старий з манерами вельможі, заходячи до останньої кімнати, де маркіз біля каміна читав газети.

В цьому кабінеті на підлозі лежав потертий килим, на вікнах висіли штори з простого полотна, стояли кілька стільців з червоного дерева, два крісла, круглий секретер, висока конторка, а на каміні - поганий годинник і два старі свічники. Сивоголовий старий провів туди Попіно й писаря і запропонував їм стільці, наче він був господарем дому. Маркіз мовчки ждав. Після взаємних привітань, під час яких слідчий уважно роздивлявся гаданого безумця, маркіз, природно, поцікавився метою візиту. Тоді Попіно подивився на старого з аристократичними манерами та на маркіза досить промовистим поглядом.

- Я вважаю, пане маркіз, - пояснив слідчий, - що характер моїх обов'язків і доручене мені розслідування вимагають, щоб ми з вами залишилися наодинці, хоча закон у подібних випадках дозволяє присутність родичів. Я слідчий суду першої інстанції департаменту Сени, і голова суду доручив мені допитати вас щодо фактів, викладених у клопотанні маркізи д'Еспар про запровадження над вами опіки.

Старий вийшов з кімнати. Писар зачинив за ним двері й без церемоній розташувався за конторкою, розклавши там свої папери і наготувавшись вести протокол. Попіно не відводив погляду від пана д'Еспара, він спостерігав, як той сприйняв заяву, таку образливу для кожної нормальної людини. Блідий, як усі блондини, маркіз так і спалахнув від гніву; його всього пересмикнуло, він сів, поклав газету на камін і опустил очі. Та він швидко опанував себе і з аристократичною незворушністю почав роздивлятися слідчого, ніби хотів прочитати в нього на обличчі, що це за людина.

- Чому ж, добродію, мене не попередили про наявність такого клопотання? - запитав він.

- Вважають, пане маркіз, що в осіб, над якими вимагають запровадити опіку, не все гаразд з головою, і тому попереджати їх про такі заяви немає сенсу. Обов'язок суду полягає в тому, щоб передусім з'ясувати, чи слушні докази позивача.

- Цілком справедливо, - відповів маркіз. - У такому разі, добродію, будьте ласкаві повідомити мене, що я повинен...

- Ви повинні тільки відповісти на мої запитання, не пропустивши жодних подробиць. Хоч би якими делікатними були причини вашої поведінки, що дала пані

д'Еспар привід подати це клопотання, говоріть сміливо. Думаю, нема потреби запевняти вас, що суд знає свої обов'язки і в подібних випадках гарантує дотримання найсуворішої таємниці...

- А що буде, добродію, - сказав маркіз, на обличчі в якого з'явився вираз невдаваного страждання, - коли мої свідчення кинуть тінь на поведінку пані д'Еспар?

- Суд може висловити їй догану, мотивуючи своє рішення.

- А чи така догана обов'язкова? Якби я попросив вас, перш ніж відповісти на ваші запитання, щоб суд у своєму рішенні не висловив нічого образливого для пані д'Еспар у разі сприятливих для мене висновків слідства, - чи моє прохання буде взяте до уваги?

Слідчий подивився на маркіза, і ці двоє благородних людей без слів зрозуміли один одного.

- Ноелю, - звернувся Попіно до писаря, - вийдіть до сусідньої кімнати. Я вас покличу, коли буде треба. Якщо в основі вашої справи лежить прикре непорозуміння - а це здається мені ймовірним, - провадив він, коли писар вийшов, - я можу пообіцяти вам, пане маркіз, що суд зважить на ваше прохання і діятиме делікатно. Перше звинувачення, висунуте проти вас пані д'Еспар, - найсерйозніше, і я прошу вас роз'яснити його мені, - сказав слідчий після короткої мовчанки. - Йдеться про те, що ви гайнуєте свій статок заради такої собі пані Жанрено, вдови власника річкової баржі, чи, точніше, заради її сина, полковника Жанрено, якому ви так протегуєте, що влаштували його на службу, звернувшись безпосередньо до короля і навіть знайшли для нього багату наречену. Клопотання дає підстави думати, що для такої прихильності не існує розумної причини - навіть із тих, які мораль рішуче осуджує...

Зненацька маркіз густо почервонів, навіть сльози набігли йому на очі й заблищали на віях; але гордість і глибока переконаність у своїй правоті допомогли йому здолати вразливість, яку в чоловіка вважають слабкістю.

- Сказати правду, добродію, - мовив маркіз зміненим голосом, - ви ставите мене у скрутне становище. Мотиви своєї поведінки я хотів забрати з собою в могилу... Щоб пояснити їх, я повинен оголити перед вами приховані рани, довірити вам честь своєї родини і розповісти про самого себе - а це тема вельми делікатна, як ви самі розумієте. Сподіваюся, добродію, що все залишиться між нами. Ви знайдете, думаю, юридичну форму, в якій подасте своє рішення, і не посилаючись на мої зізнання...

- Можете бути спокійні, пане маркіз.

- Незабаром після мого одруження, - почав пан д'Еспар, - моя дружина розтринькала стільки грошей, що мені довелося узяти позику. Гадаю, вам відомо, яке було становище дворянства під час Революції? Мені не дозволяли мати ні управителя, ні повіреного у справах. У наш час майже всі дворяни змушені самі вести свої справи. Мій батько перевіз до Парижа більшість документів на земельні володіння в Лангедоці, Провансі та Конті; він небезпідставно боявся обшуків, що їх влаштовували тоді з метою вилучення фамільних паперів дворянства або, як тоді казали, привілейових грамот. Ми походимо з роду Негрпеліс. Ім'я і титул д'Еспарів ми здобули за Генріха Четвертого, завдяки шлюбіві, який приніс нам землі та маркізат за умови, що ми приєднаємо до

нашого герба герб старовинного беарнського роду д'Еспарів, спорідненого по жіночій лінії з домом д'Альбре: щит розділений на чотири поля, по золотому полю три чорні смуги, по лазуровому полю дві схрещені срібні лапи грифонів з черленими пазурями – і знаменитий девіз: *Des partem leonis*[3] . У ті самі часи, коли відбувся цей шлюб, ми втратили Негрпеліс, містечко, що в роки релігійних війн здобуло не меншу славу, ніж мій предок, який носив тоді це ім'я. Негрпеліс, ватаг католиків розорився: протестанти не пощадили друга Монлюка і спалили його маєток. Королівська влада поставилася до Негрпеліса несправедливо: він не дістав ні маршальського жезла, ні управління якою-небудь провінцією, ні винагороди. Карл Дев'ятий, який любив його, помер так і не встигнувши віддати йому належне. Правда, Генріх Четвертий посприяв його одруженню з панною д'Еспар і закріпив за ним маєтності цього роду; але весь статок Негрпелісів уже перейшов до позикодавців. Моєму прадідові, маркізу д'Еспарові, як і мені, довелося зовсім молодим узятися за справи, коли його батько помер, проциндривши багатство своєї дружини і залишивши йому тільки землі, які перейшли від роду д'Еспарів, але за винятком удовиної частки. Молодий маркіз д'Еспар опинився в досить скрутному становищі, тим більше, що він служив при дворі. Хоча Людовік Чотирнадцятий ставився до нього прихильно, і королівська ласка принесла йому багатство. Але саме відтоді, добродію, і лягла на наш герб нікому не відома пляма, брудна й кривава, пляма, яку я тепер змиваю. Я довідався про цю таємницю із земельних документів Негрпеліса та з давніх листів.

В цю урочисту хвилину маркіз не затаювався, не повторював, як звичайно, одні й ті самі слова. Але, думаю, кожен мав нагоду спостерігати, як люди, що страждають цими вадами за буденних обставин життя, звільняються від них, коли їхню мову надихає пристрасть.

– Нантський едикт було скасовано, – провадив він. – Можливо, вам відомо, добродію, що багатьом королівським улюбленцям скасування едикту дало нагоду забагатіти. Людовік Чотирнадцятий відбирав землі в протестантів, які відмовилися скоритись королівському указу й не продали маєтків, і роздавав їх своїм вельможам. Кілька царедворців подались, як тоді казали, полювати на протестантів. Я, наприклад, з'ясував, що землі, які нині належать двом герцогським родинам, були відібрані у нещасливих негоціантів. Я не стану пояснювати вам, юристові, які пастки наставляли на втікачів, котрі намагалися вивезти свої великі статки; вам досить буде знати, що володіння Негрпеліс, куди входили двадцять дві парафії і право на місто, а також землі Граванж, які, правда, колись за давніх-давен, належали нам, у ті часи були власністю однієї протестантської родини. Мій дід дістав їх у дар від Людовіка Чотирнадцятого – і це було актом страхітливої несправедливості. Власник цих земель, вірячи в те, що йому вдасться повернутись до Франції, оформив фіктивний продаж маєтків і збирався виїхати до Швейцарії, куди ще раніше відіслав родину. Мабуть, він хотів скористатися відстрочками, які давав указ, щоб упорядкувати свої справи. За наказом губернатора, того чоловіка заарештували, підставний покупець зізнався, бідолаху-негоціанта повісили, а землі дістались моєму дідові. Хотів би я нічого не знати про те, яку роль

зіграв мій предок у цьому темному ділі; та річ у тім, що губернатор доводився йому дядьком по материнській лінії, і мені, на лихо, потрапив до рук лист, у якому він просив мого діда поклопотатися за нього перед "Богоданим" – так називали царедворці свого короля. Про жертву в листі згадано лише мимохідь і в такому зневажливо-жартівливому тоні, що я здригнувся. І це ще не все, добродію. Щоб урятувати життя батькові, родина прислала із Швейцарії викуп за нього; губернатор спокійнісінько узяв гроші й так само спокійнісінько відправив бідолаху на той світ.

Маркіз д'Еспар на якусь мить замовк – мабуть, ці спогади досі пригнічували його.

– Нещасливця звали Жанрено, – провадив він. – Тепер ви розумієте мотиви моєї поведінки. Я не міг без пекучого сорому згадувати про ганебну таємницю, яка заплямувала честь нашого роду. Це багатство дало моему дідові змогу одружитися з панною Наваррен-Лансак, спадкоємицею всіх володінь молодшої гілки цього роду, на той час куди багатшою, аніж старша гілка Наварренів. Так мій батько став одним з найбільших поміщиків у королівстві. За дружину він узяв мою матір, представницю молодшої лінії роду Гранлье. Дивно, але нечесно нажите добро пішло нам на користь! Сповнений рішучості негайно залагодити кривду, я написав у Швейцарію і не заспокоївся, аж доки напав на слід нащадків того протестанта... Кінець кінцем я довідався, що Жанрено, дійшовши до крайніх злиднів, покинули Фрібур і знову оселились у Франції, й нарешті я таки знайшов пана Жанрено, простого лейтенанта кавалерії в армії Бонапарта і законного спадкоємця тієї нещасливої родини. З мого погляду, добродію, права Жанрено не підлягають сумніву. Але як могли вони поновити їх, де знайшли б вони юридичну зачіпку, щоб порушити позов проти теперішніх власників цих земель? До якої земної влади могли звернутися ці вигнанці? Справедливий суд ждав їх тільки на небесах, а точніше, ось тут, добродію, – сказав маркіз, ударивши себе в груди. – Я не хотів, щоб мої діти колись подумали про мене те саме, що подумав я про свого батька та діда; я прагнув передати їм у спадок своє майно та герб незаплямованими, я не хотів, щоб моя поведінка дала їм підстави вважати дворянську честь пустим звуком. Крім того, якщо обстоювати політичну справедливість, то чи мають емігранти моральне право виступати проти конфіскацій, проведених Революцією, і водночас володіти землями, які вони здобули внаслідок конфіскації злочинної? В особі ж пана Жанрено та його матері я зустрів людей бездоганної порядності: послухати їх, то це вони мене грабують. Попри мої наполягання, вони погодилися прийняти від мене лише стільки, скільки коштували ці землі в ті часи, коли наш рід отримав їх від короля. Цю вартість ми визначили в мільйон сто тисяч франків, причому вони надали мені право виплати на мій власний розсуд і без процентів. Щоб виконати це зобов'язання, мені довелося на довгий час відмовитися від усіх прибутків. Ось тоді, добродію, й розвіялися мої ілюзії щодо пані д'Еспар. Коли я запропонував їй покинути Париж і оселитися в провінції, де ми змогли б цілком пристойно жити на половину наших прибутків і завдяки цьому скоріше сплатити борг, про який я розповів їй, не згадуючи про деякі темні обставини справи, пані д'Еспар назвала мене божевільним. І я зрозумів справжній характер своєї

дружини: вона з легким серцем схвалила б поведінку мого діда, доля гугенотів анітрохи не хвилювала її. Наляканий її бездушністю, її байдужістю до дітей, яких вона віддала мені без жалю, я розлучився з нею, заплативши наші спільні борги й залишивши їй увесь її статок. Вона заявила мені, що не збирається розплачуватися за мої дурні химери. Не маючи достатніх засобів для життя та освіти дітей, я вирішив виховати їх сам і домогтися, щоб вони стали людьми мужніми і шляхетними. На свої прибутки я придбав державні папери, і мені пощастило розквитатися скоріше, ніж я сподівався, бо я виграв на підвищенні процентів. Залишивши для себе та своїх дітей чотири тисячі ліврів на рік, я міг би виплачувати тільки по двадцять тисяч екю і в такому разі звільнився б від узятих на себе зобов'язань років через вісімнадцять, не раніше; та недавно я вже виплатив усе – мільйон і сто тисяч франків. Я щасливий, що виконав свій обов'язок, не завдавши найменшої шкоди дітям. Оце ті причини, добродію, які спонукали мене виплачувати гроші пані Жанрено та її синові.

– Виходить, маркіза знала, чому ви стали жити як відлюдник?

– Так, добродію.

Попіно досить промовисто стеноу плечима, рвучко підвівся й відчинив двері кабінету.

– Ноелю, можете йти собі, – сказав він писареві. – Пане, – провадив слідчий, звертаючись до маркіза, – хоча мені все ясно після того, що ви розповіли, все ж таки я хотів би почути від вас і про інші факти, наведені у клопотанні. Так, ви взяли за комерційну справу – заняття, яке не личить людині шляхетного походження.

– Про це я не хотів би тут говорити, – сказав маркіз і знаком попросив слідчого йти за собою. – Нувйоне, – звернувся він до старого, – я спущуся до себе. Скоро повернуться діти, залишайся з нами обідати.

– То ваше помешкання не тут, пане маркіз? – запитав Попіно, спускаючись сходами.

– Ні, добродію. Ці кімнати я винайняв для контори видавництва. Погляньте, – мовив він, показуючи на оголошення, – офіційно "Мальовничу історію Китаю" видаю не я, а один із найшанованіших паризьких книгарів.

Маркіз повів слідчого на перший поверх.

– Ось моє помешкання, – сказав він.

Попіно розчулила скоріш невимушена, ніж вишукана поезія, якою дихала ця затишна оселя. Погода стояла чудова, вікна були відчинені, і до кімнат вливалися пахощі рослин та квітів; сонячні промені звеселяли й пожвавлювали коричневі тони дерев'яних панелей. Оглянувши все навколо, Попіно подумав, що божевільний навряд чи зміг би створити чарівну гармонію, яка так вразила його в цю хвилину.

"От би мені цю квартиру", – подумав він.

– Ви, мабуть, скоро виїдете звідси? – запитав він маркіза.

– Сподіваюся, – відповів той. – Але я зачекаю, поки менший син закінчить школу й характер у моїх дітей цілком сформується. Тільки тоді я введу їх у світське товариство й дозволю близькі взаємини з матір'ю. Крім того, я хочу, щоб вони поповнили свою

солідну освіту в мандрах: нехай побувають у європейських столицях, подивляться на людей та світ і звикнуть розмовляти мовами, які вивчали. Сідайте, добродію, – сказав він, коли вони увійшли до вітальні. – Знаєте, мені було незручно говорити про видання "Історії Китаю" при графові де Нувйоні, давньому другові нашої родини. Він повернувся з еміграції зовсім без грошей, і я з ним розпочав це діло, більше заради нього, ніж заради себе. Не відкривши йому справжньої причини мого усамітнення, я сказав, що теж розорився, але в мене, мовляв, лишилося досить грошей, щоб розпочати справу, в якій він може бути мені корисним. Моїм вихователем був абат Грозьє; Карл Десятий, під чию опіку перейшла бібліотека Арсеналу, ще коли він не був королем, на моє прохання, призначив його туди бібліотекарем. Абат Грозьє глибоко вивчив Китай, його побут і звичаї; свої знання він передав мені в тому віці, коли важко не захопитися до самозабуття тим, що вивчаєш. У двадцять п'ять років я вже знав китайську мову і, мушу признатися, я завжди відчував мимовільний захват, думаючи про цей народ, який підкорив своїх завойовників; народ, чиї літописи беруть початок у багато давніші часи, ніж часи міфологічні чи біблійні; народ, який, спираючись на незрушні традиції, зберіг недоторканою свою країну – країну, де пам'ятники по-справжньому величні, управління досконале, перевороти неможливі, де ідеал прекрасного розуміють як першоджерело мистецтва, позбавленого практичної вартості, де розкіш і ремесла досягли рівня, якого нам ніколи не перевершити, тоді як китайці не поступаються нам навіть у тих галузях, де ми віримо в свою перевагу.

Та хоч іноді мені й кортить пожартувати з наших порядків, порівнюючи Європу з Китаєм, я все ж таки французький дворянин, а не китаєць. Якщо вас бентежить фінансова сторона моєї справи, я можу дати вам докази, що ми маємо дві з половиною тисячі передплатників на це літературне, іконографічне, статистичне і релігійне видання, монументальне значення якого визнають повсюди; наші передплатники живуть у всіх країнах Європи, лише у Франції їх нараховується тисяча двісті. Передплатна ціна на "Історію Китаю" становить близько трьохсот франків, і граф де Нувйон матиме з цього шість-сім тисяч річного прибутку – адже турбота про його достаток і була таємною причиною, яка спонукала мене взятися за це діло. Щодо мене, то я сподіваюся на ці прибутки влаштувати деякі розваги своїм дітям. Сто тисяч франків, що їх я мимохідь придбав, підуть на оплату уроків фехтування, на коней, на костюми, на театр, на вивчення музики й живопису, на книжки, які їм захочеться купити – одне слово, на всі ті примхи, що їх так приємно задовольняти батькові. Якби мені довелося відмовити в цих радощах моїм любим дітям – а вони цілком заслужили їх своєю мужністю та наполегливим навчанням – жертва, яку я приношу заради честі нашого імені, здалася б мені удвічі тяжчою. За ті дванадцять років, добродію, які я прожив далеко від світського товариства, виховуючи синів, мене зовсім забули при дворі. Я відмовився від політичної кар'єри, я втратив славу, успадковану від предків, і не набув нової, яку міг би передати дітям; а проте наш рід нічого не втратив – я виховав благородних людей. Якщо я не став пером, то мої сини здобудуть це звання, присвятивши себе чесному служінню батьківщині й зробивши їй неоціненні послуги.

Змивши пляму ганьби з нашого роду, я забезпечив йому славне майбутнє: хіба не виконав я свій високий обов'язок, хоч для цього мені й довелося усамітнитися від світу й зректися шанолюбних задумів? Чи хочете, ви, добродію, почути від мене ще якісь роз'яснення?

В цю мить у дворі заокотіли кінські копита.

– А ось і вони, – сказав маркіз.

Незабаром до вітальні, весело вимахуючи хлистами, увійшли два підлітки, вбрані елегантно й водночас просто, в рукавичках, у чоботях із острогами. Їхні обличчя розчервонілися на свіжому повітрі й пашіли здоров'ям. Обидва потиснули руку батькові, обмінялися з ним, як з найближчим другом, поглядами, в яких світилася ніжна приязнь, і холодно вклонилися слідчому. Попіно визнав за недоречне розпитувати маркіза про його взаємини з дітьми.

– Добре розважилися? – запитав пан д'Еспар, звертаючись до синів.

– Чудово, тату. На перший раз я збив шість ляльок дванадцятьма пострілами! – похвалився Камілл.

– А де ви були?

– В Булонському лісі. Ми там зустріли матір.

– Вона зупинила карету, щоб поговорити з вами?

– Ми так швидко мчали, що навряд чи вона помітила нас! – відповів молодий граф.

– Чому ж ви не під'їхали й не привіталися з нею?

– Мені здається, тату, вона не дуже любить, коли ми підходимо до неї при людях, – тихо сказав Клеман. – Ми вже надто дорослі.

Слідчий мав добрий слух і розчув цю останню фразу, від якої маркіз ледь помітно спохмурнів. Попіно з приємністю спостерігав за батьком і дітьми. Його погляд з якоюсь особливою ніжністю зупинився на маркізові д'Еспарові, чиї риси обличчя, поведінка й манери свідчили про бездоганну порядність, про духовну чистоту і лицарську шляхетність, про благородство в усій його красі.

– В...ви б...бачите, д...добродію, – мовив маркіз, знову починаючи заникуватись, – ви б...бачите, що представники правосуддя м...можуть приходити с...сюди, коли їм заманеться; ат...тож, коли їм заманеться. Тут і справді можна поб...бачити божевільних. Дітей, які трохи б...без тями від свого б...батька і б...батька, що б...божевільно любить своїх дітей. Але таке божевілля ні для кого не становить небезпеки.

В цю мить у передпокої загримів голос пані Жанрено, і славна жінка вдерлася до вітальні, хоч лакей і намагався затримати її.

– Нема мені коли тут стовбичити! – крикнула вона. – Атож, пане маркіз, – провадила жінка, розкланявшись на всі боки, – мені треба побалакати з вами негайно. О лихо! То я таки запізнилася, пан кримінальний суддя вже тут.

– Кримінальний суддя? – вигукнули обидва хлопці.

– А я, дурна, сподівалася вас удома застати, та де вже там, коли ви зранку гайнули сюди. Так воно й буває. Як треба оббрехати порядного чоловіка, то ви, крутії, тут як

тут. Я, пане маркіз, прийшла сказати, що ми з сином усе-усе вам повернемо, адже йдеться про вашу честь. Та і я, і мій син ладні вам навіть своє віддати, щоб тільки вам не було жодної прикrostі. Їй-богу, тільки дурневі заплішеному могло прибандюритися взяти вас під опіку...

- Батька під опіку? - вигукнули хлопці, мимоволі тулячись до маркіза. - В чому річ?

- Замокніть, добродійко! - сказав слідчий.

- Діти, залиште нас, - звелів маркіз.

Обидва хлопці, хоч і дуже стривожені, без найменшого заперечення вийшли в сад.

- Пані, ті гроші, які передав вам маркіз, ви можете вважати своїми на цілком законних підставах, - сказав Попіно, - хоча пан д'Еспар надто благородний у своєму розумінні порядності. Якби від кожного, хто володіє майном, захопленим за тих або тих обставин, хай навіть нечесними засобами, закон вимагав повернути його через півторасти років колишньому власникові, то небагато залишилося б у Франції маєтностей, які можна вважати законними. Двадцять дворянських родин збагатилися, розділивши між собою статок Жака Кера, не один принц королівської крові примножив свої володіння завдяки конфіскаціям, які провели на користь своїх прихильників англійці, коли вони підкорили частину Франції. Наше законодавство дозволяє панові маркізу розпоряджатися своїми прибутками на власний розсуд, і ніхто не може звинуватити його в марнотратстві. Людину беруть під опіку, коли її вчинки не мають під собою ніяких розумних підстав, але в даному випадку передача вам коштів спричинена найдостойнішими, найшляхетнішими мотивами. Отож ви маєте повне право зберегти все отримане, не терзаючись докорами сумління, і хай собі світ лихословить, скільки йому заманеться, про великодушний вчинок маркіза. В Парижі навіть найчистішу доброчесність не пощадить найбрудніша обмова. Вельми прикро, що на тлі наших звичаїв вчинок маркіза вражає своїм благородством. Задля честі своєї країни я хотів би, щоб такі вчинки у Франції вважали буденними. Та уявлення в нас панують такі, що, порівняно з іншими, пан д'Еспар здається людиною, яку слід увінчати лаврами, а не погрожувати їй опікою. За всю свою тривалу судову практику я не бачив і не чув нічого, що зворушило б мене так, як зворушило почуте й побачене тут. Але ж цілком природно знайти найвищу доброчесність саме в людині, яка розуміє, до чого зобов'язує її шляхетне походження. Сподіваюся, що після моїх слів, ви пане маркіз, повірите в мою скромність і спокійно поставитеся до суду, якщо він буде.

- От і чудово! - вигукнула пані Жанрено. - Оце суддя так суддя! Знаєте, шановний, я б і поцілувала вас, якби не була такою почварою. Ви говорите як по писаному.

Маркіз простяг Попіно руку, і Попіно щиро її потис, кинувши на цього славного у приватному житті чоловіка погляд, сповнений глибокого розуміння, а маркіз відповів йому ласкавою усмішкою. Ці двоє людей, таких порядних, таких великодушних, один - буржуа бездоганної поведінки, другий - дворянин, сповнений високих почуттів, зблизилися один з одним тихо, без струсу, без вибуху почуттів, як зливаються два світлі промені. Добрий геній цілого кварталу почув себе гідним потиснути руку цьому двічі шляхетному чоловікові, а маркізові серце підказало, що рука цього судді з тих, які

ніколи не стомлюються творити добрі діла.

- Пане маркіз, - сказав Попіно, відкланюючись, - я радий сказати вам, що вже після ваших перших слів я визнав за непотрібне вести протокол допиту. - Наблизившись до маркіза, він відійшов з ним до вікна і сказав йому: - Вам час повернутися до колишнього життя. Мені здається, в цьому ділі маркіза перебуває під чийось впливом, і вам негайно треба почати боротьбу з тією людиною.

Уже вийшовши на подвір'я, а потім і на вулиці, Попіно кілька разів озирнувся, розчулений згадкою про недавню розмову. Такі спогади ніколи не стираються з пам'яті й оживають там щоразу, коли душа потребує розради.

"Це помешкання дуже мені до вподоби, - міркував слідчий, повертаючись додому. - Якщо пан д'Еспар звідси виїде, я найму його..."

Назавтра, близько десятої ранку, Попіно, який напередодні виклав свої висновки в письмовій формі, попрямував до Палацу правосуддя, збираючись здійснити суд швидкий і справедливий. Коли він увійшов до гардеробної, щоб одягти мантию, служитель повідомив йому, що голова суду чекає його у себе в кабінеті. Попіно зразу ж пішов туди.

- Добридень, любий Попіно, - сказав голова суду й відвів його до вікна.

- Ви мене кликали, пане голова? Ідеться про щось серйозне?

- Дрібниці, - відповів голова. - Вчора я мав честь обідати в одному товаристві з міністром юстиції, і він поговорив зі мною сам на сам. До нього дійшли чутки, що ви пили чай у маркізи д'Еспар, чию справу вам доручено розслідувати. Він дав мені зрозуміти, що краще б вам не брати участі в цьому процесі.

- Запевняю вас, пане голова, що я пішов від маркізи саме в ту мить, коли подали чай, до того ж моє сумління...

- Так, так, - урвав його голова, - весь суд, обидві його палати, весь Палац правосуддя - усі ми знаємо вас. Я не стану повторювати, що я сказав про вас його ясновельможності, але ж ви знаєте: дружина цезаря повинна бути поза підозрою. Тому ми й не порушуємо через цю дрібничку питання про судову дисципліну, а хочемо владнати все по-сімейному. Щиро кажучи, це стосується більше суду, ніж вас.

- Але якби ви знали, пане голова, в чім суть цієї справи, - сказав слідчий, намагаючись дістати свою доповідь із кишені.

- Я глибоко переконаний, що ви підійшли до справи з цілковитою неупередженістю. Доводилось і мені, коли я був у провінції простим суддею, випити не одну чашку чаю з людьми, яких мені належало судити, але що вдієш, коли сам міністр юстиції звернув на це увагу, можуть початися балачки, а суд повинен убезпечити себе від пліток. Будь-яке зіткнення з громадською думкою таїть у собі небезпеку для суддівського стану, адже ми воюємо нерівною зброєю! Газетярі можуть вигадувати й писати все, що їм заманеться, а наша гідність не дозволяє нам відповідати навіть на очевидні наклепи. Втім, я уже про все домовився з вашим головою і замість вас призначають Камюзо. Все влаштується по-сімейному. Так от, подайте прохання про самовідвід. Я прошу вас про це як про особисту послугу. Натомість вас нагородять

орденом Почесного легіону, який ви давно заслужили. Обіцяю вам.

Тут увійшов, догідливо вклонившись голові та Попіно, пан Камюзо, слідчий, недавно переведений у Париж із провінції. Побачивши його, Попіно не зміг утриматися від іронічної посмішки. Цей блідий, русявий молодик, сповнений таємного шанолюбства, вочевидь, був здатний, на догоду можновладцям, повісити і винного, і невинного, наслідуючи скоріше приклад Лобардемона, ніж Моле. Уклонившись їм обом, Попіно вийшов. Він визнав нижчим за свою гідність спростовувати брехливе звинувачення, висунуте проти нього.

Париж, лютий 1836 р.

БАТЬКО ГОРІО

Великому і славетному Жофруа Сент-Ілеру на знак захоплення його працями і його генієм

Де Бальзак

Стара пані Воке, в дівочтві де Конфлан, вже років сорок тримає в Парижі пансіон на Новій вулиці Святої Женев'єви, між Латинським кварталом і передмістям Сен-Марсо. Пансіон, відомий під назвою "Дім Воке", відкритий для всіх – для чоловіків і жінок, молодих і старих, однак про звичаї цього поважного закладу ніхто ніколи не сказав лихого слова. Зрештою, років тридцять тут і не видно було молодих людей; надто мізерне утримання мав одержувати від своєї родини юнак, щоб тут оселитись. Проте 1819 року, коли почалася ця драма, тут жила одна бідна молоденька дівчина. Хоч як заяложене слово "драма" надмірним і недоречним вживанням у сучасній скорботній літературі, тут його не уникнути – і не тому, що повість ця драматична в справжньому розумінні слова, але, мабуть, закінчивши читати цю книжку, дехто пролле сльозу *intra i extra muros*[4]. Чи буде повість зрозуміла і за межами Парижа? Навряд. Особливості цих сцен, сповнених різних спостережень і місцевого колориту, можуть оцінити тільки ті, хто живе між пагорбами Монмартру і висотами Монруж, у знаменитій долині, де з нужденних будинків завжди обсипається тиньк, а водостічні канали чорні від багна; в долині, де справжні самі лише страждання, а веселощі часто фальшиві, де життя таке бурхливе, що тільки по якійсь незвичайній події може залишитись більш-менш тривале враження. Проте й тут часом трапляються страждання, яким поєднання пороків та чеснот надає величі й урочистості. Перед ними відступають і розчулюються навіть корисливі себелюбці, хоч це почуття минає так само швидко, як і відчуття смаку від похапцем поглинутого плода. Колісниця цивілізації, мов колісниця ідола Джагернаута, наїхавши на людське серце, не таке тендітне, як в інших, тільки на мить спиняється і, розчавивши його, переможно мчить далі. Так зробите й ви – візьмете цю книжку випещеними руками й, відкинувшись у м'якому кріслі, подумаете: "Може, це мене розважить?" А прочитавши про таємні страждання батька Горіо, з апетитом пообідаєте й віднесете свою нечутливість за рахунок автора, закинете йому перебільшення, звинувачуючи в надмірних поетичних вигадках. Та знайте: ця драма – не вигадка, не роман. *All is true*[5] – все в ній таке правдиве, що кожен може впізнати її зачатки в собі самому, а може, й у своєму серці.

Будинок, де влаштовано пансіон, належить удові Воке. Він стоїть у нижній частині вулиці Святої Женев'єви, там, де місцина спускається до Арбалетної вулиці так круто, що тут рідко їздять возами. Це сприяє тиші, яка панує на вулицях, затиснутих між Валь-де-Грас і Пантеоном – двома спорудами, що ніби забарвлюють повітря жовтими тонами своїх стін, притьмарюючи все навколо суворими барвами куполів. Тут бруківка суха, в канавах нема ні води, ні грязюки, попід мурами росте трава. Найбезжурнішу людину, як і всякого перехожого, тут огортає смуток, гуркіт карети тут – ціла подія, будинки похмурі, від мурів тхне тюрмою. Заблуканий парижанин побачить хіба що самі пансіони або учбові заклади, притулки злиднів чи нудьги, вмирущої старості й життєрадісної, але змушеної трудитися молодості. Це найжахливіший і, треба сказати, найглухіший квартал у Парижі.

Вулиця Святої Женев'єви, неначе бронзова рама для картини, найкраще пасує до цієї оповіді, що вимагає темних кольорів і поважних думок, щоб читач заздалегідь перейнявся відповідним настроєм, наче мандрівник, що спускається в катакомби, де з кожним шаблем меркне світло й завмирає голос провідника. Влучне порівняння! І хто скаже, яке видовище жахливіше: черстві серця чи порожні черепа?

Фасадом пансіон виходить у садочок, утворюючи прямий кут із вулицею Святої Женев'єви, звідки видно його бічну стіну. Вздовж фасаду, між будинком і садочком, проходить неглибока, викладена камінням канавка, завширшки з туал, перед нею – посипана піском алея, обабіч якої ростуть герані, олеандри та гранатові деревця в білих і синіх фаянсових вазонах. Вхід до цієї алеї через хвіртку; над нею вивіска з написом: "ДІМ ВОКЕ", а нижче: "Сімейний пансіон для осіб обох статей". Удень крізь ґратчасту хвіртку з гучним дзвінком видно проти вулиці в кінці канавки стіну, де місцевий маляр намалював арку під зелений мармур, а в ніші зобразив статую Амура. Дивлячись тепер на Амура, вкритого лаком, що вже почав облуплюватися, прихильники символів, мабуть, добачатимуть у ньому образ того паризького кохання, наслідки якого лікують за кілька кроків звідси. Про ті часи, до яких належить цей мистецький витвір, свідчить напівстертий напис під цоколем Амура, де висловлено захоплення, з яким зустріли Вольтера, коли він повернувся 1778 року в Париж:

– Хто б ти не був, це вчитель твій великий

Сьогодні, завтра і навіки.

На ніч вхід зачиняють не ґратчастою, а глухою хвірткою.

– Садочок, завширшки на всю довжину фасаду, розкинувся між загорожею та стіною сусіднього будинку і зовсім закритий завісою плюща, що привертає увагу перехожих своєю незвичайною для Парижа мальовничістю. Стіни оповиті шпалерами фруктових дерев та виноградом; їхні мізерні запорошені плоди щороку бувають об'єктом клопоту пані Воке та її розмов із пожилцями. Вздовж стін тягнеться вузенька доріжка, що веде до липової альтанки, – слово, яке пані Воке, хоч вона й родом де Конфлан, вимовляє "олтанка", всупереч граматичним зауваженням своїх пансіонерів. Між двома боковими доріжками красується прямокутна грядка артишоків, обсаджена підстриженими фруктовими деревами; по краю посіяно щавель, салат і петрушку. В

затінку лип укопано круглого стола, пофарбованого зеленою фарбою, а круг нього поставлено ослони. Влітку, коли буває така спека, що курчата можуть виводитись і без квочки, тут пансіонери, яким це дозволяють статки, попивають у холодку каву.

Чотириповерховий будинок із мансардою споруджено з вапняку і пофарбовано тією жовтою фарбою, що надає якогось банального вигляду майже всім будівлям Парижа. На кожному поверсі п'ятеро вікон з маленькими шибками й жалюзі, з яких жодні не піднімаються на один рівень з іншими. В бічній стіні лише двоє вікон, а на нижньому поверсі вони захищені залізними ґратами. За будинком – двір футів двадцять завширшки, де в добрій згоді живуть свині, кролі та кури. В глибині двору бовваніє дровітня. Між дровітнею та кухонним вікном висить скринька для продуктів, а під нею прокладено трубу, якою стікають помийі. З двору на вулицю Святої Женев'єви виходить вузенька хвіртка – через неї куховарка викидає з дому всі покидьки, змиваючи потім їх водою, щоб уникнути штрафу за поширення зарази.

– Нижній поверх, за звичаєм, відведено під пансіон. Перша кімната, з двома вікнами на вулицю і зашкльованими дверима, становить собою вітальню; вона прилягає до їдальні, що її відокремлюють від кухні сходи, дерев'яні приступки яких пофарбовані й натерті воском. Нема нічого сумнішого, ніж отака вітальня із стільцями та кріслами, оббитими волосяною тканиною, де навпереміну чергуються тьмяні й блискучі смужки. Посередині стоїть круглий стіл із чорнокрапчастою мармуровою стільницею, а на ньому, як прикраса, білий порцеляновий сервіз із напівстертими золотими пружками, – такий посуд тепер можна побачити скрізь. Підлога поганенька, стіни обшиті панелями на рівні плеча, а вище обклеєні глянсуватими шпалерами із зображенням головних сцен "Телемака", де класичних персонажів змальовано фарбами. Між ґратчастими вікнами висить панно, яке являє очам пансіонерів картину бенкету, що його влаштувала німфа Каліпсо на честь Уліссового сина. Вже років сорок ця картина викликає жарти молодих пансіонерів – їм здається, що, глузуючи з обідів, на які прирікають їх злидні, вони підносяться над своїм становищем. Камін, який своєю чистотою свідчить про те, що палять у ньому лише у надзвичайних випадках, прикрашено годинником напрочуд поганого смаку з синюватого мармуру та двома вазами із полинялими паперовими квітками під скляними ковпаками.

В цій першій кімнаті застоявся особливий запах, якому не добереш назви і який, мабуть, слід було б назвати пансіонним. В ньому відчувається затхлість, цвіль, гіркота; він пронизує холодом і вогкістю, просякає одяг; такий важкий дух стоїть у їдальні після обіду, в челядні, в коморі, у притулку для бідних. Певно, вдалося б описати цей запах, якби винайшли спосіб визначити всі складники огидного смороду видихів кожного пансіонера, старого чи молодого. А проте ця вітальня, хоч вона до гидоти банальна, може видатись запашним і елегантним будуаром порівняно з суміжною їдальнею.

– Стіни їдальні, аж до стелі обшиті деревом, колись були пофарбовані, але тепер уже не можна визначити, якою саме фарбою – такий химерний візерунок утворили на ній брудні плями. На липких буфетах красуються щербаті й мутні карафки, бляшані підставки з муаровим рисунком, стосики грубих порцелянових тарілок з синіми

обідками, що їх виготовлено у Турне. В кутку стоїть скринька із пронумерованими шухлядами, де зберігаються позаливані вином, масні серветки кожного столовника окремо. Тут можна бачити уже звідусюди повикидувані, але незнищенні меблі; вони зберігаються тут, як покидьки цивілізації в лікарні для невилікованих хворих. Тут ви натрапите на барометр з капуцином, що виходить у дощову погоду; огидні гравюри, які псують апетит, – усі в дерев'яних лакованих рамах, чорних із золотим кантом; настінний годинник, оздоблений рогом із мідними інкрустаціями; зелену кахельну грубку; арганівські кінкети, на яких олія змішалася з пилюкою; довгий стіл, засланий зеленою цератою, такою брудною, що який-небудь жартун-пансіонер міг би на ній розписатися замість стилоса пальцем; покалічені стільці; жалюгідні солом'яні мати, старезні, але вічні; нарешті – злиденні жаровні з побитими конфорками, з поламаними дверцятами й обгорілими дерев'яними ручками. Щоб дати уявлення про ці старі, зужитковані, гнилі, розхитані, поіржавілі, криві, спотворені, немінні речі – довелося б їх докладно описувати, а це надто затримало б розповідь, чого ніколи не простять авторові покvapливі читачі. Червона підлога вичовгана, плямиста від багаторазових фарбувань. Одне слово – тут панують злидні, позбавлені всякої поезії, – злидні ощадливі, скнарі, понурі. Якщо вони ще не потопають у бруді, то вже вкрилися плямами, якщо вони ще не в дранті, то вже приречені на тління.

Ця кімната буває в усьому блиску о сьомій годині ранку, коли сюди входить кіт пані Воке, передуючи своїй хазяйці; він плигає на буфет, муркоче й нюхає молоко в кухликах, понакриваних тарілками. Незабаром з'являється, човгаючи розтоптаними пантофлями, сама господиня у тюлевому чепці, з-під якого вибивається пасмо недбало причепленого фальшивого волосся. Її пристаркувате, опасисте лице з носом, схожим на дзьоб папуги, пухкенькі ручки, надто великий бюст, все її гладке, мов у церковного пацюка, тіло цілком пасує до цієї вбогої кімнати, де звідусіль визиравало лихо, де причаїлась жадібність, де пані Воке без огиди вдихає задушливе, смердюче повітря. Її холодне, мов перші осінні заморозки, обличчя, оточені зморшками оченята, які виражають усі переходи від робленої усмішки танцівниці до лиховісної похмурості лихваря, зрештою – вся її особа визначає характер пансіону, так само як пансіон визначає її особу. Адже немає каторги без наглядача: одне без одного їх годі собі уявити. Бліда пухкість цієї жінки – такий самий наслідок її життя, як тиф – наслідок шкідливого впливу лікарняного повітря. Шерстяна плетена спідниця, що її видно з-під перешитої із старого капота сукні, з якої крізь подерту матерію виглядає вата, відтворює дух вітальні, їдальні й садка, дає змогу уявити кухню і пансіонерів. Поява хазяйки завершує загальну картину. Пані Воке, якій уже років п'ятдесят, схожа на всіх жінок, що бували в бувальцях. Очі в неї прозорі й вираз невинний, як у звідниці, що ось-ось розпалиться, набиваючи ціну, а зрештою готова на все задля власної вигоди, навіть виказати Жоржа або Пішегрю, коли б можна було віддати їх у руки поліції ще раз. Проте, як кажуть пансіонери, вона, власне, добра жінка; чуючи, що вона ремствує і скиглить, як і вони самі, пожилці звикли вважати її небагатою. Хто такий був пан Воке? Вона ніколи не розповідала про небіжчика. Як він утратив свої статки? Йому не

пощастило, казала вона. З нею він повівся погано, не лишив їй нічого, крім очей, щоб плакати, цього будинку, щоб жити, і права не співчувати нікому в нещасті, бо, як казала сама пані Воке, вона перестраждала все, що може витерпіти людина.

Почувши човгання своєї хазяйки, куховарка – товстуха Сільвія – квапиться подавати сніданок пансіонерам-пожилцям. Прихожі пансіонери брали звичайно тільки обід, що коштував тридцять франків на місяць.

На той час, коли починається наша повість, пансіонерів-пожилців було семеро. Два найкращі помешкання в пансіонаті містилися на другому поверсі; пані Воке жила в меншому, а друге займала пані Кутюр, вдова інтендантського комісара часів Республіки. З нею жила молоденька дівчина, Вікторина Тайфер, якій вона була за матір. Ці дві дами платили за пансіон тисячу вісімсот франків на рік. У двох кімнатах третього поверху мешкали – в одній дідуган на ім'я Пуаре, в другій – чоловік років під сорок, що носив чорний парик, фарбував баки, видавав себе за колишнього купця і називався Вотреном. На четвертому поверсі було чотири кімнати, одну наймала стара діва – мадмуазель Мішоно, другу – колишній власник фабрики вермішелі, макаронів і пшеничного крохмалю, що дозволяв називати себе просто батьком Горіо. Ще дві кімнати призначалися для перелітних птахів, для отих злидарів-студентів, що так само, як і батько Горіо та мадмуазель Мішоно, не могли нашкодити більше сорока п'яти франків у місяць на харчі та квартиру. Пані Воке не дуже дорожила такими жылцями і брала їх тільки тому, що не було кращих; вони надто багато їли хліба.

Тієї пори одну з цих двох кімнат наймав юнак, який приїхав у Париж з Ангулема вивчати право; його численній родині доводилося терпіти тяжкі нестатки, щоб вислати хлопцеві тисячу двісті франків на рік. Ежен де Растіньяк – так звали жылця – був із тих юнаків, яких лихо навчило працювати і які з молодих літ розуміють, що батьки покладають на них великі надії; ці юнаки готують собі щасливе майбутнє, наперед враховуючи вагу науки й завчасно пристосовуючи її до майбутніх умов суспільного ладу, щоб першими скористатися з них. Коли б у нього не було такої спостережливості й спритності, з якою він проникав у паризькі салони, це оповідання не набрало б тих життєвих барв, що ними воно завдячує саме гострому розумові цього студента і його прагненню розгадати таємницю однієї жахливої долі, яку старанно оберігали й самі винуватці, і її жертва.

Над четвертим поверхом було горище, де сушили білизну, і дві мансарди – там спали служник на ім'я Крістоф і гладка куховарка Сільвія.

– Крім сімох жылців, у пані Воке харчувалося не менш як вісім студентів – юристів або медиків – і двоє-троє завсідників з того самого кварталу, які брали тільки обід. На обід у їдальні збиралося вісімнадцять чоловік, а могло б уміститися й двадцять; але вранці сходилося тільки семеро жылців, і сніданок справляв враження сімейних трапез. Усі приходили в пантофлях, обмінювалися зауваженнями про вбрання або вигляд прихожих столовників та про події вчорашнього вечора, висловлюючись довірливо, як близькі знайомі. Ці семеро пансіонерів були улюбленцями пані Воке, яка з астрономічною точністю розподіляла між ними свою увагу й піклування залежно від

плати за пансіон. До цих осіб, зібраних випадком до купи, хазяйка ставилася з однаковою увагою. Двоє пожильців третього поверху платили тільки сімдесят два франки на місяць. Така дешевина, можлива тільки в передмісті Сен-Марсо, між Бурбом і Сальпетрієром, свідчила про те, що пансіонери, за винятком пані Кутюр, несли на собі тягар більш-менш одвертого убозтва. Ось чому злиденному виглядові приміщення відповідав і вбогий одяг пожильців. Чоловіки носили сюртуки якогось загадкового кольору, взуття, що його в багатих кварталах викидають на смітник, стару білизну, – одне слово, блаженську одяжину. На жінках були перефарбовані й знову полинялі сукні, що давно вийшли з моди, старенькі поцеровані мережива, заношені до блиску рукавички, пожовклі комірці, а на плечах – подрані косинки. Але під такою одежею майже в усіх був міцний організм, який вистояв у життєвих бурях, обличчя холодні, сухі, стерті, немов вилучені з обігу монети. За в'ялими губами ховалися хижі зуби. Відчувалося, що в кожного з цих людей є своя драма, яку вони пережили чи ще переживають, – не з тих, що розігруються при світлі рампи серед декорацій, а жива, мовчазна драма, котра крижаним холодом стискає і хвилює серце, драма, яка не має кінця.

– Стара діва Мішоно носила над запаленими очима засмальцьований козирок із зеленої тафти на мідному дроті, який злякав би самого ангела милосердя. Шаль з ріденькими злиденними торочками, здавалося, прикривала кістяк, – такі гострі були форми, сховані під нею. Вона, певно, була колись гарна й ставна. Яка ж то кислота витравила жіночність у цьому створінні? Чи то був порок, горе, скнарість? Чи любила надміру, чи просто продавала себе? Чи не буйні радощі юності, повної насолод, спокутувала вона тепер старістю, якої жахається перехожий? Її порожній погляд навівав холод, у неприємному обличчі було щось зловісне. Голос звучав пискляво, немов сюрчання коника в куцах, що віщує наближення зими. За словами мадмуазель Мішоно, вона доглядала якогось старого пана, хворого на катар сечового міхура; його покинули діти, гадаючи, що в нього нема грошей. Старий відписав їй тисячу франків довічної ренти, яку спадкоємці час від часу оскаржували, зводячи на Мішоно всілякі наклепи. Обличчя, спустошене бурею пристрастей, ще й досі свідчило, що шкіра на ньому була ніжна та біла, і це наводило на думку, що й тіло її зберігає сліди колишньої краси.

– Пан Пуаре був схожий на якийсь автомат. Коли він, мов сіра тінь, чвалав алеєю Ботанічного саду – в старенькому пом'ятому кашкеті, ледве тримаючи в руці палицю з пожовклою кістяною головкою, у сюртуку, що обшарпаними полами ледве прикривав коротенькі штани, з-під яких видніли в синіх панчохах тонкі, мов два патики, ноги, тремтячі, як у п'яниці, у брудному білому жилеті й пожмаканому жабо з грубого мусліну, до якого погано прилягала краватка, обкручена навколо індиначої шиї, – перехожі питали себе, чи не належить ця китайська тінь до заповзятливої раси Яфетових синів, що метушаться на Італійському бульварі. Яка праця могла так його скрутити? Від якої пристрасті потемніло його гулясте чоло, що навіть на карикатурі здалося б неймовірним? Ким він був раніше? Може, служив у міністерстві юстиції, в

тому відділі, куди кати надсилають звіти про свої витрати, рахунки на чорні покривала для батьковбивць, на тирсу для кошиків під гільйотину та вірьовки до її ножа? Може, він був збирачем податку біля воріт різниці або помічником санітарного наглядача? Одне слово, це був, очевидно, колишній в'ючний осел при нашому великому соціальному млині, один із тих паризьких Ратонів, які, певно, й не знають своїх Бертранів, один із стрижнів, навколо яких крутяться громадські лиха й пороки, – тобто один із тих людей, про яких ми кажемо: "Нічого не вдієш! Адже потрібні й такі!" Пишному Парижеві невідомі ці обличчя, бліді від фізичних або моральних страждань. Але Париж – це справжній океан. Киньте в нього лот – і все одно не визначите глибини; хочете оглянути його, описати? Хоч як пильно його оглядатимете й описуватимете, хоч які численні й завзяті будуть дослідники цього моря, – в ньому завжди залишиться якесь незаймане місце, невідома печера, квіти, перли, почвари, щось нечуване, не помічене літературними водолазами. "Дім Воке" – одне з таких цікавих страхіть.

– Дві постаті разуче вирізнялися поміж пожильців та прихожих столовників. Хоч мадмуазель Вікторина Тайфер була хворобливо бліда, як усі недокрівні дівчата, і не виділялася на загальному скорботному тлі цієї картини ні своїм звичайним смутком та сором'язливістю, ні нещасним і хирлявим виглядом, проте її обличчя було не старе, а голос і рухи – жваві. Ця юна страдниця була схожа на кущик із пожовклим листям, недавно пересаджений у невідповідний ґрунт. Її рудувате волосся й тоненька талія були сповнені тієї грації, яку теперішні поети вбачають у середньовічних статуетках. У темно-сірих очах світилася лагідність і християнська покора. Проста, дешевенька сукенка щільно облягала дівочі форми. Проти інших вона була гарненька. Щастя зробило б її чарівною; адже щастя – це поезія жінки, так само як убрання – її краса. Якби веселощі балу кинули на це бліде личко свої рожеві відблиски, якби розкішне життя округлило й зарум'янило її трохи запалі щічки, якби кохання запалило її смутні очі, Вікторина могла б позмагатися з найвродливішими дівчатами. Їй бракувало того, що немовби вдруге творить жінку, – уборів та любовних листів. Історія її могла б стати сюжетом цілої книжки.

У батька Вікторини були якісь підстави не визнавати дочки; він не хотів, щоб вона жила з ним, призначив їй всього шістсот франків на рік, а все своє майно обернув на такі цінності, які згодом міг передати синові. Вікторинина мати, переїхавши до своєї далекої родички, вдови Кутюр, вмерла від горя, і пані Кутюр дбала про сирітку, як про рідну дочку. На жаль, вдова інтендантського комісара республіканської армії не мала нічого, крім належної вдові допомоги та пенсії; бідолашна дівчина, недосвідчена і без будь-яких засобів існування, могла колись лишитися напризволяще. Добра жінка щонеділі водила Вікторину до обідні, що два тижні – до сповіді, щоб на всякий випадок прищепити їй побожність. Пані Кутюр мала рацію. Релігійні почуття могли підтримати в майбутньому цю невизнану дочку, яка любила батька й щороку ходила до нього просити прощення за матір, хоч і даремно стукала у неблаганно замкнені батьківські двері. Її брат, єдиний можливий посередник між нею та батьком, за чотири роки ні разу не навідав сестри і нічим їй не допоміг. Вікторина благала Бога відкрити очі батькові,

зворушити серце братові; вона молилася за обох, не звинувачуючи їх. Пані Кутюр і пані Воке не знаходили досить крутих слів, щоб затаврувати їхню варварську поведінку. Тимчасом як вони проклинали підлого мільйонера, Вікторина промовляла ніжні слова, схожі на туркотання пораненої горлиці, і навіть у її болісному стогоні бриніла любов.

- Ежен де Растіньяк був справжній південець: біла шкіра, чорне волосся, блакитні очі. Його поведження, манери, звички, постава свідчили про походження із шляхетної родини, де виховання дітей змалечку йшло за старовинними традиціями доброго тону. Хоч він і мусив берегти своє вбрання, доношуючи у будень торішню одіж, але при нагоді міг вийти з дому, причепурившись, як годиться молодому франтові. А звичайно він носив старий сюртук, поганенький жилет, дешеву чорну краватку, пом'яту й недбало зав'язану, - справжню краватку студента, - такі самі штани і чоботи, до яких уже доводилося підбивати підметки.

- Перехідною ланкою між цими двома особами та рештою пожильців був Вотрен, сорокалітній чоловік з пофарбованими баками. Він належав до тих людей, про кого в народі кажуть: "Оце молодець!" Плечистий, добре розвинені груди, опуклі м'язи; пальці дебелих квадратних рук порослі густими жмутами вогненно-рудого волосся. На протилежність м'яким і вкрадливим манерам, обличчя, порите передчасними зморшками, було суворе. Він мав басовитий, досить приємний голос, що пасував до його грубоватой веселості. Вотрен був послужливий і любив посміятись. Коли псувався який-небудь замок, він негайно розбирав його, підпилював, лагодив, змащував і вставляв на місце, кажучи: "Діло звичне". А втім, усе йому було знане - кораблі, море, Франція, чужі країни, афери, люди, події, закони, готелі і тюрми. Коли хтось починав надто ремствувати, він негайно пропонував йому свої послуги. Не раз він позичав гроші пані Воке та кільком пансіонерам, але його кредитори скоріше б умерли, ніж привласнили ці гроші, - при всій своїй добрودушності він наганяв страх якимсь особливим поглядом, глибоким і сповненим рішучості. Сама його манера спльовувати виявляла непорушний спокій; видно було, що він не відступить і перед злочином, аби тільки вийти із скрутного становища. Його погляд, мов суворий суддя, здавалося, проникав у глиб кожного питання, кожного сумління, кожного почуття. Спосіб його життя був такий: звичайно він виходив після сніданку, повертався обідати, зникав на цілий вечір і приходив додому десь опівночі, відмикаючи двері запасним ключем, який йому довіряла пані Воке. Лише один Вотрен користувався цим привілеєм. З удовою він був у найкращих стосунках, називав її "матусею" і обнімав за талію - незбагненні лестощі! Сама стара вважала, що обійняти її - діло просте, та тільки у Вотрена були досить довгі руки, щоб обхопити таку товсту колоду. Відзначався Вотрен ще й тим, що переплачував п'ятнадцять франків на місяць за "глюрію", яку пив на десерт. Люди, не такі поверхові, як ці юнаки, захоплені виром паризького життя, або ці старигани, байдужі до всього, що їх безпосередньо не стосується, мабуть, не задовольнилися б двоїстим враженням, яке справляв Вотрен. Він знав або догадувався про справи кожного з тих людей, що його оточували, а його думки й заняття лишалися для всіх непроникною таємницею. Оточивши себе, немов бар'єром, позірною добрودушністю,

незмінною люб'язністю і веселістю, іноді він давав відчутти жахливі глибини своєї вдачі. Часто гнівним дотепом, гідним Ювенала, він, здавалося, з насолодою висміював закони, бичував вищий світ, викриваючи його внутрішні суперечності, і це давало підстави гадати, що він озлоблений проти суспільства, що в його житті є якась глибоко захована велика таємниця.

Мадмуазель Тайфер, яку, мабуть, несвідомо приваблювала сила сорокалітнього чоловіка і краса молодого студента, поділяла свої боязкі погляди й таємні думки між першим і другим, але ні той, ні той не звертав на неї уваги, хоча волею випадку її становище з дня на день могло змінитися і вона б стала багатою нареченою. Зрештою, ніхто з цих людей не намагався перевіряти, наскільки правдиві були нещастя, на які скаржились інші. Вони ставилися одне до одного із змішаним почуттям байдужості й недовіри, яка була наслідком їхнього власного становища. Ці люди добре знали, що вони безсилі полегшити свої й чужі страждання, і, розповідаючи одне одному про власні злигодні, вже вичерпали чашу співчуття. Як старе подружжя, вони вже не мали про що говорити. Отже, їхні стосунки зводилися до зовнішнього зв'язку, до руху незмазаних коліс. Такі люди спокійно проходять повз сліпця на вулиці, байдуже вислуховують розповідь знедоленого і в смерті вбачають розв'язання проблеми злиднів, які й зробили їх нечутливими до видовища найжахливішої агонії. Найщасливішою серед цих спустошених душ була пані Воке, що царювала в своєму загальноприступному домі. Тільки для неї цей садок, пустельний, як степ, безлюдний у мороз, посуху і в дощ, був веселим гаєм. Тільки для неї цей жовтий похмурий будинок, від якого віяло пліснявою контори, був сповнений принад. Ці конури належали їй. Вона харчувала цих каторжників, засуджених на вічні муки, тримаючи їх у шанобливій покорі. Де ще в Парижі могли ці бідолахи знайти за таку дешеву ціну свіжо приготовлену їжу в достатній кількості й приміщення, яке вони при бажанні могли б зробити коли не елегантним і зручним, то хоча б чистим і не шкідливим для здоров'я? Навіть якби пані Воке вчинила страшну несправедливість, жертва стерпіла б її, не ремствуючи.

У такому зборищі людей завжди проявляються складові частини людського суспільства. Серед вісімнадцяти столовників, як то буває в школі і в гуртках, знайшлося оте нещасне створіння, отой козел відпущення, на якого градом сипалися кпини. На початку другого року саме ця особа привернула увагу Ежена де Растін'яка, виступивши на передній план серед усіх тих, з ким він мав прожити ще два роки. Загальним посміховиськом був колишній вермішельник – батько Горіо. А тим часом і художник, і оповідач у своєму творі зосередив би на ньому все світло. З якої ж причини ця зневага, поєднана з ненавистю, ці переслідування з домішкою жалю, ця неповага до горя спіткали саме його, найстарішого пансіонера? Чи дав він сам до цього привід якимись смішними або дивацькими рисами, що їх люди прощають менше, ніж пороки? Ці запитання торкаються широкої сфери соціальних несправедливостей. Мабуть, людській природі властиво дошкуляти тому, хто й так терпить усе через звичайну покірливість, слабкість чи байдужість. Хіба ми не любимо показувати свою силу на

комусь або на чомусь? Найкволіше створіння, якийсь вуличний хлопчисько – і той дзвонить біля всіх дверей, коли надворі мороз, або пнеться, щоб написати своє ім'я на чистому граніті пам'ятника.

– Батько Горіо, чоловік років шістдесяти дев'яти, оселився у пані Воке 1813 року, залишивши свої справи. Спочатку він наймав квартиру, в якій тепер жила пані Кутюр, і платив тисячу двісті франків за повний пансіон, як людина, котрій неважко платити на сто франків більше чи менше. Пані Воке опорядила три кімнати цієї квартири на одержану від Горіо наперед суму, яка нібито покривала витрати на поганенькі меблі, жовті перкалеві завіси, лаковані, оббиті плисом крісла, кілька картин і шпалери, від яких відмовилися навіть місцеві шинкарі. Мабуть, безтурботна щедрість, з якою батько Горіо – його тоді ще шанобливо величали паном Горіо – дозволив себе одурити, дала привід вважати його за йолопа, що нічогісінько не тямить у справах. Горіо привіз чималий запас одягу, розкішні речі, як купець, що, кинувши комерцію, ні в чому собі не відмовляє. Пані Воке захоплено дивилася на півтори дюжини сорочок з напівголландського полотна; добротність їхня була ще помітніша завдяки тому, що вермішельник носив на м'якому жабо дві з'єднані ланцюжком шпильки з великим діамантом на кожній. Звичайно Горіо надівав блакитний фрак і щодня міняв білі пікейні жилети, під якими коливалося його грушовидне опукле черевце, погойдуючи важкий золотий ланцюжок з брелоками. У табакерку, теж золоту, було вправлено медальйон із чиїмись кучерями, що, певно, свідчили про якісь любовні пригоди. Коли хазяйка назвала його з цього приводу серцеїдом, Горіо весело всміхнувся, як буржуа, що почув приємні для свого самолюбства лестощі. У його "шахвах" – він вимовляв це слово по-простацькому – було повно срібного посуду, що лишився від колишнього господарства. В хазяйки горіли очі, коли вона ласкаво допомагала йому розпаковувати й розкладати різні ополоники, ложки, тарілки, поставці, соусники, тарелі, кофейні сервізи, – одне слово, більш чи менш гарні ваговиті речі, з якими він не хотів розлучатися. Ці подарунки нагадували йому врочисті хвилини його сімейного життя.

– Ось, – мовив він до пані Воке, беручи в руки блюдо і чашку з накривкою, на якій цілувалися двоє голубків, – оце перший подарунок моєї дружини в річницю нашого шлюбу. Сердешна! Вона витратила на нього всі свої дівочі заощадження. Знаєте, пані, я краще ритиму землю нігтями, ніж розлучуся з оцим. Дякувати Богові, я до кінця життя зможу щоранку пити каву з цієї чашки. Нема чого нарікати, шматком хліба я забезпечений надовго.

– На довершення всього пані Воке вгледіла своїм сорочачим оком кілька облігацій державної скарбниці, які щороку могли давати цьому чудовому Горіо вісім – десять тисяч франків річного прибутку. Відтоді пані Воке, в дівочтві де Конфлан, якій на той час було сорок вісім років, хоч вона визнавала з них тільки тридцять дев'ять, склала свій план. Хай внутрішні кутики повік у Горіо вивернулися, набрякли й слюзились і йому доводилося раз у раз витирати очі, а проте, на її думку, він був цілком приємний і пристойний. Крім того, його м'ясисті, опуклі литки і довгий товстий ніс свідчили про такі вартості, якими вдова, очевидно, дорожила; це підтверджувало й кругле, як повний

місяць, наївно-простувате обличчя батька Горіо. Вона уявляла його здорованем, здатним вкласти всю душу в почуття. Перукар із Політехнічної школи щодня приходив пудрити йому волосся; зачесане під голубині крила, воно спускалося на низький лоб п'ятьма фестонами, красиво обрамляючи обличчя. Трошки неотесаний, Горіо був, одначе, вельми ставний, щедро брав пучками тютюн і нюхав, певний, що табакерка його завжди буде повна макуби. Все це справило таке враження на пані Воке, що того дня, коли пан Горіо оселився в її пансіоні, вона, лягаючи спати, стала, мов та куріпка в салі, смажитися на вогні бажання – розпрощатися із саваном Воке і відродитися дружиною Горіо, одного з найкращих представників купецтва, стати поважною дамою в своєму кварталі, збирати пожертви на бідних, щонеділі виїжджати на прогулянки до Шуазі, Суассі та Жантії; бути, коли схочеться, в театрі, в ложі, не чекаючи, як тепер, поки хтось із пансіонерів подарує їй у липні контрамарку, – одне слово, ціле Ельдорадо паризьких міщанських радощів стало її мрією. Нікому не казала вона, що має сорок тисяч франків, заощаджених по одному су. Отже, з боку матеріального вона вважала себе за пристойну партію.

"Щодо всього іншого, то я варта цього молодця", – подумала вона, повертаючись у ліжку з боку на бік, немов для того, щоб пересвідчитись у своїх принадах, відбиток яких товстуха Сільвія бачила щодня на перині.

Починаючи з того дня, удова Воке місяців три вдавалася до послуг перукаря пана Горіо і витратила дещо на туалет, виправдуючи це тим, що треба, мовляв, додати пристойності дому, де оселилися такі поважні особи. Вона намагалася змінити склад своїх пансіонерів, заявляючи, що тепер триматиме тільки людей, з усіх поглядів шляхетних. Коли з'являвся який-небудь приїжджий, вона хвалилася, що пан Горіо, один із найвидатніших і найповажніших негоціантів Парижа, віддав перевагу її пансіону. Вона роздавала всім проспекти "ДІМ ВОКЕ". Там було сказано, що "це один з найстаріших і найповажніших пансіонів Латинського кварталу. З пансіону (з четвертого поверху) відкривається гарний краєвид на долину фабрики Гобеленів і на чудовий сад, уздовж якого тягнеться липова алея". Йшлося й про чисте повітря та про тишу. Цей проспект привів до неї графиню де л'Амберменіль, жінку тридцяти шести років, що чекала закінчення справи про призначення їй пенсії як удові генерала, що загинув на полях бою. Пані Воке почала давати кращі харчі, з півроку опалювала приміщення і так добре виконувала обіцянки свого проспекту, що навіть доклала своїх. Зате графиня називала пані Воке "серденько", обіцяла поселити в неї баронесу де Вомерланд і вдову полковника графа Пікуазо, двох своїх приятельок, які доживали строк у кварталі Маре, в пансіоні, дорожчому, ніж "Дім Воке". Ці дами будуть дуже багаті, коли закінчатся їхні справи у військових канцеляріях.

- Але, – казала вона, – оті канцелярії ніяк не можуть довести справи до кінця.

Після обіду обидві вдови йшли в кімнату пані Воке і правили теревені, попиваючи смородинівку й поїдаючи ласощі, призначені тільки для хазяйки. Пані де л'Амберменіль палко схвалювала наміри своєї господині щодо Горіо; на її думку, це були прекрасні наміри, про які вона здогадалась першого ж дня. Вона вважала, що

Горіо – чоловік високого гатунку.

– Ах, люба моя пані, він здоровий, як дуб, – казала їй вдова Воке, – цей чоловік чудово зберігся і ще може дати жінці багато втіхи.

Графиня ласкаво зробила пані Воке кілька зауважень щодо її уборів, які не відповідали домаганням удови.

– Треба, щоб ви були в бойовій готовності, – сказала вона.

По довгих підрахунках обидві вдови пішли в Пале-Рояль і в Дерев'яній галереї купили капелюшок із пір'ям та чеpecь. Графиня потягла свою приятельку і в крамницю під вивіскою "Маленька Жанетта", де вони вибрали сукню й шарф. Надівши всю цю амуніцію, вдова у всеозброєнні стала схожа на вивіску "Беф а-ля мод". А проте вона була певна, що вельми покращала і, хоч узагалі була скупенька, проте впрохала графиню прийняти в дарунок капелюшок за двадцять франків. Пані Воке, правду сказати, мала намір просити графиню про одну послугу: щоб вона вивідала думку Горіо і показала її у вигідному світлі. Пані де л'Амберменіль люб'язно погодилася на те, взяла в облогу старого вермішельника і нарешті домоглася розмови з ним. Але графиня хотіла сама спокусити Горіо, коли ж він сором'язливо, щоб не сказати з огидою, відхилив її спроби, вона вийшла, обурена його брутальністю.

– Серденько, – сказала графиня своїй приятельці, – ви нічого не доб'єтесь від цього старигана. Він такий недовірливий, аж смішно. Це скнара, дурень, йолоп, який завдасть вам тільки прикрощів.

Між паном Горіо і пані де л'Амберменіль сталося щось таке, після чого вона не захотіла навіть мешкати з ним в одному домі. На другий день графиня зникла, забувши заплатити за півроку й лишивши манаття тільки на п'ять франків. Хоч як заподадливо шукала її пані Воке, але не змогла дістати в Парижі ніяких відомостей про графиню де л'Амберменіль. Вона часто згадувала цю прикру подію, нарікала на свою надмірну довірливість, хоч насправді була обережніша, ніж кішка. Є багато людей, що не довіряють своїм близьким, але звіряються на першого-ліпшого. Дивно, проте це так, і коріння цього морального явища неважко відшукати в людському серці. Існують люди, які вже не можуть запобігти ласки в тих, із ким живуть; виявивши перед ними всю порожнечу своєї душі, вони відчують, що їх потай засуджують із справедливою суворістю; та водночас такі люди почувають непереможну потребу в лестощах або палко бажають показати в собі чесноти, яких у них нема, тож вони намагаються завоювати любов чи пошану чужих людей, ризикуючи поплатитися за це. Нарешті, є від природи корисливі особи, що не роблять добра своїм друзям або близьким тільки тому, що це їхній обов'язок, а роблячи послуги чужим, вони просто набивають собі ціну. Що ближчі їм люди, то менше вони люблять їх; що далі вони від них, то більше їхнє намагання прислужитися їм. Пані Воке, мабуть, поєднувала в собі риси обох цих вдач, за самою своєю суттю нищих, фальшивих, огидних.

– Коли б я був тут, – казав їй Вотрен, – то з вами не трапилося б такого лиха! Я вмить викрив би шахрайку. Мені вони по знаку!

– Як усі обмежені люди, пані Воке звичайно не виходила з кола самих подій і не

дошукувалась їх причини. Власні хиби вона охоче перекладала на інших. Зазнавши такої втрати, вона знайшла винуватця свого лиха – чесного вермішельника; відтоді, як вона сама казала, в неї відкрилися на нього очі. Впевнившись у марності свого кокетування та витрат на привабливість, вона без довгих міркувань знайшла причину невдачі. У сердешного пансіонера вона помітила, за її висловом, якийсь задмух. Пані Воке побачила, що її так ніжно виплекана надія ґрунтувалася на піску і що вона ніколи "нічого не доб'ється від цього старигана", як рішуче висловилася графиня котра, певно, добре на цьому розумілась. У своїй неприязні пані Воке зайшла, певна річ, значно далі, ніж доти у дружбі. Її ненависть була рівнозначна не колишньому коханню, а ошуканим надіям. Людське серце часом відпочиває, підносячись на вершини любові, але рідко коли спиняється на крутому схилі ненависті. Проте пан Горіо все ж був її пансіонером, – отже, вдова мусила стримувати вибухи свого враженого самолюбства, тамувати жадобу помсти, мов той чернець, скривджений своїм настоятелем. Дріб'язкові натури задовольняють свої почуття, добрі чи лихі, нескінченними дріб'язковими вчинками. Вдова застосувала всю свою жіночу хитрість, вигадуючи потаємні утиски для своєї жертви. Почала з того, що скасувала всі надбавки, що сама ж увела в харчування.

– Досить корнішонів, досить анчоусів: так можна без сорочки залишитись! – сказала вона Сільвії одного ранку, коли вирішила повернутися до колишньої програми.

Пан Горіо був людина скромна; ощадливість, властива людям, які самі досягли достатку, стала в нього звичкою. Суп, варене м'ясо й овочі – такі були й назавжди лишилися його улюблені страви. Отже, пані Воке було дуже важко мучити свого пансіонера і йти всупереч його уподобанням. Утративши надію чим-небудь дозолити цьому старому, вона почала його принижувати; пансіонери, зрештою, теж пройнялись її неприязню до Горіо і заради втіхи помагали їй мститися на ньому.

Під кінець першого року вдова сповнилася такою підозріливістю, що запитувала себе, чому цей купець, маючи сім чи вісім тисяч ренти, розкішний срібний посуд та чудові, як у куртизанки, коштовності, жив у її пансіоні і платив таку скромну порівняно з його статками суму? Протягом більшої частини року Горіо раз чи двічі на тиждень обідав не в пансіоні, потім став обідати десь в іншому місці тільки двічі на місяць. Ці прогулянки пана Горіо якнайкраще відповідали інтересам пані Воке, а тому вона була дуже невдоволена, що з часом її пансіонер почав обідати тільки вдома. Таку переміну вона приписувала як поступовому зменшенню його капіталу, так і бажанню дошкулити хазяйці. Одна з найогидніших рис таких мізерних натур полягає в тому, що вони приписують власну дріб'язковість іншим. На лихо, в кінці другого року пан Горіо підтвердив плітки, об'єктом яких був: він попросив пані Воке перевести його на третій поверх і зменшити плату за пансіон до дев'ятисот франків. Горіо змушений був так суворо економити, що взимку не опалював своєї кімнати. Вдова Воке зажадала, щоб він заплатив наперед; пан Горіо, якого відтоді вона почала звати "батьком Горіо", погодився на це.

– Всі намагалися розгадати причину такого занепаду. Нелегка річ! Батько Горіо, як казала вдавана графиня, був потайний і мовчазний. За логікою пустоголових людей, які

залюбки плещуть язиками, бо на умі у них самі дурниці, – той, хто не розкажує про свої справи, напевне робить щось погане. Отже, цей "статечний купець" перетворився на шахрая, цей "зальотник" – на старого пройду. На думку Вотрена, що в той час оселився у "Домі Воке", батько Горіо грав на біржі і, втративши велику суму, тепер, як кажуть у фінансовому світі, "підробляв" на ренті. Інші запевняли, ніби він один із дрібних картярів, котрі щовечора ставлять на щастя франків по десять. Дехто навіть вважав його за шпигуна таємної поліції; проте Вотрен запевняв, що для цього Горіо не досить хитрий. Казали також, ніби Горіо – скнара, лихвар, що він скуповує лотерейні білети. З нього робили якийсь таємничий виплід пороку, ганьби та безсилля. А проте, хоч яку огиду викликали його пороки й поведження, старого не виганяли, бо він платив за пансіон. Врешті, з нього була й користь – кожен міг кпинами або знущанням виливати на нього свій поганий чи добрий настрій.

Найправдоподібнішою була думка пані Воке, і на ній зійшлися всі пансіонери. За її словами, цей здоровий, як дуб, чолов'яга, ще здатний потішити жінку, був розпусником із протиприродними нахилами. Ось на яких фактах ґрунтувала пані Воке ці наклепи.

Через кілька місяців після зникнення злодійкуватої графині, яка примудрилася прожити півроку коштом хазяйки, якось уранці, ще лежачи в ліжку, пані Воке почула на сходах шурхотіння шовкової сукні й легку ходу молодої жінки, що йшла до дверей Горіо, і вони відчинилися перед нею так, наче на неї чекали. Товстуха Сільвія негайно розповіла хазяйці, що якась дівчина, занадто вродлива, щоб бути чесною, вбрана, як богиня, у чистеньких прюнелевих черевичках, прослизнула, мов той в'юн, з вулиці у кухню і попросила провести її в квартиру пана Горіо. Пані Воке й куховарка почали підслуховувати і похопили під час того візиту, що тривав досить довго, кілька ніжних слів. Коли пан Горіо вийшов провести свою даму, товстуха Сільвія негайно взяла кошика, ніби йдучи на базар, щоб простежити за коханцями.

– Пані, – сказала вона хазяйці, повернувшись, – пан Горіо все-таки, мабуть, страшенно багатий, коли нічого не шкодує для своїх красунь. Уявіть собі – на розі Естрапади стояв розкішний екіпаж, у який вона й сіла.

Під час обіду пані Воке зайшла спустити фіранку, щоб батька Горіо не турбувало сонячне проміння, що било йому в очі.

– Вас люблять красуні, пане Горіо, – подивіться, з вами грає навіть сонечко, – сказала вона, натякаючи на сьогоднішній візит. – А бодай вам, у вас добрий смак, вона справжня красуня.

– То моя дочка, – відповів Горіо з гордістю, в якій пансіонери вбачали хизування старого, що прагне додержати пристойності.

Минув місяць після цього візиту, і дочка знову завітала до пана Горіо. Першого разу вона була в ранковому вбранні, тепер приїхала після обіду у виїзному туалеті. Пансіонери, які на той час розмовляли у вітальні, помітили, що це гарненька струнка блондинка, вельми зграбна й елегантна для дочки якогось батька Горіо.

– Ось і друга! – сказала гладка Сільвія, не впізнавши її.

За кілька днів інша дівчина, висока й ставна, з чорними косами і жвавими очима,

спитала пана Горіо.

- А ось і третя! - мовила Сільвія.

Друга дочка уперше відвідала батька також уранці, а через кілька днів приїхала ввечері в кареті, в бальному вбранні.

- О! Вже четверта! - вигукнули пані Воке й товстуха Сільвія, не впізнавши у цій знатній дамі просто вдягненої дівчини, що першого разу приїздила вранці.

Горіо тоді ще платив тисячу двісті франків за пансіон. Пані Воке вважала природним, що такий багатий чоловік має чотирьох або п'ятьох коханок; на її думку, видавати їх за своїх дочок було навіть хитрою вигадкою. Її зовсім не бентежило, що вони ходять до нього в "Дім Воке". Проте, зрозумівши після цих візитів причину його байдужості до її особи, вона дозволила собі на початку другого року взивати його "старим котом". А коли її пожилець дійшов до дев'ятисот франків, вона, побачивши, як від нього виходить одна з тих дам, досить зухвало спитала, на що він хоче перетворити її дім. Батько Горіо відповів, що ця дама - старша його дочка.

- То їх у вас, видно, десятків три, оцих дочок! - уїдливо зауважила пані Воке.

- Тільки дві, - відповів пансіонер з лагідністю зuboжілої людини, яку злидні навчили коритись.

- Під кінець третього року батько Горіо ще більше врізав свої витрати, перебрався на четвертий поверх і перейшов на пансіон за сорок п'ять франків місячно. Він більше не нюхав тютюну, обходився без перукаря і перестав пудрити волосся. Коли батько Горіо вперше з'явився без пудри, хазяйка скрикнула з подиву, побачивши колір його волосся, брудно-сірого й зеленкуватого відтінку. Обличчя, день у день печальніше від таємної журби, здавалося найнещаснішим з усіх, що збиралися за обіднім столом. Тепер не залишалося вже ніякого сумніву: батько Горіо - розпусник, і тільки завдяки спритності лікаря він зберіг зір, не зазнавши шкідливого впливу ліків, необхідних при його хворобах; а бридкий колір його волосся - то наслідок надмірних утіх і тих засобів, яких він уживав, щоб продовжити втіхи. Моральний і фізичний стан бідолахи давав поживу всім цим побрехенькам. Зносивши свою гарну білизну, Горіо замінив її білизною з перкалю по чотирнадцять су за лікоть. Його діаманти, золота табакерка, ланцюжок і коштовності зникли одне по одному. Він скинув блакитний фрак, увесь свій ошатний костюм і носив узимку і влітку сюртук із грубого коричневого сукна, жилет з козячої вовни й сірі сукняні штани. Старий марнів дедалі більше, литки в нього схудли, обличчя, колись опасисте від утіх міщанського добробуту, страшенно зморщилося; чоло поорали борозни, щелепи випинались під шкірою. На четвертий рік перебування в пансіоні на вулиці Святої Женев'єви його не можна було впізнати. Добрий шістдесятидвохлітній вермішельник, з вигляду не більше сорока років, високий, огрядний, напрочуд моложавий буржуа, життєрадісна постать якого радувала перехожих, - перетворився на сімдесятилітнього дідугана, отупілого, тремтячого, блілого. Його колись жвавi сині очі набули тьмяного сірого відтінку, злиняли і вже не сльозилися; здавалося, з червоних повік сочиться кров. Він викликав огиду в одних і жаль у інших. Молоді студенти-медики, помітивши обвислу нижню губу, заходилися

виміряти його лицевий кут, довго шарпали його і згодом визнали за кретина.

Якось увечері, після обіду, пані Воке, глузуючи з його батьківства, сказала:

- Що ж це ваші дочки вас не провідують?

Батько Горіо здригнувся, немов хазяйка штрикнула його розпеченим залізом.

- Вони іноді приходять, - схвильованим голосом відповів він.

- Ха-ха! Ви ще з ними зустрічаєтесь іноді? - скрикнули студенти. - Браво, батечку Горіо!

Але старий уже не чув глузувань, викликаних його відповіддю; він знову поринув у задуму, яку поверхові спостерігачі вважали за старечу отупілість. Якби вони добре знали Горіо, їх, мабуть, дуже зацікавила б загадка його фізичного й морального стану. Було б зовсім не важко дізнатися, чи справді у Горіо була колись фабрика вермішелі і який він мав капітал, але старі люди, що могли цікавитися ним, ніколи не виходили за межі кварталу й жили в пансіоні, мов скойки при скелі. Що ж до інших, то вони, тільки-но покинувши вулицю Святої Женев'єви й поринувши в метушню паризького життя, забували бідолошного старого, з якого глузували. В уяві цих обмежених людей, так само як і в уяві безтурботних юнаків, похмурі злидні батька Горіо та його пригнічений вигляд були несумісні з будь-якими статками і забезпеченим становищем у світі. Що ж до дівчат, яких він називав дочками, то всі приставали на думку пані Воке; вона з суворою логікою старих жінок, які цілими вечорами точать плітки, казала:

- Якби в батька Горіо були такі багаті дочки, як ці дами, що його відвідують, то він не жив би в моєму домі на четвертому поверсі за сорок п'ять франків на місяць та й не вдягався б, мов той старець.

Цих висновків ніщо не могло спростувати. Отож наприкінці листопада 1819 року, коли сталась ця драма, в пансіоні вже склалася цілком певна думка про сердешного старого: ніколи в нього не було ні дочок, ні дружини; через надуживання втіхами він зробився слимаком, людиноподібним молюском з класу кашкетоносних, як казав один службовець Природничого музею, що приходив сюди обідати.

Навіть Пуаре проти Горіо був орел, джентльмен. Він розмовляв, міркував, відповідав; щоправда, говорячи, міркуючи і відповідаючи, не міг нічого сказати свого, бо мав звичку повторювати сказане іншими; та все ж він брав участь у розмові, був живою людиною, яка, певно, щось почувала; тим часом батько Горіо, за словами того ж таки службовця музею, застиг на нулі за Реомюром.

Ежен де Растіньяк повернувся з дому в настрої, добре відомому обдарованим юнакам або тим, хто в скрутному становищі на деякий час набуває рис видатної людини. В перший рік перебування в Парижі, коли навчання ще не вимагає напруженої праці, Ежен утішався показними принадами столиці. Студентові завжди не вистачає часу, щоб ознайомитися з репертуаром усіх театрів, вивчити всі ходи й виходи паризького лабіринту, освоїтись із звичаями й мовою, звикнути до своєрідних розваг столиці, оббігати всі пристойні та веселі місця, послухати цікаві лекції, оглянути скарби музеїв. Студент спочатку захоплюється дрібницями, які здаються йому чимсь грандіозним. У нього є своя велика людина - професор з Колеж де Франс, який

одержує відповідну платню саме за те, щоб бути на рівні своєї аудиторії. Студент затуляє краватку й хизується перед жінками, що сидять у першому ярусі Комічної опери. Помалу він освоюється, пізнає життя, мужніє, його кругозір ширшає, і зрештою юнак починає розбиратися в нашаруваннях людських верств, з яких складається суспільство. Спочатку він тільки милується екіпажами, що сонячного дня їдуть валкою по Єлісейських Полях, а згодом і сам починає мріяти про екіпаж.

Ежен, не усвідомлюючи цього, вже пройшов таку школу ще до того, як поїхав додому на канікули з дипломом бакалавра літератури та права. Всі його дитячі ілюзії, всі провінційні погляди зникли; його уявлення змінилося, а честолюбство безмежно розрослося, і, перебуваючи в рідному домі, в своїй сім'ї, він уже на все дивився іншими очима. Його батько й мати, два брати, дві сестри й тітка, що жила на пенсію, мешкали в невеличкому родовому маєтку Растін'яків. Маєток давав близько трьох тисяч франків на рік, але прибуток цей був непевний, як буває взагалі у виноградарських господарствах. І все ж треба було якось виділяти з нього щороку тисячу двісті франків для Ежена. Він бачив злидні, що їх великодушно ховали від нього; юнак мимоволі порівнював своїх сестер, які в дитинстві здавалися йому такими гарними, з парижанками, що тепер втілювали його мрію про красу; він усвідомлював незабезпечене майбутнє численної родини, що покладала на нього всі надії; помічав дріб'язкову ощадливість, з якою тут зберігали під замком кожну крихту; пив вино з виноградних вичавків, виготовлене для домашнього вжитку; одне слово, безліч усяких дрібниць, про які тут не варто й згадувати, подесатерили його бажання піднятися в житті, збудили в ньому жадобу успіху. Як це властиво великодушним людям, йому хотілося досягти всього самому. Але в нього була натура справжнього південця; здійснюючи свої наміри, він завжди вагався, як вагається юнак, опинившись у чистому морі, не знаючи, куди спрямувати свої зусилля, під яким кутом тримати вітрила. Якщо спочатку Ежен хотів з головою поринути в працю, то потім вирішив здобути потрібні зв'язки; він помітив, який великий вплив на громадське життя мають жінки, і надумав пуститись у вищий світ, щоб там завоювати собі прихильниць: хіба ж їх бракуватиме палкому й дотепному юнакові, обдарованому ще й елегантністю та тією своєрідною нервовою вродою, яка завжди приваблює жінок? У такі думки поринав він, блукаючи в полі, де колись весело гуляв із своїми сестрами, які тепер помітили в ньому велику зміну. Його тітка пані де Марсійяк була колись при дворі й завела знайомства серед вищої аристократії. Честолюбному юнакові раптом спало на думку, що в тих спокусливих спогадах, якими так часто ділилася з ним його тітка, таїться заповідь перемог у вищому світі і що вони важать не менше, ніж його навчання в Юридичній школі; він почав розпитувати тітку про родинні зв'язки, які можна було б відновити. Потрусивши віти генеалогічного дерева, стара дама дійшла висновку, що з усіх осіб, які могли стати в пригоді її племінникові і які належать до егоїстичної породи багатих родичів, найменш норовистою буде віконтеса де Босеан. Вона написала цій молодій жінці листа в старовинному стилі і сказала, передаючи його Ежену, що, коли він матиме в неї успіх, то віконтеса допоможе йому віднайти інших родичів. Повернувшись

у Париж, Растіньяк через кілька днів послав тітчиного листа пані де Босеан. У відповідь віконтеса запросила його на бал, призначений на другий день.

Таке було становище в пансіоні на кінець листопада 1819 року. Ежен повернувся з балу в пані де Босеан о другій годині ночі. Щоб надолужити прогаяний час, він, іще танцюючи, мужньо пообіцяв сам собі працювати до ранку. Чари і розкіш вищого світу сповнювали його оманливою енергією, і Ежен збирався уперше провести безсонну ніч серед тиші свого кварталу. Того дня він не обідав у пані Воке. Отже, пансіонери могли думати, що він повернеться з балу тільки на світанку, як уже кілька разів повертався після свят у Прадо чи після балів в Одеоні, забруднивши шовкові панчохи й стоптавши бальні черевики. Перш ніж замкнути ворота, Крістоф відчинив їх і визирнув на вулицю. Саме в цю мить надійшов Растіньяк; у супроводі Крістофа, який дуже грюкав, він непомітно піднявся сходами в свою кімнату; потім роздягся, взув пантофлі, надів старого сюртука, розпалив торф у грубці і хутенько наладився до праці; тупаючи своїми грубими черевиками, Крістоф заглушив його метушню.

– Перш ніж поринути у юридичні книги, Ежен на кілька хвилин замислився. Він щойно познайомився з віконтесою де Босеан – одною з королев паризького вищого світу, чий дім мав славу найприємнішого у Сен-Жерменському передмісті. Та й завдяки своєму імені й багатству віконтеса належала до аристократичної верхівки. З пошани до його тітки де Марсійяк бідного студента добре прийняли в цьому домі; він і сам ще не оцінив усієї ваги віконтесиної прихильності. Бути прийнятим у цих сяючих золотом салонах – це те саме, що одержати грамоту на вище дворянство. З'являючись у найдобрішому товаристві, він діставав право бувати скрізь. Засліплений блискучим зібранням, ледь обмінявшись кількома словами з віконтесою, Ежен серед паризьких богинь, що юрилися на рауті, звернув увагу на одну з тих жінок, у яких із першого погляду закохуються юнаки. Графиня Анастазі де Ресто, висока й ставна, уславилася в Парижі своїм чудовим станом. Уявіть собі великі чорні очі, чарівні руки, стрункі ніжки, рухи, сповнені вогню, – жінку, яку маркіз де Ронкероль порівнював з чистокровою лошицею. Нервова витонченість їй не шкодила; її форми були повні й округлі, але не надмірно; "чистокровна лошиця", "породиста жінка" – такі вислови вже замінили собою "небесних ангелів", "оссіанівські обличчя", всю стародавню любовну міфологію, відкинуту дендізмом. Але для Растіньяка пані Анастазі де Ресто була просто жаданою жінкою. Серед кавалерів, записаних на її віялі, він забезпечив собі два танці і під час першої кадрилі умудрився сказати їй кілька слів.

– Де я зможу вас бачити? – спитав він раптом із тією любовною жагою, яка так подобається жінкам.

– Де? В Булонському лісі, у Буфонів, у мене вдома – скрізь, – відповіла вона.

І одважний південець поспішив зблизитися з чарівною графинею, наскільки може зблизитися юнак з жінкою під час кадрилі й вальсу. Він назвався кузенком пані де Босеан, і ця жінка, що здавалася йому вельможною дамою, запросила його до себе й назвала свої приймальні дні. На прощання вона так йому усміхнулася, що Ежен вирішив неодмінно відвідати її. Йому пощастило зустріти тут людину, яка не сміялася з

його простодушності – цього смертельного гріха в очах славнозвісних гульвіс тих часів, отих Моленкурів, Ронкеролів, Максимів де Траїв, де Марсе, д'Ажуда-Пінту, Ванденесів – блискучих франтів, котрі звикли бувати в колі найелегантніших жінок: леді Брендон, герцогині де Ланже, графині де Кергарует, пані де Серізі, герцогині де Карільяно, графині Ферро, пані де Ланті, маркізи д'Еглемон, пані Фірміані, маркізи де Лістомер і маркізи д'Еспар, герцогині де Мофріньєз і дам із родини де Гранльє. Отже, наївний студент, на щастя, натрапив на маркіза де Монріво, коханця герцогині де Ланже, добродушного, як дитина, генерала; той сказав йому, що графиня де Ресто живе на Гельдерській вулиці.

– Бути молодим, жадати світського життя, мріяти про жінку – і раптом побачити, що перед тобою відчинилися двері двох домів! Одною ногою ступити в Сен-Жерменське передмістя, в дім віконтеси де Босеан, другою – на Шоссе д'Антен у дім графині де Ресто! Охопити поглядом анфіладу паризьких салонів і вважати себе за досить гарного юнака для того, щоб знайти там підтримку й допомогу в жіночому серці! Почувати в собі досить честолобства, щоб сміливо стрибнути на натягнуту лину, по якій треба ходити з певністю акробата котрий ніколи не падає, і знайти надійний балансир в особі чарівної жінки! Хто б, заповнений такими думками й такою жінкою, прекрасний образ якої поставав перед ним у відблисках вогню в грубі, між кодексом законів і злиднями, – хто б на місті Ежена не полинув мрією в майбутнє, хто не побачив би в ньому успіху? Збурені думки так певно давали векселі під майбутні втіхи, що Еженові здавалося, ніби він уже наодинці з пані де Ресто, аж тут раптом якесь зітхання, схоже на стогін, порушило нічну тишу і пролунало в серці юнака, як передсмертне хрипіння. Ежен тихенько відчинив двері і, вийшовши в коридор, помітив смугу світла під дверима батька Горіо. Побоюючись, що його сусід захворів, він приклав око до замкової шпарини, заглянув у кімнату і побачив, що старий зайнятий якимсь дуже підозрілим ділом. Вважаючи, що цим він зробить послугу суспільству, Ежен став уважніше придивлятися до нічних витівок так званого вермішельника. Батько Горіо прив'язав до поперечки перекинутого догори ніжками стола золочену чашку та блюдо і, обмотавши якоюсь мотузкою ці розкішно оздоблені речі, сплющував їх з такою силою, що вони скручувалися у трубку, і, видно, хотів перетворити їх на злиток.

"Бісова личина! Оце-то старий! – подумав Растіньяк, дивлячись, як жилаві руки Горіо м'яли мотузкою золочене срібло, наче тісто. – Хто він – злодій чи переховувач краденого, що прикидається таким собі немічним дурником, живе як злидар, щоб тільки безпечніше займатися своїми темними ділами?" – запитав сам себе Ежен, випроставшись на хвилинку.

Потім студент знову припав оком до шпарки. Розкрутивши мотузку, батько Горіо взяв балабуху срібла, поклав її на стіл, підстеливши ковдру, і почав качати, щоб надати їй форми валика; все це робилося вельми легко.

"Та він дужий, як польський король Август!" – подумав Ежен.

Коли шурвалок став майже круглий, батько Горіо сумно подивився на свою працю, і сльози зросили йому очі; старий погасив недогарок, при світлі якого сплющував срібло,

і Ежен почув, як він, тяжело зітхаючи, ліг у ліжку.

"Божевільний", – подумав студент.

– Бідолашна дитина! – голосно промовив батько Горіо.

– Почувши ці слова, Растіньяк вирішив, що краще не розголошувати цієї події і отак зопалу не осуджувати свого сусіда. Юнак збирався повернутися до себе в кімнату, коли раптом уловив якийсь невиразний шурхіт, – так наче хтось ішов по сходах у повстаних пантофлях. Ежен прислухався і справді розрізнив дихання двох людей. Він не чув ні рипіння дверей, ні кроків, проте враз побачив бліде світло на третьому поверсі в кімнаті пана Вотрена.

"Он скільки таємниць у сімейному пансіоні", – подумав Ежен.

Прислухаючись, він зішов униз на кілька сходинок; до його слуху долинуло дзенькання золота. Незабаром світло погасло, і знову почулося дихання двох людей, хоч двері й не рипнули. Що нижче спускалися люди, звуки дедалі завмирили.

– Хто там? – крикнула пані Воке, відчинивши своє вікно.

– Це я прийшов, матусю Воке, – тихим басом відповів Вотрен.

"Дивно! Адже Крістоф засунув двері, – подумав Ежен, вертаючись у свою кімнату. – В Парижі, видно, ночами треба не спати, щоб дізнатись, що діється навколо".

Ці дрібні події розвіяли його честолобні мрії, і студент узявся до праці, але не міг зосередитись. Його непокоїли підозріння щодо батька Горіо; а ще більше відвертав увагу образ пані де Ресто, що раз у раз виникав перед ним як провісник його блискучого призначення. Скінчилося тим, що Ежен ліг і поринув у глибокий сон. Коли юнаки вирішують працювати вночі, то сім ночей з десяти вони сплять. Щоб не спати ночами, треба мати більш, ніж двадцять років.

Другого дня зранку над Парижем навис густий туман. В такі дні найпунктуальніші люди – і ті помиляються щодо часу і спізнюються на ділові побачення. Кожному здається, ніби ще тільки восьма година, а тим часом уже дванадцята. О пів на десяту пані Воке ще й не вставала з ліжка. Крістоф і товстуха Сільвія, теж заспавши, спокійно пили каву, присмачену вершками з призначеного для пансіонерів молока, що його куховарка довго пряжила, аби хазяйка не помітила цього незаконного стягнення данини.

– Сільвіє, – сказав Крістоф, умочуючи в каву грінку, – пан Вотрен добрий чоловік, нема чого казати, але цієї ночі у нього знов були якісь двоє. Якщо пані питатимуть, не треба нічого говорити.

– Він дав тобі що-небудь?

– Дає щомісяця сто су: мовляв, мовчи.

– Тільки він і пані Кутюр не скупердяги, а інші раді були б одібрати в нас лівою рукою те, що дають правою на Новий рік, – сказала Сільвія.

– Та й скільки там вони дають! – зауважив Крістоф. – Якісь жалюгідні сто су. Ось уже два роки, як батько Горіо сам собі чистить чоботи. Скнура Пуаре взагалі обходиться без вакси, він її краще з'їсть, ніж почистить свої човганці. А той жевжик-студент дає мені сорок су. Та їх і на щітки не вистачило б; до того ж він продає свої

недоноски. Ну й богадільня!

- Е! - мовила Сільвія, поволі сьорбаючи каву. - Наше місце найкраще в кварталі; жити можна! Але знову про дядечка Вотрена: чи ви, Крістофе, чули що-небудь про нього?

- Атож, кілька днів тому зустрів на вулиці якогось пана, і він спитав мене: "Чи живе у вас один здоровецький добродій, що фарбує баки?" Я кажу: "Ні, він їх не фарбує, бо в такого веселуна, як він, на це й часу нема!" Я про це й розповів панові Вотрену, а він і каже: "Ти добре зробив, хлопче! Отак завжди відповідай. Нема гірше, як хто-небудь знає твої слаботи. Це може й одруження розладнати".

- До мене теж чіплялися на базарі, все допитувались, чи, бува, не бачила, як він надіває сорочку. Ото кумедія! Стривай, - вигукнула вона, - на Валь-де-Грас б'є чверть до десятої, а в нас ніхто й не ворухнеться.

- Та вони ж усі пішли! Пані Кютюр з панночкою ще о восьмій подалися до церкви Святого Етьєна причащатись. Батько Горію вийшов з дому з якимсь пакунком. Студент повернеться аж о десятій, після лекцій. Я бачив, як вони йшли, коли прибирав на сходах. Батько Горію іще зачепив мене своїм пакунком, твердим мов залізо. І що він там робить, отой стариган? Усі над ним збиткуються, а він таки непогана людина, краща за них усіх. Дає він мало, зате ті дами, до яких мене часом посилає, сиплять на чай щедро, та й самі такі чепурненькі.

- Чи не ті, яких він називає дочками, га? Їх ціла дюжина.

- Я ходив тільки до двох, до отих, що приїздили сюди.

- О, вже й хазяйка заговтузилась; зараз почне галасувати, треба йти. Ви ж пильнуйте, Крістофе, щоб кіт молока не хлебтав.

Сільвія пішла до господині.

- Що ж це таке, Сільвіє? Вже скоро десята, я сплю, мов той бабак, а вам хоч би що? Такого зі мною ніколи не бувало.

- Це все туман: густий, хоч ножем ріж.

- А сніданок?

- Е! Ваші пансіонери як не показалися - посхоплювались ще й вовкулаки не йшли та й кудись повіялися.

- Говори, Сільвіє, як люди, - зауважила пані Воке, - треба казати: ще й на світ не благословилося.

- Ах пані, я казатиму, як вам завгодно. А снідати можете й о десятій. Мішонетка і Пуаре ще не ворушилися. Ото двоє тільки й лишилися вдома, та й ті сплять, мов колоди; та вони таки справжні колоди.

- Щось ти їх еднаєш до купи, Сільвіє, так ніби...

- Так ніби що? - спитала Сільвія, зареґотавши, як навіжена. - Два чоботи - пара.

- Дивно мені, Сільвіє: як це пан Вотрен зайшов сьогодні вночі, коли Крістоф замкнув ворота?

- Та ні, пані. Крістоф почув голос пана Вотрена та й пішов йому відчинити. Ото вам і здалося...

- Дай мені кофту та берися-но за сніданок. Приготуй учорашню баранину з картоплею і подай варених груш - отих, що по два ліари штука.

За кілька хвилин пані Воке увійшла до їдальні - саме тоді, коли кіт, відсунувши лапою тарілку, покvapливо хлебтав із миски молоко.

- Тпрусь! - крикнула вона. Кіт утік, але тут же вернувся й почав тертись об ноги хазяйки. - Так, так, тепер підлизуйся, старий шахраю, - сказала вона йому. - Сільвіє! Сільвіє!

- Ну, що там сталося, пані?

- Диви, що кіт наробив!

- Це через того клятого Крістофа! Я ж йому сказала накривати на стіл. Куди він подівся? Та не турбуйтеся, пані, це молоко буде батькові Горію до кави, я доллю водою, старий і не помітить. Він ні на що не звертає уваги, навіть на те, що їсть.

- І куди воно пішло, це опудало? - спитала пані Воке, розставляючи тарілки.

- Хіба я знаю, де його дідько носить?

- Я переспала, - сказала пані Воке.

- А проте свіженькі, мов квіточка...

В цю хвилину задзеленчав дзвінок і до вітальні увійшов Вотрен, наспівуючи басом:

- Я зальотник, всім відомий,

Я об'їхав цілий світ.

- Хо! Хо! Доброго ранку, матусю Воке, - сказав він, побачивши господиню і грайливо обіймаючи її.

- Ану, киньте!

- Скажіть: "Нахабо"! Ну ж бо, скажіть! Скажіть же! Давайте я теж буду накривати на стіл. Який я милий, правда ж?

У коханні будь невтомний -

Отакий...

Я тільки-но бачив щось дуже дивне...

мій заповіт...

- Що саме? - спитала вдова.

- Батько Горію був о пів на дев'яту на вулиці Дофіни у ювеліра, що купує столове срібло та галуни. Він за добрі гроші продав йому якесь начиння із золоченого срібла. Не метикований у тому, а сплющив добре.

- Та що ви? Справді?

- Еге ж. Я вертався додому, провівши свого приятеля, що виїхав за кордон на королівських поштових, і почекав батька Горію, щоб подивитися, що він робитиме. І сміх і гріх! Він повернувся в наш квартал, на вулицю Гре, і зайшов до відомого лихваря на ім'я Гобсек, - то такий шахрай, що здатний зробити доміно з кісток рідного батька; він чи то єврей, чи араб, чи грек, чи циган - у кожному разі, обікрасти його нелегко, бо він зберігає всі свої грошики в банку.

- Що ж робить батько Горію?

- А нічого, тільки майно своє процвиндрює. Цей йолоп тринькає гроші на дівчат, а

ВОНИ...

- Ось і він! - сказала Сільвія.

- Крістофе! - гукнув батько Горіо. - Йди сюди.

Крістоф пішов за ним нагору і незабаром вернувся.

- Куди ти йдеш? - спитала пані Воке служника.

- З дорученням від пана Горіо.

- А це що таке? - сказав Вотрен, вихоплюючи з рук Крістофа листа, на якому було написано: "Графині Анастазі де Ресто". - І куди ж ти йдеш?.. - спитав він, повертаючи Крістофові листа.

- На Гельдерську вулицю. Мені наказано віддати це у власні руки графині.

- А що там усередині? - сказав Вотрен, розглядаючи листа проти світла. - Банкнота? Ні! - Він заглянув у конверт і скрикнув: - Оплачений вексель! Хай йому чорт! Ото гречний дідок! Ну йди, пройдо, - сказав він, поклавши широку долоню на голову Крістофа, і повернув його, наче дзигу. - Тобі добре перепаде на чай.

Стіл був накритий. Сільвія кип'ятила молоко. Пані Воке розпалювала грубу; їй допомагав Вотрен, весь час наспівуючи:

- Я зальотник, всім відомий,

Я об'їхав цілий світ...

Коли все було готове, прийшли пані Кутюр і мадмуазель Тайфер.

- Звідки це ви так рано, серденько? - спитала господиня в пані Кутюр.

- Ми молилися у церкві Святого Етьєна-на-горі. Адже ж сьогодні ми йдемо до пана Тайфера. Бідолашне дівча тремтить, наче листочок, - відповіла пані Кутюр, сідаючи біля груби й підставляючи до вогню свої мокрі черевики, що одразу почали парувати.

- Грійтеся, Вікторино, - мовила пані Воке.

- То добре, мадмуазель, що ви молитесь Богу зм'якшити серце вашого батька, - озвався Вотрен, присуваючи сирітці стільця. - Та цього замало. Вам потрібен друг, який поговорив би з цією свинею, з тим недолюдком, що, кажуть, має три мільйони, а не дає вам посагу. В наші часи й гарної дівчини ніхто не візьме без посагу.

- Бідолашна дитина, - співчутливо мовила пані Воке. - От побачите, голубко, вашого звіра-батька ще спіткає лихо.

На цьому слові Вікторинині очі зросилися слізьми, і вдова, помітивши знак пані Кутюр, прикусила язика.

- Якби нам тільки пощастило побачитися з ним, якби я мала змогу з ним поговорити й передати прощального листа його дружини, - вела далі вдова інтендантського комісара. - Я не наважуюсь послати цього листа поштою; він знає мою руку.

- О безневинні, нещасні, гнані жінки! - скрикнув Вотрен, перебиваючи її. - То ось до чого ви дожилися! Через кілька днів я візьмуся за ваші справи, і все буде гаразд.

- О пане, - сказала Вікторина, кидаючи на Вотрена вологий і палкий погляд, який нітрохи його не зворушив, - якщо ви зможете досягнути до мого батька, то скажіть йому, що його любов і честь моєї матері для мене дорожчі від усіх скарбів світу. Коли б

вам пощастило пом'якшити його суворість, я б молила за вас Бога. Не сумнівайтеся в моїй вдячності...

"Я об'їхав цілий світ..." – іронічно заспівав Вотрен.

В цю хвилину до їдальні ввійшли Горіо, мадмуазель Мішоно та Пуаре, очевидно, приваблені пахощами підливи, що її Сільвія готувала до вчорашньої баранини. Коли семеро пансіонерів, привітавшись, сіли до столу, вибило десяту і на вулиці почулися кроки студента.

– От і добре, пане Ежене, – сказала Сільвія. – Сьогодні ви снідатимете разом з усіма.

Студент привітався з пансіонерами й сів коло батька Горіо.

– Зі мною щойно трапилася дивна пригода, – сказав він, накладаючи собі чимало баранини й відрізуючи скибку хліба – пані Воке, як завжди, зважила ту скибку поглядом.

– Пригода? – перепитав Пуаре.

– А що ж тут дивного, старий шкарбуне? – сказав Вотрен, звертаючись до Пуаре. – Пан Ежен просто створений для пригод.

Мадмуазель Тайфер несміливо зиркнула на молодого студента.

– Розкажіть же нам про вашу пригоду, – попросила пані Воке.

– Вчора я був на балу у своєї родички віконтеси де Босеан, в її розкішному особняку, де кімнати оббито шовком. Вона влаштувала чудовий бал. Я веселився, як король...

– ...льок, – швидко додав Вотрен.

– Що ви хочете сказати? – спалахнув Ежен.

– Я кажу корольок, бо королькам живеться куди веселіше, ніж королям.

– Авжеж, авжеж, – закивав головою Пуаре. – Я волів би краще бути цією безтурботною пташкою, аніж королем, бо...

– На балу, – вів далі студент, – я танцював із однією з найвродливіших жінок, із чарівною графінею, найпрекраснішим створінням, яке я тільки бачив. Її волосся було прикрашене персиковим цвітом, біля корсажа теж був пришпилений букет живих, духмяних квітів. Та що там казати! Треба бачити її на власні очі! Змалювати жінку, захоплену танцем, неможливо... Ну так ось, сьогодні о дев'ятій годині я зустрів цю божественну графину: вона йшла пішком по вулиці Гре. О, як у мене закалатало серце, я подумав, що...

– ...що вона йде сюди, – сказав Вотрен, кидаючи на студента проникливий погляд. – То вона, певне, йшла до дядечка Гобсека, лихваря. Зазирніть у серце паризької жінки, і там ви знайдете лихваря швидше, ніж коханця. Вашу графину звуть Анастазі де Ресто, і живе вона на Гельдерській вулиці.

Почувши це, молодий студент пильно глянув на Вотрена. Батько Горіо рвучко підвів голову й кинув на співрозмовників такий палючий і схвильований погляд, що вразив усіх.

– Крістоф прийшов занадто пізно: вона вже ходила туди! – болісно скрикнув Горіо.

– Я вгадав, – шепнув Вотрен на вухо пані Воке.

Горіо їв машинально, не розбираючи, що він їсть. Ніколи не здавався він таким отупілим і нещасним, як у цю хвилину.

- Який дідько міг назвати вам її ім'я, пане Вотрен? - спитав Ежен.

- Отакої! Адже ж батько Горіо добре знає це ім'я, то чому ж не знати його й мені?

- Пан Горіо? - вигукнув студент.

- Га? - сказав бідолашний старий. - То, кажете, вона вчора була дуже гарна?

- Хто?

- Пані де Ресто.

- Гляньте на старого скнару, - мовила пані Воке до Вотрена, - як у нього загорілися очі.

- Чи це не її він утримує? - шепнула студентів мадмуазель Мішоно.

- О так, вона була на диво гарна, - відказав Ежен, на якого жадібно дивився батько Горіо. - Якби не було самої пані де Босеан, то божественна графиня стала б королевою балу. Чоловіки не відривали від неї очей, я був дванадцятим у її списку, вона танцювала всі контрданси. Інші жінки аж нетямилися із заздрощів. Якщо вчора хтось був щасливий, то це вона. Правду кажуть, що немає нічого прекраснішого, ніж корабель під усіма вітрилами, кінь, що мчить галопом, і жінка, що кружляє в танці.

- Вчора - мов у раю, в палаці герцогині, - сказав Вотрен, - а сьогодні вранці - на найнижчому щаблі недолі, у лихваря: отакі парижанки! Якщо їхні чоловіки не можуть задовольнити їхньої невситимої жадоби розкошів, то вони продаються. Коли ж не вміють продаватися, то ладні здерти шкуру з рідної матері, аби тільки покрасуватись. Одне слово, готові на все! Давня історія!

Обличчя батька Горіо, що засяяло, як сонце, коли він слухав студента, одразу спохмурніло після жорстокого зауваження Вотрена.

- Ну, - сказала пані Воке, - а що ж воно все-таки за дивна пригода? Ви розмовляли з нею? Спитали її, чи не хоче й вона вивчати право?

- Вона не бачила мене, - відказав Ежен. - Та хіба не дивно зустріти о дев'ятій годині ранку на вулиці Гре одну з найвродливіших парижанок, яка повернулася з балу о другій годині ночі? Тільки в Парижі трапляються такі пригоди.

- Е, бувають іще дивовижніші! - вигукнув Вотрен.

Мадмуазель Тайфер майже не слухала, схвильована думками про майбутнє побачення з батьком. Пані Кутюр подала їй знак іти вдягатися. Коли обидві дами вийшли, за ними пішов і батько Горіо.

- Ну що, бачили? - звернулася пані Воке до Вотрена та інших пансіонерів. - Ясно, що він розорився через отаких жінок.

- Нізащо не повірю, що красуня графиня де Ресто належить батькові Горіо! - скрикнув студент.

- Та ми й не намагаємося вас переконати, - перебив його Вотрен. - Ви ще занадто молодий, щоб як слід знати Париж. Але колись ви дізнаєтесь, що тут трапляються люди, так би мовити, одержимі пристрастями.

На цих словах мадмуазель Мішоно насторожено зиркнула на Вотрена, мов той

бойовий кінь, що почув звук сурми.

- Так, так! - мовив Вотрен, пильно глянувши на неї. - Чи не було й у нас маленьких потаємних пристрастей, га?

Стара діва опустила очі, мов черниця перед голими статуями.

- Ну ось, - провадив Вотрен, - такі люди, коли вчепляться за якусь ідею, то вже не відстануть. Задовольнити спрагу вони можуть тільки водою з певного джерела, частенько каламутного. Вони ладні продати дружин і дітей, свою душу за продати чортові, аби тільки пити цю воду. Для одних таким джерелом є карти, для інших - біржа, колекція картин або комах, музика; для інших - жінка, що вміє їм догодити. Пропонуйте цим людям усіх жінок світу - вони й дивитися на них не схочуть; вони жадають тільки ту, що задовольняє їхню пристрасть. Часто ця жінка їх зовсім не любить, жорстоко з ними поводить, дуже дорого продає їм крихти втіхи. Ну й що! Ці диваки не втихомирюються, вони ладні заставити в ломбарді останню ковдру, аби віддати цій жінці останнє своє еку. Батько Горіо саме такий. Графиня оббирає його, бо він уміє мовчати, - оце вам вищий світ! Бідолаха тільки й думає про неї. Поза своєю пристрастю, ви ж бачите, він просто тварина. Та як тільки мова заходить про це, - обличчя його сяє, мов діамант. Розгадати його таємницю неважко. Сьогодні вранці він продав золочене срібло, і я бачив, як він зайшов до старого Гобсека на вулиці Гре. Зверніть увагу: повернувшись, Горіо послав до графині де Ресто цього йолопа Крістофа, а той показав нам адресу на конверті, де був оплачений вексель. Ясно, коли й графиня пішла до старого лихваря, то справа була дуже нагальна. Батько Горіо люб'язно розплатився за неї. Не треба бути надто проникливим, щоб розібратися в цій історії. Все свідчить про те, мій юний учений, що поки ваша графиня сміялася, танцювала, маніжилася, пишалася своїм персиковим цвітом та убранням, серце в неї стискалося від думки про опротестовані векселі - свої або свого коханця.

- Ви збуджуєте в мене пекуче бажання дізнатися правду. Я завтра ж піду до пані де Ресто! - вигукнув Ежен.

- Так, - підтвердив Пуаре, - треба завтра піти до пані де Ресто.

- Можливо, ви зустрінете там добрягу Горіо, який прийде одержати нагороду за свої послуги.

- Яке ж багнисько ваш Париж! - мовив Ежен з огидою.

- І то дуже дивне багнисько, - провадив Вотрен. - Той, хто забрудниться в ньому, їдучи в кареті, - чесна людина, а хто забрудниться, їдучи пішки, - негідник. Спробуйте поцупити, на лихо собі, якусь дрібничку - вас показуватимуть, мов яку дивовижу, на площі Палацу правосуддя. Украдете мільйон - і вас вітатимуть по всіх салонах, як саму добродішність. Щоб підтримувати цю мораль, ми щороку платимо жандармерії і правосуддю тридцять мільйонів. Чудово!

- Як? - скрикнула пані Воке. - Батько Горіо продав свою срібну золочену чашку?

- Чи не було на накривці двох голубків? - запитав Ежен.

- Атож.

- А він же так дорожив своїми речами: він плакав, сплющуючи блюдо й чашку. Я

випадково бачив це, – мовив Ежен.

– Вони були його найдорожчим скарбом, – відповіла вдова.

– Ось бачите, до чого доводить старигана пристрасть! – вигукнув Вотрен. – Ця жінка вміє його розпалити!

Студент піднявся до себе в кімнату. Вотрен вийшов з дому. Через кілька хвилин пані Кутюр і Вікторина сіли у фіакр, який найняла для них Сільвія. Пуаре під руку з мадмуазель Мішоно попрямував у Ботанічний сад погуляти, користуючись із погожої години.

– Гляньте, наче одружені, – зауважила товстуха Сільвія. – Сьогодні вони вперше пішли удвох. Обоє такі сухоребрі, що тільки б черкнулися – і посипалися б іскри, як із під кресала.

– Шкода шалі мадмуазель Мішоно, – засміялася пані Воке, – загориться, як губка.

Повернувшись о четвертій годині вечора, батько Горію побачив при світлі двох чадних ламп Вікторину з червоними від сліз очима. Пані Воке слухала розповідь про невдалий ранішній візит. Панові Тайферу набридли домагання його дочки й старої пані, і він прийняв їх, щоб порозумітися.

– Люба моя, – казала пані Кутюр вдові Воке, – уявіть собі, він навіть не запросив Вікторину сісти, і вона весь час стояла. Мені ж він сказав без гніву, зовсім спокійно, щоб ми більше не завдавали собі клопоту ходити до нього і що панночка, – він навіть не назвав її дочкою, – шкодить сама собі, набридаючи йому (один раз на рік, от потвора!), що взяв Вікторинину мати без посагу, а тому дочка її не може ні на що претендувати; одне слово, казав такі жорстокі речі, аж бідна дівчина розплакалась. Вона впала до ніг свого батька й мужньо заявила, що без нарікань коритиметься його волі, а прийшла тільки заради матері і благає його прочитати заповіт нещасної небіжчиці. Вона витягла листа, подала йому й почала говорити найпрекрасніші, найзворушливіші слова, – не розумію, де вони в неї бралися, мабуть, сам Бог промовляв її устами; бідолашна дитина говорила так натхненно, що, слухаючи її, я плакала, як дурна. А знаєте, що робив цей нелюд? Він обрізав собі нігті, потім узяв листа, змоченого слізьми бідної пані Тайфер, і, сказавши: "Все ясно", – кинув його на камін. Він хотів підвести дочку, але Вікторина цілувала йому руки, а він їх викидав. Чи ж це не підлота? А той бовдур, його син, увійшов і навіть не привітався з сестрою.

– Які звірі! – мовив батько Горію.

– Потім, – вела далі пані Кутюр, не звернувши уваги на вигук старого, – батько й син розпрощалися з нами, бо в них, мовляв, якісь невідкладні справи. Оце такий був наш візит. Принаймні пан Тайфер побачив свою дочку. Не знаю, як він може її зрікатися, – вони схожі, як дві краплі води.

– Один по одному сходилися пансіонери – прихожі й пожильці, – вітались і говорили одне одному дурниці, що їх серед певних верств паризького товариства вважають за дотепи; основа їх – якесь безглуздя, а вся сіль – у жесті й інтонації. Цей своєрідний жаргон невпинно змінюється. Жарти, що породжують його, ніколи не живуть більше як місяць. Політична подія, судовий процес, вулична пісенька, вихватка актора, – все

служить поживою для цієї гри дотепів, яка полягає головним чином у тому, щоб на льоту піймати кинуті думки чи слова і відбити їх, як ракеткою відбивають воланчика. Недавній винахід – діорама, яка давала можливість досягти більшої оптичної ілюзії, ніж панорама, породила в майстернях деяких художників манеру додавати до всіх слів закінчення "рама"; один молодий художник, що бував тут, прищепив цю манеру, ніби плодоносний пагінець, до "Дому Воке".

– Ну, пане Пуаре, – сказав музейний службовець, – як ваше дорогоцінне здоров'ярама? – І, не чекаючи відповіді, звернувся до пані Кутюр і Вікторини: – Пані, ви чогось засмучені?

– Чи не час обідати? – гукнув Орас Б'яншон, студент-медик, приятель Растіньяка. – Мій шлунок опустився *usque ad talones*[6].

– Надворі страшенна холодрама! – сказав Вотрен. – Ану, посуньтеся, батьку Горіо! Ви затулили своєю ногою всю грубу!

– Вельмишановний пане Вотрен, – сказав Б'яншон, – чому ви кажете "холодрама"? Це помилка, треба "холоднорама".

– Ні, – зауважив музейний службовець, – треба казати холодрама, бо кажуть – мелодрама.

– Ха-ха!

– А ось і його вельможність маркіз де Растіньяк, доктор кривознавства, – вигукнув Б'яншон, хапаючи Ежена за шию й стискаючи її так, ніби хотів його задушити. – Гей! Всі сюди! Гей!

Мадмуазель Мішоно ввійшла тихенько, мовчки вклонилася, мовчки сіла поруч трьох жінок..

– Я не можу без дрожу дивитися на цього старого кажана, – прошепотів Б'яншон Вотренові, показуючи на мадмуазель Мішоно. – Я вивчаю зараз систему френології Галля, і мені здається, що Мішоно має Іудину гулю.

– Ви, пане, мабуть, були знайомі з ним? – спитав Вотрен.

– А хто з ним не зустрічався? – відповів Б'яншон. – Слово честі, ця бліда стара діва схожа на тих довгастих черв'яків, що кінець кінцем сточують цілу балку.

– Це означає, мій молодий друже, – сказав Вотрен, пригладжуючи баки, – що Троянда прожила, як всі троянди,
Один-єдиний день...

– Ага! Ось і знаменита супорама, – вигукнув Пуаре, побачивши Крістофа, що поважно ніс супницю.

– Пробачте, пане, – заперечила пані Воке, – це суп з капустою.
Юнаки зареготали.

– Попався, Пуаре!

– Пуаретик попався!

– Два очка матусі Воке, – сказав Вотрен.

– Чи звернув хто увагу на туман сьогодні вранці? – спитав музейний службовець.

– Це, – відповів Б'яншон, – був шалений, небувалий туман, похмурий,

меланхолійний, гнітючий, задушливий, безпросвітний, як Горіо.

- Горіорама, - сказав художник, - бо нічогісінько не було видно.

- Гей, мілорде Гуоріотт, тут мова йде про вас.

Сидячи в кінці столу, біля дверей, якими вносили страви, батько Горіо підвів голову і за давньою звичкою комерсанта, яка іноді прокидалася в ньому, понюхав шматок хліба, що лежав у нього під серветкою.

- Ну, що там? - уїдливо гукнула до нього пані Воке; голос її заглушив гомін та дзенькіт ложок і тарілок. - Хліб, по-вашому, поганий?

- Навпаки, пані, - відповів Горіо, - хліб випечений з етампського борошна вищого гатунку.

- Як ви це взнали? - спитав Ежен.

- Видно з білості й смаку.

- Смак ви, мабуть, відчуваєте носом, - мовила пані Воке, - адже ви нюхаєте хліб. Ви стаєте такий ощадливий, що скоро знайдете спосіб харчуватися кухонними пахощами.

- Візьміть тоді патент на цей винахід, - крикнув музейний службовець, - наживете силу грошей.

- Облиште, він це робить, щоб переконати нас, ніби він справді був вермішельним фабрикантом, - озвався художник.

- Виходить, у вас не ніс, а реторта, - зауважив знову службовець музею.

- Ре?... що? - спитав Б'яншон.

- Ре-шето!

- Ре-бро!

- Ре-мін'

- Ре-зеда!

- Ре-сторан!

- Ре-ванш!

- Ре-гіт!

- Ре-порама!

Вісім відповідей пролунали з різних місць їдальні швидко, як постріл, і викликали тим більше сміху, що бідолаха Горіо недоумкувато дивився на пансіонерів, як людина, котра намагається зрозуміти чужу мову.

- Ре?... - спитав він Вотрена, що сидів поруч.

- Реп'ях на голові, дідусю! - сказав Вотрен, ляснувши батька Горіо по голові так, що капелюх з'їхав йому аж на очі.

Бідолашний старий, ошелешений цим раптовим нападом, на хвилину завмер. Крістоф, думаючи, що він кінчив їсти, забрав його тарілку, а Горіо, поправивши капелюха, знову взяв ложку і стукнув нею об порожній стіл. Усі засміялися.

- Пане, - сказав старий, - це лихі жарти, і якщо ви дозволите собі ще такі речі...

- Ну, то що, татусю? - урвав його Вотрен.

- То колись ви дорого за це поплатитесь...

- На тім світі, чи не так? - сказав художник. - У тому темному куточку, куди

ставлять неслухняних дітей!

- А що ж це ви нічого не їсте? - спитав Вотрен Вікторину. - Тато, мабуть, був невблаганний?

- Просто жах! - обурилась пані Кутюр.

- Треба його повернути на добрий розум, - сказав Вотрен.

- Мадмуазель, - зауважив Растіньяк, що сидів поруч з Б'яншоном, - може клопотатися про повернення плати за харчі, адже вона нічого не їсть. Е! Е! Дивіться, як батько Горіо розглядає мадмуазель Вікторину.

Старий забув про їжу, втупивши очі в дівчину, на обличчі якої позначилася справжня мука, мука невизнаної дитини, що любить свого батька.

- Дорогий мій, - тихенько звернувся Ежен до Б'яншона, - ми помиляємося щодо батька Горіо. Він не ідіот і не бездушна людина. Скажи мені, що ти думаєш про нього, виходячи з твоєї системи Галля. Сьогодні вночі я бачив, як він скручував свій золочений посуд, наче віск, і зараз на його обличчі відбиваються глибокі почуття. Життя старого мені здається таємничим, його варто вивчити. Не смійся, Б'яншоне, я не жартую.

- Ця людина - медичний казус, - сказав Б'яншон, - я не заперечую. І коли він схоче, я можу його анатомувати.

- Ні, ти помацай йому голову.

- Еге! А що, як дурість у нього заразлива!

Другого дня Растіньяк одягся дуже елегантно і годині о третій подався до графині де Ресто; дорогою він поринув у ті безрозсудно-легковажні сподівання, які так прикрашають і хвилюють життя юнаків: вони тоді не зважають ні на перешкоди, ні на небезпеки, їм скрізь ввижається успіх; вони поетизують своє життя лише грою власної уяви, а коли їхні плани, побудовані тільки на нестримних бажаннях, зазнають краху, то страждають і почувають себе нещасними. Якби вони не були такі наївні й боязкі, суспільне життя було б неможливе. Ежен ішов дуже обережно, щоб не забруднитися, і думав про те, що саме скаже графині де Ресто, добирав слова, вигадував репліки уявлюваної розмови, готував дотепні вислови, фрази в дусі Талейрана, малював собі обставини, що сприятимуть його освідченню, на якому він ґрунтував своє майбутнє. Тим часом бідолашний студент ступив у калюжу і був змушений зайти в Па-ле-Рояль почистити чоботи й штани.

"Якби я був багатий, - думав він, розмінюючи сто су, взяті про всяк випадок, - то їхав би в кареті й міг би вільно віддатися думкам".

Нарешті він прийшов на Гельдерську вулицю і спитав графиню де Ресто. З холодною люттю людини, впевненої у майбутніх перемогах, він зустрів зневажливі погляди слуг, які бачили, що він пішки йшов дворами, і не чули торохтіння карети біля брами. Ці погляди були для нього тим дошкульніші, що він відчув свою мізерність ще в дворі, де бив копитами гарний кінь у розкішній збруї, запряжений в один із тих елегантних кабріолетів, які свідчать про пишне й марнотратне життя, про звичку заживати всіх паризьких утіх. Він сам собі зіпсував настрої. Висунуті в його мозку

шухлядки, де він гадав знайти стільки дотепів, позасувались: він подурнішав. Чекаючи на відповідь графині, коли лакей пішов сповістити про його прихід, Ежен став перед вікном передпокою і, спершися ліктем на засувку, машинально дивився на подвір'я. Час тягнувся страшенно повільно, і Ежен уже пішов би, якби не ота південна впертість, що, прямуючи навпростець, творить чудеса.

- Добродію, - звернувся до нього камердинер, - пані в своєму будуарі і дуже зайняті. Вони мені не відповіли, проте, якщо бажаєте, можете пройти до вітальні, там уже є гість.

Дивуючись страшній могутності челяді, спроможної одним словом засудити своїх панів, Растіньяк сміливо відчинив двері, якими вийшов камердинер, очевидно намагаючись довести нахабним слугам, що він обізнаний з домом, але несподівано влетів у кімнату, де стояли буфети, лампи, прилад для нагрівання купальних простирал; двері з цієї кімнати вели в темний коридор і на внутрішні сходи. Почувши приглушений сміх з передпокою, Ежен остаточно розгубився.

- Пане, до вітальні сюди, - сказав лакей з удаваною повагою, яка здається гіршою за глум.

Ежен так хапливо повернувся, що спіткнувся об ванну, але, на щастя, встиг притримати капелюха, що мало не впав у воду. В цю хвилину в глибині довгого коридору, освітленого маленькою лампою, відчинилися двері, і Растіньяк раптом почув голоси графині де Ресто й батька Горіо, а потім звук поцілунку. Ежен вернувся до їдальні, пройшов через неї слідом за лакеєм і, опинившись у першій залі, став біля вікна - звідси було видно двір. Він хотів глянути на цього батька Горіо, упевнитись, чи це був справжній батько Горіо. Серце в нього калатало, він пригадував жахливі підозріння, які висловлював Вотрен. Лакей ждав його біля дверей вітальні, коли раптом звідти вийшов елегантний молодик і нетерпляче сказав:

- Я йду, Морісе. Скажіть графині, що я чекав на неї більше ніж півгодини.

- Цей нахаба, що, мабуть, користувався тут особливими правами, заспівав якусь італійську пісеньку, підійшов до вікна, біля якого стояв Ежен, - певно щоб подивитись на студента, а разом і глянути на подвір'я.

- Може, пан граф будуть ласкаві зачекати ще хвилинку? Пані скінчили свої справи, - сказав Моріс, повертаючись у передпокій.

В цю хвилину батько Горіо, вийшовши з чорного ходу, з'явився на подвір'ї біля воріт. Старий розправив парасольку і хотів був її розкрити, не помітивши, що брама відчинилася, пропускаючи тильбюрі, яким правив молодик із орденем на грудях. Горіо ледве встиг відскочити, щоб його не задавили. Кінь злякався парасольки, рвонувся вбік і підлетів до ґанку. Молодик розгнівано повернув голову, глянув на батька Горіо і, перш ніж той вийшов, вклонився йому; цей поклін виражав повагу, яку змушені виявляти лихвареві, що буває потрібен, або нав'язану обставинами пошану до людини з заплямованою репутацією, якої потім соромляться. Батько Горіо добродушно відповів легким дружнім поклоном. Все це відбулося з блискавичною швидкістю. Захопившись своїми спостереженнями, Ежен не помітив, що він у вітальні не сам, і раптом почув

голос графині.

- Ах, Максиме, ви уже йдете? - мовила вона тоном докору й легкої образи.

Графиня не помітила появи тильбюрі. Растіньяк круто обернувся і побачив графиню: вона була в кокетливому пеньюарі з білого кашеміру, оздобленому рожевими бантами, зачесана небало, як усі паризькі дами вранці; від неї пахло парфумами - мабуть, графиня щойно прийняла ванну. В її красі відчувалася солодка млість; очі її були вогкі. Погляд юнака бачить усе: його душа вбирає в себе сяйво жінки, як рослина вдихає з повітря потрібні для життя речовини. Ежен відчув ніжну свіжість рук цієї жінки, не торкаючись їх. Він бачив крізь кашемір рожевий відтінок грудей, прикритих пеньюаром, що часом трошки розкривався. Графині не потрібен був корсет, її гнучку талію охоплював тільки поясок; шия манила до кохання, а ніжки, взуті в легенькі пантофельки, чарували красою. Аж тоді, коли Максим узяв її руку, щоб поцілувати, Ежен помітив його, а графиня побачила Ежена.

- А, це ви, пане де Растіньяк? Дуже рада вас бачити, - сказала вона таким тоном, з якого розумна людина легко зрозуміє, як їй слід поводитись.

Максим поглядав то на Ежена, то на графиню досить виразно, щоб змусити непроханого гостя відкланятися. "Сподіваюсь, люба моя, що ти виставиш цього нахабу за двері!" - саме таку фразу можна було прочитати в поглядах зухвалого й пихатого молодика, якого графиня Анастасі називала Максимом і в обличчя якого вдивлялася з тією покорою, що без відома жінки зраджує всі її таємниці.

- Растіньяк відчув люту ненависть до цього молодика. Дивлячись на біляве, гарне, красиво завите волосся Максима, він зрозумів, яка жахлива його власна зачіска. Максимові чоботи були тонкі й чисті, а Еженів, хоч він і ступав обережно, трохи запорошилися. Нарешті, на Максимі був сюртук, що граційно облягав його стан, надаючи йому схожості з вродливою жінкою, а Ежен о пів на третю дня був у чорному фракці. Розумний провінціал з берегів Шаранти відчув, якої переваги костюм надає цьому денді, стрункому й високому, з ясними очима й блідим обличчям, - одному з тих, що здатні обдурити й сироту.

Не чекаючи відповіді Ежена, графиня де Ресто пурхнула в другу вітальню; поли її пеньюара розвівались і згорталися, наче крила метелика. Максим пішов за нею. Ежен, охоплений люттю, теж рушив слідом за Максимом та графинею... Всі троє опинилися напроти каміна, посеред великої вітальні. Студент чудово розумів, що він заважає цьому ненависному Максимові, проте, навіть ризикуючи викликати невдоволення графині де Ресто, вирішив досадити денді. Раптом пригадавши, що бачив цього молодика на балу в пані де Босеан, він зрозумів, ким був Максим для пані де Ресто, і сказав собі з тією юнацькою відвагою, яка приводить до великих дурниць або до великого успіху: це мій суперник, і я повинен його перемогти! Необачний юнак! Він не знав, що граф Максим де Трай, давши себе навмисно образити, звичайно стріляв перший і вбивав супротивника. Ежен був вправний стрілець, але ще не збивав у тирі двадцяти фігурок із двадцяти двох.

Молодий граф сів у крісло біля каміна, взяв щипці й почав з такою люттю й

досадою ворушити вугілля, що гарне обличчя Анастазі одразу затуманилося. Молода жінка обернулась до Ежена і кинула на нього холодний запитливий погляд, немов говорячи: "Чому ж ви не йдете?" – на це добре вихована людина одразу відповіла б однією з тих фраз, що їх можна назвати прощальними.

Ежен сказав з приємною усмішкою:

– Пані, я поспішив до вас, щоб... – Він затнувся. Відчинилися двері, і раптом з'явився той самий пан, що приїхав у тильбюрі; він був без капелюха, не вклонився графині, заклопотано глянув на Ежена, подав руку Максимові, сказавши "Добридень" якимсь братерським тоном, що особливо вразило Ежена. Провінційні юнаки не знають усіх чарів життя трикутником.

– Граф де Ресто, – відрекомендувала графиня Еженів свого чоловіка.

Ежен низько вклонився.

– Пан де Растіньяк, – вела вона далі, рекомендуючи Ежена графові, – родич віконтеси де Босеан через Марсійяків; я мала приємність зустрітися з ним на останньому балу.

Слова "родич віконтеси де Босеан через Марсійяків" графиня вимовила дещо піднесено, з тією гордістю, яку відчуває хазяйка дому, коли може показати, що в неї бувають лише обранці, і ці слова справили магічне враження: на графовому обличчі зник церемонно-байдужий вираз, і він уклонився студентіві:

– Дуже радий з вами познайомитися.

– Навіть граф Максим де Трай тривожно поглянув на Ежена і зразу втратив свій бундючний вигляд. Цей помах чарівної палички, викликаний могутньою силою гучного імені, знову повисував усі тридцять шухлядок у мозку південця, і дотепність повернулася до нього. Наче яскравий промінь раптом освітив йому атмосферу вищого паризького товариства, ще оповитого для нього туманом. "Дім Воке", батько Горіо, – як далеко від них були його думки!

– Я гадав, що рід Марсійяків згас, – мовив граф де Ресто.

– Так, пане, – відповів Ежен, – брат мого діда, шевальє де Растіньяк, одружився з останньою представницею роду де Марсійяків. Він мав єдину дочку, що вийшла заміж за маршала де Кларембо, діда пані де Босеан по матері. Ми – молодша лінія, лінія бідніша, тим більше знедолена, що брат мого діда, віце-адмірал, втратив усі свої статки на королівській службі. Революційний уряд не визнав наших претензій при ліквідації Ост-Індської компанії.

– Чи не командував брат вашого діда "Месником" до тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року?

– Авжеж.

– Тоді він, мабуть, знав мого діда, що командував "Варвіком".

Максим подивився на графиню де Ресто і легенько знизав плечима, ніби кажучи: "Якщо він заведе мову з цим добродієм про флот – усі наші заміри пропали". Анастазі зрозуміла його погляд. З надзвичайною жіночою винахідливістю вона мовила, усміхаючись:

- Ходімо, Максиме, я маю до вас одне прохання. Панове, ми лишаємо вас плавати разом на "Варвіку" й на "Меснику".

Вона підвелась, зробила Максимові жартівливо-змовницький знак, і вони вийшли в будуар. Тільки-но ця морганатична пара - вдалий німецький вислів, що не має відповідника у французькій мові - дійшла до дверей, граф перервав свою розмову з Еженом.

- Анастазі! Не йдіть, люба! - гукнув він невдоволено. - Ви ж знаєте, що...

- Зараз! Зараз! - відповіла вона, перебиваючи його. - Мені треба дати Максимові одне доручення.

- Графиня швидко вернулась. Усі жінки, змушені підроблятися під вдачу своїх чоловіків, щоб мати змогу чинити по-своєму, чудово знають, до якої межі можна доходити, не втрачаючи дорогоцінної довіри, тому ніколи не перечать чоловікам у життєвих дрібницях, - тож і графиня зрозуміла з тону графа, що лишатись у будуарі не зовсім безпечно. На заваді їй був Ежен. Тому графиня, і виглядом своїм, і жестом виражаючи досаду, очима показала Максимові на студента, і граф де Трай насмішкуватим тоном звернувся до графа де Ресто, його дружини і Ежена:

- Я бачу, у вас справи, - не хочу вам заважати. До побачення. - І швидко вийшов.

- Та лишайтесь, Максиме! - гукнув граф.

- Приходьте обідати, - сказала графиня і, лишивши ще раз графа з Еженом, пішла за Максимом у першу вітальню, де вони пробули досить довго, сподіваючись, що пан де Ресто за цей час випроводить Ежена.

- Растіньяк чув, як вони то сміялися, то гомоніли, то змовкали, але хитрий студент вів далі розмову з графом, лестив йому і втягував його в суперечку, щоб дочекатися графині й дізнатися про її стосунки з батьком Горіо. Ця жінка, безумовно закохана в Максима, жінка, що верховодила над своїм чоловіком і була якось зв'язана із старим вермішельником, - видавалася йому втіленням таємниці. Він хотів розгадати цю таємницю, щоб тримати в руках довершену парижанку.

- Анастазі! - знову гукнув граф дружину.

- Ну, мій бідний Максиме, - сказала вона молодикові, - треба скоритися! До вечора!..

- Сподіваюся, Назі, - шепнув він їй на вухо, - що ви накажете більше не приймати цього хлопця - в нього очі загорялися, наче жарини, коли ваш пеньюар розкривався. Він освідчиться вам у коханні, скомпрометує вас, і мені доведеться його вбити.

- Ви збожеволіли, Максиме, - сказала вона. - Ці студентики, навпаки, - чудові громовідводи! Я, звісно, постараюся, щоб граф запідозрив його.

Масим зареготав і пішов; графиня провела його, потім підступила до вікна й стала дивитися, як він сідав у екіпаж, гарячив коня і змахував батогом. Вона вернулася тільки після того, як за ним зачинилася брама.

- Уяви собі, люба, - вигукнув граф, коли вона ввійшла, - маєток, де живе сім'я пана де Растіньяка, лежить недалеко від Вертея, на Шаранті. Брат його діда і мій дід були знайомі.

- Дуже рада, що у вас є спільні знайомі, - неуважно відповіла графиня.
- І їх більше, ніж ви думаєте, - тихо мовив Ежен.
- Як то? - зацікавлено спитала графиня.
- Я тільки-но бачив, - вів далі студент, - як з вашого дому вийшов чоловік, з яким ми сусіди по пансіону, - батько Горіо.

При цьому імені та ще й з додатком "батько", граф, що ворухив у каміні вугілля, кинув щипці в огонь, так наче обпік собі руки, й підвівся.

- Добродію, ви могли б сказати "пан Горіо"! - скрикнув він.

Графиня, помітивши гнів чоловіка, спочатку зблідла, потім почервоніла й видимо збентежилася. Вона відповіла удавано невимушено, силкуючись надати своїм словам природності:

- Важко назвати людину, яку б ми так любили...

Вона не закінчила, глянула на фортепіано і, немовби щось раптом згадавши, спитала:

- Ви любите музику?

- Дуже, - відповів Ежен, почервонівши і розгубившись від невиразного усвідомлення, що зробив якусь страшенну дурницю.

- Ви співаєте? - уривчасто спитала вона, підходячи до фортепіано й швидко пробігаючи по клавіатурі від нижнього до аж до верхнього фа - рrrра!

- Ні, пані.

Граф де Ресто походжав по кімнаті.

- Шкода, ви позбавили себе одного з могутніх засобів успіху. "Са-а-го, са-а-го, са-а-а-го, non du-bi-ta-re..."[7] - заспівала графиня.

Вимовивши ім'я батька Горіо, Ежен начебто знов махнув чарівною паличкою, але дія її була протилежна дії слів: "родич віконтеси де Босеан". Він опинився в становищі людини, яку з ласки провели до аматора рідкісних речей і вона необережно зачепила шафу із статуетками, від чого у кількох із них повідпадали погано приклеєні голівки. Еженів хотілося провалитись крізь землю. Обличчя графині де Ресто стало сухе, байдуже, очі її уникали погляду бідолашного студента.

- Пані, - сказав він, - вам треба поговорити з паном де Ресто, дозвольте мені відкланятися і...

- Хоч коли б ви прийшли, - квапливо мовила графиня, жестом затримуючи Ежена, - будьте певні, що ви зробите приємність і мені, й панові де Ресто.

Ежен низько вклонився подружжю і вийшов у супроводі графа де Ресто, який провів його, незважаючи на протести, аж до передпокою.

- Хоч коли б з'явився цей пан, - сказав граф Морісові, - ні пані, ні мене нема вдома.

Вийшовши на ґанок, Ежен помітив, що йде дощ.

"Ну, - подумав він, - я щойно вчинив якусь дурницю, хоч і не розумію ні причини її, ні наслідків, та ще й на додачу зіпсую фрак і капелюх. Сидів би краще в куточку й зубрив свою юриспруденцію, та думав тільки про те, щоб стати вправним суддівським чиновником. Ні, не про мене вищий світ! Адже для того, щоб пристойно там

обертатися, потрібні кабріолети, блискучі чоботи, всякі дрібнички, золоті ланцюжки, вранці – білі замшеві рукавички по шість франків пара, а ввечері неодмінно жовті. Ех ти, старий хитрюго, батьку Горіо!"

Коли Ежен вийшов на вулицю, кучер якоїсь карети, що, мабуть, одвіз молодих і хотів ще підробити потай від свого хазяїна, махнув йому рукою, побачивши, що він у фраку, в білому жилеті, жовтих рукавичках і блискучих чоботах, але без парасольки. Ежена охопила глуха лютя, яка штовхає юнака глибше й глибше в прірву, куди він уже падає, ніби сподіваючись знайти там вихід. Він кивнув головою на знак згоди і сів у карету, де кілька опалих пелюсток флердоранжу та обривки канителі свідчили про те, що тут недавно сиділи молодята.

– Куди накажете? – спитав візник, уже скинувши білі рукавички.

"Хай йому чорт! – подумав Ежен, – Якщо вже я уплутався, то треба хоча б чогось домогтися".

– До палацу де Босеанів.

– До котрого? – спитав візник.

Несподіване запитання збентежило Ежена. Новоспечений денді не знав, що в Парижі є два палаці де Босеанів, він навіть не підозрював, що у нього стільки родичів, які про нього й не снили.

– До віконта де Босеана, що по вулиці...

– Гренель, – підхопив візник, кивнувши головою. – Бачите, є ще інший палац – графа й маркіза де Босеанів на вулиці Сен-Домінік, – додав він, піднімаючи підніжку.

– Знаю, – сухо відповів Ежен.

"Сьогодні з мене, здається, всі глузують, – подумав він, кидаючи капелюх на переднє сидіння. – Ця прогулянка дорого мені коштуватиме. Та принаймні я зроблю візит своїй так званій кузині справді по-аристократичному. Старий негідник Горіо коштує мені вже щонайменше десять франків. Слово честі, розкажу пані де Босеан про свою пригоду, – може, вона посміється. Вона, певно, знає таємницю злочинного зв'язку отого старого безхвостого щура з красунею де Ресто. Краще вже запобігти ласки в моєї кузини, ніж марно домагатися прихильності цієї розпусної жінки, яка, очевидно, ще й коштує дуже дорого. Коли саме ім'я прекрасної віконтеси має таку силу, то яку ж вагу повинна мати у світі вона сама? Спробуємо сягнути найвищого. Коли атакуєш що-небудь на небі, треба цілити в Бога!"

Ці слова коротко виражали тисячу й одну думку, що вирували в голові Растіньяка. Дивлячись на дощ, він помалу заспокоївся і підбадьорився – адже, витрачаючи свої останні дві дорогоцінні монети по сто су, він зберігає одяг, чоботи й капелюх. Не без задоволення він відчув, як візник гукнув: "Відчиніть, будь ласка, браму!" Швейцар у червоній, гаптованій золотом лівреї розчинив браму, що заскреготала на завісах, і Растіньяк з приємністю побачив, як його карета в'їхала у двір, повернула і спинилася під навісом ґанку. Кучер у грубому синьому плащі з червоною облямівкою зійшов, щоб відкинути підніжку. Виходячи з карети, Ежен почув приглушений сміх, що лунав десь із-за колон палацу. Кілька лакеїв уже глузували з цього міщанського весільного

екіпажу. Їхній сміх пролунав саме в ту мить, коли Ежен порівнював свою карету з одним із найелегантніших екіпажів у Парижі, запряженим двома баскими кіньми з трояндами на збруї біля вух; вони гризли вудила, а напудрений кучер з пишною краваткою стримував їх віжками, наче вони хотіли вирватись. На Шоссе д'Антен, у дворі пані де Ресто, стояв елегантний кабріолет двадцятишестирічного молодика; у Сен-Жерменському передмісті біля ґанку розкішний екіпаж ціною щонайменше тридцять тисяч франків чекав на знатного вельможу.

"Хто ж це? – подумав Ежен, запізно зрозумівши, що в Парижі, мабуть, дуже мало ніким не зайнятих жінок і що завоювання серця однієї з цих королев мало коштувати не тільки крові. – Хай йому біс! Мабуть, і в моєї кухні є свій Максим!"

– Серце його завмирало, коли він сходив на ґанок. Перед ним відчинилися засклені двері, і Ежен побачив лакеїв, поважних, мов осли, що їх чистять скребницею. Бал, на який його було запрошено, відбувався у великих парадних покоях на першому поверсі палацу де Босеанів. Не встигнувши перед балом відвідати кухню, Ежен іще не бачив власних покоїв віконтеси де Босеан; отже, він мав уперше побачити чудеса її особистого смаку, в якому виявляється душа і вдача знатної дами. Ці спостереження були тим цікавіші, що салон пані де Ресто давав Еженові матеріал для порівняння. Віконтеса вітала гостей о пів на п'яту. П'ять хвилин раніше вона не прийняла б свого кузена. Ежена, який нічого не тямив в етикеті паризького світу, широкими білими сходами з позолоченим поруччям, червоним килимом та безліччю квітів провели до покоїв пані де Босеан, чієї усної біографії, – одної з тих мінливих історій, які розповідають щовечора на вухо по всіх паризьких салонах, – він зовсім не знав.

Уже четвертий рік тривав зв'язок віконтеси з одним із найвисокородніших і найбагатших португальських вельмож, маркізом д'Ажуда-Пінту. То було щире кохання, яке таїло стільки принад для них обох, що вони не терпіли нікого третього. До того ж віконт де Босеан сам подав приклад публіці, змушений визнати цей морганатичний зв'язок. Усі, хто на початку їхньої приязні приїздив до віконтеси о другій годині, зустрічали там маркіза д'Ажуда-Пінту. Пані де Босеан, не маючи змоги замкнути перед ними двері, бо це було б непристойно, приймала гостей так холодно і так уважно розглядала стелю, що всі відчували, як вони їм заважають. Коли в Парижі стало відомо, що приходить до пані де Босеан між другою і четвертою не слід, вона опинилась у цілковитій самоті. В Оперу і до Буфонів віконтеса їздила у супроводі пана де Босеана й маркіза д'Ажуда-Пінту, але, буди світською людиною, пан де Босеан, провівши їх у ложу, лишав свою жінку з португальцем. Тепер пан д'Ажуда хотів узяти шлюб із мадмуазель де Рошфід. У всьому світському товаристві тільки пані де Босеан нічого не знала про це одруження. Деякі її приятельки натякали їй на це, але вона сміялася, вбачаючи в цьому заздрісне бажання потьмарити її щастя. Тим часом про заручини незабаром мали сповістити. Красень португалець приїхав того дня, щоб повідомити віконтесу про свій шлюб; але він не наважувався ані словом натякнути на свою зраду. Чому? Певно, тому, що нема нічого важчого в світі, як завдати жінці такого удару. Деякі чоловіки краще почувають себе на поєдинку, перед лицем ворога, що цілиться їм

у серце, ніж у присутності жінки, яка дві години плаче, а потім вдає, ніби вмирає, і просить нюхальної солі.

Отже, в цей час маркіз д'Ажуда-Пінту сидів, мов на жаринах; він збирався йти, кажучи собі, що пані де Босеан сама почує цю новину, а він краще їй напише: завдати смертельного удару коханню легше листовно, ніж в особистій розмові. Коли віконтесин камердинер доповів про пана Ежена де Растіньяка, маркіз д'Ажуда-Пінту радісно стрепенувся. Але закохана жінка ще винахідливіша у своїх підозріннях, ніж у втіхах. Коли їй загрожує небезпека бути покинутою, вона вгадує значення якогось жесту швидше, ніж згаданий у Вергілія кінь здатний відчутти далекий повій запаху, що віщує йому любов. Тож будьте певні: пані де Босеан помітила цей мимовільний, легенький, але жахливий у своїй безпосередності рух полегкості. Ежен не знав, що не можна з'являтися у будь-який паризький дім перше, ніж почуєш від друзів дому історію чоловіка, жінки і навіть дітей, бо інакше ризикуєш допуститися одного з тих необачних вчинків, коли, як образно кажуть поляки, доводиться запрягати п'ятеро волів у віз – для того, звісно, щоб вибратися з багнюки, в якій опинився. Якщо у Франції такі речі ще не мають назви, то це, безперечно, тому, що їх вважають неможливими в країні, де поголос поширюється надзвичайно швидко. Тільки така людина, як Ежен, уже сівши в калюжу у пані де Ресто, яка не дала йому часу навіть "запрягти п'ятеро волів у віз", була здатна знов узятися до свого ремесла погонича, з'явившись до пані де Босеан. Та коли пані де Ресто і графові де Траю він страшенно заважав, то тут він вирятував із скрути пана д'Ажуда-Пінту.

– До побачення! – сказав португалець, поспішаючи до дверей, коли Ежен увійшов до маленької, в сірих і рожевих тонах вітальні, де пишнота обстави здавалася просто витонченістю.

– Але до вечора? – спитала пані де Босеан, повернувши голову і не відриваючи очей від маркіза. – Хіба ви не поїдете з нами до Буфонів?

– Сьогодні не можу! – відповів він, беручись за ручку дверей.

Пані де Босеан підвелась і підкликала його до себе, не звертаючи ніякісінької уваги на Ежена, що стояв, засліплений блиском дивовижної розкоші, і готовий був повірити в реальність арабських казок, не знаючи, куди подітись у присутності цієї жінки, що не помічала його.

Віконтеса підняла вказівного пальчика і граційним жестом показала маркізові на місце коло себе. В цьому жесті було стільки деспотизму палкої пристрасті, що маркіз випустив дверну ручку і підійшов. Ежен глянув на нього із заздрістю.

"Ось, – подумав він, – власник двомісної карети. Виходить, щоб заслужити погляд парижанки, треба мати баских коней, лівреї і купу золота".

Демон розкошів стиснув йому серце, гарячка наживи опанувала його, від жадоби золота пересохло в горлі. Він діставав сто тридцять франків на три місяці. Його батько, мати, брати, сестри й тітка всі разом не витрачали і двохсот франків на місяць. Швидко порівнявши своє теперішнє становище з тією метою, якої хотів досягти, він остаточно розгубився.

- Чому ж це ви не можете їхати до Італійців? – спитала з усмішкою віконтеса.
- Справи! Я обідаю в англійського посла.
- Приїдете після обіду.

Коли людина обманює, вона неминуче змушена брехати далі й далі. Маркіз д'Ажуда мовив усміхаючись:

- Ви цього вимагаєте?
- Так!

- Оце я й хотів почути, – відповів він, кинувши на неї такий ніжний погляд, що заспокоїв би всяку іншу жінку. Він поцілував віконтесі руку і вийшов.

Ежен пригладив рукою волосся і вже зігнувся в поклоні, бо думав, що пані де Босеан звернеться тепер до нього; але вона раптом схопилася з місця, кинулась на галерею, підбігла до вікна і стала дивитись, як д'Ажуда сідає в карету. Настороживши слух, вона почула, як виїзний лакей переказав кучерові:

- До пана де Рошфіда.

Ці слова і покvapливiсть, з якою д'Ажуда сідав у карету, наче громом вразили жінку, що знову пройнялася страшною підозрою. Вищий світ не знає іншого прояву найжахливіших катастроф. Віконтеса пішла у спальню, сіла за стіл, узяла гарненький аркушик паперу й написала:

"Якщо ви обідаєте в Рошфідів, а не в англійському посольстві, то повинні дати мені пояснення. Чекаю".

Поправивши кілька літер, викривлених її конвульсивно тремтячою рукою, вона поставила в кінці записки "К", що означало "Клара Бургундська", і подзвонила.

- Жаку, – сказала вона камердинерові, який негайно з'явився, – о пів на восьму підіть до пана де Рошфіда і спитайте маркіза д'Ажуда. Якщо маркіз там, передайте йому цю записку; відповіді не треба. Коли ж його там не буде, ви повернетесь і віддасте листа мені.

- Ваша вельможність, на вас чекають у вітальні.
- Ах, правда! – сказала вона, відчиняючи двері.

Ежен уже почав відчувати себе ні в сих ні в тих, аж нарешті почув слова віконтеси, сказані так схвильовано, що в нього защеміло серце:

- Пробачте, мені треба було написати кілька слів, але тепер я до ваших послуг.

Вона не знала, що говорить, бо думала про інше: "Він хоче одружитися з мадмуазель де Рошфід. Але хіба він вільний? Сьогодні ж увечері заручини буде розірвано, або я... Так! Завтра вже про це не буде й мови".

- Кузино... – почав був Ежен.

- Що?! – спитала віконтеса, так гордовито глянувши на студента, що той похолов.

Ежен зрозумів це "що". За останні три години він багато чого навчився і став обережний.

- Пані, – знову почав Ежен, почервонівши. Він завагався, але вів далі: – Даруйте, прошу вас; мені так бракує протекції, що краплинка вашого родинного почуття, їй-право, не завадила б.

Пані де Босеан сумно усміхнулася: вона відчувала, як поблизу неї гуркотять громи неминучої бурі.

- Коли б ви знали, в якому становищі моя сім'я, - провадив Ежен, - то охоче зіграли б роль одної з тих казкових фей, які так ласкаво усували перешкоди на шляху своїх хрещеників.

- Ну, гаразд, кузене, - сказала вона, сміючись, - чим же я можу вам допомогти?

- Я й сам не знаю. Мати вас хоч дуже далекою родичкою - це вже щастя. Ви збентежили мене, я вже забув, що хотів сказати. Ви єдина людина, яку я знаю в Парижі. О, я хотів просити вашої поради, просити прийняти мене, як бідолашну дитину, що прагне схопитися за вашу спідницю і готова умерти заради вас.

- А ви могли б убити кого-небудь заради мене?

- Хоч двох.

- Дитина! Так, ви дитина, - сказала вона, стримуючи сльози. - Ви, певно, могли б щиро кохати!

- О так! - вигукнув Ежен, кивнувши головою.

Студент дуже зацікавив віконтесу своєю палкою відповіддю. Південцеві вперше всміхнувся успіх. Між блакитним будуаром пані де Ресто і рожевою вітальнею пані де Босеан він пройшов повний курс того "паризького права", про яке не говорять, хоч воно й становить собою вищу громадську юриспруденцію і, добре вивчене й застосоване на практиці, відкриває шлях до всього.

- Ах, пригадав! - сказав Ежен. - Я познайомився у вас на балу з пані де Ресто. І сьогодні вранці був у неї.

- Ви, певно, дуже їй заважали, - всміхаючись, мовила пані де Босеан.

- Так, я настільки недосвідчений, що підбурю проти себе весь світ, якщо ви відмовитеся мені допомогти. В Парижі, мабуть, дуже важко зустріти гарну, молоду, багату, елегантну жінку, яка була б не зайнята, а мені потрібна така, в якій я міг би навчитися того, чого ви, жінки, так чудово вмієте навчати: життя. Я, здається, скрізь наражатимусь на якого-небудь пана де Трая. Отож я й прийшов до вас просити, щоб ви дали мені ключа до одної загадки і сказали, в чому саме полягало безглуздя, якого я щойно допустився. Я заговорив про одного старого...

- Герцогиня де Ланже, - доповів Жак, перебиваючи студента, що не стримав жесту досади.

- Якщо ви хочете домогтися успіху, - тихенько сказала йому віконтеса, - насамперед не будьте такий наївний... А! Добрий день, любя, - голосно привіталася вона, підводячись і йдучи назустріч герцогині; віконтеса потиснула їй руку так щиро й ласкаво, наче то була її сестра; герцогиня відповіла їй з найсердечнішою ніжністю.

"Ось дві щирі подружки, - подумав Растіньяк, - тепер у мене будуть дві прихильниці; в обох дам, очевидно, однакові смаки, і друга, напевне, теж допоможе мені".

- Якому щасливому випадкові я повинна дякувати, що бачу вас, любя Антуанетто? - спитала пані де Босеан.

- Я побачила, як пан д'Ажуда-Пінту входив до Рошфідів, і подумала, що ви, певно,

самі.

Пані де Босеан не закусила губи, не почервоніла, погляд її не змінився; її чоло немов прояснилося, коли герцогиня промовляла ці фатальні слова.

- Якби я знала, що ви зайняті... - додала герцогиня, повертаючись до Ежена.

- Це мій кузен, пан Ежен де Растіньяк, - сказала віконтеса. - Що нового чути про генерала Монріво? - спитала вона. - Серізі казала мені вчора, що його вже давненько не видно в товаристві, - чи був він у вас сьогодні?

Герцогиня відчула в серці вістря цього запитання; ходили чутки, що генерал Манріво, якого вона шалено кохала, покинув її.

- Він учора був у Єлісейському палаці, - відповіла герцогиня, зашарівшись.

- В службових справах! - сказала пані де Босеан.

- Кларо, - вела далі герцогиня, сердито блискаючи очима, - ви, звісно, знаєте, що завтра оголосять про заручини пана д'Ажуда-Пінту і мадмуазель де Рошфід.

Удар був занадто сильний, віконтеса зблідла, але відповіла сміючись:

- Певно, це одна з тих пліток, якими тішаються дурні. Навіщо маркізові д'Ажуда дарувати Рошфідам одне з найкращих імен Португалії? Рошфіди - новоспечені дворяни.

- Але Берта, кажуть, матиме двісті тисяч ліvrів ренти.

- Маркіз д'Ажуда надто багатий, щоб керуватися такими розрахунками.

- Проте, люба моя, мадмуазель де Рошфід чарівна.

- Ах, он як!

- Одне слово, сьогодні він там обідає, шлюбний контракт уже складений. Ви мене дуже дивуєте своєю необізнаністю.

- Яку ж дурницю ви вчинили, вельмишановний пане? - спитала Ежена віконтеса де Босеан. - Цей бідний хлопець так недавно в світі, що нічого не розуміє з наших, люба Антуанетто, балачок. З ласки до нього відкладімо нашу розмову на завтра. Завтра, звичайно, все буде відомо офіційно, і ви зможете всіх оповіщати відкрито й упевнено.

Герцогиня окинула Ежена тим зневажливим поглядом, який проймає людину з голови до ніг, розчавлює і обертає на ніщо.

- Пані, я, сам того не відаючи, пронизав кинджалом серце пані де Ресто. Несвідомо - ось у чому моя помилка, - сказав студент, котрий одразу збагнув, які дошкульні шпильки криються під приязними фразами обох дам. - Ми приймаємо і, мабуть, боїмося тих людей, які свідомо нам завдають болю, а того, хто заподіє рану, не усвідомлюючи її глибини, вважаємо за дурня, незграбу, що не вміє користатися з нагоди, і кожен зневажає його.

Пані де Босеан кинула на студента один з тих ласкавих поглядів, що в них високі душі вміють вкласти разом і вдячність, і гідність. Цей погляд був бальзамом, який заспокоїв студентові серце, вражене герцогинею, що подивилася на юнака оком оцінювача.

- Уявіть собі, - розповідав Ежен, - що я майже завоював приязнь графа де Ресто, бо, треба сказати вам, пані, - із смиренным лукавством звернувся він до герцогині, - що я тільки бідний студент, дуже самотній, дуже нещасний...

- Не кажіть цього, пане де Растіньяк. Ми, жінки, ніколи не хочемо того, чим нехтують усі.

- Що вдієш? - зітхнув Ежен. - Мені тільки двадцять два роки! Треба терпіти прикрощі свого віку. Крім того, я зараз на сповіді, і не можна уявити собі прекраснішої сповідальні: тут можна вчинити гріх, у якому доведеться каятися десь в іншому місці.

Герцогиня холодно вислухала ці блюзнірські балачки поганого смаку і сказала віконтесі:

- Ваш кузен іще новачок...

Пані де Босеан щиро засміялася і з кузена, і з герцогині.

- Мій кузен, серденько, шукає вчительки, що навчила б його доброго тону.

- Герцогине, - мовив Ежен, - хіба це неприродно - прагнути узнати таємницю того, що нас чарує? ("Однак, - подумав він, - я, мабуть, висловлююсь, як перукар").

- Але пані де Ресто сама, здається, є ученицею пана де Трая, - заперечила герцогиня.

- Я про це зовсім не знав, - відповів студент. - Ось чому я так легковажно став між ними. Зрештою, я чудово порозумівся з її чоловіком, і графиня почала ставитися до мене прихильніше; але мені спало на думку сказати їм, що я знаю одного добродія, який перед тим поцілував графиню в коридорі і вийшов чорним ходом.

- Хто ж це? - спитали обидві жінки.

- Старий, що живе на два луїдори в місяць у передмісті Сен-Марсо, як і я. Це дуже нещасний чоловік, з якого всі глузують і якого ми зevamo батьком Горіо.

- Ви таки справді дитина! - скрикнула віконтеса. - Адже пані де Ресто - у дівоцтві Горіо.

- Дочка вермішельника, - докинула герцогиня, - міщанка, яку представляли королю в той самий день, що й дочку кондитера. Пригадуєте, Кларо? Король засміявся і сказав по-латині якийсь дотеп про борошно: люди... як це? Люди...

- Ejusdem farinae[8], - підказав Ежен.

- Атож, - підтвердила герцогиня.

- То це її батько! - з жахом скрикнув студент.

- Так. Цей стариган має двох дочок; він обожнює їх, хоч обидві майже зреклися його.

- Здається, - сказала віконтеса, дивлячись на пані де Ланже, - друга вийшла за банкіра з німецьким прізвищем, за барона Нусінгена. Її звуть Дельфіна, правда ж? Це та блондинка, в якої бокова ложа в Опері; вона буває і в Буфонів і дуже голосно сміється, щоб звернути на себе увагу.

Герцогиня всміхнулась:

- Люба, я дивуюся з вас. Чому ви так багато уваги приділяєте цим людям? Треба було до нестями закохатись, як цей Ресто, щоб замазатись у борошно мадмуазель Анастазі. Тільки з цього він матиме мало зиску. Вона попалася в лабеті панові де Траю, і він її погубить.

- Вони зреклися свого батька? - перепитав Ежен.

- Так, зреклися свого батька, - підтвердила герцогиня, - доброго батька, що дав їм, кажуть, по п'ятсот чи шістсот тисяч франків, щоб їх щасливо одружити, а собі залишив вісім чи десять тисяч ліврів ренти, сподіваючись, що дочки лишаться його дочками, що він створить собі два родинних вогнища, два доми, де завжди знайде любов і ніжність. Проте через два роки зяті прогнали його, як найпошлюбшого негідника.

На очі Еженів набігли сльози; він ще недавно освіжився чистим, святим почуттям сімейного життя, ще перебував під владою юнацьких вірувань і оце вперше зіткнувся з паризькою цивілізацією на полі її бою. Щирі почуття такі заразливі, що на хвилину всі троє замовкли.

- Ах, Боже мій! - сказала пані де Ланже. - Так, це здається жахливим, а проте ми бачимо таке щодня. І хіба цьому нема причини? Скажіть, люба, чи думали ви коли-небудь про те, що таке зять? Зять - це чоловік, для якого ми виховуємо - і ви, і я - маленьке любе створіння, зв'язане з нами тисячею незримих ланцюгів, протягом сімнадцяти років воно - радість сім'ї, її світла душа, як сказав би Ламартін, і раптом перетворюється на її злого генія. Цей чоловік, відбираючи наше дитя, насамперед, немов сокирою, відтинає своїм коханням від серця цього ангела всі ті почуття, які зв'язували його з сім'єю. Ще вчора наша дочка була для нас усім і ми були всім для неї, а завтра вона стає нашим ворогом. Хіба ми не бачимо щодня таких трагедій? Тут невістка поводить зухвало зі свекром, який пожертвував усім для сина. Там зять виганяє з дому тещу. І ще дивуються, що, мовляв, у нашому суспільстві драматичного? Драма батьків жахлива, не кажучи вже про наші шлюби, які стали досить безглузді. Я добре уявляю собі, що сталося з отим старим вермішельником. Я пригадую, що цей Форіо...

- Горію, пані...

- Авжеж. Отож цей Моріо під час революції був головою однієї із секцій; він тоді скористався з голоду, щоб самому розбагатіти, продаючи борошно вдсятеро дорожче, ніж воно йому коштувало, він мав його скільки хочеш. Управитель моєї бабусі збував йому борошно на величезні суми. Норію, звісно, ділився, як і всі подібні люди, з Комітетом громадського порятунку. Пам'ятаю, управитель казав моїй бабусі, що вона може спокійно лишатись у своєму маєтку Гранвільє, бо її хліб - чудова охоронна грамота. Так от, цим Лорію, який продавав хліб катам, володіє лише одна пристрасть: він, кажуть, до нестями любить своїх дочок. Старшу він примостив у дім Ресто, другу почепив на шию баронові Нусінгену, багатому банкірові, що прикидається роялістом. Ви самі розумієте, за часів Імперії зятів не дуже бентежило те, що в них буває старий зразка дев'яносто третього року. За Буонапарте це ще можна було терпіти. Але після повернення Бурбонів стариган став тягарем панові де Ресто, а ще більше банкірові. Дочки, які, мабуть, ще любили його, хотіли кожна примирити батька й чоловіка, - щоб і кози були ситі, і сіно ціле. Вони приймали Торію, коли в них не було сторонніх, вигадуючи різні приводи: "Тату, приходьте, нам буде приємніше, бо ми будемо самі" і таке інше. А проте я думаю, люба, що справжнє почуття має свій розум, свої очі, і, звичайно, серце бідолахи обливалося кров'ю. Він бачив, що дочки соромляться його, що

вони люблять своїх чоловіків, а він заважає зятям. Отже, треба було пожертвувати собою. Так він і зробив, бо він був батьком; він сам себе вигнав. Побачивши, що дочки задоволені, старий зрозумів, що вчинив правильно. Батько й діти були спільниками в цьому сімейному злочині. Ми бачимо таке явище повсюди. Хіба ж цей батько Доріо не став би брудною плямою у вітальні своїх дочок? Та й сам він почував би себе ніяково, нудьгував би. Те, що сталося з ним, може трапитися з найвродливішою жінкою, яка покохала чоловіка всією душею: коли вона набридла йому своїм коханням, він кидає її й поводить, як боягуз, ховаючись від неї. Така доля всіх почуттів. Наше серце – скарбниця: вичерпайте її відразу – і ви злидар. Ми суворо ставимося до почуття, що витрачається до кінця, так само як і до людини, у якої нема жодного су. Цей батько віддав усе. Він віддавав протягом двадцяти років свою душу, свою любов, а все своє майно віддав за один день. Вичавивши лимон, дочки викинули на вулицю лушпайку.

– Світ підлий, – промовила віконтеса, перебираючи пальцями торочки на своїй шалі й не підводячи очей, її зачепили слова, які герцогиня де Ланже у цій розповіді явно адресувала їй.

– Підлий?... Ні, – заперечила герцогиня, – все йде своїм звичаєм. А втім, я кажу це тільки для того, щоб ви бачили, що мене світ не обдурить. Взагалі я такої ж думки, як і ви, – сказала вона, стискаючи віконтесі руку. – Світ – це багно; постараємось триматися на високому місці.

Вона підвелася, поцілувала пані де Босеан у чоло і мовила:

– Ви зараз дуже гарні, люба. Такого чудового кольору обличчя я ще ніколи не бачила.

З цими словами герцогиня пішла, ледь кивнувши головою студентові.

– Батько Горіо – чудова людина! – сказав Ежен, пригадуючи, як старий уночі скручував свою золочену чашку.

Пані де Босеан, замислившись, не чула його слів.

Минуло кілька хвилин у мовчанні, і бідолашний студент у якомусь соромливому заціпенінні не наважувався ні йти, ні лишатися, ні заговорити.

– Світ жорстокий і підлий! – сказала нарешті віконтеса. – Тільки-но з нами трапляється лихо, завжди знайдеться друг, готовий прийти, розповісти про нього й копірситись у нашому серці кинджалом, змушуючи нас милуватися його чудовим руків'ям. Сарказм! Глум! О, я не дозволю, щоб мене кривдили! – Вона підвела голову, – то був рух вельможної дами; в її гордих очах спалахнули блискавки. – Ах, – вигукнула вона, побачивши Ежена, – ви ще тут?

– Ще тут, – жалісно відповів студент.

– То слухайте, пане де Растіньяк: ставтеся до світу так, як він того вартий. Ви хочете добитись успіху, я допоможу вам. Ви побачите, яка глибока жіноча зіпсутість, виміряєте жалюгідну суєтність чоловіків. Я уважно вивчала книгу світського життя, проте в ній досі лишалися деякі невідомі мені сторінки. Тепер я знаю її всю. Що холодніший буде ваш розрахунок, то далі ви підете. Вражайте безжально, і вас боятимуться. Дивіться на людей, – на чоловіків і на жінок, – тільки як на поштових

коней, що їх лишають здихати на кожному перегоні, – і ви досягнете вершини своїх бажань. Запам'ятайте, ви нічого не доб'єтесь тут, поки вами не зацікавиться жінка. Треба, щоб вона була молода, багата, вродлива. А коли у вас спалахне справжнє почуття – ховайте його, як скарб, щоб ніхто навіть і не здогадувався про нього, інакше ви загинете. Якщо ви не будете катом, то станете жертвою. Якщо ви покохаєте, зберігайте вашу таємницю! Не признавайтесь нікому, поки добре не знатимете, кому саме ви розкриваєте серце. Такого кохання у вас поки що нема, але треба заздалегідь оберігати його, тому вчіться не довіряти людям. Слухайте, Мігелю (вона мимохіть виказала себе цією помилкою), є щось жахливіше, ніж батько, покинутий своїми дочками, що, може, бажають йому смерті. Це – суперництво між двома сестрами. Ресто належить до знаті, його дружину приймають у вищому світі й при дворі, а її сестра, багата сестра, красуня Дельфіна де Нусінген, дружина фінансиста, вмирає з досади, її мучать заздрощі. Графиня де Ресто піднялася вище за неї на сто голів – і сестер уже немає. Ці дві жінки зрікаються одна одною, як зреклися свого батька. Тому пані де Нусінген ладна вилізати весь брук між вулицями Сен-Лазар і Гренель, аби її прийняли в моєму салоні. Вона гадала, що де Марсе допоможе їй досягти цієї мети, і стала рабою де Марсе. Вона набридла йому. Де Марсе про неї й не думає. Якщо ви введете Дельфіну до мене, то станете її улюбленцем, вона кохатиме вас палко. Якщо зможете – любіть її й ви, а якщо ні – використовуйте для своєї мети. Я прийму її раз чи двічі ввечері, серед тлумища гостей, але ніколи не прийматиму вдень. Я буду з нею вітатись, і досить з неї. Перед вами зачинилися двері графині через те, що ви згадали ім'я батька Горію. Так, любий мій, тепер ви двадцять разів підете до пані де Ресто і двадцять разів її не буде вдома. Вас наказано не приймати. Ну, то хай батько Горію знайомить вас із Дельфіною де Нусінген. Красуня де Нусінген буде для вас вивіскою. Станьте її обранцем, і жінки захоплюватимуться вами. Її суперниці, приятельки, найкращі подруги схочуть відбити вас у неї. Є жінки, для яких чоловік стає жаданим лише тоді, коли він належить іншій, так само як деякі жалюгідні міщанки, надіваючи такі, як у нас, капелюшки, сподіваються разом із ними перейняти й наші манери. Ви матимете успіх. В Парижі успіх – усе, це ключ до влади. Якщо жінки скажуть, що ви дотепні й талановиті, чоловіки повірять цьому, – аби тільки ви самі їх не розчарували. Тоді ви можете всього бажати, всього добитись. Ви визнаєте, що таке вищий світ, яке це збіговище дурнів і негідників. Не будьте ні з тими, ні з тими. А щоб ви не заблудилися в цьому лабіринті, я даю вам замість Аріадниної нитки своє ім'я. Не скомпрометуйте його, – сказала вона, гордо підводячи голову й кидаючи на студента погляд королеви, – збережіть його чистим.

Тепер ідіть, залиште мене саму. Нам, жінкам, також доводиться битись.

– Якби вам була потрібна віддана людина, щоб піднести запалений гніт до порохового погребу... – промовив Ежен.

– Що ж тоді? – спитала віконтеса.

– Він ударив себе в груди, всміхнувся у відповідь на усмішку кухні і вийшов. Була п'ята година. Ежен зголоднів; він боявся спізнитися на обід. Це побоювання дало йому

відчути насолоду швидкої їзди по Парижу. Та ця суто фізична втіха не заважала Ежену поринати в думки. Коли юнак його віку почуває себе ображеним, він розпалюється, обурюється, погрожує кулаком усьому світові, хоче помститись і водночас сумнівається в самому собі. Растіньяка тепер гнітили слова: "Перед вами зачинилися двері графині". "Піду до неї, – сказав він собі, – і якщо пані де Босеан не помилилась, якщо мене наказано не приймати... тоді... тоді графиня де Ресто побачить мене в усіх салонах, де вона буває. Я навчуся битися на шпагах, стріляти з пістолета і вб'ю її Максима..." "А гроші? – казав йому внутрішній голос. – Де ти візьмеш грошей?" Раптом перед його очима знову заблищали розкоші, виставлені напоказ у покоях графині де Ресто. Він бачив пишноту, яку безсумнівно любила дочка вермішельника Горію, позолоту, крикливо-дорогі прикраси – одне слово, розкіш вискочки з міщан, марнотратство дорогої утриманки. Цей сліпучий блиск раптом збляк перед величним палацом де Босеанів. Мрія Ежена, полинувши у вищі сфери паризького суспільства, нашіптувала йому тисячі лихих думок, роблячи його розум і совість поступливими. Тепер він бачив світ таким, яким він є: закони і мораль безсилі перед багатством; у грошах він убачав *ultima ratio mundi*[9]. "Правду каже Вотрен. Багатство – це чеснота", – подумав він.

Приїхавши на вулицю Святої Женеви, він швиденько піднявся до себе в кімнату, виніс візникові десять франків і ввійшов у мерзотну їдальню, де всі пансіонери зібралися за столом, немов худоба до ясел. Видовище цієї злиденної кімнати справило на нього гнітюче враження. Занадто різкий був перехід, занадто різкий контраст, щоб не збудити в ньому пориву честоловства. З одного боку – свіжі й чарівні образи найвитонченішого світського життя, молоді, жваві постаті, оточені всіма дивами мистецтва й розкошів, одухотворені, сповнені поезії обличчя. З другого – похмурі картини в брудних рамах, обличчя, де від пристрастей лишилися тільки шнурочки й механізми, що колись рухали ними. Він пригадав поради, висловлені пані де Босеан у гніві покинутої жінки, її спокусливі пропозиції, і видовище злиднів підсилило їх. Растіньяк вирішив робити два паралельні підкопи, щоб домогтися багатства: спиратись і на кохання, і на науку, стати вченим – доктором права і світською людиною. Він був ще дуже наївний. Ці лінії – асимптоти, що ніколи не перехрещуються.

– Ви щось дуже похмурі, пане маркізе, – сказав Вотрен, кинувши на нього погляд, яким ця людина, здавалося, проникала в найпотаємніші схованки душі.

– Я не маю бажання слухати жарти тих, хто називає мене паном маркізом, – відповів Ежен. – Щоб бути в Парижі справді маркізом, треба мати сто тисяч річного прибутку, а той, хто живе в "Домі Воке", аж ніяк не є улюбленцем фортуни.

Вотрен глянув на Растіньяка з батьківським і водночас зневажливим виразом, ніби кажучи: "Хлопчисько! Та я б тебе враз проковтнув". Потім відповів:

– Ви, мабуть, через те в поганому настрої, що не мали успіху в прекрасної графині де Ресто?

– Вона звеліла не приймати мене, бо я сказав їй, що батько її обідає за нашим столом, – вигукнув Растіньяк.

Усі столовники презирнулися. Батько Горіо опустил очі і відвернувся, щоб їх витерти.

- Ви запорошили мені око тютюном, - сказав він сусідові.

- Хто ображатиме батька Горіо, той відтепер матиме справу зі мною, - відповів Ежен, дивлячись на сусіда колишнього вермішельника. - Він вартий більше, ніж ми всі разом. Про дам я не кажу, - мовив він, обернувшись до мадмуазель Тайфер.

Це поклато край усім балачкам: Ежен говорив з таким виразом, що всі замовкли. Тільки Вотрен зухвало зауважив:

- Перш ніж брати батька Горіо під свою оборону і ставати його відповідальним видавцем, треба навчитися тримати в руці шпагу й добре стріляти з пістолета.

- Так я й зроблю, - сказав Ежен.

- То ви сьогодні починаєте війну?

- Можливо, - відповів Растіньяк. - Але я не зобов'язаний звітувати в своїх справах ні перед ким, бо й сам не стараюся довідатись, якими справами займаються інші люди вночі.

Вотрен глянув на Растіньяка спідлоба.

- Любий хлопче, коли хочеш, щоб тебе не дурили маріонетки, треба ввійти в балаган, а не підглядати крізь щілини. Годі, - додав він, побачивши, що Ежен от-от скипить. - Ми з вами ще побалакаємо, якщо бажатимете.

Настрій у всіх став похмурий і гнітючий. Батько Горіо, приголомшений фразою, кинутою студентом, навіть не зрозумів, що ставлення до нього всіх присутніх змінилося на його користь і що юнак, який міг покласти край знущанням, узяв його під свою оборону.

- Виходить, - спитала пошепки пані Воке, - пан Горіо - батько графині?

- І баронеси, - відповів Растіньяк.

- Тільки це йому й лишається, - сказав Б'яншон Еженові, - я помацав йому голову: на ній одна-єдина гуля - гуля батьківська. Це - вічний батько.

Ежен був такий серйозний, що жарт Б'янсона не розсмішив його. Він хотів скористатися з поради пані де Босеан і запитував себе, де і як роздобути грошей. Турботи опанували його, перед очима розгоралися пишні і zarazом пустельні рівнини світського життя. По обіді усі розійшлися, а Ежен лишився в їдальні.

- Значить, ви бачили мою дочку? - спитав його схвилювано Горіо.

Пробудившись від своїх мрій, Ежен узяв старого за руку і, дивлячись на нього розчулено, сказав:

- Ви - чесна й гідна пошани людина, ми потім поговоримо про ваших дочок.

Він устав і, не бажаючи зараз слухати батька Горіо, пішов у свою кімнату, сів і написав матері листа.

"Дорога мамо!

- Чи нема у вас третьої груді, щоб підкріпити мене? Обставини склалися так, що я можу швидко досягти успіху. Але мені до зарізу потрібні тисяча двісті франків. Не кажіть батькові про моє прохання, він, мабуть, заперечуватиме. Проте, коли я не

розживусь на ці гроші, то впаду в розпач, який може привести мене до самогубства. Я розповім вам, в чім справа, коли ми побачимось, бо треба було б списати цілі томи, щоб пояснити моє становище. Я, матусю, не програв і нікому не заборгував; але якщо ви хочете зберегти мені життя, вами дане, то знайдіть цю суму. Коротко кажучи, я буваю у віконтеси де Босеан, і вона взяла мене під свою опіку. Мені треба виїздити в світ, а в мене нема жодного су навіть на свіжі рукавички. Я ладен їсти тільки хліб і пити саму воду, ладен голодувати, якщо треба, але не можу обійтися без знарядь, якими обробляють виноградники у цьому краї. Йдеться про те, чи вийду я на дорогу, чи захрясну в болоті. Я знаю, які надії ви покладаєте на мене, і хочу якнайшвидше їх здійснити. Добра моя матусю, продайте що-небудь із ваших спадкових коштовностей – я скоро поверну цей борг. Я добре знаю становище нашої сім'ї і зумію оцінити цю жертву; повірте мені, я не дарма прошу вас принести її, – інакше я був би нелюдом. Згляньтесь на моє благання, як на зойк пекучої потреби. Все наше майбутнє залежить від цієї підтримки, з цими грішми я маю розпочати кампанію, адже паризьке життя – це невпинна війна. Якщо треба буде для доповнення суми продати й тітчині мережива, скажіть їй, що я пришлю натомість значно кращі..."

і т.ін.

– Ежен написав і обом своїм сестрам; він просив їх прислати йому свої заощадження, не розголошуючи в сім'ї цієї жертви, яку вони, звичайно, будуть щасливі для нього принести. Він звернувся до їхньої делікатності, зачіпав струни честі, що так туго натягнуті й так голосно лунають у юних серцях. І все-таки, написавши ці листи, він був збентежений – вагався, тремтів. Юний честолюбець добре знав високе благородство цих душ, похованих у глушині, знав, скільки горя завдасть своїм сестрам, уявляв собі і їхні радощі; з якою насолодою вони, замкнувшись, розмовлятимуть про свого улюбленого брата! В його уяві майнуло блискавичне видіння: сестри потай рахують свої нужденні гроші; він уявив собі, як вони вдаватимуться до дівочих хитрощів, щоб таємно надіслати йому ці гроші, вперше зважуючись на обман заради благородної мети. "Сестрине серце – це діамант чистоти, безодня ніжності", – подумав він. Йому стало соромно того, що він написав. А які палкі будуть їхні побажання, скільки чистоти буде в їхньому душевному пориві до небес! З якою насолодою підуть вони на самопожертву! А як сумуватиме мати, коли не зможе надіслати всієї суми! І всі ці високі почуття, всі тяжкі жертви будуть для нього тільки щаблем, щоб піднятися до Дельфіни де Нусінген. Кілька сльозинок, немов останні зернини фіміаму, кинуті на священний вівтар сім'ї, бризнули з його очей. Він ходив туди й сюди по кімнаті, сповнений відчаю. Батько Горіо, побачивши його в такому стані крізь неспричинені двері, увійшов до нього і спитав:

– Що з вами?

– Ах, добрий мій сусіде! І в мене є почуття сина й брата, так само як у вас почуття батька. Ви маєте підстави турбуватися про графиню Анастазі, вона в руках Максима де Трая, і він її погубить. © <http://kompas.co.ua>

Батько Горіо вийшов, пробурмотівши кілька слів, яких Ежен не розібрав.

На другий день Растіньяк поніс листи на пошту. Він вагався до останньої хвилини, але зрештою вкинув їх у скриньку, подумавши: "Мені пощастить!" – девіз картяра або великого полководця, девіз фатальний, який частіше приводить до загибелі, ніж до порятунку.

Через кілька днів Ежен пішов до графині де Ресто, але його не прийняли. Він ходив тричі, і тричі наражався на зачинені двері, хоч приходив у такі години, коли графа Максима де Трая там не було. Віконтеса не помилилася. Студент покинув навчання, ходив тільки на перекличку і, показавшись там, одразу ж зникав. Він міркував так, як і більшість студентів, відкладаючи заняття до того часу, коли настануть іспити. Вирішив тільки записатися на лекції другого і третього курсу, а потім одразу, за одним присідом, серйозно простудіювати право. Отже, він мав п'ятнадцять місяців дозвілля, щоб плавати по паризькому океану й там шукати прихильниць або ловити щастя.

– Протягом цього тижня Растіньяк двічі побував у пані де Босеан, але входив до неї тільки тоді, коли з двору виїздила карета маркіза д'Ажуда. Ця славетна жінка, найпоетичніша постать Сен-Жерменського передмістя, ще на кілька днів лишилася переможницею і добилася відстрочки шлюбу мадмуазель де Рошфід із маркізом д'Ажуда-Пінту. Але ці останні дні, найпалкіші з усіх через її побоювання втратити щастя, мали прискорити катастрофу. Маркіз д'Ажуда, так само, як і Рошфіди, дивився на сварку й замирення з віконтесою як на щасливу обставину: вони сподівалися, що пані де Босеан помалу звикне до думки про його шлюб і пожертвує зрештою своїми ранковими втіхами заради події, яку сама природа передбачила в житті людини. Отже, д'Ажуда, повторюючи щодня найсвятенніші обіцянки, грав комедію, а віконтеса охоче вірила обманові. "Замість шляхетно викинутись у вікно, вона просто скочується сходами", – казала найближча її приятелька, герцогиня де Ланже. Однак останні промені світла все ще сяяли, віконтеса лишалася в Парижі й могла бути корисною своєму молодому родичеві, до якого почувала якусь марновірну прихильність. Ежен виявив до неї відданість і чулість саме за таких обставин, коли жінка не бачить ні в чиїх очах щирого співчуття і розради, – а якщо в такі хвилини чоловік і говорить їй ніжні слова, то тільки з розрахунку. Бажаючи досконало вивчити поле бою, перш ніж почати наступ на дім Нусінгенів, Растіньяк вирішив розвідати про колишнє життя батька Горіо і зібрав точні відомості: ось що він узнав.

– До революції Жан Жоашен Горіо був простим робітником-вермішельником, спритним, ощадливим і таким заповзятливим, що купив підприємство свого хазяїна, який випадково став жертвою першого ж повстання 1789 року. Він оселився на вулиці Жюсьєн, біля Хлібного ринку, і мав досить здорового глузду, щоб узяти на себе головування в секції, сподіваючись вести торгівлю під охороною найвпливовіших людей тієї небезпечної доби. Цей розумний вчинок заклав підвалини його багатства, нажитого під час голоду – справжнього чи штучно створеного, – коли ціни на хліб у Парижі неймовірно зросли. Люди билися біля дверей пекарень, а дехто тим часом тихцем скуповував у бакалійників макарони. За той рік громадянин Горіо нажив маєток, що дозволив йому згодом розгорнути торгівлю так широко, як це дозволяє великий

капітал. З ним сталося те, що трапляється з усіма не дуже здібними людьми. Його сірість урятувала йому життя. До того ж про його багатство дізналися тільки тоді, коли воно вже не становило небезпеки, йому не заздрили. Хлібна торгівля, здавалося, поглинула весь його розум. Горіо не мав собі рівні, коли йшлося про хліб, про борошно, про висівки, про те, щоб визначити їхню якість, походження, зберігати їх, передбачити ціни, вгадати, чи буде врожай, чи недорід, дешево купити зерно, запастися ним у Сіцилії чи на Україні. Дивлячись, як він веде свої справи, тлумачить закони експорту та імпорту зерна, вивчає їх зміст, помічає хиби, – можна було подумати, що він важить на пост міністра. Терплячий, діяльний, енергійний, наполегливий, швидкий у ділі, він орлиним зором все схоплював, усьому запобігав, усе передбачав, усе знав і все приховував: дипломат – у задумах, солдат – у поході. Але поза своїм ділом, вийшовши із простої і темної крамнички, на порозі якої він у вільні години стояв, спершись на одвірок, Горіо ставав тупим, неотесаним ремісником, людиною, не здатною зрозуміти ніякого логічного доказу, нечутливою до всіх духовних утіх, людиною, що засинає в театрі. Це був один із паризьких Долюбанів, сильних тільки своєю тупістю. Майже всі люди такої вдачі схожі між собою. Але майже в усіх ви знайдете в серці якесь високе почуття. Два могутніх почуття сповнювали серце вермішельника, поглинувши все його душевне тепло, як хлібна торгівля поглинула його розум. Дружина Горіо, єдина дочка багатого фермера з Брі, була об'єктом його безмірної любові, якогось релігійного обожування. Горіо схилявся перед цим тендітним, але сильним духом, чутливим і прекрасним створінням, таким протилежним його власній природі. Якщо в людському серці є якесь природжене почуття, то хіба це не гордість – бути опорою слабшій істоті? Додайте до цього ще й кохання – цю палку вдячність ширих сердець до джерела своїх утіх, – і ви зрозумієте багато своєрідних явищ у духовному житті людей. Після семи років безхмарного щастя Горіо, на превелике лихо, втратив дружину; вона вже починала впливати на нього і поза сферою почуттів, можливо, їй пощастило б розвинути цю закоснілу натуру, збудивши в чоловікові розуміння світу і життя. По смерті дружини його ніжність до дітей перейшла розумні межі. Він переніс свою любов до дружини на дочок, які спочатку задовольняли цілком усі його батьківські почуття. Купці й фермери, намагаючись видати за нього своїх дочок, робили йому вельми вигідні пропозиції, але Горіо волів лишатися вдівцем. Його тесть, єдина людина, до якої він щиро горнувся, запевняв, ніби Горіо поклявся зберегти вірність своїй дружині навіть після її смерті. Торговці Хлібного ринку неспроможні були зрозуміти цього шляхетного безглуздя, сміялися з нього й нагородили Горіо якимсь глузливым прізвиськом. Та коли один із них, щедро покропивши торговельну угоду, зважився кинути його у вічі Горіо, то дістав од вермішельника такого стусана в плече, що стрімголов відлетів до тумби на розі вулиці Облен. Безмежна відданість, боязка й ніжна любов Горіо до своїх дочок стала настільки відома всім, що якось один із конкурентів, бажаючи спровадити його з ринку, щоб самому набивати ціну, сказав, ніби Дельфіну тільки-но збив кабріолет. Вермішельник пополотнів і негайно покинув ринок. Фальшива тривога викликала в ньому стільки суперечливих почуттів, що він кілька днів нездужав. На цього чоловіка

він не опустив свого смертоносного кулака, але в критичних для того обставинах вигнав його з ринку, примусивши оголосити себе банкрутом.

- Виховував він своїх дочок, певна річ, нерозумно. Маючи понад шістдесят тисяч франків річного прибутку і не витрачаючи на власні потреби й тисячі двохсот франків, він вбачав своє щастя в тому, щоб задовольняти примхи дочок: найкращим учителям доручив розвивати в них таланти, необхідні добре вихованим дівчатам; найняв їм компаньйонку, - на щастя, це була жінка розумна й не позбавлена смаку; дочки їздили верхи, мали власний виїзд - одне слово, жили, мов коханки багатого старого вельможі. Досить їм було висловити якесь бажання, - і батько спішив його виконати, скільки б то не коштувало. За всі щедроти він просив тільки ласки. Вважаючи своїх дочок за ангелів, Горіо ставив їх, звичайно, вище за себе. Бідолаха любив навіть той біль, який походив від них. Коли дочки стали на порі, він дав їм волю вибирати собі чоловіків до власної любові; кожній призначив на посаг половину свого майна. За красунею Анастасі впадав граф де Ресто, і вона, схилившись перед аристократією, покинула батьківський дім, щоб поринути у вищий світ. Дельфіна полюбляла гроші і тому вийшла за Нусінгена, банкіра, німця з походження, що дістав баронство від Священної Римської імперії. Горіо лишився вермішельником. Дочки й зяті незабаром стали соромитися його торгівлі, хоч у ній було все його життя. П'ять років умовляли вони старого покинути справи, і нарешті він погодився жити на гроші, виручені від продажу підприємства, й на заощадження останніх років; цей капітал, на думку пані Воке, в якій тоді оселився Горіо, мав давати йому вісім чи десять тисяч ліврів щороку. Він пішов жити в цей пансіон з розпачу, коли побачив, що зяті забороняють дочкам не тільки взяти його до себе, але й приймати відкрито.

Такі були відомості про батька Горіо, що їх дав пан Мюре, який купив підприємство вермішельника. Отже, припущення, які Растіньяк чув з уст герцогині де Ланже, підтвердилися. На цьому ми закінчуємо вступ, що передує невідомій, але жахливій трагедії паризького життя.

В кінці першого грудневого тижня Растіньяк одержав два листи - від матері і від старшої сестри Лори. Знайомий почерк викликав у нього трепет радості й страху. Два тоненькі аркушики несли життя або смерть його надіям. Коли він пригадував убожество своїх рідних, його проймав якийсь страх, однак він був певний у найщирішій їхній любові і не завагався б вислати з них усе до останньої краплі крові. Мати писала йому:

"Любий сину!

- Посилаю тобі те, що ти просив. Використай ці гроші розважливо; я не змогла б, навіть заради твого порятунку, добути ще раз таку значну суму, не сказавши про все твоєму батькові, бо це порушило б злагоду в нашій сім'ї. Щоб дістати стільки грошей ще раз, довелося б заставити наш маєток. Я не можу судити про твої плани, бо не знаю їх, але які ж вони, якщо ти боїшся мені їх довірити? Тобі не треба було б писати цілі томи пояснень - матері досить одного слова, і це слово розвіяло б мою тривогу. Не хочу приховувати від тебе, що твій лист справив на мене тяжке враження. Любий сину, що ж примусило тебе збудити в моєму серці такі побоювання? Напевне, ти дуже страждав,

писавши мені, бо я тяжко страждала, читаючи листа. На який шлях ти хочеш ступити? Чи не буде твоє життя й щастя зв'язане з потребою вдавати з себе не того, ким ти є насправді, бувати у колі таких людей, де треба витрачати великі гроші, яких у тебе немає, і час, такий дорогоцінний для твого навчання? Любий мій Ежене, повір материнському серцю, криві шляхи не ведуть до великої мети. Терпіння й покірність – такі мають бути чесноти юнака у твоєму становищі. Я тобі не дорікаю, я не хотіла б додати гіркоти до нашого подарунку. Мої слова – слова матері, так само довірливої, як і передбачливої. Якщо ти знаєш свої обов'язки, то я, твоя мати, знаю, яке в тебе серце й прекрасні наміри. Отже, я можу без остраху сказати тобі: вперед, любий мій! Іди! Я тремчу за тебе, бо я мати, але кожен твій крок ми з ніжністю супроводжуватимемо побажаннями й благословенням. Будь обережний, любий хлопчику. Ти повинен бути розважливий, як доросла людина, бо доля п'ятьох дорогих для тебе людей залежить від тебе. Так, усі наші надії в тобі, а твоє щастя – наше щастя. Всі ми молили бога, щоб він допоміг тобі у твоїх починаннях. Твоя тітка Марсійяк при цьому виявила нечувану доброту: вона зрозуміла навіть те, що ти писав про свої рукавички. "Авжеж, у мене слабкість до старшого племінника", – сказала вона весело. Ежене, щиро люби свою тітку! Про те, що вона для тебе зробила, я розповім тобі тільки тоді, коли ти доб'єшся успіху, бо інакше її гроші пектимуть тобі руки. Ви, діти, не розумієте, що значить пожертвувати пам'ятними речами. Та чого не зробиш заради вас! Тітонька доручає мені переказати тобі, що цілує тебе в чоло і хотіла б передати тобі з цим поцілунком здатність бути завжди щасливим. Ця прекрасна, добра жінка сама написала б тобі, якби не хірагра. Батько твій здоровий. Врожай нинішнього 1819 року перевершує наші сподівання. До побачення, любий мій, про твоїх сестер не пишу, бо тобі пише Лора. Я полишаю їй втіху побазікати про дрібнички нашого сімейного життя. Дай боже тобі успіху! О так, мій Ежене, добийся успіху, бо ти завдав мені такого пекучого смутку, що вдруге пережити його я не зможу. Я відчула, що значить бути бідною, коли так хочеться дати багатство своїй дитині. Ну, прощай. Не залишай нас без вістей і приймай поцілунків, що його посилає тобі

твоя мати".

– Дочитуючи листа, Ежен заплакав, йому не виходив із пам'яті Горіо, який сплющував свою срібну чашку, щоб продати її й оплатити доччин вексель. "Твоя мати теж "сплющила" і продала свої коштовності, – сказав він сам до себе. – І тітка, напевне, плакала, продаючи свої фамільні реліквії. Яке ж ти маєш право засуджувати Анастазі? Ти заради свого егоїстичного майбутнього зробив те саме, що вона зробила заради свого коханця. Хто ж із вас кращий – ти чи вона?" Студент відчував нестерпну муку. Він хотів зректися світського життя, не брати цих грошей. Він переживав ті благородні й прекрасні потаємні докори сумління, що їх рідко коли вміють оцінити люди, судячи собі подібних, докори, заради яких небесні ангели часто прощають злочинця, засудженого земним правосуддям. Растін'як розгорнув сестрино лист, і від чарівних простодушних зворотів її мови у нього полегшало на серці.

"Любий брате!

- Твій лист надійшов саме вчасно. Ми з Агатою збиралися витратити свої гроші, але й самі не знали, що саме купити. Ти зробив так, як слуга іспанського короля, що поперекидав годинники свого пана, - ти нас помирив. Справді, ми раз у раз сперечалися про те, якому бажанню віддати перевагу, і не догадувалися, любий Ежене, про такий спосіб, що задовольнив би всі наші бажання. Агата аж підскочила з радощів. Ми ходили цілий день наче божевільні, і це було так примітно (як каже тітонька), що мама суворо запитала нас: "Та що це з вами?" Якби вона трошки посварила нас, ми, мабуть, зраділи б іще більше. Жінкам-бо так приємно страждати за того, кого вони люблять! Але, незважаючи на всю свою радість, я замислилася й засмутилась. Я, певне, буду поганою дружиною, бо занадто марнотратна. Купила собі недавно два пояски, гарненький пунсон робити дірочки в корсетах - усякі дрібнички, і в мене лишилося менше грошей, ніж у нашої товстенької Агати: вона ощадлива і складає свої монетки до купки, мов сорока. У неї було двісті франків, а в мене, бідний мій друже, тільки сто п'ятдесят. Я так покарана, хочеться кинути пояс у колодязь, мені буде неприємно його носити. Я ж тебе обікрала! Агата була така мила. Вона сказала: "Пошлемо триста п'ятдесят франків від нас обох". Та я не хочу приховувати від тебе, як воно було насправді. Знаєш, що ми зробили, виконуючи твої вказівки? Взявши свої капітали, ми пішли удвох на прогулянку і, діставшись до великого шляху, побігли в Рюфек; там ми просто віддали гроші панові Грімбергу, що держить контору Королівської пошти. Назад ми летіли легко, як ластівки. "Чи не від щастя нам так легко?" - сказала Агата. Ми наговорили безліч таких речей, яких я вам, пане парижанине, повторювати не буду, бо мова йшла саме про вас. О дорогий братику, ми тебе дуже любимо, ось і все. Щодо таємниці, то, як каже тітонька, ми такі потайні, що здатні на все, навіть на мовчання. Мама потай їздила з тіткою до Ангулема, і обидві мовчали про високі політичні цілі своєї подорожі; перед тим відбувалися тривалі наради, на які нас не допускали, так само як і пана барона. Уми в державі Растіньяків працюють над великими починаннями. Інфанти й досі вишивають для її величності королеви муслінову сукню з ажурними квіточками, і робота ця - велика таємниця. Лишилося вишити ще тільки дві поли. Вирішено не споруджувати муру з боку Вертея, а насадити живопліт. Щоправда, народ не матиме фруктів зі шпалер, зате мандрівці милуватимуться чудовим краєвидом. Якщо наслідному принцові потрібні будуть носовички, то повідомляємо, що королева-вдова де Марсійяк, перебираючи свої скарби в скринях, відомих під назвою Геркуланума і Помпеї, знайшла сувій чудового голландського полотна, про який вона забула. До послуг принца голки, нитки і завжди червонуваті руки принцес Агати й Лори. Юні принци дон Анрі і дон Габріель не покинули своєї згубної звички об'їдатися виноградним варенням і дратувати своїх сестер; вчитися вони не хочуть, деруть пташині гнізда, зчиняють гармидер і, всупереч державним законам, зрізають вербові гілки собі на палички. Папський нунцій, попростому кажучи - пан кюре, загрожує їм відлученням від церкви, якщо вони й надалі святі правила правопису приноситимуть у жертву байдикуванню. Прощай, любий брате! Не було ще листа, який ніс би стільки побажань щастя і стільки радісної любові.

Коли приїдеш до нас, тобі доведеться розповісти нам дуже багато. Мені, як старшій, ти скажеш усе. Тітка натякнула нам, що ти маєш успіх у світі.

Про даму чутка є, про інше все – мовчок!

Зрозуміла річ – при нас! Слухай, Ежене, якщо хочеш, ми можемо обійтися без хусточок і пошити замість них тобі сорочки. Скоріше напиши мені про це. Якщо тобі негайно будуть потрібні гарні, добре пошиті сорочки, ми повинні одразу сісти до праці. Коли в Парижі є якісь нові фасони, надішли нам взірець, особливо для манжет. Прощай! Прощай! Цілую тебе в чоло, з лівого боку, в ту скроню, що належить тільки мені. Другий аркушик лишаю Агаті; вона обіцяла мені не читати того, що написала я, але для певності я стану коло неї, поки вона писатиме.

З любов'ю – твоя сестра Лора де Растіньяк".

– О, так! так! – мовив Ежен. – Розбагатіти хоч би там що! Ніякими скарбами не оплатити такої відданості. О, як би я хотів дати їм усе щастя світу! Півтори тисячі франків! – прошепотів він після паузи. – Треба, щоб кожна монета влучила в ціль! Лора має рацію. Справді, в мене сорочки тільки з грубого полотна. Заради щастя дорогої людини молода дівчина стає хитрою, як злодій. Чиста серцем, дбайлива, вона схожа на небесного ангела, що прощає земні гріхи, не розуміючи їх.

– Тепер він має доступ у світ. Ежен покликав кравця, порадився з ним, завоював його симпатії. Побачивши графа де Трая, Растіньяк зрозумів, який вплив має кравець на життя юнака. На жаль, немає середини між двома поняттями про кравця: кравець – або смертний ворог, або друг; це залежить від його майстерності. Ежен знайшов у своєму кравцеві людину, що усвідомлювала батьківську роль свого ремесла, дивлячись на нього як на ланку між сучасним і майбутнім юнаків. Вдячний Растіньяк збагатив його одним із своїх дотепів, якими він пізніше славився: "Я знаю дві пари штанів його роботи, – казав він, – що сприяли двом шлюбам з посагом, що давав двадцять тисяч ліврів прибутку на рік".

Півтори тисячі франків – і скільки хочеш костюмів! У цю хвилину в бідолашного південця не лишилося ніяких сумнівів, і він прийшов до сніданку з тим виразом, на обличчі, що буває у юнака, коли в нього є певна сума грошей. Як тільки в кишеню студента попадають гроші, в його уяві неначе виростає фантастична колона, і він підноситься на цей п'єдестал. Хода його робиться пружною, рухи жвавими, він відчуває, що знайшов точку опори, дивиться сміливо й прямо. Ще вчора, принижений і покірний, він стерпів би побої, а сьогодні ладен сам побити навіть першого міністра. З ним діється щось незвичайне. Він хоче все і все може, бажання його не знають меж, він веселий, великодушний, товариський. Одне слово, птах, ще недавно безкрилий, ширяє в просторі. Студент без грошей хапає лише зрідка крихту насолоди, мов той собака, що, подолавши тисячі небезпек, поцупив кістку і на бігу гризе її, висмоктуючи мозок. Та коли в кишені юнака бряжчать кілька випадкових золотих монет, він смакує свої втіхи, розтягує їх, ширяє в небесах, забувши саме слово "злидні". Йому належить цілий Париж. О молодість, пора, коли усе виблискує, іскриться і пламеніє! Пора нестримної сили, якої не вміють цінити ні жінки, ні чоловіки! Літа, коли борги та тривоги

вдесятеро побільшують насолоди. Кому не доводилося ходити лівим берегом Сени між вулицею Сен-Жак і вулицею Сен-Пер, той нічого не тямить у людському житті!

"Ах, якби парижанки тільки знали, – думав Растіньяк, поїдаючи печені груші по ліару за штуку, що їх подавала пані Воке, – то вони сюди прийшли б шукати кохання".

В цю хвилину розсильний з контори Королівської пошти, подзвонивши біля ґратчастої хвіртки, зайшов до їдальні. Він спитав пана Ежена де Растіньяка, передав йому дві торбинки і попросив розписатися. В ту ж мить проникливий погляд Вотрена, мов батогом, шмагонув Растіньяка.

– Тепер ви маєте чим заплатити за уроки фехтування і стрільби у тирі, – сказав цей чоловік.

– Галіони прибули! – вигукнула пані Воке, дивлячись на торбинки.

Мадмуазель Мішоно боялася і глянути на гроші, щоб не показати своєї жадібності.

– У вас добра мати, – зауважила пані Кутюр.

– У нього добра мати, – повторив Пуаре.

– Так, матуся пустила собі кров, – сказав Вотрен. – Тепер можете хизуватися, виїздити в світ, полювати на посаг, танцювати з графінями, у яких волосся прикрашене персиковим цвітом. Але послухайте мене, юначе, частіше відвідуйте тир.

І Вотрен зробив жест, ніби цілив у супротивника. Растіньяк хотів дати поштареві на чай, але не знайшов нічого в кишені. Вотрен пошукав у себе і кинув розсильному двадцять су.

– Тепер вам відкрито кредит, – сказав він, глянувши на студента.

Растіньяк змушений був подякувати, хоч з того дня, коли, після візиту до пані де Босеан, у нього відбулася розмова з Вотреном, цей чоловік став йому нестерпний. Цілий тиждень Ежен і Вотрен, зустрічаючись, мовчки придивлялися один до одного. Студент марно питав себе, з якої б то причини. Немає сумніву, що думки діють прямо пропорційно тій силі, з якою вони зароджуються, і влучають туди, куди посилає їх мозок за якимсь математичним законом, схожим на той, що керує льотом ядра з гармати. Наслідки їхньої дії можуть бути різні. Трапляються ніжні натури, і чужі думки руйнують їх, але є й добре озброєні характери, мідні черепи, від яких чужа воля, сплющуючись, відскакує, ніби куля від кам'яного муру. Бувають натури мляві, м'які, як вата; чужі думки зариваються в них, мов ядра в пухку землю редуту. Растіньякова голова належала до тих, що начинені порохом і вибухають від найменшої іскри. Жвавість і молодість робили його дуже чутливим до чужих думок, до тієї заразливості почуттів, які спричиняють стільки дивовижних явищ, що поза нашою волею захоплюють нас. Духовний зір його був такий самий гострий, як і його рисячі очі. Кожне з його почуттів мало незвичайну далекосяжність і гнучкість, як у людей особливого хисту, що захоплюють нас вправним фехтуванням, умить помічаючи вразливе місце на кожному панцирі. А втім, за останній місяць у Ежена розвинулося стільки ж добрих якостей, скільки й вад. Вади породжувалися вимогами світу й щораз більшими бажаннями. До його добрих якостей належало те південне завзяття, яке змушує вихідця з-за Луари йти назустріч труднощам, щоб їх подолати. Півничани

вважають цю властивість за ваду; на їхню думку, вона хоч і спричинилася до початку Мюратового піднесення, зате стала й причиною його загибелі. З цього можна зробити висновок: коли південець уміє поєднати північну хитрість із сміливістю вихідця з-за Луари, він стає по-своєму досконалим і ніколи не відступає зі своїх позицій. Отже, Растіньяк не міг довго лишатися під обстрілом Вотренових батарей, не знаючи – друг він чи ворог. Часом Еженові здавалося, ніби ця незвичайна людина підмічає всі його прихисті й читає в його серці, а сама вміє усе сховати, мов той глибокодумний і нерухомий сфінкс, що все знає, все бачить і нічого не каже. Тепер, з повним гаманцем у кишені, Ежен збунтувався.

– Будьте ласкаві зачекати, – сказав він Вотренові, що, допивши каву, підвівся й хотів уже йти.

– Чому? – спитав цей сорокарічний чоловік, надягаючи свого крилатого капелюха й беручи залізного цівка, якого він часто крутив у руці, мовби показуючи, що не боїться нападу хоч би й чотирьох розбійників.

– Я хочу повернути вам борг, – провадив Растіньяк, покvapливо розв'язуючи одну торбинку й відраховуючи пані Воке сто сорок франків. – Жаліти мішка – не мати дружка, – сказав він удові. – Ми з вами квити аж до дня святого Сільвестра. Розмінійте мені сто су.

– Жаліти дружка – не мати мішка, – повторив Пуаре, дивлячись на Вотрена.

– Ось ваші двадцять су, – сказав Растіньяк, простягаючи монету сфінксові в парикю.

– Можна подумати, що ви боїтесь бути мені зобов'язаним бодай чим-небудь! – вигукнув Вотрен, пронизуючи юнака допитливим поглядом, і посміхнувся до нього з тією діогенівською іронією, яка завжди так дратувала Ежена.

– Що ж... так воно і є, – відповів студент, тримаючи в руці обидві торбини і збираючись йти до себе в кімнату.

Вотрен рушив був до дверей, що вели у вітальню, а студент хотів вийти через двері на сходи.

– А чи ви розумієте, маркізе де Растіньякорама, що розмовляли зі мною не дуже чемно? – зауважив Вотрен і, вдаривши по дверях цівком, підійшов до студента, який холодно дивився на нього.

Растіньяк зачинив двері в їдальню і повів Вотрена у закуток біля сходів, між кухнею та їдальнею, де були широкі двері в садок, а над ними низеньке довгасте віконце з ґратами. В цей час Сільвія вийшла з кухні, і студент сказав Вотренові у її присутності:

– Пане Вотрен, я не маркіз і мене звать не Растіньякорама.

– Вони битимуться, – мовила байдужим тоном мадмуазель Мішоно.

– Битимуться! – повторив Пуаре.

– Е, ні, цього не буде, – відповіла пані Воке, погладжуючи стосик монет.

– Але вони уже йдуть під липи, – скрикнула мадмуазель Вікторина, підводячись, щоб глянути у садок. – Бідний юнак, адже його правда.

– Ходімо, люба, – сказала пані Кутюр, – нас це не стосується.

Пані Кутюр і Вікторина зібралися вже вийти, але на порозі зустріли гладку Сільвію,

що загородила їм дорогу.

- Цього тільки й бракувало! - мовила вона. - Пан Вотрен сказав панові Ежену: "Порозуміймося", потім узяв його під руку, і, бач, вони походжають по наших артишоках!

В цю хвилину з'явився Вотрен.

- Матусю Воке, - сказав він, усміхаючись, - не лякайтеся: я хочу під липами випробувати свої пістолети.

- О пане, - сказала Вікторина, благально склавши руки, - за що ви хочете вбити пана Ежена?

Вотрен відступив на два кроки і уважно глянув на Вікторину.

- Оце-то історія! - вигукнув він так глузливо, що дівчина почервоніла. - Цей юнак дуже милий, правда ж? - додав він. - Ви подали мені ідею, люба дитино. Я ошаслиблю вас обох.

Пані Кутюр взяла свою вихованку під руку і повела геть, кажучи їй на вухо:

- Що з вами, Вікторино, я не впізнаю вас сьогодні.

- Я не хочу, щоб у мене в домі стріляли з пістолетів, - сказала пані Воке. - Ви ж налякаєте всіх сусідів, та ще й поліція прийде.

- Добре, заспокойтеся, матусю, - відповів Вотрен, - Тихо, тихо, все гаразд, ми підемо в тир.

Він вернувся до Растіньяка і фамільярно взяв його під руку.

- Якщо я доведу вам, що за тридцять п'ять кроків п'ять разів підряд влучу з пістолета у винового туза, ви й тоді будете кокошитись? Ви, здається, забіяка й по-дурному дасте себе вбити.

- Ви вже відступаєте? - сказав Ежен.

- Не збурюйте мені жовчі, - відповів Вотрен. - Сьогодні не холодно, ходімо, сядьмо отам, - сказав він, показуючи на лавку, пофарбовану в зелений колір. - Там нас ніхто не почує. Мені треба з вами поговорити. Ви - милий хлопчисько, і я вам не бажаю лиха. Я вас люблю, слово... Дури... - тьху, чорт! - слово Вотрена. Чому я вас люблю, скажу потім. А тим часом я вас знаю, як свої п'ять пальців, і доведу вам це. Покладіть ваші торбинки сюди. - Він показав на круглий стіл.

Растіньяк поклав гроші на стіл і сів, зацікавлений раптовою зміною поведінки цього чоловіка, який тільки-но збирався його вбити, а тепер прикидався його зичливцем.

- Вам дуже хотілося б знати, хто я, що я робив раніше, що роблю тепер, - вів далі Вотрен. - Ви занадто цікаві, хлопче. Ну, ну, тихо. Ви багато чого почуєте. Мені не поталанило. Вислухайте мене спочатку, відповідатимете потім. Ось вам моє минуле життя в загальних рисах. Хто я? Вотрен. Що я роблю? Те, що захочу. Далі. Кортить знати мою вдачу? Я добрий до тих, хто добрий до мене або хто мені до душі. Цим я все дозволю, вони можуть надавати мені стусанів, і я навіть не крикну: "Стережись!" Та, хай йому біс, я лихий, як чорт, до тих, хто мене дратує або хто мені не до вподоби. І скажу вам, для мене вбити людину - однаково що плюнути. Але вбиваю я тільки тоді, коли нема іншої ради, і намагаюсь облагоджувати все чистенько. Я майстер свого діла.

І от якось я прочитав мемуари Бенвенуто Челліні, та ще й італійською мовою! Ото був справжній молодець. Саме він і навчив мене наслідувати провидіння, яке вбиває нас скрізь і всюди, але, крім цього, він навчив мене любити красу в усьому, де тільки вона є. Хіба це не захоплююча гра – битися одному проти всіх і перемагати? Я багато міркував про безладдя сучасного соціального ладу. Дуель, голубе, – це дитяча забавка, безглуздя. Коли один із двох мусить загинути, треба бути йолопом, щоб здатися на волю випадку. А що таке дуель? Орел чи решка – ось що. Я влучаю у винового туза п'ятьма кулями підряд, одна на одну, та ще й з тридцяти п'яти кроків! Маючи такий талант, здається, можна бути певним, що вб'єш супротивника. А от я стріляв у одну людину з двадцяти кроків і схибив. Той дивак ніколи в житті не тримав у руках пістолета. Дивіться, – сказав студентові цей незвичайний чоловік, розстібаючи жилет і показуючи свої волохаті, як ведмежа спина, груди, вкриті якоюсь гидкою рудою шерстю, що викликала жах і огиду. – Помацайте, отой молокосос таки підсмалив мені хутро, – промовив він, вкладаючи палець Растіньяка в заглибину на своїх грудях, і додав: – Але тоді я був дитваком, мені було, як тепер вам, двадцять один рік. Я ще вірив у дещо, у жіноче кохання, в цілу купу всяких дурниць, яких ви ще накоїте. Могло статися, що ми з вами билися б, правда ж? Можливо, ви мене вбили б. Припустімо, я лежу в могилі; а куди подітися вам? Довелося б тікати в Швейцарію, жити на татусеві гроші, а їх немає. Тепер я вам намалюю ваше становище, але зроблю це з висоти своєї переваги, бо добре вивчив життя на цьому світі і впевнився, що є тільки два виходи: тупа покора чи бунт. Я особисто не корюся нічому, – зрозуміло? А чи знаєте ви, зважаючи на ваш теперішній розмах бажань, що потрібно вам? Мільйон, та ще й негайно. Без цього ми з нашою голівкою можемо потрапити в сіті Сен-Клу, щоб пересвідчитись, чи є Господь Бог. Так ось, цей мільйон я вам дам. – Вотрен замовк і поглянув на Ежена. – Ага! Тепер ви вже лагідніше дивитеся на милого дядечка Вотрена. Почувши слово "мільйон", ви стали схожі на дівчину, якій сказали: "Сьогодні ввечері", і вона чепуриться, облизуючись, мов кішечка після молочка. Чудово. Отже, вперед? Пліч-о-пліч. Ось ваш рахунок, юначе. Там, у провінції, у нас є татусь, матуся, старенька тітка, дві сестри (вісімнадцяти й сімнадцяти років), двоє малих братів (п'ятнадцяти і десяти років) – он яка команда. Тітка виховує ваших сестер. Кюре дає уроки латини братам. Сім'я частіше перебивається на варених каштанах, ніж на білому хлібі, татусь береже свої штани, у матусі щонайбільше одна сукеночка на зиму і одна на літо, сестри ходять абияк. Я все знаю – бував на півдні. Мабуть, саме таке становище і у вас; якщо вам надсилають тисячу двісті франків на рік, то земелька ваша дає не більше трьох тисяч. Але в нас є куховарка і служник, – треба ж хоч про людське око зберігати пристойність, бо тато все-таки барон. Що ж до нас особисто, то ми честолюбні. Босеани – нам рідня, а ми ходимо пішки; жадаємо багатства, а не маємо жодного су; їмо вариво матусі Воке, а полюбаємо розкішні обіди в Сен-Жерменському передмісті; спимо на убогому ліжку, а мріємо про палац! Я не засуджую ваших бажань. Честолюбство властиве не всім, серденько. Спитайте в жінок, які чоловіки їм більше подобаються, – честолюбні. У честолюбців більше сили, в них кров багатша на залізо,

серце гарячіше, ніж в інших чоловіків. А жінка в розквіті свого життя відчуває себе такою гарною і щасливою, що віддає перевагу чоловікові, обдарованому великою силою, хоча б ця сила загрожувала розчавити її. Я перелічив усі ваші бажання, щоб поставити вам одне запитання: у вас вовчий апетит, гострі зубки; як нам роздобути собі добрий кусень? Насамперед треба проковтнути Кодекс законів – заняття нецікаве, і нічого воно не навчає. Проте це потрібно. Хай так. Припустімо, ми стаємо членом суду, а потім головою суду присяжних, і тоді ми випаляємо З.К.[10] на плечі бідолах, які кращі за нас, і тим доводимо багатіям, що вони можуть спати спокійно. Це не весело, та й неабияка морока. Спочатку – два роки тинятися в Парижі, дивитися на солоденьке, до якого ми такі ласі, не сміючи його торкнутись. Весь час бажати й не задовольняти своїх бажань – річ дуже обтяжлива. Якби ви були німечні й мали темперамент моллюска, то вам можна було б нічого не боятись; але кров у вас лев'яча, гаряча й апетит такий, що примусить робити двадцять дурниць на день. Отже, ви зазнаєте муки, найтяжчої з усіх, якими тільки всеблагий господь наповнив пекло. Припустімо, що ви будете розважливі, питимете молоко й писатимете елегії. Тоді, які б великодушні ви не були, вам після поневірянь і злиднів, від яких і собака сказиться, доведеться починати з помічника прокурора десь у провінційній глушині, де уряд кине вам тисячу франків на рік, а це все одно що пісний суп м'ясниковому псові. Гавкай на злодіїв, обороняй багатих, посилає на гільйотину відважних людей. Красенько дякую. Якщо у вас немає протекції, то так і згниєте у вашому провінційному трибуналі. В тридцять років ви будете суддею й одержуватимете тисячу двісті франків на рік, якщо до того часу не викинете суддівської мантиї на смітник. Роки у сорок одружитесь з якою-небудь дочкою мірошника, взявши за нею тисяч шість ліврів ренти. І слава богу! Маючи покровителів, ви в тридцять років станете провінційним прокурором, діставатимете тисячу екю платні і одружитесь із дочкою мера. Якщо ж ви вчините яку-небудь дрібну політичну підлоту, наприклад, прочитаете на виборчому бюлетені Віллель замість Манюель – адже ці прізвища римуються, і совість може бути спокійна, – тоді ви в сорок років вискочите в генерал-прокурори і зможете стати депутатом. При цьому зятимте собі, любий хлопчику, що в нас на сумлінні вже чимало гріхів, що ми двадцять років терпіли прикрощі й нестатки, а наші сестри постаріли в дівках. Крім того, маю честь звернути вашу увагу на те, що у Франції тільки двадцять генерал-прокурорів, а претендентів на цю посаду двадцять тисяч; серед них є й такі молодчаги, що ладні продати жінку й дітей, аби піднятися хоч на одну зарубку. Якщо таке ремесло вам не до вподоби, пошукаємо чогось іншого. Чи не хоче барон де Растіньяк стати адвокатом? О, чудово! Треба скніти десять років, витратити по тисячі франків на місяць, мати бібліотеку, приймальню, бувати в світі, молоти язиком, прикладатися до мантиї повіреного, щоб одержувати від нього справи, плазувати в суді. Я б не заперечував, якби ця професія вас до чогось довела. Але знайдіть мені в Парижі хоч півдесятка адвокатів віком п'ятдесят років, які заробляли б більше ніж п'ятдесят тисяч франків на рік. Ет, краще вже стати піратом, ніж приректи себе на таку мізерію. До того ж де взяти на це грошей? Невеселе діло. У вас є ще одна можливість – посаг за

жінкою. Хочете одружитися? Для вас це однаково, що почепити собі камінь на шию; та й якщо ви одружитесь заради грошей, де ж тут почуття честі, шляхетне походження? Краще сьогодні ж підняти бунт проти умовностей людської моралі. Одружитися з розрахунку – означає звиватися змією перед жінкою, лизати ноги її матері, чинити такі підлоти, що й свині гидко. Тьху! І хоч би ви принаймні знайшли в цьому щастя. Але в такому шлюбі ви станете жолобом для спуску нечистот. Краще вже воювати з чоловіками, ніж боротися з власною дружиною. Ви, юначе, на роздоріжжі життя – вибирайте шлях. А втім, його вже обрано; ви побували в кухні де Босеан і відчували, що таке розкіш. Ви відвідали й пані де Ресто, дочку батечка Горіо, і побачили, що таке парижанка. В той день, коли ви повернулись від неї, на вашому лобі написано було одне слово, і я легко його прочитав: пробитися! Пробитися за всяку ціну! Браво, сказав я, цей молодець мені до душі. Вам були потрібні гроші. Де їх узяти? Ви пустили кров вашим сестрам. Усі брати, більше чи менше, обдирають своїх сестер. Хтозна, як вам пощастило вирвати ці півтори тисячі франків з такої глушини, де каштанів більше, ніж золотих монет, але ці гроші розлетяться, мов порошок на вітрі. Що робити тоді? Може, ви збираєтеся працювати? Але праця, як ви її уявляєте, дає на старість людям, подібним до Пуаре, хіба що куточок у пансіоні матусі Воке. П'ятдесят тисяч юнаків, що перебувають у вашому становищі, прагнуть якнайшвидше розбагатіти. Ви тільки один із багатьох. Зважте, які зусилля вам доведеться робити, який запеклий бій витримати. Ви пожиратимете один одного, наче павуки в банці, бо ж немає п'ятдесяти тисяч прибуткових посад. Чи знаєте ви, як тут прокладають собі дорогу? Блиск генія або підлою спритністю. Треба врізатись у цю людську масу, як гарматне ядро, або закрастися, як чума. Чесністю не доб'єтесь нічого. Перед могутністю генія всі схиляються: його ненавидять і намагаються очорнити, бо він усе бере не ділячись, але йому скоряються, коли він стоїть твердо; одне слово, перед ним схиляються, якщо не вдалося затоптати його в багно. Підлота – скрізь, талант – рідкість. Отож підлота стала знаряддям незліченної кількості нездар, і ви скрізь відчуватимете її вістря. Ви побачите жінок, які витрачають десять тисяч франків на туалети, хоч їхні чоловіки одержують усього шість тисяч франків. Ви побачите урядовців з платнею тисяча двісті франків на рік, які купують маетки. Ви зустрінете жінок, що продають себе задля прогулянки в кареті із сином пера Франції, бо в ній можна їхати середньою алеєю в Лоншані. Ви вже бачили, як цей дурень, батечко Горіо, змушений був оплатити вексель своєї дочки, хоч її чоловік має п'ятдесят тисяч ліврів річного прибутку. Закладаюся, що ви не ступите й двох кроків у Парижі, не наразившись на диявольські махінації. Ставлю свою голову проти оцього корінця салати, що ви гірко розчаруетесь у першій жінці, яка вам сподобається, хоч би вона була молода, гарна й багата. Всі вони порушують закони, воюють з чоловіками з усякого приводу. Я б ніколи не скінчив, якби схотів розповісти про всі ті махінації, до яких удаються заради вбрання, коханців, дітей, заради домашніх потреб або з гонору, але рідко з добрих намірів. Ось чому людина чесна – усім ворог. А як ви гадаєте, що таке чесна людина? В Парижі чесна людина – це той, хто діє мовчки і ні з ким не хоче ділитися. Я не кажу про тих бідолашних ілотів, які роблять чорну

роботу, ніколи не отримуючи за неї винагороди, я називаю їх небораками Господа Бога. Безумовно, тут панує чеснота в повному розквіті своєї дурості, але тут панують і злидні. Уявляю собі, як скривилися б оці праведники, коли б Господь Бог їм устругнув штуку й відмінив Страшний Суд. Отже, якщо ви хочете швидко забагатіти, треба вже бути багатим або ж удавати такого. Щоб забагатіти, треба ставити у грі великі куші, а будеш скупитися – пиши пропало. Якщо серед представників сотні професій, вам доступних, знайдеться чоловік десять, котрі швидко добиваються успіху, їх називають злодіями. Робіть висновок самі. Ось вам життя таке, як воно є. Не краще, ніж кухня – так само смердить, а коли хочеш щось зладити, брудні руки, тільки по тому вмій добре змити з них бруд: оце вам і вся мораль нашої доби. Якщо я так дивлюся на світ, то маю на це право – я його знаю. Ви думаєте, я його засуджую? Анітрохи. Він завжди був такий. Моралісти ніколи не змінять його. Людина недосконала. Вона буває то більш, то менш лицемірною, а дурням здається, що одна людина моральна, а інша – ні.

Я не звинувачую багатих для звеличення бідних: людина однакова і нагорі, й унизу, і посередині. На кожен мільйон у людському стаді трапляється десяток молодців, котрі ставлять себе над усім, навіть над законами. Я з їх числа. Якщо й ви така людина, сміливо йдіть просто до мети й тримайте голову високо. Але вам доведеться боротися проти заздрості, наклепів, посередності, йти проти всього світу. Наполеон зіткнувся з військовим міністром на ім'я Обрі, який мало не запроторив його в колонії. Перевірте самі себе. Щодня, прокидаючись уранці, спостерігайте, чи стало у вас сили волі більше, ніж було напередодні. Беручи все це до уваги, я запропоную вам таке діло, від якого навряд чи хто відмовився б. Слухайте уважно. У мене, бачте, є один задум. Я збираюся пожити патріархальним життям у великому, тисяч на сто арпанів маєтку, деś на півдні Сполучених Штатів. Хочу стати плантатором, мати рабів і нажити кілька мільйончиків на торгівлі биками, тютюном та лісом; хочу стати великим паном, робити що заманеться, вести таке життя, якого й не уявляють собі людці, що туляться тут по кам'яних норах. Я великий поет. Але віршів не пишу: моя поезія в діях і почуттях. У мене є п'ятдесят тисяч франків, на які й сорок негрів ледве чи купиш. А для мого майбутнього патріархального життя потрібно двісті негрів, і на це мені треба буде двісті тисяч франків. Негри, бачте, це дорослі діти, з якими ви можете робити що завгодно, і ніякий допитливий прокурор не притягне вас до відповідальності. З таким чорним капіталом я через десять років матиму три або чотири мільйони. А коли розбагатію, мене ніхто не питатиме: "Хто ти такий?" Я буду паном Чотири Мільйони, громадянином Сполучених Штатів. Мені буде п'ятдесят років, я ще не струхлявію і потішуся досхочу. Коротко кажучи, якщо я здобуду вам мільйон посагу, чи дасте ви мені двісті тисяч франків? Двадцять процентів за комісію – невже це багато, га? Ви закохаєте в себе свою наречену; після шлюбу вдаватимете, ніби вас щось непокоїть, мучать докори сумління, і протягом тижня будете сумні. Потім, якось уночі, трохи поманіжившись, ви признаєтесь жінці між двома поцілунками, що у вас двісті тисяч боргу, називаючи її при цьому "моя радість". Цей водевіль розігрують щодня найшляхетніші юнаки. Жінка без вагання віддасть свій гаманець тому, кому вона

віддала серце. Може, ви думаєте, що втратите на цьому? Ні, ви знайдете спосіб заробити знову ваші двісті тисяч франків, облагодивши якусь обгородку. З такими грішми і з вашою головою ви добудете капітал, який тільки схочете. Ergo[11] за півроку ви влаштуєте своє щастя, щастя вашої милої жіночки і щастя вашого дядечка Вотрена, не кажучи вже про вашу сім'ю, що взимку хукає на пальці, бо не має палива. Хай вас не дивує ні моя пропозиція, ні мої умови. З шістдесяти блискучих шлюбів у Парижі сорок сім супроводять подібні угоди. Нотаріальна палата примусила пана...

- Що я повинен зробити? - жадібно спитав Растіньяк, перебиваючи Вотрена.

- Майже нічого, - відповів цей чоловік, у якого мимоволі вихопився радісний жест, наче в рибалки, котрий помітив, що риба клюнула. - Слухайте мене уважно! Серце бідної і знедоленої дівчини - це губка, ладна вбирати в себе кохання й така суха, що враз набухає, тільки-но на неї впаде крапля ніжності. Позалицятися до молодій дівчини, коли вона бідна, в розпачі, самотня і не підозрює про багатство, що на неї чекає! Та хіба, хай йому чорт, це не однаково, що мати всі козири в руках, знати виграшні номери лотереї або грати на курсі ренти, коли тобі заздалегідь усе відомо. Ви одразу збудуєте на міцних підвалинах незламний шлюб. Коли цій дівчині дістануться мільйони, вона кине їх вам до ніг, наче камінці. "Бери, коханий, бери, Адольфе, Альфреде чи Ежене", - скаже вона, якщо Адольф, Альфред чи Ежен будуть такі розумні, що пожертвують собою заради неї. Жертвувати собою - це значить продати щось із старого одягу, щоб піти з дівчиною у "Синій циферблат" поласувати шампінйонами з грінками, а звідти ввечері до театру Амбію-Комік; можна заставити годинника й подарувати їй шаль. Я вже не кажу, звичайно, про різні любовні записочки та інші штучки, що їх полюбляють жінки: наприклад, будучи в розлуці з милою, побризкати лист водою, наче зросивши його сльозами. Та ви, гадаю, чудово обізнані з цією мовою сердець. Бачте, Париж схожий на ліс у Північній Америці, де бродять два десятки племен дикунів - іллінойців, гуронів, - полюючи в громадських угіддях. Ви, наприклад, мисливець, що полює на мільйони. Щоб їх спіймати, ви ставите пастки, тенета, принаджуєте звіра свистом. А взагалі люди полюють хто на що. Одні - на посаг, інші - на чуже банкрутство; той ловить душі, інший продає своїх спільників, зв'язавши їм руки й ноги. Того, хто повертається з добре набитим ягдташем, вітають, шанують, приймають у вибраному товаристві. Треба віддати належне цій гостинній місцевості: ви маєте діло з найтерплячішим у світі містом. Горді аристократи інших європейських столиць не приймають до свого середовища мільйонера-злочинця, а Париж розкриває йому обійми, бігає на його бали, їсть його обіди й цокається з його підлотою.

- А де ж знайти таку дівчину? - спитав Ежен.

- Вона поряд з вами, вона - ваша!

- Мадмуазель Вікторина?

- Авжеж.

- Як же це?

- Вона вже кохає вас, ця майбутня маленька баронесочка де Растіньяк.

- Таж у неї нічого нема, - заперечив здивований Ежен.

- Хе! Ось слухайте, - сказав Вотрен, - ще два слова, і все буде ясно. Тайфер-батько - старий негідник; ходять чутки, що він убив одного свого друга за часів революції. Цей чолов'яга з крутого тіста, він один із тих, що мають незалежні погляди. Він - банкір, головний пайовик банку "Фредерік Тайфер і К°". Весь свій капітал він хоче лишити єдиному синові, позбавивши Вікторину її частки спадщини. Така несправедливість мені не до душі. Я, мов Дон Кіхот, люблю захищати кволого від сильного. Якби Господь Бог відібрав сина у Тайфера, банкір знову прийняв би дочку; йому потрібен якийсь спадкоємець - така вже дурна людська природа, а народити ще дітей він уже не може, я знаю. Вікторина ніжна й мила, вона швиденько прибере до рук свого татуса, і він у неї дзигою закрутиться під батіжком батьківської любові. Розчулена вашим коханням, вона не забуде вас і вийде за вас заміж. Щодо мене, то я беру на себе роль провидіння і виконаю Божу волю. В мене є друг, який багато чим мені завдячує, полковник Луарської армії, тільки-но прийнятий у королівську гвардію. Він слухається моїх порад і став ультрароялістом. Це чоловік не з тих дурнів, що стійко тримаються своїх поглядів. Мені залишилося дати вам одну пораду, ангеле мій: не зважайте ні на свої переконання, ні на свої слова. Продавайте їх, якщо на них буде попит. Той, хто вихваляється непохитністю своїх поглядів, завжди йде по прямій лінії, інакше кажучи - то дурень, що вірить у свою непогрішність. Принципів нема, є тільки події. Нема законів, є тільки обставини; людина високого лету сама пристосовується до обставин і подій, щоб керувати ними. Якби існували непорушні принципи та закони, народи не міняли б їх, як ми міняємо сорочку. Якась одна людина не повинна бути розумнішою за цілий народ. Людину, котра має незначні заслуги перед Францією, тепер шанують тільки тому, що вона до всього береться з великим запалом, хоч насправді годиться хіба на те, щоб стояти в Музеї промисловості з написом "Лафайет". А тим часом кожен кидає камінь у князя, який зневажає людство і плює йому в обличчя стільки клятв, скільки воно вимагає від нього, проте не дає поділити Францію на Віденському конгресі. Він заслуговує лаврів - його топчуть у багно. О! Я знаю, як робляться ці справи, мені відомі таємниці багатьох людей. Ну, годі. Я тільки тоді матиму непохитні переконання, коли зустріну трьох людей, які будуть у згоді щодо застосування якогось принципу, а чекати цього мені доведеться довгенько. В жодному суді не можна знайти трьох суддів, що мали б одну думку про якийсь параграф закону. Але повертаюсь до свого приятеля. Досить мені попросити, і він ладен ще раз розіп'яти Христа. Досить одного слова дядечка Вотрена, і він затіє сварку з тим негідником, що не дає своїй бідній сестрі навіть ста су, і... - Вотрен підвівся, став у позицію й зробив випад фехтувальника, - і на той світ, - додав він.

- Який жах! - вигукнув Ежен. - Ви, звичайно, жартуєте, пане Вотрен?

- Та-та-та, спокійно! - сказав той. - Не прикидайтесь немовлям... А втім, якщо вам хочеться, гнівайтесь, обурюйтесь! Кажіть, що я падлюка, негідник, розбійник, бандит, тільки не називайте мене ні шахраєм, ні шпигуном! Ну, кажіть же, випалюйте свій заряд! Прощаю вам: це так природно у вашому віці. І я був такий. Але подумайте. Ви колись вчините щось гірше. Почнете упадати за гарненькою жінкою й братимете в неї

гроші. Ви вже думаєте про це! Бо як вам іще пробитися, коли не шляхом свого вдаваного кохання? Чеснота, любий мій студенте, не ділиться: вона або є, або її нема. Нам кажуть, щоб ми каялись Богові у гріхах... Нічого собі система! Завдяки їй можна змити свої гріхи каяттям! Спокусити жінку, щоб піднятися на певний щабель у суспільстві, посіяти розбрат між членами сім'ї – одне слово, вчинити потай безліч усяких підлот заради насолоди або особистих інтересів! Що це, по-вашому, – подвиги в ім'я віри, надії і любові? Коли денді за одну ніч відбирає у дітей половину їхнього добра, його ув'язнюють на два місяці, а чому ж бідняка, що вкрав тисячофранковий банкнот "за обставин, які збільшують провину", засилають на каторгу? Ось ваші закони. Немає там жодного параграфа, який не ґрунтувався б на безглузді. Людина в чистих рукавичках, з вишуканими манерами вчинила злочин, не проливши крові, а вдавшись до обману; убивця відімкнув двері відмичкою – і те і те нічні злочини. Між тим, що я вам пропоную, і тим, що ви неодмінно вчините колись, різниця невелика, якщо не брати до уваги пролитої крові. Ви вірите у щось непорушне в цьому світі? Облиште! Зневажайте людей і шукайте пролазок у сітях закону. Таємниця великих багатств, походження яких невідоме, полягає в злочині, забутому через те, що його було чисто зроблено.

– Годі, пане, я не хочу більше слухати, ви змусите мене не вірити самому собі. В цю хвилину почуття – мій єдиний порадник.

– Як хочете, мій красеню. Я думав, що ви сильніший, – мовив Вотрен. – Більше нічого не скажу. Одне тільки слово. – Він пильно глянув на студента і додав: – Я вам довірив таємницю.

– Юнак, що відмовився від вашої пропозиції, зуміє її забути.

– Добре сказано, мене це тішить. Інші були б, можливо, не такі сумлінні. Пам'ятайте, однак, про те, що я хотів би для вас зробити. Даю вам два тижні – подумайте. Так чи ні – на ваш розсуд.

"Яка залізна логіка в цієї людини! – подумав Растіньяк, дивлячись, як спокійно Вотрен іде, тримаючи ціпка під пахвою. – Він одверто сказав мені те саме, про що пані де Босеан натякала всякими манівцями. Він роздирав мені серце сталевими пазурами. Навіщо я так прагну попасти до пані де Нусінген? Він розгадав мої наміри, тільки-но вони зародились у мене. Цей розбійник кількома словами розповів мені про чесноту більше, ніж я знав досі про неї від людей та з книжок. Якщо чеснота не терпить угод із сумлінням, значить, я обікрав сестер!" – сказав він, кидаючи торбинку на стіл.

Сівши, він поринув у тяжкі думи. "Не зрікатися чесноти – то найвище мучеництво. Воно то так! Всі вірять у чесноту, а хто чеснотливий? Воля – це кумир народів, але де на землі є вільний народ? Твоя юність іще чиста, як безхмарне небо, але ти хочеш стати великою людиною або багатієм, а хіба це не означає свідомо зважитись на те, щоб брехати, кланятись, плазувати, знов підводитись і знову підлещуватись й лукавити? Хіба це не означає – добровільно стати лакеєм у тих, хто сам брехав, кланявся, плазував? Перш ніж стати їх співучасником, треба їм служити. Ні, ні. Я працюватиму благородно, свято, працюватиму день і ніч. Хочу завдячувати всім, що

матиму, тільки власній праці. Це найдовший шлях до багатства, але щовечора я спокійно кластиму на подушку голову, не обтяжену гнітючими думками. Хіба не чудово, оглядаючись на своє життя, бачити його чистим, як лілея?! Я і життя – ми наче жених і наречена. Але ж Вотрен показав, що буває з людьми після десятирічного шлюбу. До біса! Голова мені йде обертом. Не думатиму ні про що, серце – найкращий наставник".

– Еженові роздуми перервав голос товстухи Сільвії: вона повідомила, що прийшов кравець. Юнак зустрів його, тримаючи в руках дві торбинки з золотом і нітрохи цим не збентежений. Помірявши свої вечірні фраки, Ежен надів новий денний костюм, що зовсім змінив його зовнішність. "Я не гірший за графа де Трая, – сказав він сам до себе, – Нарешті я схожий на дворянина".

– Пане де Растіньяк, – звернувся до нього батько Горіо, входячи в Еженову кімнату.
– Ви питали, чи я знаю, де буває пані де Нусінген.

– Еге ж!

– Так от, наступного понеділка вона буде на балу в маршала де Карільяно. Якщо ви зможете потрапити туди, то розкажете мені, як розважались мої дочки, як вони були одягнені, – одне слово, все.

– А як ви дізналися про це, любий батечку Горіо? – спитав Ежен, запросивши його сісти біля каміна.

– Її покоївка сказала мені. Я дізнаюся про все, що роблять мої дочки, від Терези й Констанції, – весело відповів Горіо.

Старий скидався на юного коханця, який тішиться вже тим, що придумав хитрий спосіб увійти в життя коханої, не викликаючи в неї навіть підозри.

– Ах, ви їх побачите! – сказав він, наївно виявляючи свої болісні заздрощі.

– Не знаю, – відповів Ежен. – Піду до пані де Босеан і попрошу її рекомендувати мене дружині маршала.

– Еженові дуже приємно було мріяти, як він з'явиться до віконтеси одягнений так, як тепер завжди одягатиметься. Те, що моралісти звуть "безоднями людського серця", насправді є не що інше, як спокусливі думки, мимовільні пориви власної вигоди. Всі ці блукання душі – тема для стількох просторікувань, – усі ці несподівані виверти ведуть до однієї мети: якнайбільше втіх! Побачивши себе в елегантному костюмі, в модних рукавичках і гарних чоботях, Растіньяк забув про свої добродішні наміри. Повернувшись спиною до правди, юність не наважується глянути на себе в дзеркало сумління, тоді як дозрілий вік дивився вже у нього, – ось і вся різниця між двома етапами людського життя.

Двоє сусідів, Ежен і батько Горіо, останнім часом заприятелювали. Їхня взаємна приязнь була наслідком тих самих психологічних причин, які викликали в студента зовсім протилежні почуття до Вотрена. Якщо сміливий філософ надумає визначити вплив наших почуттів на фізичний світ, то знайде чимало доказів їх матеріальної сили в стосунках між нами й тваринами. Який фізіолог зуміє розгадати вдачу людини так швидко, як то робить собака, що одразу відчуває, побачивши незнайому людину, друг

вона йому чи ні. Чіпкі атоми – загальновживаний вираз, що означає одне з тих лінгвістичних явищ, які живуть у мові, всупереч безглуздим намаганням деяких філософів відсіяти, як полову, всі старі слова. Ми відчуваємо, коли нас люблять. Почуття кладе відбиток на все, воно летить через простір. Листи – це сама душа, таке точне відлуння голосу, що витончені натури вважають їх за один із найцінніших скарбів кохання. Несвідоме почуття батька Горіо можна порівняти з найвищою собачою чутливістю, отож він відчув прихильність, тепле ставлення до нього студента. Однак симпатія, що виникла між ними, ще не викликала їх на відвертість. Висловлюючи бажання познайомитися з пані де Нусінген, Ежен не сподівався увійти в її дім з допомогою старого, але він гадав, що той може проговоритися їй і цим зробить йому послугу. Батько Горіо говорив з ним про своїх дочок тільки в межах того, що Ежен дозволив собі висловити про них у присутності пансіонерів, повернувшись від пані де Ресто. Другого дня Горіо сказав йому:

– Любий пане де Растіньяк, як ви могли подумати, ніби пані де Ресто розгнівалася на вас за те, що ви назвали моє ім'я? Обидві дочки дуже люблять мене. Я щасливий батько. Щоправда, зяті мої ставляться до мене кепсько. Я не схотів завдавати прикрощів моїм дочкам розбратом між мною та їхніми чоловіками і тому визнав за краще відвідувати дівчаток потайки. Ця таємничість дає мені багато радості, невідомої іншим батькам, які можуть бачити своїх дочок коли їм заманеться. Я цього не можу, розумієте? Тому в ясну погоду я йду на Єлісейські Поля, дізнавшись заздалегідь через покоївок, коли мої дочки виїжджатимуть на прогулянку. І я чекаю їх на тому місці, де вони мають проїхати, а коли їхні карети порівнюються зі мною, моє серце шалено калатає; я милуюся на них і їхні убрання, а вони, проїжджаючи, ледь усміхаються мені, і ця усмішка осяває для мене всю природу, наче промінь ясного-ясного сонця. Я чекаю: вони ж повертатимуться. І я знову їх бачу. Повітря їх освіжило, вони порожевіли. Чую, як навколо кажуть: "Яка красуня!" Серце моє мліє від щастя. Хіба це не моя кров? Я люблю тих коней, які їх возять, я хотів би бути маленьким собачкою, якого вони тримають на колінах. Я живу їхніми радощами. Кожен любить, як уміє. Моя любов нікому не шкодить. Яке кому діло до мене? Я по-своєму щасливий. Хіба ж це злочин – піти подивитися на дочок увечері, коли вони виходять із дому, щоб їхати на бал? Як сумно буває, коли я спізнюся і мені кажуть: "Пані поїхали". Якось я чекав до третьої години ранку, щоб подивитися на Назі, бо я два дні її не бачив. Я трохи не вмер від радості. Прошу вас, коли мова заходить про мене, завжди тільки хваліть моїх дочок. Вони були б раді засипати мене подарунками, але я не хочу цього і кажу їм: "Бережіть гроші для себе! Навіщо вони мені? Мені нічого не треба!" Та й справді, що я таке? Нікчемний труп, бо душа моя перебуває там, де мої діти. Якщо вам пощастить побачити пані де Нусінген, скажете мені, яка з них двох вам більше подобається, – додав, хвилинку помовчавши, старий, коли Ежен уже зібрався йти: студент хотів погуляти в Тюільрі до тієї години, коли можна буде з'явитись до пані де Босеан.

– Ця прогулянка мала для студента фатальні наслідки. Він був такий гарний, молодий, елегантний, що на нього звернули увагу кілька жінок. Помітивши, що на

нього захоплено поглядають, він ураз забув про своїх обібраних сестер і тітку, а разом з ними і про свою добродішну бридливість. Він побачив, як над його головою майнув той демон, якого легко можна вважати за ангела, – цей сатана з барвистими крилами, що сипле рубіни, влучає своїми золотими стрілами в палаци, одягає в пурпур жінок і з безглуздою пишнотою прикрашає трони, що колись були такі скромні. Він уже чув голос цього бога гучного марнолюбства, брязкальця якого здаються нам символом могутності. Вотренові слова, хоч які цинічні, запали юнакові в душу, як у пам'яті дівчини залишається гидкий образ старої звідниці, що колись сказала їй: "Золота і кохання скільки завгодно!"

Безжурно поблукавши, Ежен о п'ятій годині з'явився до пані де Босеан, і там йому довелося зазнати одного з тих жахливих ударів, проти яких юне серце беззбройне. Віконтеса досі ставилася до нього з тією лагідною люб'язністю, з тією чарівною ввічливістю, що їх прищеплює аристократичне виховання, але довершує тільки щирість. А тепер, коли він увійшов, пані де Босеан сухо кивнула йому і кинула:

– Пане де Растіньяк, я не можу прийняти вас, принаймні зараз. Я дуже зайнята...

– Для спостережливої людини, – а Растіньяк уже навчився спостерігати, – ці слова, жест, погляд, інтонація були цілою повістю про характер і звички певної касты. Він побачив під оксамитовою рукавичкою залізну руку, під вишуканою чемністю – себелюбство, під лаком – дерево. Він, зрештою, збагнув, що означають слова: "Ми, король", які починаються під балдахіном трону, а кінчаються під нашоломником дрібного дворянина. Ежен занадто легковажно повірив у шляхетність жінки, поклавшись на її слова. Як і всі знедолені, він від щирого серця підписав ту чудову угоду, яка нібито має зв'язати добродішця з тим, кого він обдаровує своєю ласкою, і стверджує в першому ж своєму параграфі цілковиту рівність між людьми великої душі. Коли добродішність з'єднує воедино дві істоти, вона породжує небесне почуття, таке ж рідкісне й неоціненне, як і справжнє кохання. І те, й те – вияв щедрості високих душ.

Щоб потрапити на бал до герцогині де Карільяно, Растіньяк проковтнув цю образу.

– Пані, – сказав він тремтячим голосом, – якби не вельми важлива річ, я б не прийшов вам надокучати; будьте милостиві, дозвольте мені поговорити з вами пізніше, я почекаю.

– Гаразд, приходьте обідати, – сказала вона, трохи зніяковівши від різкості своїх слів, бо ця жінка й справді була така сама добра, як і шляхетна.

Ежен був зворушений цією раптовою зміною, та все ж, виходячи, подумав: "Плазуй, терпи все! Якщо найкраща з жінок здатна в одну мить знищити всі обіцянки дружби й відкинути тебе, мов стоптаного шкарбана, то чого ж сподіватися від інших! Виходить, кожен має дбати тільки за себе? А втім, її дім – не крамничка, і я не маю права нічого вимагати від неї. Треба, як каже Вотрен, стати гарматним ядром".

Але гіркі думки студента незабаром розвіялися від передчуття приємності, що її обіцяв йому обід у віконтеси. Таким чином, немов з волі фатуму, найдрібніші події його життя штовхали Ежена на той шлях, де, як казав жахливий сфінкс із "Дому Воке", йому доведеться, мов на полі бою, убивати, щоб не бути вбитим, дурити, щоб не обдурили

його; де на самому початку доведеться залишити своє сумління, серце, надіти машкару, безжально грати долею людей і, як у Спарті, непомітно для стороннього ока готувати свою перемогу, щоб заслужити лавровий вінок.

Коли Ежен повернувся до віконтеси, вона знову була ласкава й добра з ним, як завжди. Вони вдвох пішли в їдальню, де віконт де Босеан уже чекав на свою дружину. Стіл було сервіровано з пишнотою, що за часів Реставрації, як відомо, досягла найвищої міри. Для віконта де Босеана, як і для більшості пересичених людей, уже не існувало інших утіх, крім смачної їжі. Він належав до гурманської школи Людовіка XVIII і герцога д'Ескара. Отже, стіл його являв подвійну розкіш – для смаку і для ока. Вражений Растіньяк ніколи не бачив такого видовища, бо він уперше обідав у домі, де високе становище в суспільстві було спадкове. На той час вийшли з моди вечери, якими звичайно закінчувались бали в епоху Імперії, коли військовим треба було набиратися сил, готуючись до боїв із зовнішнім і внутрішнім ворогом. Ежен бував досі тільки на балах. Самовпевненості, якою Растіньяк пізніше славився, він почав набувати вже тепер, і саме вона не дала йому розгубитися. Коли людина з палкою уявою бачить на столі різьблений срібний посуд і безліч особливих тонкощів у розкішній сервіровці, коли вона вперше милується нечутними рухами лакеїв, їй, певна річ, дуже важко перед цим сповненим постійного блиску життям віддавати перевагу нестаткам, хоч би на них вона й збиралася приректи себе ще вранці. На хвилину Ежен думкою полинув у пансіон Воке і відчув такий жах, що поклявся собі в січні вибратися звідти й оселитися в пристойному будинку, а водночас і позбутися Вотрена, чию важку руку він почував на своєму плечі. Якби уявити усі численні форми, яких набуває в Парижі видима чи потайна розпуста, розважлива людина не може не спитати себе: через яке непорозуміння держава відкриває в Парижі школи і збирає в них молодь, яким чином тут іще шанують честь гарних жінок, яким чином золото, виставлене в дерев'яних чашах у крамницях міняйлів, не зникає, мов за помахом чарівної палички? Але коли подумаєш, як мало злочинів, навіть провин, вчиняє молодь, то мимоволі переймаєшся великою повагою до тих терплячих Танталів, що борються самі з собою і майже завжди виходять з боротьби переможцями! Якби добре змалювати боротьбу цього бідного студента супроти Парижа, вийшов би чи не найдраматичніший епізод в історії нашої сучасної цивілізації.

Пані де Босеан даремно своїми поглядами запрошувала Ежена висловитись, він не хотів нічого говорити в присутності віконта.

– Ви поїдете зі мною сьогодні до Італійців? – спитала віконтеса в чоловіка.

– Ви, звичайно, не маєте сумнівів, що я охоче виконав би ваше бажання, – відповів він з іронічною гречністю, яка ввела в оману студента, – проте я повинен де з ким зустрітися в театрі Вар'єте.

"Зі своєю коханкою", – подумала пані де Босеан.

– А хіба д'Ажуда не буде у вас сьогодні ввечері? – спитав віконт.

– Ні, – відповіла вона з досадою.

– Ну, якщо вам неодмінно потрібен супутник, запросіть пана де Растіньяка.

Віконтеса, усміхаючись, глянула на Ежена.

- Це вам дуже пошкодить, - зауважила вона.

"Француз любить небезпеку, бо здобуває у ній славу", як казав Шатобріан, - відповів Растіньяк, схиливши голову.

Через кілька хвилин він мчав з пані де Босеан у двомісній кареті до модного театру; коли, увійшовши в центральну ложу, він побачив, що всі лорнети спрямовані не тільки на віконтесу, її елегантний туалет, але й на нього, все видалося Растіньякові якоюсь чарівною феєрією. Одне зачарування змінялося іншим.

- Ви хотіли щось мені сказати, - нагадала йому пані де Босеан. - Подивіться, он пані де Нусінген, у третій ложі від нас. Її сестра і пан де Трай сидять з другого боку.

Кажучи це, віконтеса глянула на ложу, де мала сидіти мадмуазель де Рошфід, і обличчя її заясніло: пана д'Ажуда там не було.

- Вона чарівна, - сказав Ежен, подивившись на пані де Нусінген.

- У неї білі виї.

- Так, але який гарний тонкий стан.

- Зате великі руки.

- Гарні очі.

- Надто довгасте обличчя.

- Видовжені форми - ознака породи.

- Коли це так - її щастя. Гляньте, як вона піднімає і опускає свого лорнета. Породи Горіо позначається в кожному її русі, - сказала віконтеса на превеликий подив Ежена.

Справді, пані де Босеан оглядала зал крізь лорнет і, здавалося, не звертала ані найменшої уваги на пані де Нусінген, а проте стежила за кожним її рухом. Публіка зібралася вишукана. Дельфіні де Нусінген дуже лестило, що елегантний, вродливий кузен пані де Босеан приділяє їй особливу увагу, не зводячи з неї погляду...

- Це непристойно - отак не спускати з неї очей, пане де Растіньяк. Ви нічого не доб'єтесь, нав'язуючись людям.

- Люба кузино, - сказав Ежен, - ви вже зробили для мене багато; коли хочете довершити своє добре діло, то прошу вас, зробіть мені одну послугу, яка вас не обтяжить, а мене ошчасливить. Я закохався.

- Уже?

- Так.

- В оцю жінку?

- А хіба ж хтось інший поставився б прихильно до моїх домагань? - спитав він, кинувши на кузину пильний погляд і, помовчавши, вів далі: - Герцогиня де Карільяно - приятелька герцогині Беррійської, і ви, певне, бачитеся з нею; будьте ласкаві, відрекомендуйте мене їй і візьміть із собою на бал, який вона дає в понеділок. Я там зустрінуся з пані де Нусінген і дам перший бій.

- Охоче, - сказала віконтеса. - Якщо вона вам уже припала до вподоби, то ваші сердечні справи чудові. Бачите, он де Марсе, в ложі княгині Галатіон. Пані де Нусінген страждає, її мучать ревності. Це дуже слушна хвилина, щоб полонити серце жінки,

особливо дружини банкіра. Всі ці дами з Шоссе д'Антен дуже мстиві.

- Що ж зробили б ви в такому випадку?

- Я? Страждала б мовчки.

В цю хвилину в ложу пані де Босеан увійшов маркіз д'Ажуда.

- Я кинув свої справи, щоб знову побачити вас. Мій вчинок - не жертва, отож я й кажу вам про це.

- Обличчя віконтеси засяяло радістю, і Ежен зрозумів різницю між виразом справжнього кохання і кривлянням паризького кокетства. Милуючись своєю кузиною, він замовк, і, зітхнувши, поступився місцем панові д'Ажуда. "Яке благородне, високе створіння - жінка, що так кохає! - подумав він. - І цей чоловік хоче зрадити її задля якоїсь ляльки! Як можна її зрадити?" Серце його сповнилося дитячою люттю. Йому хотілось упасти до ніг пані де Босеан, хотілось мати демонічну владу, щоб понести її в своєму серці, як орел несе з долини в своє гніздо маленьку білу кізочку-сисунця. Він почував себе приниженим, бо в цьому великому музеї краси не було його картини - жінки, що кохала б його. "Коханка і панівне становище - ось ознака могутності", - подумав Ежен. І він подивився на пані де Нусінген, як скривджена людина дивиться на кривдника. Віконтеса обернулась до нього і швидким поглядом висловила йому безмірну вдячність за його скромність. Перша дія закінчилась.

- Ви досить добре знайомі з пані де Нусінген, щоб представити їй пана де Растіньяка? - спитала віконтеса маркіза д'Ажуда.

- О, вона буде дуже рада познайомитися з паном де Растіньяком, - відповів маркіз.

Красень португалець підвівся, узяв під руку студента, і той за одну мить опинився перед пані де Нусінген.

- Баронесо, - сказав маркіз, - маю честь представити вам шевальє Ежена де Растіньяка, кузена віконтеси де Босеан. Ви так причарували пана де Растіньяка, що мені схотілося довершити його щастя, наблизивши його до його кумира.

Ці слова було сказано жартівливим тоном, щоб згладити їх грубуватий зміст, який у гарній формі завжди подобається жінкам. Пані де Нусінген усміхнулась і запросила Ежена сісти в крісло свого чоловіка, що тільки-но вийшов.

- Не наважусь пропонувати вам лишитися тут зі мною, пане, - сказала вона. - Той, хто має щастя бути в товаристві пані де Босеан, не покине її.

- Але мені здається, пані, - тихо відповів Ежен, - що моїй кузині буде приємніше, коли я зостануся тут. Перед приходом пана маркіза ми розмовляли про вас і про вашу шляхетність, - додав він голосно.

Пан д'Ажуда вклонився і вийшов.

- То ви справді лишаєтесь зі мною? - спитала баронеса. - Тоді ми з вами ближче познайомимось; пані де Ресто вже збудила в мені палкі бажання вас побачити.

- Виходить, графиня не щира. Адже вона веліла не приймати мене.

- Чому?

- Пані, мені соромно повідомляти вам причину, але покладаюся на вашу вибачливість, звіряючи вам цей секрет. Я сусід вашого батька і не знав, що пані де

Ресто його дочка. Я мав необережність згадати про нього зовсім випадково й розгнівив цим вашу сестру та її чоловіка. Ви не можете собі уявити, яким міщанством видалося це відступництво герцогині де Ланже та моїй кузині. Я їм змалював цю сцену, і вони страшенно сміялися. Тоді пані де Босеан, проводячи паралель між вами й вашою сестрою, дуже тепло говорила мені про вас і підкреслила, що ви добре ставитесь до мого сусіда, пана Горіо. Та й справді, хіба ви можете не любити його? Він вас так обожнює, що я вже починаю ревнувати. Сьогодні вранці ми розмовляли з ним про вас цілих дві години. А ввечері, під враженням розмови з вашим батьком, я, обідаючи в кузини, спитав її, невже ви така сама гарна, як і ніжна душею. Мабуть, бажаючи заохотити моє палке захоплення, пані де Босеан привезла мене сюди, попередивши з властивою їй люб'язністю, що я вас тут побачу.

- Що? Я вже маю бути вам удячна? - спитала банкірова дружина. - Ще трохи - і ми з вами будемо давніми друзями.

- Звичайно, дружба з вами повинна бути вельми незвичайна, - сказав Растіньяк. - Але я нізачо в світі не хотів би бути вашим другом.

Таку банальність можна почути тільки з уст новачка, але вона видається убогою лише тоді, коли її байдуже читаєш, а жінкам такі дурниці подобаються: жест, тон, погляд юнака надають їм безмірної ваги. Растіньяк зачарував пані де Нусінген. Як і всі жінки, не вміючи відповісти на поставлене відверто запитання, вона звернула розмову на інше.

- Так, моя сестра шкодить собі своїм ставленням до бідолашного батька, що був для нас справжнім богом. Тільки категорична вимога пана де Нусінгена примусила мене згодитися на те, щоб зустрічатися з батьком лише вранці. Але я довго страждала через це. Плакала. Це насильство, та ще після грубих подружніх сутичок, було однією з причин, які найбільше затьмарили моє родинне щастя. В очах світу я, певне, найщасливіша жінка в Парижі, проте насправді я - найнещасніша. Вам, може, здається, ніби я нерозважлива, що так розмовляю з вами. Але ж ви знайомі з моїм батьком, і цього досить, щоб ви не були мені чужим.

- Ви ніколи не зустрінете іншого чоловіка, - сказав Ежен, - що палав би таким бажанням належати вам, як я. Чого прагнете ви всі, жінки? Щастя! - сказав він голосом, що западав у серце. - Так ось, коли для жінки щастя - бути палко коханою, обожнюваною, мати друга, якому вона може довірити всі свої бажання, фантазії, радості й горе, може, не боячись зради, розкривати свою душу з її милими вадами та прекрасними чеснотами, повірте мені, що таке віддане й палке серце ви знайдете тільки в сповненого ілюзій юнака, котрий може піти на смерть за єдиним вашим знаком, котрий нічого ще не знає про світ і не хоче знати, бо ви для нього - цілий світ. Щодо себе, то мушу признатися, хоч ви, мабуть, сміятиметесь із моєї наївності: я приїхав з глухої провінції і зовсім недосвідчений. Досі я зустрічав тільки благородні душі й гадав, що тут не любитиму нікого. Та випадково я зустрівся зі своєю кузиною, яка поставилась до мене з теплою прихильністю; вона розкрила мені очі на те, які скарби криються в палкому коханні. Я, наче Керубіно, кохаю всіх жінок, чекаючи того

часу, коли зможу віддати себе цілком одній із них. Коли тут, у театрі, я побачив вас, мене мовби підхопила якась течія і нестримно понесла до вас. Я й до того багато думав про вас! Але в мріях уявляв вас не такою вродливою, якою ви є насправді. Пані де Босеан заборонила мені так пильно дивитися на вас. Вона не розуміє, як ваблять до себе ваші гарні червоні уста, ваше біле личко, ваші ніжні очі. Я теж кажу вам нерозважливі слова, але прошу вас: не забороняйте мені їх казати.

Для жінок нема нічого чарівнішого, як вслухатися у звучання ніжних слів. Вони пестять вухо навіть найсуворішої святенниці, хоч вона й не сміє на них відповідати. Отак почавши, Растіньяк виливав свою душу кокетливо приглушеним голосом, щедро розсипав компліменти, а пані де Нусінген заохочувала його усмішками, поглядаючи час від часу на де Марсе, що вперто сидів у ложі княгині Галатіон. Растіньяк пробув у товаристві пані де Нусінген, аж поки прийшов сам барон, щоб відвезти її додому.

- Пані, - сказав їй Ежен, - я плекаю надію мати приємність відвідати вас ще до балу в герцогині де Карільяно.

- Коли пані баронес вас запрошує, - промовив з німецьким акцентом барон, товстий ельзасець із круглим обличчям, яке свідчило про розум лукавий і небезпечний, - будьте певні, що ми будемо вас допре приймати.

"Ну, справи мої непогані, адже вона не дуже збентежилась, коли я спитав її: "Чи могли б ви мене покохати?" Коня загнuzдано, сідай і прав!" - думав Ежен, ідучи до ложі пані де Босеан, щоб попрощатися з кузиною, яка підвелась і збиралася йти разом із д'Ажуда. Бідолашний студент не догадувався, що баронеса, слухаючи його, думала зовсім про інше: вона чекала від де Марсе останнього рішучого листа, і в неї мало не розривалося серце. Щасливий від свого уявного успіху, Ежен провів віконтесу до зовнішньої колонади, де кожен чекав на свою карету.

- Вашого кузена не можна впізнати, - сказав, сміючись, португалець, коли Ежен попрощався з ними. - Він зірве банк. Цей юнак в'юнкий, як вугор, і, я думаю, далеко піде. Тільки ви могли вказати йому саме ту жінку, яка так жадає, щоб її втішили.

- То ще треба знати, - сказала пані де Босеан, - чи не любить вона й досі того, хто її покидає.

- Студент ішов пішки з Італійської опери на вулицю Святої Женев'єви, обмірковуючи найприємніші плани. Він добре помітив, як пильно придивлялася до нього пані де Ресто, коли він був у ложі віконтеси, а потім у ложі пані де Нусінген, і думав, що тепер двері графині не будуть уже зачинені перед ним. Ежен мав надію сподобатися дружині маршала де Карільяно і таким чином зав'язати в найвищих сферах паризького товариства чотири важливі знайомства. Він передбачав, що в складному механізмі загальних матеріальних інтересів йому треба вчепитися за якусь систему коліс, щоб опинитися у верхньому відділенні машини: як це зробити, він не дуже ясно усвідомлював, але почував себе досить міцним, щоб стати спицею в її ведучому колесі. "Якщо пані де Нусінген зацікавиться мною, я навчу її керувати чоловіком. Він орудує золотими горами і може допомогти мені забагатіти одразу". Ежен не казав цього собі прямо, бо йому ще бракувало досвідченості політика, щоб

зважувати, оцінювати й визначати в цифрах переваги свого становища; думки його поки що плавали десь на обрії легенькими хмарками, і хоч вони були не такі відверто цинічні, як ідеї Вотрена, а проте, якби їх пропалити у горнилі сумління, то рештки були б не чистіші... Через подібні угоди з совістю людина впадає в моральну розпусту, одверто визнану нашим поколінням, серед якого так рідко трапляються прямолінійні, зі стійкою волею люди, які ніколи не коряться злу і для яких кожне відхилення від прямої лінії є злочином, – ті прекрасні образи чесноти, що дали нам два шедеври: Альцеста Мольєра і новітні – Джіні Дінс зі своїм батьком у романі Вальтера Скотта. Та, можливо, не менш прекрасним і драматичним був би твір зовсім іншого змісту, де було б показано, якими манівцями блукає сумління світської честолубної людини, коли вона для досягнення своєї мети йде шляхом зла, намагаючись додержати зовнішньої пристойності. Поки Растіньяк дійшов до пансіону, він був уже закоханий у пані де Нусінген. Йому здавалося, що вона граційна, легка, як ластівка. П'янка лагідність її очей, шовковиста шкіра, така тендітна, що, здавалося, під нею видно струмування крові, чарівний звук її голосу, золотаве волосся – усе пригадувалось йому. Може, то швидка хода, розігрівуючи його кров, сприяла такому зачаруванню. Студент гучно постукав у двері батька Горіо.

– Любий сусіде, – сказав він, – я бачив пані Дельфіну.

– Де?

– В театрі, в Італійців.

– Їй було весело? Заходьте ж! – Старий зіскочив із ліжка в самій сорочці, відчинив двері й швиденько ліг знову.

– Розкажіть же мені про неї, – попросив він.

– Ежен, що вперше зайшов до Горіо, та ще тільки-но намілювавшись розкішним убранням дочки, не міг приховати подиву, побачивши, в якій конурі живе батько. Вікно було без завіси; вогкі шпалери подекуди повідставали й пожолобилися, оголивши пожовклу від диму штукатурку. Старий лежав на вбогому ліжку, під злиденною ковдрою, прикривши ноги ватяним покривальцем, зшитим із клаптів старого одягу пані Воке. Підлога була вогка й запорошена. Проти вікна стояв старий череватий комод рожевого дерева з мідними ручками, вигнутими на взір виноградної лози, оздобленої листочками й квітками; поруч – старий дерев'яний дзиглик, на якому стояв у мисці глечик з водою і приладдя для гоління. В кутку – черевики; в головах – нічна шафочка без мармурової дошки, без дверцят. Біля каміну, де не видно було навіть слідів попелу, – квадратний горіховий стіл із поперечкою внизу, на якому батько Горіо недавно сплющував срібну золочену чашку. Поганеньке бюро і на ньому капелюх старого; набите соломою крісло та два стільці довершували нужденне вмеблювання. Ліжкова запона, підв'язана до стелі якимсь ганчір'ям, була з дешевої, білої з червоним, картатої матерії. Найбідніший розсильний жив, мабуть, не так убого в себе на горищі, як батько Горіо у пані Воке. Від вигляду цієї кімнати стискалось і хололо серце; вона схожа була до найпохмурішої тюремної камери. На щастя, Горіо не помітив виразу обличчя Ежена, коли той поставив на нічний столик свічку. Старий, укрившись ковдрою по саму шию,

повернувся до студента:

- Ну, то хто ж вам сподобався більше - пані де Ресто чи пані де Нусінген?

- Я віддаю перевагу пані Дельфіні, - відповів студент, - бо вона вас більше любить.

У відповідь на ці слова, сказані зі щирим почуттям, старий витяг з-під ковдри руку і потиснув руку Еженіві.

- Дякую, дякую, - промовив він зворушено. - А що ж вона вам сказала про мене?

Растін'як повторив свою розмову з баронесою, прикрасивши її, і старий слухав його розповідь, наче слово боже.

- Миле дитятко! Так, так, вона мене дуже любить. Але не вірте тому, що вона казала про Анастасі. Бачите, сестри ревнують мене одна до одної. Це ще один доказ їхніх ніжних почуттів. Пані де Ресто також щиро любить мене. Я це знаю. Батько завжди бачить наскрізь серця своїх дітей, він знає їхні наміри так само, як Бог - наші. Вони обидві мене люблять. О, якби мені трапилися ще й зяті добрі, я був би зовсім щасливий! На цьому світі, звісно, повного щастя нема. О, коли б я жив із ними! Серце радісно забилося б у мене в грудях від самого їхнього голосу, від свідомості, що вони тут, біля мене, що можна бачити, коли вони йдуть і коли повертаються, як то бувало, поки ми жили разом. А чи гарно вони були вбрані?

- Так, - відповів Ежен. - Але скажіть, пане Горіо, чому ви живете в цій конурі, маючи таких багатих дочок?

- Ото ще! - сказав він удавано байдуже. - Навіщо мені краще житло? Я не можу вам цього пояснити як слід, бо не вмію й двох слів зв'язати. Все в мене отут, - додав він, ударивши себе в груди. - Моє життя в моїх дочках. Якщо їм весело, якщо вони щасливі, гарно вбрані, ходять по килимах, то хіба не однаково, який на мені одяг і де я сплю? Їм тепло - то й мені не холодно, вони сміються - то й я не нудьгую. В мене нема іншого клопоту, крім їхніх прикрощів. Коли ви станете батьком, коли почуєте лепетання своїх дітей і подумаете: "Я їх породив", коли відчуєте, що ці маленькі істоти - кров від крові вашої, найкраще що в ній є, - це ж і справді так! - то вам здаватиметься, мовби ви приросли до їхнього тіла, мовби й ви рухаєтеся, коли вони ходять. Я скрізь чую їхні голоси. Досить одного їхнього сумного погляду, щоб у мене захолола кров. Колись ви дізнаєтеся, що щастя дітей дає нам куди більше, ніж власне щастя. Я цього не можу вам пояснити: це порухи душі, які всього тебе сповнюють радістю. Одне слово, я живу потрійним життям. Хочете, розкажу вам одну цікаву річ? Бачте, тільки ставши батьком, я зрозумів Бога. Він скрізь, бо він усе створив. Такі взаємини і між мною та моїми дочками. Тільки я більше люблю своїх дочок, ніж Бог любить світ, бо світ не такий прекрасний, як Бог, а мої дочки кращі за мене. Між мною і ними є якийсь духовний зв'язок: я почував, що ви з ними сьогодні побачитесь. Боже! Якби знайшовся чоловік, що дав би моїй маленькій Дельфіні щастя палкого кохання, то я чистив би йому чоботи, був би у нього на побігеньках! Від покоївки я дізнався, що цей панок, де Марсе - негідник. Мені кортить скрутити йому в'язи. Не любити таку чарівну жінку, із солов'їним голоском, струнку, мов статуя! Де були її очі, коли вона йшла за цього опасистого йолопа, ельзасця? Їм обом треба було б чоловіків гарних, милих, молодих.

Ну, що ж, така була їхня воля.

Горіо був величний. Ніколи ще Ежен не бачив його охопленим такою глибокою батьківською любов'ю. Воістину дивовижна сила натхнення, властива нашим почуттям. Хоч би яка була груба істота, але досить їй виявити сильне й щире почуття любові, як вона одразу ж починає випромінювати своєрідний струм, що змінює її зовнішність, оживлює жести, робить приємним голос. Часто найтупіше створіння під впливом почуття сягає висот красномовності, якщо не в словах, то принаймні в думках, неначе витає в якійсь світлосяйній сфері. Так і тепер: у голосі й жестах цього старигана була така захоплююча сила, якою відзначаються великі актори. Та й усі наші найкращі почуття – хіба це не поетична мова нашої волі?

– Ну, то вам, певно, буде приємно почути, – спитав його Ежен, – що вона порве з де Марсе? Цей джэнджик покинув її заради княгині Галатіон. Щодо мене, то я сьогодні ввечері закохався в пані Дельфіну по самі вуха.

– Он як! – вигукнув батько Горіо.

– Так, і я, здається, їй не бридкий. Ми говорили про кохання цілу годину, і в суботу, післязавтра, я піду до неї.

– О, як я любитиму вас, мій друже, коли ви їй сподобаєтесь! Ви добрий, ви не будете її мучити. Та якщо ви її зрадите, я не вагаючись перегризу вам горло. Жінка кохає тільки раз, ви розумієте? Боже! Які дурниці я кажу, пане Ежене! Вам тут холодно. Боже мій! Ви з нею розмовляли, що ж вона переказувала мені?

"Нічого", – подумав Ежен, а вголос відповів:

– Вона сказала, що посилає вам щирий дочірній поцілунок.

– На добраніч, сусіде, спіть спокійно, бажаю вам солодких снів. А для мене ваші останні слова – здійснення найкращих снів. Хай допомагає вам Господь в усіх ваших бажаннях. Для мене ви були сьогодні добрим ангелом, від вас на мене повіяло моєю дочкою.

"Бідолаха, – думав Ежен, лягаючи спати. – Він зворушив би й кам'яне серце. А дочка його думає про нього не більше, ніж про турецького султана".

Після цієї розмови батько Горіо почав ставитися до свого сусіда, як до несподівано знайденого співчутливого друга... Між ними виникли саме ті взаємини, які тільки й могли прихилити старого до іншої людини. Глибоке почуття ніколи не помиляється в розрахунках. Батько Горіо уявляв, що буде ближче до Дельфіни і стане для неї більш бажаним гостем, якщо вона покохає Ежена. Крім того, він звірів юнакові одну зі своїх турбот. Пані де Нусінген, якій він у душі безліч разів на день бажав щастя, іще не зазнала радощів кохання. Ежен, як сказав Горіо, наймиліший з юнаків, яких йому будь-коли доводилося зустрічати, і старий ніби передбачав, що Растіньяк принесе його дочці всі ті радощі, яких їй досі так бракувало. Отже, батько Горіо проймався до свого сусіда дедалі більшою приязню; а без неї й сама розв'язка цієї повісті була б незрозуміла.

Другого ранку, за сніданком, пансіонерів вразила ніжність, з якою батько Горіо дивився на Растіньяка, сівши поруч нього, і ті кілька слів, з якими він звернувся до Ежена, та й зміна виразу його обличчя, звичайно схожого на гіпсову маску. Вотрен, що

вперше побачив студента після їхньої пам'ятної розмови, здавалося, хотів прочитати його таємні думки. Цієї ночі Ежен, перш ніж заснути, виміряв безмежне поле життя, яке постало перед його очима, і тепер, згадавши Вотренові плани про посаг мадмуазель Тайфер, він не міг утриматись і глянув на Вікторину так, як дивиться найдоброчесніший юнак на багату наречену. Випадково їхні очі зустрілись. Ежен у новому костюмі здавався бідній дівчині просто чарівним. Погляд, яким обмінялись молодята, був досить значущий, і Растін'як упевнився, що став для неї об'єктом тих невиразних любовних почувань, які опановують усіх молодих дівчат і які вони спрямовують на першого ж вродливого чоловіка. Внутрішній голос кричав йому: "Вісімсот тисяч франків!" Але Ежен змусив себе повернутися до подій учорашнього дня і вирішив, що його штучно підігріта пристрасть до пані де Нусінген буде протиотрутою для цих мимовільних нищих думок.

- Учора в Італійців давали "Севільського цирульника" Россіні. Я ніколи не чув такої чарівної музики, - сказав він, звертаючись до всіх. - Боже! Яке це щастя - мати ложу в Італійській опері!

Батько Горіо схопив зміст цієї фрази на льоту, як собака ловить кожен жест хазяїна.

- Ви, чоловіки, купаетесь як вареник у маслі, - сказала пані Воке, - можете робити все, що вам заманеться.

- А як ви вернулись? - спитав Вотрен.

- Пішки, - відповів Ежен.

- Ну, мені, - додав спокусник, - такі половинчасті втіхи не до вподоби. Я волів би їздити у власній кареті, сидіти у власній ложі й повертатися теж з усіма вигодами. Все або нічого - ось мій девіз.

- Девіз непоганий, - підтвердила пані Воке.

- Ви, може, підете провідати пані де Нусінген, - тихенько сказав Ежен батькові Горіо. - Вона, звичайно, вас прийме дуже радо; їй захочеться почути безліч подробиць про мене. Я знаю, що вона за всяку ціну хоче потрапити у дім моєї кухні, віконтеси де Босеан. Не забудьте сказати їй, що я дуже її кохаю і весь час думаю, як здійснити її бажання.

- Растін'як поспішив на лекції в Школу правознавства: йому хотілось якнайменше часу бути в цьому остогидлому пансіоні. Майже цілий день він тинявся по вулицях, гарячково мріючи, - стан, добре відомий усім юнакам, охопленим надто сміливими надіями. Під враженням Вотренових міркувань Ежен роздумував над життям суспільства, коли раптом біля входу в Люксембурзький сад зустрів свого друга Б'яншона.

- Чому ти такий заклопотаний? - спитав студент-медик, узявши його під руку, щоб пройтися біля палацу.

- Непокоять спокусливі думки.

- А саме? Від деяких з них є ліки.

- Які?

- Піддатися їм.

- Ти жартуєш, не знаючи, про що йдеться. Ти читав Руссо?

- Читав.

- Пригадуєш те місце, де він питає читача, що той зробив би, коли б, не виїжджаючи з Парижа, міг розбагатіти, убивши самим тільки напруженням волі якого-небудь старого мандарина в Китаї.

- Так.

- Ну й що ж?

- Ет, я вже цих мандаринів щось зо три десятки повбивав.

- Не жартуй! Скажи, якби тобі довели, що це можливо й що для цього досить кивнути головою, - ти кивнув би?

- А він дуже старий, той мандарин? А втім, молодий чи старий, здоровий чи паралітик, хай йому чорт... Словом, ні!

- Ти хороший хлопець, Б'яншоне. Ну, а якби ти покохав жінку так, що душу ладен був би віддати заради неї, і якби їй потрібні були гроші, багато грошей - на вбрання, на екіпажі, на всякі примхи?

- Та ти ж спочатку відбираєш у мене розум, а потім вимагаєш, щоб я розумно міркував.

- То слухай же, Б'яншоне, я збожеволів, вилікуй мене. В мене дві сестри - два ангели краси й непорочності, і я хочу, щоб вони були щасливі. Де взяти двісті тисяч франків їм на посаг десь через п'ять років? Бачиш, у житті бувають такі обставини, коли доводиться вести велику гру, не марнуючи свого щастя на дрібні удачі.

- Але ж ти порушуєш питання, яке постає перед кожним, хто починає життя, і хочеш гордіїв вузол розрубати мечем. Для цього, любий, треба бути Александром, бо інакше попадеш на каторгу. Щодо мене, то я почуватимусь щасливо зі скромного життя в провінції, де посяду батькове місце. Людські схильності можна вдовольнити і в межах дуже малого кола так само повно, як і в межах дуже великого. І Наполеон не обідав двічі на день і не міг мати більше коханок, ніж має студент-медик, що живе при Лікарні капуцинів. Щастя наше, любий мій, завжди міститиметься між підощвами наших ніг і нашим тім'ям, і чи коштуватиме воно нам мільйон, чи тільки сто луїдорів на рік, внутрішнє сприймання його в нас завжди однакове. Отже, мій висновок: нехай китаєць живе собі.

- Дякую, ти розважив моє серце, Б'яншоне; ми завжди будемо друзями.

- Знаєш, - мовив студент-медик, - я тільки-но був на лекції Кюв'є і, вийшовши у Ботанічний сад, побачив Мішоно та Пуаре; вони розмовляли на лаві з одним суб'єктом, якого я бачив торік під час розрухів біля палати депутатів; мені здається, що це агент поліції, перебраний на статечного буржуа-рантьє. Треба постежити за цією парочкою, для чого - скажу тобі потім. Бувай, біжу! О четвертій перекличка.

Коли Ежен повернувся в пансіон, на нього вже чекав батько Горіо.

- Дивіться, ось вам лист від неї, - сказав старий. - Який гарний почерк!

Ежен розпечатав листа і прочитав:

"Вельмишановний пане!

- Мій батько сказав мені, що ви любите італійську музику. Я була б щаслива, якби ви зробили мені приємність і зайняли місце в моїй ложі. В суботу співатимуть Фодор і Пеллегріні, - певна, що ви не відмовитесь. Пан де Нусінген разом зі мною просить вас пообідати з нами запросто. Ваша згода зробить, приємність баронові, звільнивши його від подружнього обов'язку супроводити мене в оперу. Не відповідайте мені, а приходьте. Прийміть мої найсердечніші побажання.

Д. де Н."

- Дайте я погляну на нього, - сказав старий Еженіві, коли той прочитав листа. - Ви підете, правда? - спитав він, понюхавши папір. - Як чудово пахне! Її ж пальчики торкались до нього.

"Жінка так просто не вішається на шию чоловікові, - подумав Растіньяк. - Вона хоче скористатися мною, щоб повернути де Марсе. Тільки з розпачу наважуються на такий крок".

- Ну, чого ж тут роздумувати? - сказав батько Горіо.

Ежен не уявляв собі, яка манія гонору поїняла тоді багатьох жінок; він не знав, що банкірова дружина готова була на будь-які жертви, аби прокласти собі шлях до Сен-Жерменського передмістя. В цей час була мода на жінок, яких приймали у товаристві Сен-Жерменського передмістя, у так званих статс-дам Малого двору, де перші місця посідали пані де Босеан, її приятелька - герцогиня де Ланже - та герцогиня де Мофрін'єз. Тільки Растіньяк не знав, як шалено прагнули дами з Шоссе д'Антен проникнути у вище коло, де сяяли такі сузір'я жінок.

Але недовіра Ежена добре йому прислужилася, надавши йому байдужості й нудної переваги - тільки ставити умови, замість того щоб приймати їх від інших.

- Так, я піду, - відповів він батькові Горіо.

Отже, тепер його вела до пані де Нусінген тільки цікавість; якби Дельфіна виявила до нього зневагу, його, мабуть, охопила б пристрасть. Проте він нетерпляче ждав завтрашнього дня години свого візиту. Для юнака в його першій інтризі таїться стільки ж чарів, скільки і в першому коханні. Певність успіху породжує багато солодких хвилювань, у яких чоловіки не признаються, а деяким жінкам ці хвилювання додають знадливості. Бажання запалюються не тільки труднощами, але і легкістю перемоги. Усі людські пристрасті, безперечно, виникають чи тримаються на цих двох засадах, які поділяють царство кохання на дві різні сфери. Можливо, такий поділ впливає із складного питання темпераментів, які, хоч би що там казали, відіграють у людському суспільстві головну роль. Якщо меланхоліки потребують збудливої дози кокетства, то люди нервові чи сангвініки можуть утекти з поля бою, наразившись на занадто суворий опір. Інакше кажучи, елегія походить від лімфи, а дифірамб - від жовчі.

- Переодягаючись, Ежен смакував усі ці дрібні радощі, про які юнаки не наважуються говорити, боячись насмішок, проте вони приємно лоскотють їхнє самолюбство. Зачісуючи волосся, він думав, що погляд вродливої жінки спинятиметься крадькома на його темних кучерях. Наче дівчина, що збирається на бал, він крутився

перед дзеркалом, розправляючи фрак, милувався своїм струнким станом. "Безперечно, бувають гірші фігури", – думав він. Потім Ежен зійшов униз, саме тоді, коли всі пансіонери вже посідали до столу, і весело витримав цілу зливу недотепних жартів щодо свого елегантного костюма. Поява ошатно вбраного завсідника в сімейному пансіоні викликає величезне здивування, – це характерна риса тамтешніх звичаїв. Досить там надіти нове вбрання, і кожен щось та скаже на це.

Б'яншон зацмокав, немов підганяючи коня.

– Справжній тобі герцог і пер, – сказала пані Воке.

– Ви йдете завойовувати? – зауважила мадмуазель Мішоно.

– Кукуріку! – вигукнув художник.

– Передайте привіт вашій шановній дружині, – сказав службовець музею.

– А хіба в пана де Растіньяка є дружина? – спитав Пуаре.

– Чудо, а не дружина: у воді не тоне, пофарбування гарантоване, ціна від двадцяти п'яти до сорока, картатий малюнок за останньою модою, добре миється, чудово носить, напівшерстяна-напівбавовняна, лікує від зубного болю та інших хвороб. Схвалено Королівською медичною академією. Найкращий засіб для дітей. Ще краще діє проти головного болю, нетравлення та інших хвороб шлунка, очей і вух! – прокричав Вотрен скоромовкою і комічним тоном ярмаркового шарлатана. – "Та скільки ж за це чудо? – спитаєте ви мене, панове. – Два су?" Ні. Даром. Це залишки від поставок Великому Моголу, якими зацікавились усі європейські володарі, в тому числі великий герцог Баденський! Вхід просто! По дорозі зайдіть до каси! Гей, музико, шквар! Бум-тра-ля-ля, тра-ля-ля, бум-бум! Гей, кларнете, не збивайся, – гукав він хрипким голосом. – Я тобі дам по пальцях.

– Боже мій, який приємний чоловік, – сказала пані Воке, звертаючись до пані Кутюр. – З ним ніколи не буває нудно.

Серед жартів і реготу, які зчинилися після цієї комічної промови, Ежен перехопив крадькома кинутий погляд мадмуазель Тайфер, що схилилась до пані Кутюр і щось їй нашіптувала на вухо.

– Кабріолет подано, – сповістила Сільвія.

– Де ж це він обідає? – спитав Б'яншон.

– У баронеси де Нусінген, дочки пана Горіо, – пояснив студент.

Усі глянули на колишнього вермішельника, що заздрісно дивився на Ежена.

На вулиці Сен-Лазар Растіньяк під'їхав до будинку звичайного стилю, з тонкими колонами й простенькими портиками – до одного з тих будинків, що їх у Парижі звуть "дуже милі"; це був типовий будинок банкіра, з пишними прикрасами, з алебастровою ліпниною та мармуровими мозаїчними площадками сходів. Пані де Нусінген прийняла його в маленькій вітальні, що своїм італійським малюванням і меблями нагадувала стиль кафе. Баронеса була сумна. Вона силкувалася приховати свій настрій, і це зворушило Ежена тим більше, що в її зусиллях не було нічого штучного. Він сподівався потішити жінку своїми відвідинами, а вона була в розпачі. Таке розчарування вразило його самолюбство. Пожартувавши з її заклопотаності, Ежен попросив уже серйозно:

- Я маю дуже мало прав на ваше довір'я, пані, але я покладаюся на вашу щирість: якщо я вам заважаю, скажіть мені про це відверто.

- Побудьте зі мною, - сказала вона. - Якщо ви підете, я zostануся сама. Пан де Нусінген не обідає вдома, а мені б не хотілося бути самій, мені треба розважитись.

- Та що з вами?

- Вам я про це сказала б тільки останньому, - скрикнула вона.

- Мені хочеться знати. Очевидно, я теж причетний до вашої таємниці.

- Може, й так. Та ні, це сімейні незгоди, які мають бути поховані в глибині мого серця. Хіба я вам не казала позавчора, що я дуже нещаслива. Золоті ланцюги - найважчі.

Коли жінка каже юнакові, що вона нещаслива, а юнак розумний, гарно вбраний і має в кишені півтори тисячі франків, то він мусить подумати саме те, що спало на думку Еженіві, і поводитиметься як фат.

- Чого ж вам ще може хотітися? - спитав він. - Ви вродливі, молоді, вас кохають, ви багаті.

- Не будемо говорити про мене, - сказала вона, похмуро похитавши головою. - Ми пообідаємо вдвох, потім поїдемо слухати найпрекраснішу музику. Як вам подобається мій туалет? - спитала вона, підводячись і показуючи свою білу кашемірову сукню з перським візерунком, надзвичайно розкішну й вишукану.

- Я хотів би, щоб ви були для мене всім, - сказав Ежен. - Ви чарівні.

- Це було б невеселе надбання, - мовила вона з гіркою посмішкою. - Ніщо тут не свідчить про горе, а проте, всупереч зовнішньому гараздові, я в розпачі. Через ці прикροщі я не можу спати і скоро споганію.

- О, це неможливо! - запротестував студент. - Але дозвольте запитати, що то за страждання, яких не може вгамувати навіть віддана любов?

- Ах, коли б я розповіла вам про них, ви покинули б мене! Ваша любов до мене - звичайна галантність, властива чоловікам. Але якби ви мене покохали щиро, то самі впали б у страшний розпач. Бачите, я повинна мовчати. Благаю вас, поговорімо про щось інше. Ходімо, я покажу вам свої покої.

- Ні, посидьмо тут, - відповів Ежен, сідаючи поруч з пані де Нусінген на козетку біля каміна і впевнено взявши її руку.

Вона не протестувала; навіть сама рвучко стиснула руку юнакові, що свідчило про глибоке душевне хвилювання.

- Слухайте, - сказав їй Растіньяк, - коли у вас є якісь неприємності, то ви повинні довіритись мені. Я доведу вам, що кохаю вас заради вас самих. Або ви розкажете мені про своє горе, щоб я міг розвіяти його, хоч би для цього довелося вбити півдесятка чоловіків, - або я піду і більше не повернусь.

- Ну, добре! - скрикнула вона, ляснувши себе по лобі, немов якась одчайдушна думка набігла їй раптом у голову. - Я зараз же вас випробую. - "Так, - подумала вона, - іншої ради немає". І подзвонила.

- Чи баронову карету запряжено? - спитала вона в камердинера.

- Так, пані.

- Я поїду в ній. Баронові подасте мою. Обід о сьомій годині. Ну, їдьмо, - наказала вона Еженові.

Студентові здалося, що все це сон: він їде в кареті самого пана де Нусінгена поруч із цією жінкою.

- В Пале-Рояль, до Французького театру, - наказала вона кучерові.

Дорогою, видимо хвилюючись, вона відмовлялась відповідати на всі запитання Ежена, і він уже не знав, що й думати про цей мовчазний, упертий, глухий опір.

"Одна мить - і я втратив її", - подумав Растіньяк.

Карета спинилась, баронеса поглядом перервала потік його нерозважливих слів, коли він зайшов надто далеко.

- Ви справді мене любите? - спитала вона.

- Так, - відповів він, приховуючи дедалі більше занепокоєння.

- Ви не будете думати про мене погано, хоч би що я від вас зажадала?

- Ні.

- Ви згодні коритися мені?

- Сліпо!

- Бували ви коли-небудь у гральному домі? - спитала вона тремтячим голосом.

- Ніколи.

- О, я можу полегшено зітхнути! Вам пощастить. Ось мій гаманець, - сказала вона.

- Візьміть! Тут сто франків - це все, що має така щаслива жінка, як я. Підіть у якийсь гральний дім, - я не знаю, де вони, але певна, що вони є в Пале-Роялі. Поставте сто франків у рулетку й програйте все або принесіть мені шість тисяч франків. Коли ви повернетесь, я розповім вам про своє лихо.

- Побий мене грім, коли я щось розумію, але я зроблю так, як ви звеліли, - відповів Ежен, радісно подумавши: "Вона компрометує себе з моєю участю і тепер ні в чому не зможе мені відмовити".

Ежен бере гарненький гаманець і, розпитавши у торговця одягом, де міститься найближчий гральний дім, біжить до дев'ятого під'їзду. Він вибігає нагору, віддає капелюха швейцарові, увиходить і питає, де рулетка. Повз здивованих постійних відвідувачів слуга веде його до довгого стола. Ежен, оточений глядачами, запитує, не соромлячись, куди і як ставити.

- Якщо ви поставите луїдор на один із цих тридцяти шести номерів і він виграє, то одержите тридцять шість луїдорів, - каже йому якийсь поважний, сивоголовий чоловік.

Ежен кидає всі сто франків на двадцять один - число своїх літ. Він не встигає отямитись, як лунає вигук здивування. Він виграв, сам не розуміючи як.

- Забирайте ж ваші гроші, - каже йому сивоголовий чоловік. - Двічі підряд виграти таким способом не можна.

Ежен бере лопаточку, яку йому подає старий, згрібає три тисячі шістсот франків і, знов-таки нічого не тямлячи в грі, ставить їх на червоне. Бачачи, що він ще грає всі дивляться на нього із заздрістю. Колесо крутиться, він знов виграє, і банківник кидає

йому ще три тисячі шістсот франків.

- У вас сім тисяч двісті франків, - сказав йому на вухо старий. - Послухайте мене, йдіть звідси, бо червоне виходило вже вісім разів. Якщо ви людина милосердна, віддячте за цю добру пораду, згляньтесь на злиденне становище колишнього наполеонівського префекта.

Растіньяк, розгублений, дозволяє сивому чоловікові взяти десять луїдорів і йде вниз з сімома тисячами франків, так і не зрозумівши суті гри, але приголомшений своїм щастям.

- Ось візьміть! Куди ж ви тепер мене повезете? - спитав він, віддавши пані де Нусінген сім тисяч франків, коли дверцята карети зачинилися.

Дельфіна несамовито стиснула його в обіймах і поцілувала міцно, але без пристрасті. Сльози радості рясно текли по її щоках.

- Ви врятували мене. Я вам усе розповім, друже мій. Ви будете моїм другом, правда ж? Вам здається, що я багата, живу в розкошах, у мене є все чи майже все. То знайте ж, що пан де Нусінген не дає мені на руки жодного су: він сам сплачує всі витрати на утримання дому, на мій виїзд, на мої ложі, дає мізерну суму на мої туалети, навмисно доводячи мене до потайних злиднів. Я занадто горда, щоб просити в нього. Та хіба не була б я останньою тварюкою, якби платила за його гроші тою ціною, якої він від мене жадає? Як це я, мавши сімсот тисяч франків, дозволила так себе обібрати? З гордошів, з обурення! Ми ж такі юні, такі наївні, коли вступаємо в подружнє життя! Щоб випросити грошей у чоловіка, досить було одного мого слова, але я не могла його вимовити, не зважувалась навіть натякнути на гроші. Я витрачала свої заощадження і те, що мені давав мій бідолашний батько; потім почала позичати. Шлюб для мене - найжахливіше розчарування; я не можу говорити з вами про це. Досить сказати, що я викинулася б у вікно, якби була змушена жити з Нусінгеном інакше, ніж в окремих покоях. А коли довелося признатись йому, що я маю звичайні для молодої жінки борги, бо купувала коштовності, різні дрібнички (мій бідний батько привчив нас ні в чому собі не відмовляти), то відчувала пекельні муки; але зрештою набралася сміливості й сказала йому про свої борги. Хіба не було в мене власного статку? Нусінген розгнівався, сказав, що я його розоряю, наговорив мені всякої гидоти. Я готова була крізь землю провалитись. Він усе-таки заплатив, бо забрав мій посаг, але відтоді призначив мені для особистих витрат певну суму на місяць. Я примирилася з цим, щоб зберегти свій душевний спокій. Потім я схотіла потішити самолюбство одного чоловіка, якого ви знаєте, - сказала вона. - Хоч він зрадив мене, погано було б з мого боку не віддати належного благородству його вдачі. Але він усе-таки недостойно покинув мене. Якщо чоловік відсипав купу золота жінці в скрутну для неї хвилину, він не має права кидати таку жінку; він мусить любити її вічно! Вам двадцять один рік, у вас іще хороша душа, ви молодий, чистий і, звісно, спитаєте мене, як це жінка може брати гроші у чоловіка? Боже ж мій! Хіба не природно ділитись усім з людиною, якій ми завдячуємо щастя? Коли віддаєш усе, хіба можна бентежитися через якусь частку цього всього? Гроші починають щось важити тільки з тієї миті, коли почуття зникло. Хіба закохані не

поєднують свою долю на все життя? Яка жінка може передбачити розлуку, коли вірить у те, що її щиро кохають? Адже ви нам присягаєтесь у вічному коханні, то хіба ж можливі при цьому свої, особливі, інші інтереси? Ви не уявляєте собі, що я вистраждала сьогодні, коли Нусінген категорично відмовився дати мені шість тисяч франків, а сам щомісяця дає стільки ж своїй коханці, оперній танцівниці. Я хотіла вкоротити собі віку. Найбожевільніші думки западали мені в голову. Були такі хвилини, коли я заздрила долі служниці, моєї покоївки. Звернутися до батька? Безглуздо. Ми з Анастасі зовсім пограбували його: мій бідолашний тато продав би себе, якби за нього дали шість тисяч франків. Я б його тільки довела до відчаю. Ви врятували мене від ганьби й смерті. Я була в нестямі від горя. Ах, пане, я повинна була пояснити вам це: адже я нерозважливо й необачно поводитися з вами. Коли ви пішли і зникли з очей, я хотіла втекти... Куди? І сама не знаю. Таке життя більшості паризьких жінок: зовні – розкоші, а в душі – жорстокі турботи. Я знаю страдниць ще нещасніших за мене. Є такі, що змушені просити своїх постачальників подавати їм фальшиві рахунки. Іншим доводиться обкрадати своїх чоловіків, запевняючи їх, що кашемір, який коштує сто луїдорів, куплено за п'ятсот франків або, навпаки, – що кашемір по п'ятсот франків коштує сто луїдорів. Є й такі бідолахи, що морять голодом дітей, щоб купити собі нову сукню. Я не заплямувала себе таким гидким обманом. Тепер моїм мукам кінець! Хай інші продають себе чоловікам, щоб верховодити ними, я цього не хочу. Я могла б зробити так, що Нусінген засипав би мене золотом, але волію плакати на грудях у чоловіка, якого я поважаю. Ах, сьогодні ввечері де Марсе не матиме права дивитись на мене, як на жінку, котру він купив!

Вона затулила обличчя руками, щоб Ежен не бачив її сліз. Але він одвів її руки, щоб милуватися на неї – така вона була прекрасна.

– Домішувати гроші до почуття, – яких жах! Ні, ви не зможете мене любити! – сказала вона.

Це поєднання прекрасних почуттів, що звеличують жінку, і вад, прищеплених сучасним суспільним ладом, приголомшило Ежена; він говорив Дельфіні ніжні слова розради, милуючись красунею, такою простодушно необережною в своїх гірких зізнаннях.

– Обіцяйте, що ви не скористаєтесь з моєї щирості, як зброєю проти мене, – сказала вона.

– О пані, я нездатний на це, – відповів Ежен.

Вона взяла його руку і поклала собі на серце в чарівному пориві вдячності.

– Завдяки вам я знов стала вільною й веселою. Я жила досі, мов у залізних лабетах. Тепер я житиму просто, нічого не витрачатиму на себе. Я ж вам подобатимусь така, як я є, правда, друже мій? Лишіть це в себе, – сказала вона, взявши собі тільки шість банкнотів. – Правду кажучи, я вам винна три тисячі, бо вважаю, що ми грали пополам.

Ежен відмовлявся, як соромлива дівчина. Але баронеса наполягала:

– Я вбачатиму в вас ворога, якщо ви не будете моїм співучасником.

Він узяв гроші і сказав:

- Це буде запасний капітал на випадок програшу.

- Ось чого я боялась! - вигукнула вона, збліднувши. - Коли хочете зберегти добрі стосунки зі мною, заприсягніться, що ніколи більше не гратимете. Боже милосердний! Щоб я вас зіпсувала? Я вмерла б із горя!

Вони приїхали до неї. Разюча суперечність між розкошами і злиднями приголомшила студента, і він немов знову почув зловісні слова Вотрена.

- Сідайте тут, - запросила баронеса, входячи у свою кімнату й показуючи на козетку біля каміну. - Я маю написати листа. Допоможіть мені порадою.

- Не пишіть, - сказав Ежен, - покладіть банкноти в конверт, зазначте адресу і пошліть з вашою покоївкою.

- Та ви ж просто чудо, а не юнак! - скрикнула баронеса. - От що значить добре виховання! Ви справжній Босеан, - додала вона, всміхаючись.

"Чарівна жінка", - подумав Ежен, усе більше закохуючись. Він озирає кімнату, де на всьому лежала печать любовстрасної елегантності, немов у багатій куртизанки.

- Вам подобається тут? - спитала Дельфіна і подзвонила покоївці. - Терезо, віднесіть оце самі панові де Марсе і передайте йому в руки. Якщо його не буде вдома, принесіть листа назад.

Виходячи, Тереза кинула лукавий погляд на Ежена. Обід було подано. Растіньяк запропонував руку пані де Нусінген, і вони пройшли в чарівну їдальню, де він побачив стіл, сервірований так само розкішно, як і в його кухні.

- В дні нашого абонементу в Італійській опері ви будете завжди в нас обідати і проводити мене.

- Але якщо це триватиме довго, я можу звикнути до такого солодкого життя, а я ж тільки бідний студент і мушу дбати про свою майбутню долю.

- Вона сама про себе подбає, - сказала Дельфіна, сміючись. - Бачите, як добре все влаштовується: я й не думала, що буду така щаслива.

Жінкам властиво доводити неможливе з допомогою можливого і заперечувати факти, посилаючись на передчуття.

Коли пані де Нусінген і Растіньяк входили в ложу, баронеса сяяла радістю та вдовolenням, і це робило її такою гарною, що ніхто не міг утриматися від пліток, готових завжди підтримати будь-яку вигадку і звинувати жінку в розпусті, користуючись із того, що вона не має змоги захистити себе. Той, хто знає Париж, не вірить нічому, про що говорять вголос; а про те, що там справді відбувається, всі мовчать. Ежен тримав руку баронеси в своїй руці, і вони розмовляли між собою без слів, тільки потиском рук, ніжним чи сильним, залежно від тих почуттів, які їм навіювала музика. Для них це був п'яний вечір. Вони вийшли разом, і пані де Нусінген довезла Ежена до Нового мосту; всю дорогу він марно благав у неї хоч одного такого палкого поцілунку, яким вона винагородила його коло Пале-Роялю. Ежен дорікав їй за цю непослідовність.

- То була вдячність за несподіваний вияв відданості, - відповіла вона. - Тепер це означало б щось пообіцяти.

- А ви не хочете мені нічого пообіцяти, невдячна!

Він розсердився. Примхливим рухом, що так захоплює коханців, вона простягла йому руку для поцілунку; та Ежен узяв її удавано неохоче, і це зачарувало баронесу.

- До понеділка, на балу, - промовила вона.

Ідучи додому при місячному світлі, Ежен снував серйозні думи. Він був і щасливий і невдоволений. Щасливий з любовної пригоди, що сповняла його надією оволодіти незабаром однією з найвродливіших і найелегантніших парижанок - метою його бажань; невдоволений через те, що зазнали краху його плани розбагатіти. Тепер він відчув справжній смисл тих непевних думок, які роїлися в його голові позавчора. Невдача завжди виявляє перед нами силу наших бажань. Що глибше Ежен поринав у паризьке життя, то менше йому хотілося лишатися незнаним і бідним. Він бгав у кишені тисячофранковий банкнот, вигадуючи безліч хитромудрих доказів того, що має право його привласнити. Нарешті він дістався на вулицю Святої Женев'єви; зійшовши сходами нагору, він помітив світло. Батько Горіо залишив свої двері відчинені і не гасив свічки, щоб студент "не забув зайти до нього й погомоніти про дочку", як він казав. Ежен не приховав нічого.

- Що! - скрикнув батько Горіо, охоплений ревним відчаєм. - Вони думають, що я вже зовсім зубожів? Але в мене ще є тисяча триста ліврів ренти! Боже мій! Чого ж ця бідолашна дитина не прийшла до мене? Я б продав свої папери, і ми все сплатили б з цього капіталу, а на решту грошей я б купив собі довічну ренту. Чому ви, любий мій сусіде, не розповіли мені про її скруту? Як ви наважились грати й ризикувати її жалюгідними ста франками? Просто серце розривається! А які зяті! О, якби я тільки міг, я задушив би їх! Боже милий! Плакати через це! Вона справді плакала?

- Уткнувшись у мій жилет, - сказав Ежен.

- О, дайте мені його, - попросив старий Горіо. - На ньому сльози моєї дочки, моєї любої Дельфіни; а в дитинстві вона ніколи не плакала. Не носіть його, подаруйте мені, я куплю вам інший. За шлюбним контрактом вона має право користуватися своїм статком. Ах, я завтра ж піду до адвоката Дервіля. Я зажадаю, щоб її гроші було покладено в банк. Я знаю закони, я старий вовк і ще покажу свої зуби.

- Ось, візьміть, батьку, тисячу франків, які вона дала мені з нашого виграшу. Бережіть їх для неї в моєму жилеті.

Горіо глянув на Ежена, взяв його руку і зронив на неї сльозу.

- Вам пощастить у житті, - сказав старий. - Повірте, Бог справедливий. Я знаю, що таке чесність, і можу вас запевнити: таких людей, як ви, небагато. Будьте ж і ви моєю любобою дитиною! Ну, йдіть, лягайте спати. Ви можете спати, поки ще не стали батьком. Вона плакала! А я? Я спокійнісінько їв, як тварина, в той час, коли вона страждала! І це я, що продав би отця, і сина і святого духа, аби тільки в жодної з моїх дочок не впала і сльозинка.

"Далебі, - сказав собі Ежен, лягаючи спати, - я, мабуть, залишуся чесною людиною на все життя. Приємно йти за велінням своєї совісті".

Можливо, тільки ті, хто вірить у Бога, творять добро не напоказ, а Ежен вірив у

Бога.

Другого дня, у годину, призначену для балу, Растіньяк зайшов до пані де Босеан, і вона повезла його до герцогині де Карільяно. Дружина маршала прийняла його дуже ласкаво; тут він зустрів і пані де Нусінген. Дельфіна вичепурилася так, щоб сподобатись усім і особливо Еженові; вона нетерпляче ждала його погляду, марно силкуючись приховати своє нетерпіння. Для чоловіка, що вмів вгадувати хвилювання жінки, такі хвилини сповнені чару: кому не приємно томити очікуванням похвали й кокетливо ховати свою радість під машкарою байдужості, викликати занепокоєння, шукаючи в ньому доказів любові, і, натішившись чужими побоюваннями, потім розвіяти їх усмішкою? На цьому балу студент раптом збагнув усі переваги теперішнього свого становища: ставши визнаним кузенком пані де Босеан, він посів відповідне місце у світі. Вже приписувана йому перемога над баронесою де Нусінген настільки вирізняла Растіньяка, що всі юнаки заздрісно поглядали на нього; помітивши це, він уперше відчув утіху марнославства. Походжаючи по залах, повз гуртки гостей, він чув, як його називають щасливцем. Жінки одностайно віщували йому успіх. Боячись утратити Ежена, Дельфіна обіцяла йому ввечері не відмовити в поцілунку, проти якого так повставала позавчора. На балу Растіньяк дістав запрошення бувати в кількох домах. Кузина познайомила його з деякими дамами, що претендували на вишуканість; їхні салони вважалися дуже приємними. Ежен побачив, що його допущено у вищий світ, у добірне паризьке товариство. Цей вечір був сповнений для нього принадності блискучого дебюту, і Растіньяк згадував про нього, мабуть, навіть у старості, як дівчина згадує перший бал, де вона здобула свої перші перемоги.

Другого дня, коли за сніданком Ежен у присутності пансіонерів розповідав про свої успіхи батькові Горію, Вотрен увесь час посміхався диявольською посмішкою.

- І ви гадаєте, - вигукнув цей неблаганний логік, - що світський молодик може жити на вулиці Святої Женев'єви, у "Домі Воке"? Звісно, це пансіон поважаний з усіх поглядів, та все-таки аж ніяк не фешенебельний. Дім цей заможний, має багато принад, він пишається тим, що дає тимчасовий притулок одному з Растіньяків, але все-таки він міститься на вулиці Святої Женев'єви і не знає розкошів, бо це справжня патріархалорама. Мій юний друже, - вів далі Вотрен насмішкувато-зверхнім тоном, - якщо ви хочете грати в Парижі роль, вам треба утримувати трьох коней, тильбюрі для ранкових виїздів, карету для вечірніх, тобто витрачати дев'ять тисяч франків тільки на екіпажі. Ви були б негідні своєї долі, якби не витрачали бодай трьох тисяч франків у кравця, шестисот - у парфюмера, по сто екю в шевця та капелюшника. Праля коштуватиме вам тисячу франків. Світські молоді люди мають особливо дбати про свою білизну. Адже саме її доводиться їм найчастіше показувати. Кохання і церква потребують гарних покривал на своїх вітварях. Як бачите, набралось чотирнадцять тисяч. Не кажу вже про витрати на гру, на заклади й на подарунки; та ще у вас має бути не менше як дві тисячі кишенькових грошей. Я жив таким життям і знаю, скільки воно коштує. Додайте до цих найпотрібніших витрат іще триста луїдорів на харчі і тисячу франків на конуру. Бачите, любий хлопчику, отак і набіжить за рік тисяч

двадцять п'ять, бо інакше ми спіткнемося на слизькому і не бачити нам ні майбутнього, ні успіхів, ні коханок! Я ще забув про лакея та грума! Не Крістоф же носитиме ваші любовні цибульки! Та й хіба ви писатимете їх на такому папері, на якому пишете тепер? Це ж було б просто самогубство, та й годі. Повірте мені, старому й бувалому, – промовив він густим басом. – Або живіть, мов той засланець, на своєму добродієльному горіщі й заручіться з каторжною працею, або ж ступіть на інший шлях.

І Вотрен, примруживши око, скося поглянув на Вікторину Тайфер, наче підкреслюючи й підсумовуючи всі спокуси, якими він намагався розбестити студента.

– Вже багато днів життя Растіньяка було суцільним святом. Майже щодня він обідав у пані де Нусінген і виїжджав із нею в світ. Додому повертався о третій-четвертій годині ранку, прокидався опівдні і, закінчивши свій туалет, їхав, коли стояла гарна година, з Дельфіною на прогулянку в Булонський ліс; так він гайнував свій час, не знаючи йому ціни, але всю науку, всі зваби розкішного життя він вбирав у себе з такою палкою жадобою, з якою чашечка жіночої квітки на фініковій пальмі, палаючи нетерпінням, чекає на шлюбний пилок, щоб запліднитись. Растіньяк грав на великі гроші, багато вигравав і програвав і, нарешті, при звичаївся до безтурботного життя паризької молоді. З перших своїх вигравів він повернув матері й сестрам борг – півтори тисячі франків, додавши до цього гарненькі подарунки. Хоч він і заявив пані Воке про своє бажання покинути пансіон, але до останніх днів січня ще жив там, не знаючи, як звідти вибратися. Майже всі юнаки коряться законові, здавалося б, зовсім незрозумілому, а тим часом його можна пояснити їхньою молодістю, що здатна шалено віддаватися розвагам. Багаті вони чи бідні – в них однаково ніколи нема грошей на найперші життєві потреби, зате на примхи завжди знаходяться. Щедрі на все, що можна дістати в кредит, вони скупі, коли треба платити готівкою; немов бажаючи винагородити себе за те, чого не мають, вони розтринькують усе, що їм приступне. Так, наприклад, – щоб пояснити це детальніше, – студент дбайливіше береже капелюха, ніж одяг. Величезний бариш дозволяє кравцеві надавати клієнтові кредит, а мізерна ціна на капелюх перетворює торговця капелюхами в найневблаганнішого з усіх людей, з якими студентові доводиться вступати в переговори. Якщо юнак, сидячи на балконі в театрі, приваблює лорнети молодих жінок своїм запаморочливим жилетом, то це ще не означає, що на ньому є й шкарпетки, бо панчішник теж належить до породи довгоносіків, які підточують гаманець. Так жив і Растіньяк. Гаманець його, завжди порожній для пані Воке і повен для задоволення марнославних потреб, зазнавав фантастичних припливів та відпливів, які зовсім не відповідали термінам найневідкладніших оплат. Чи ж не треба було, перш ніж покинути отой гідкий, смердючий пансіон, що постійно ображав його великосвітський смак, розраховатися з господинею і купити меблі для квартири, яка личила б денді? А саме це виявилось неможливим. Аби забезпечити себе грішми для гри, Растіньякові ставало тям купувати в ювеліра годинники, золоті ланцюжки, платячи за них із вигравів, щоб у скрутну хвилину віднести їх до ломбарду, цього похмурого й мовчазного друга молоді; проте коли йшлося про плату за їжу та квартиру чи про купівлю найпотрібніших речей

для світського життя, його винахідливість і тям кудись зникали. Він не мав ніякого бажання робити борги, щоб розрахуватись за вже задоволені буденні потреби. Як і більшість тих, хто жив за принципом "якось воно буде", він до останньої хвилини зволікав сплату боргів, священних в очах міщан; так чинив Мірабо, що платив навіть за хліб тільки тоді, коли весь борг поставав перед ним у формі загрозливого векселя. Настав час, коли Растіньяк програвся і заліз у борги. Студент почав розуміти, що не може існувати далі без якихось певних джерел прибутку. Проте, стогнучи під дошкульними ударами свого незабезпеченого становища, він почував, що неспроможний зректися всіх утїх і житиме так далі, хоч би там що. Щасливі випадки, на яких він будував свої плани розбагатіти, виявилися примарами, а реальні перешкоди зростали. Довідавшись про сімейні таємниці подружжя Нусінгенів, Ежен побачив, що використати кохання як засіб збагачення можна тільки тоді, коли забудеш усякий сором і зречешся шляхетних ідей, які могли б виправдати гріхи юності. Він приліпився до цього життя, зовні блискучого, але отруєного докорами сумління, життя, в якому за хвилини втіхи треба було дорого платити ненастанними тривогами; він загруз у багні, як той "Неуважний" Лабрюйєра, що влаштував собі ложе у канаві, але так само, як "Неуважний", він поки що забруднив тільки одержу.

- Ну що? Вже доконали мандарина? - якось запитав Ежена Б'яншон, встаючи з-за столу.

- Ще ні, - відповів той, - але він уже харчить.

Студент-медик подумав, що це жарт, проте Ежен не жартував. Обідаючи вперше після тривалої відсутності за столом пансіону, він їв мовчки й про щось думав. Після десерту, замість того щоб піти, Ежен сидів у їдальні біля мадмуазель Тайфер, час від часу кидаючи на неї виразні погляди. Кілька пансіонерів теж сиділи ще за столом і ласували горіхами, інші походжали, продовжуючи почату розмову. Звичайно, пообідавши, кожен ішов з їдальні коли заманеться, залежно від того, наскільки цікава була для нього розмова, або від більшої чи меншої нестравності шлунку. Взимку їдальня рідко коли порожніла раніше восьмої години; і тоді чотири жінки лишалися самі й винагороджували себе за мовчанку, до якої їх змушувала присутність чоловіків. Того вечора Вотрен спочатку нібито збирався йти, проте вражений заклопотаністю Ежена, залишився в їдальні, щоправда, сів у куточку так, щоб Ежен його не бачив і думав, що він вийшов. Потім Вотрен пішов із їдальні разом з останніми пансіонерами, але навмисне затримався в суміжній вітальні. Він усе прочитав у душі студента й чекав рішучого моменту.

- Справді, Растіньяк попав у скруту, якої, мабуть, зазнавало багато юнаків. Чи то з кохання, чи з кокетства пані де Нусінген примусила Растіньяка пережити всі муки справжньої пристрасті, вдаючись для цього до всіх засобів паризької жіночої дипломатії. Скомпрометувавши себе в очах світу, щоб утримати біля себе кузена пані де Босеан, Дельфіна ще не наважувалась, проте, надати йому тих прав, якими він, на думку світу, вже користувався. Цілий місяць вона так розпалювала в Растіньяка жагу, що зрештою зачепила і його серце. Якщо в перші дні їхнього знайомства студент

вважав себе за господаря становища, то згодом пані де Нусінген взяла над ним гору завдяки вмінню збуджувати в Ежена всі добрі і всі лихі почуття тих двох чи трьох чоловіків, які водночас живуть у молодому парижанинові. Чи навмисне вона це робила? Ні, жінки завжди правдиві у своєму найбільшому лукавстві, бо вони діють під впливом якогось природного почуття. Можливо, Дельфіна, давши цьому юнакові владу над собою і виявивши до нього занадто велику прихильність, тепер керувалася почуттям гідності, яке змушувало її або зректися своїх обіцянок, або відкласти на деякий час їх здійснення. Це так природно для парижанки – вагатися навіть у полоні пристрасті й відкладати хвилину свого падіння, випробовуючи серце чоловіка, якому вона віддає своє майбутнє. Надії пані де Нусінген вже одного разу було ошукано: молодий егоїст заплатив їй за відданість зрадою. Дельфіна мала підстави бути недовірливою. Можливо, вона помітила в поведінці Ежена, котрого раптовий успіх зробив фатом, якусь неповагу до неї, спричинену незвичністю їхніх стосунків. Вона довго принижувалась перед тим, хто її покинув, і тепер, мабуть, прагнула піднятися в очах такого юного залицяльника й викликати в нього повагу до себе. Їй не хотілося, щоб Ежен вважав її за легкоприступну жінку саме тому, що він знав про її зв'язок з де Марсе. Нарешті, позбувшись молодого розпусника, цього справжнього страховища, його принизливого любовоства, вона відчувала величезну насолоду, опинившись у квітучих садах кохання, і їй приємно було милуватися ними, подовгу прислухатись до трепетного шелесту і віддаватися пестощам чистого вітерця. Справжнє кохання надолужувало за порочне. Це безглуздя повторюватиметься, на жаль, доти, поки чоловіки не зрозуміють, скільки квітів вони мнуть у душі молодої жінки першим обманом. З тих чи інших причин Дельфіна гралася Растіньяком, втішаючись цією грою, бо була впевнена в його коханні й своїй владі припинити муки закоханого, коли того побажає її жіноча величність. З поваги до себе Ежен не хотів допустити, щоб його перший бій закінчився поразкою, і вперто переслідував здобич, як мисливець, що хоче неодмінно підстрелити куріпку в день святого Губерта. Тривога, вражене самолюбство, розпач – удаваний чи справжній – дедалі більше прив'язував його до цієї жінки. Весь Париж вважав його за коханця пані де Нусінген, а він досяг не більше, ніж у перший день їхньої зустрічі. Він іще не знав, що іноді в кокетуванні жінки куди більше радощів, ніж насолоди в її коханні, і його охоплювала безглузда лютя. Та пора, коли жінка чинить опір коханню, дала свої перші плоди: вони були зелені, кислуваті й чудові на смак, зате й коштували дорого. Часом, не маючи жодного су, не бачачи перед собою майбутнього, Ежен подумував, усупереч голосу сумління, про можливість збагатитися тим способом, про який казав йому Вотрен, – одружитися з мадмуазель Тайфер. Настав момент, коли скрута стала така відчутна, що Ежен майже мимоволі став піддаватися спокусі страшного сфінкса, очі якого часто його заворожували.

– Коли Пуаре і мадмуазель Мішоно пішли нагору, Растіньяк, гадаючи, що лишився тільки в товаристві пані Воке й пані Кутюр, яка плела вовняні нарукавники, дрімаючи біля каміна, – так ніжно глянув на мадмуазель Тайфер, аж та опустила очі.

– У вас якісь неприємності, пане де Растіньяк? – спитала Вікторина, хвилинку

помовчавши.

- У кого їх нема! - відповів Ежен. - Якби ми, хлопці, були впевнені у щирості жіночого кохання, здатного віддячити за жертви, які ми завжди готові принести, то ніколи, мабуть, не знали б горя.

Мадмуазель Тайфер відповіла йому поглядом, який не залишав сумніву в її почуттях.

- Еге ж, - вів далі Растіньяк, - сьогодні вам здається, що ви не сумніваєтесь у своєму серці, але чи певні ви, що ніколи не змінитесь?

Усмішка заграла на устах бідної дівчини, немов яскравий промінь прорвався з душі, і так осяяла її обличчя, що Ежена злякав викликаний ним спалах почуття.

- А якби взавтра ви стали щасливою та багатою, якби вам з неба впало величезне багатство, то ви все ж таки любили б бідного юнака, що сподобався вам у дні вашого убогства?

Вона мило кивнула голівкою.

- Дуже нещасного юнака?

Вона знов кивнула.

- Що за дурниці ви верзете? - гукнула пані Воке.

- Не заважайте, - відповів Ежен, - у нас свої справи.

- Виходить, тут ідеться про заручини кавалера Ежена де Растіньяка з мадмуазель Вікториною Тайфер? - сказав басом. Вотрен, раптом з'являючись у дверях їдальні.

- Ах, як ви злякали мене! - скрикнули разом пані Кутюр і пані Воке.

- Що ж, мій вибір непоганий, - сміючись, відповів Ежен, хоч Вотренів голос викликав у нього таке глибоке хвилювання, якого він іще ніколи не відчував.

- Облиште ці лихі жарти, панове, - сказала пані Кутюр. - Ходімо, доню, нагору.

Пані Воке пішла вслід за обома пансіонерками, щоб, перебувши з ними вечір, заощадити свічку й дрова. Ежен лишився віч-на-віч із Вотреном.

- Я був певен, що ви до цього прийдете, - сказав Вотрен, зберігаючи незворушний спокій. - Та слухайте: я людина делікатна, не менш за всяку іншу. Зараз не вирішуйте нічого, ви не в своїй тарілці. У вас борги. Я хочу, щоб вас привів до мене розум, а не пристрасть і розпач. Може, вам потрібні кілька тисяч. Ось, будь ласка.

Цей демон витяг із кишені гаманця, дістав звідти три банкноти по тисячі франків і покрутив ними перед очима студента. Ежен був у жахливій скруті. Він заборгував маркізові д'Ажуда і графові де Траю дві тисячі франків, які програв на слово честі. Їх у нього не було, і він не наважувався йти на вечір до пані де Ресто, де його чекали. Це був один із тих вечорів, коли сходяться запросто, їдять тістечка, п'ють чай, але можна програти шість тисяч франків у віст.

- Пане Вотрен, - мовив до нього Растіньяк, ледве стримуючи нервові тремтіння, - після того, що ви мені пропонували, вам повинно бути зрозуміло, що я не можу прийняти від вас ніяких послуг.

- Ну, звичайно, ви б засмутили мене, якби відповіли інакше, - мовив спокусник. - Ви - гарний юнак, делікатний, гордий, як лев, і лагідний, як дівча. Прекрасна здобич

для диявола! Мені до вподоби юнаки з такими нахилами. Ще два-три міркування із сфери високої політики, і побачите світ таким, який він є. Розігруючи в ньому добродесні сценки, людина високого лету задовольняє всі свої примхи під бурхливі оплески дурнів із партеру. Мине небагато днів, і ви – наш. Ах, якби ви схотіли бути моїм учнем, я допоміг би вам досягти всього! Не встигло б у вас зародитись якесь бажання, як його було б умиць вдоволено, хоч би чого ви захотіли: почестей, грошей, жінок. З усіх плодів цивілізації ми приготували б для вас амброзію. Ви були б нашим пестунчиком, нашим Веніаміном, задля вас ми б із шкури пнулися. Всі перешкоди, що стоять на вашому шляху, було б зметено. Якщо ви не хочете брати в мене, то, виходить, вважаєте мене за негідника? А чи знаєте ви, що пан де Тюренн, – людина, котра дорожила честю не менше за вас, – облагодував такі діла вкупі з розбійниками і не вбачав у цьому нічого ганебного. Ви не хочете щось завдячувати мені? Так? За цим діло не стане, – вів далі Вотрен, посміхнувшись. – Візьміть оцей клапоть паперу, – сказав він, витягнувши гербовий бланк, – і напишіть на ньому впоперек: "Отримав три тисячі п'ятсот франків, які повинен сплатити через один рік". Поставте дату. Процент досить високий, щоб заспокоїти ваше сумління. Можете звати мене лихварем і не почувати до мене ніякої вдячності. Дозволю вам від сьогодні зневажати мене, бо певен, що згодом ви мене полюбите. Ви знайдете в мені ті темні безодні, ті глибокі, зосереджені почуття, що їх дурні звуть вадами, але ніколи ви не помітите підлості або невдячності. Одне слово, я не пішак і не кінь, я тура, мій хлопче.

– Що ж ви за людина? – вигукнув Ежен. – Вас неначе створено для того, щоб мучити мене.

– Та ні, я просто добра людина, ладна забруднитися замість вас, аби тільки ви на все життя позбулися бруду. Ви питаєте себе, звідки така відданість? Добре, я вам колись це розкажу, але тихенько, на вушко. Спочатку я налякав вас, показавши механізм соціального ладу і двигун цієї машини. Але ваш перший переляк минеться, як страх новобранця на полі бою, і ви звикнете дивитися на людей як на солдатів, приречених до загибелі заради блага, тих, хто сам себе вінчає на царство. Часи дуже змінилися. Колись, бувало, казали якомусь сміливцеві: "Ось тобі сто золотих. Убий такого-то", – і спокійно вечеряли, спровадивши на той світ людину ні за що. А нині я вам пропоную ціле багатство за один кивок головою, що вас нічим не компрометує, а ви ще вагаєтесь. Миршавий вік!

Ежен підписав вексель і одержав банкноти.

– Ну от. Тепер поговорімо поважно, – мовив Вотрен. – Я хочу через кілька місяців їхати в Америку вирощувати тютюн. На знак дружби я надсилатиму вам сигари. Якщо розбагатію, допоможу вам. Якщо в мене не буде дітей (це дуже ймовірно, бо мені не цікаво розсаджувати свої пагінці), – я відпишу вам своє майно. Хіба це не дружба? Але я вас люблю. В мене пристрасть жертвувати собою заради ближнього. Я так і робив. Річ у тім, хлопче, що я живу у вищій сфері, ніж решта людей. Я розглядаю вчинки як засоби і бачу тільки мету. Що для мене людина? Ось! – сказав він, клацнувши нігтем великого пальця об зуб. – Людина – або все, або ніщо. Якщо її звуть Пуаре, то вона менше за

ніщо: вона пласка й смердюча, її можна роздушити, як блощицю. Але людина, схожа на вас, – бог: це вже не механізм, укритий шкірою, а театр, де діють найкращі почуття, а я живу тільки почуттями. Хіба почуття – не цілий світ в єдиній думці? Гляньте на батька Горіо: для нього дві його дочки – всесвіт, провідна нитка в світі буття. Ну, а для мене, що добре пізнав життя в усіх його глибинах, є тільки одне справжнє почуття – дружба двох чоловіків. П'єр і Джаф'єр – ось моя пристрасть. Я знаю напам'ять "Врятовану Венецію". Чи багато ви бачили таких бравих молодців, котрі, коли товариш скаже: "Ходімо закопаємо труп", – пішли б мовчки, ні про що не питаючи і не докучаючи мораллю? А я так робив. Не всім я про це казатиму. Та ви – людина вищого гатунку, вам можна сказати все, ви все зрозумієте. Ви не довго борсатиметесь у багні серед пуголовків. Ну, тепер, здається, ми домовилися? Ви одружуєтесь. Шпаги наголо – і вперед! Моя – сталеві і ніколи не зігнеться, хе-хе!

Вотрен одразу ж вийшов, бо не хотів почути негативну відповідь студента, та й треба було дати йому змогу трохи оговтатися. Він, мабуть, знав, що весь цей слабкий опір, усі ці суперечки – тільки хизування перед собою, щоб виправдати свої гідні осуду вчинки.

"Хай робить, що хоче, я однаково не одружуся з мадмуазель Тайфер", – подумав Ежен.

– Відчувши неприємний внутрішній дрож на саму думку про свою угоду з чоловіком, який жахав його, хоч і підносився в його очах завдяки цинізові своїх думок і сміливості, з якою він прозирав у суть людського суспільства, Растіньяк одягся, послав по карету і поїхав до пані де Ресто. Останнім часом ця жінка подвоїла свою увагу до юнака, що з кожним кроком усе далі просувався у світському товаристві і згодом міг набути там небезпечної для неї ваги. Він розплатився з панами де Траєм і д'Ажуда, сів грати у віст і відіграв усе, що раніше програв. Марновірний, як більшість людей, що, самотужки пробиваючи собі шлях, стали фаталістами, – він побачив у цій удачі небесну винагороду за стійкий намір не збочувати з праведного шляху.

Другого ранку Ежен поспішив спитати Вотрена, чи при ньому ще його вексель. І коли той відповів ствердно, віддав йому три тисячі франків, не приховуючи свого цілком природного задоволення.

– Все гаразд, – сказав йому Вотрен.

– Але я не ваш спільник, – відповів Растіньяк.

– Знаю, знаю, – перебив його Вотрен. – Ви й досі поводитесь по-дитячому й зупиняєтесь на порозі через усякі дрібниці.

За кілька днів Пуаре і мадмуазель Мішоно сиділи на осяяній сонцем лаві у відлюдній алеї Ботанічного саду й розмовляли з якимсь добродієм, що недарма видався Б'яншонові підозрілим.

– Мадмуазель, – сказав пан Гондюро, – не розумію причини ваших вагань. Його вельможність пан міністр королівської поліції...

– Ах! Його вельможність пан міністр королівської паліції... – повторив Пуаре.

– Так, його вельможність зацікавилися цією справою, – підтвердив Гондюро.

- Та хто повірить, що Пуаре, відставний чиновник, щоправда, нездатний мислити, але наділений міщанськими чеснотами, уважно слухав удаваного рантьє з вулиці Бюффона навіть після того, як той послався на поліцію і, таким чином, показав під маскою порядної людини обличчя агента з Єрусалимської вулиці. А проте це було цілком природно. Читачеві легше буде зрозуміти, до якої особливої породи у великій сім'ї дурнів належав Пуаре, якщо нагадати відоме, але ще не опубліковане спостереження дослідників: чиновницьке плем'я, загнане в державному бюджеті між першим градусом широти, де заробітна плата становить тисячу двісті франків (своєрідна адміністративна Гренландія), і третім градусом, де починаються місцинки тепліші, від трьох до шести тисяч франків (зона помірного клімату), і де приживаються, навіть квітнуть винагороди, незважаючи на тяжкі умови їх вирощування. Одна з найхарактерніших рис цих службових людців, що найкраще малює їхню убогість, - це якась мимовільна, машинальна, інстинктивна пошана до далай-лами кожного міністерства, відомого чиновникові з нерозбірливого підпису, а також під назвою "його вельможність пан міністр". Ці чотири слова, рівнозначні імені II Bondo Cani з "Багдадського халіфа", в очах цієї приниженої юрби символізують священну, незаперечну владу. Як папа в очах католиків, так і пан міністр в очах чиновника - непогрішний. Сяйво його особи кладе відбиток на його вчинки, його слова, навіть на сказане від його імені. Своїм гаптованим золотом мундиром він прикриває і узаконює все, що роблять за його наказом. Титул "його вельможність", який свідчить про чистоту його намірів і святість волі, править за провідника для найнеприйнятніших ідей. Те, чого ніколи не зробили б ці людці заради власних інтересів, вони квапляться виконати, тільки-но почують слова: "Його вельможність". У канцеляріях - така сама сліпа покора, як і в армії; ця система приглушує свідомість, спустошує людину і поступово перетворює її на якусь гайку чи гвинтик у машині державного управління. Гондюро, що, мабуть, добре розумівся на людях, відразу розпізнав у Пуаре одного з цих бюрократичних дурнів і випустив свого Deus ex machina[12] - оту чудодійну "його вельможність" - саме в ту хвилину, коли треба було приголомшити Пуаре, що, на думку агента, був коханцем Мішоно, як сама Мішоно була коханкою Пуаре.

- Ну, коли вже його вельможність, та ще й власною персоною... його вельможність пан мі... О, це зовсім інша річ! - сказав Пуаре.

- Чуєте, що каже цей добродій, якому ви, здається, довіряєте, - мовив удаваний рантьє, звертаючись до мадмуазель Мішоно. - Ну, так ось, його вельможність тепер цілком певні: так званий Вотрен, який живе в "Домі Воке", - каторжник, що втік з Тулонської каторги, де він був відомий під прізвиськом Дурисмерть.

- А! Дурисмерть! - повторив Пуаре. - Виходить, він таки щасливець, якщо заслужив таке прізвисько.

- Авжеж, - погодився агент. - Це прізвисько він дістав за те, що йому завжди щастило рятуватися від смерті у вельми ризикованих справах. Як бачите, це особа небезпечна. Вотрен має деякі риси, що роблять його людиною незвичайною. Саме засудження цього злочинця на каторгу стало справжньою подією і забезпечило йому

безмежну повагу серед його товаришів...

- Виходить, він чоловік поважний? - спитав Пуаре.

- До деякої міри. Він добровільно взяв на себе чужий злочин, підлог, що його вчинив один вродливий юнак, якого він дуже любив. Це був молодий італієць, затятий картьяр. Потім він вступив на військову службу, де, зрештою, показав себе добре.

- Але якщо його вельможність пан міністр поліції певні, що Вотрен і є той самий Дурисмерть, то навіщо потрібна я? - спитала мадмуазель Мішоно.

- Авжеж - підхопив Пуаре, - коли пан міністр, як ми мали честь від вас почути, певні, що...

- Певні - це не зовсім точно: є лише підозра. Ви зараз зрозумієте, в чому заковика. Жак Коллен, на прізвисько Дурисмерть, користується довірою трьох каторжних тюрем, які обрали його своїм агентом і банкіром. Він багато заробляє на таких справах, котрі потребують особливої проби.

- Ха-ха! Зрозуміли, мадмуазель, цей каламбур? - спитав Пуаре. - Пан Гондюро називає його людиною особливої проби, бо на ньому поставлене тавро.

- Удаваний Вотрен, - вів далі агент, - одержує від каторжників їхні капітали, пускає в обіг, зберігає, щоб передати самим каторжникам, якщо їм пощастить утекти з каторги, або їхнім родинам, якщо каторжник залишив заповіт, а ні - то їхнім коханкам, коли на них переведено майно.

- Їхнім коханкам? Ви хочете сказати, дружинам? - зауважив Пуаре.

- Ні, добродію, каторжники звичайно мають тільки незаконних жінок, яких ми звемо утриманками.

- То вони всі мають утриманок?

- Атож.

- Ну, - сказав Пуаре, - такої мерзоти пан міністр не повинні терпіти. Оскільки ви маєте честь бачити його вельможність і, як мені здається, перейняті високими ідеями, вам належало б сказати їм про аморальну поведінку цих людей: адже такий приклад дуже поганий для суспільства.

- Але уряд їх засилає на каторгу не для того, щоб виставляти як приклад усіх чеснот.

- Це так. Проте дозвольте, пане...

- Дайте, голубе, висловитись панові Гондюро, - сказала мадмуазель Мішоно.

- Ви розумієте, мадмуазель, - мовив Гондюро, - уряд дуже зацікавлений у тому, щоб захопити цю потайну касу, що, як кажуть, сягає чималої суми. Дурисмерть орудує великими цінностями, переховуючи не тільки гроші деяких своїх товаришів, а й ті, котрі належать "Товариству десяти тисяч".

- Десяти тисяч злодіїв? - скрикнув переляканий Пуаре.

- Ні, "Товариство десяти тисяч" - це організація грабіжників високої марки, що беруться тільки за великі справи, які можуть дати здобич не менш як десять тисяч. Члени цього товариства - добірний народ, із тих, що простують прямо до лави підсудних карного суду. Вони добре обізнані з законами, і навіть коли їх спіймають на

гарячому, ніколи не дадуть приводу підвести себе під статтю про смертний вирок. Коллен – їхній довірений і радник. Завдяки величезним капіталам він створив собі власну поліцію, широкі зв'язки і все це зберігає у великій таємниці. Ось уже рік, як ми оточили Коллена шпигунами, але й досі не можемо розгадати його гри. Отож каторжанська каса і його таланти живлять порок, сприяють злочинам і тримають під рушницею цілу армію негідників, що весь час воюють із суспільством. Арештувати Дурисмерть і захопити його касу – значить підтяти зло під самий корінь. Ось чому цей невідкладний захід став справою державною, справою великої політичної ваги, що зробить честь усім, хто сприятиме її успіхові. І ви, пане, змогли б знов посісти адміністративну посаду, стати секретарем якого-небудь комісара поліції, що не перешкодило б вам одержувати ще й пенсію.

– Але чому ж, – спитала мадмуазель Мішоно, – цей Дурисмерть не втече з грішми?

– О, якби він обікрав каторжників, то хоч би куди подався, за ним було б послано людину з наказом його вбити. Крім того, викрасти касу не так легко, як дівчину з шляхетної родини. Зрештою, Коллен – молодчага, він не здатний на такий вчинок, бо вважає його ганебним.

– Ваша правда, пане, – підтвердив Пуаре. – То було б ганебно.

– Але все це зовсім не пояснює нам, чому ви просто не схопите його? – спитала мадмуазель Мішоно.

– Добре, я поясню вам, мадмуазель, слухайте. Та глядіть, – прошепотів він їй на вухо, – не дозволяйте вашому приятелеві перебивати мене, бо так ми ніколи не скінчимо. Цьому стариганові треба стати дуже багатим, щоб його слухали... Дурисмерть приїхав сюди, вдаючи порядну людину, надів машкару поважного паризького буржуа й оселився в скромному пансіоні. Це хитра бестія: його не захопиш зненацька. Одне слово, Вотрен – людина неабияка і справами орудує теж неабиякими.

– Звісно, – сказав Пуаре сам до себе.

– Якби трапилась помилка й заарештували справжнього Вотрена, міністр збував би проти себе весь паризький комерційний світ і громадську думку, а це було б небажано. У префекта поліції є вороги, і він у всіх на видноті. Коли б сталося непорозуміння, то ті, хто зазіхає на його посаду, скористалися б з ліберального галасу й нарікань, щоб його зіпхнути. Тут треба діяти так, як у справі Куаньяра, самозваного графа де Сент-Елен. Адже, якби виявилось, що це справжній граф де Сент-Елен, ми б ускочили в халепу. Ось чому треба все перевірити.

– То, виходить, вам потрібна гарненька жінка? – жваво підхопила мадмуазель Мішоно.

– Ні, Дурисмерть жінки до себе і не підпустить, – сказав агент. – Хочете довідатися, в чому секрет? Він не любить жінок.

– Тоді я не розумію, яка користь із мене для такої перевірки, коли, припустімо, я згодилася б на це за дві тисячі франків.

– Нема нічого простішого, – сказав незнайомець. – Я передам вам пляшечку з дозою ліків, що викликають приплив крові до голови, нібито апоплексичний удар, але

зовсім безпечний. Рідину можна домішати до вина або до кави. Як тільки вона подіє, ви негайно перенесете чолов'ягу на ліжку й роздягнете його, ніби для того, щоб привести його до пам'яті. Коли в кімнаті нікого не буде, ви ляснете його по плечу і побачите, чи проступить на ньому тавро.

- Та це ж дрібниця, - сказав Пуаре.

- Ну, то як, ви згодні? - звернувся Гондюро до старої діви.

- Але скажіть, добродію, - спитала мадмуазель Мішоно, - чи одержу я дві тисячі франків і в тому разі, коли тавро не з'явиться?

- Ні.

- А яка ж буде винагорода тоді?

- П'ятсот франків.

- Зробити подібну річ за таку дрібничку! Сумління однаково буде обтяжене, а мені не так легко його заспокоїти.

- Запевняю вас, - втрутився Пуаре, - що в мадмуазель надзвичайно чутливе сумління, не кажучи вже про те, що вона дуже мила й розважлива особа.

- Ну, добре, - наважилася мадмуазель Мішоно, - коли виявиться, що це Дурисмерть, ви даєте мені три тисячі франків, а коли це людина порядна, то нічого.

- Згода, - сказав Гондюро, - але з умовою, що все буде зроблено завтра.

- Не так скоро, любий пане, мені ще треба порадитися з духівником.

- Ви хитрі, - сказав агент, підводячись. - Ну, тоді до завтра. Якщо вам треба буде негайно побачитись зі мною, приходьте в провулок Святої Анни, у кінець церковного двору за Сент-Шапель. Там у підворітті лише одні двері. Спитаєте пана Гондюро.

Саме в цей час мимо проходив Б'яншон, повертаючись із лекції Кюв'є. Він був вражений, почувши дивне прізвисько Дурисмерть і вигук славетного начальника розшукної поліції: "Згода".

- Чому ви не покінчили справи одразу? Адже це дасть вам триста франків довічної ренти, - сказав Пуаре, звертаючись до мадмуазель Мішоно.

- Чому? - перепитала вона. - Та тому, що треба ще поміркувати. Якщо пан Вотрен - справді Дурисмерть, то, може, вигідніше було б порозумітися з ним. А втім, вимагати в нього грошей - значить попередити його, а він, чого доброго, накиває п'ятами, не заплативши. Ото був би смердючий пшик.

- Якби його й попередили, - зауважив Пуаре, - то хіба за ним не стежитимуть, як сказав цей пан. Ну, а ви, звісно, тоді втратили б усе...

"До того ж, - подумала мадмуазель Мішоно, - я не люблю цього чоловіка. Він говорить мені тільки неприємні речі".

- Але, - вів своєї Пуаре, - ви можете зробити краще. Цей пан, а він здається мені дуже порядним, та й одягнений пристойно, сказав, що закон зобов'язує звільнити суспільство від злочинця, хоч би якими гарними рисами він відзначався. П'яницю завжди тягтиме до чарки. А що, як йому стукне в голову всіх нас вирізати? Хай йому чорт, ми можемо стати винуватцями цього вбивства, вже не кажучи про те, що самі станемо першими жертвами.

Мадмуазель Мішоно була така заклопотана своїми думками, що не чула слів Пуаре, які одне за одним падали з його уст, мов краплі води з неміцно закрученого крана. Якщо цей стариган починав сипати фрази і Мішоно не спиняла його, він говорив без угаву, немов заведений механізм. Почавши про одне й не зробивши ніякого висновку, він перестрибував через вставні речення до зовсім протилежної теми. Простуючи до "Дому Воке", Пуаре зовсім заплутався серед різних відступів та побіжних посилок на різні випадки життя і нарешті дійшов до спогадів про те, як він давав свідчення з боку оборони в справі якогось пана Рагулло і пані Морен. Увіходячи в дім, його супутниця помітила, що Ежен де Растіньяк захоплений цікавою інтимною розмовою з мадмуазель Тайфер. Парочка не звернула ані найменшої уваги на двох старих пансіонерів, коли вони проходили через їдальню.

- Так воно й мало кінчитися, - мовила, звертаючись до Пуаре, мадмуазель Мішоно.
- Вони вже цілий тиждень ніжно позирають одне на одного.

- Еге ж, - відповів Пуаре. - Тому її й засудили.

- Кого?

- Пані Морен.

- Я кажу вам про мадмуазель Вікторину, - сказала Мішоно, не помічаючи, що увійшла в кімнату Пуаре, - а ви мені розповідаєте про якусь пані Морен. Хто така ця дама?

- А чим же завинила мадмуазель Вікторина? - спитав Пуаре.

- Вона завинила тим, що кохає пана Ежена де Растіньяка і вішається йому на шию, сама не знаючи, куди це її заведе, наївну бідолашку.

- Уранці пані де Нусінген довела Ежена до розпачу. В глибині душі він цілком здався на волю Вотрена, не бажаючи міркувати ні про мотиви дружнього ставлення до нього цієї незвичайної людини, ані над майбутнім їхньої спілки. Тільки чудо могло перешкодити йому впасти у прірву, над якою годину тому він уже підняв одну ногу, обмінявшись із мадмуазель Тайфер найніжнішими обіцянками. Вікторині вчувалися ангельські голоси, перед нею відкривалися небеса; "Дім Воке" набирав у її уяві тих фантастичних барв, якими декоратори розмальовують палаци на сцені: вона кохала і її кохали, - принаймні вона вірила в це! Та й яка жінка не повірила б цьому, дивлячись на Растіньяка, слухаючи його цілу годину потай від домашніх аргусів? Знаючи, що чинить огидно, Ежен намагався переконати себе, що спокутує свій гріх, ошчаслививши жінку, і в цій боротьбі із сумлінням навіть погарнішав, відчайдушно простуючи вперед і світлячись усіма пекельними вогнями, які палали в його серці. На щастя для нього, чудо сталося: весело увійшов Вотрен і, прочитавши все, що таїлося в юних серцях, які він з'єднав винахідливістю свого диявольського розуму, раптом затьмарив їхні радощі, глузливо заспівавши гучним басом:

- Моя Фаншетта чарівна

Своєю простотою...

- Вікторина вибігла з кімнати, несучи в серці стільки ж щастя, скільки досі в ньому було горя. Бідолашна дівчина! Потиск руки, легкий дотик волосся Растіньяка до її

щоки, слово, сказане так близько коло її вуха, що вона відчула теплий подих милих уст, тремтіння руки, що обняла її стан, поцілунок у шию, – усе це було священною обітницею кохання, а завдяки сусідству гладкої Сільвії, яка могла щохвилини увійти в цю осяйну їдальню, ця обітниця ставала палкішою й чарівнішою, ніж найпрекрасніші свідчення щирих почуттів, про які розповідається в найславетніших оповідях про кохання.

Ця "запорука кохання", як казали наші предки, здавалася гріховною дівчині, що сповідалася кожних два тижні. В цю годину вона подарувала більше душевних скарбів, ніж могла б дати обранцеві свого серця пізніше, ставши багатою й щасливою.

– Діло зроблено, – сказав Вотрен Еженіві. – Наші денді посварились. Усе сталося, як бажалося. Розбіжність думок. Наш голубок образив мого сокола. Зустріч завтра, в Кліньянкурському редуті. О пів на дев'яту, коли мадмуазель Тайфер спокійно мочатиме гріночки в каву, їй відійдуть у спадок батькова любов і багатство. Подумати лишень! Молодий Тайфер чудово володіє шпагою і самовпевнений, мов козирний туз, але йому пустять кров ударом, який я винайшов: тільки трохи підняти шпагу і колоти в лоб! Я вам покажу цей прийом – страшенно корисна річ.

Растіньяк слухав, остовпівши, і нічого не міг відповісти. В цю хвилину ввійшли батько Горію, Б'яншон та ще кілька пансіонерів.

– Отаким саме я й хотів вас бачити, – сказав йому Вотрен. – Ви знаєте, що робите. Добре, моє орлятко! Вам на роду написано керувати людьми; ви дужий, твердий, упертий – я поважаю вас.

Вотрен хотів потиснути йому руку, але Растіньяк хутко відсмикнув її і, сполотнівши, впав на стілець: йому ввижалася калюжа крові біля ніг.

– Ах, на вас іще залишилося кілька пелюшок, забруднених доброчесністю! – тихо мовив Вотрен! – У татуса Долібана три мільйони. Я знаю його статки. Посаг зробить вас біленьким, як вінчальне убрання, навіть у ваших власних очах.

Растіньяк більше не вагався. Він вирішив того ж таки вечора попередити Тайферів – батька і сина. Вотрен пішов, і тоді батько Горію прошепотів Еженіві на вухо:

– Ви засмучені, хлопчику. Зараз я вас утішу. Ходімо!

І старий вермішельник запалив від лампи свою виту свічечку; Ежен пішов за ним, аж тремтячи з цікавості, не мовлячи й слова.

– Зайдімо до вас, – сказав Горію, який заздалегідь взяв у Сільвії ключа від студентової кімнати. – Ви думали цього ранку, що вона вас не любить, правда? Вона вас випровадила мимохідь, а ви вже й розсердились, і пішли у розпачі. Чудій! Вона чекала на мене. Розумієте? Нам треба було піти закінчити опорядження чарівної квартирки, в якій ви маєте оселитися через три дні. Не виказуйте мене. Вона хоче зробити вам сюрприз, але я не можу далі ховати від вас цю таємницю. Це на вулиці д'Артуа, за кілька кроків від вулиці Сен-Лазар. Ви житимете, як князь. Ми вибрали для вас меблі, наче для молодії. За останній місяць ми багато чого зробили, тільки не казали вам нічого. Мій повірений взявся до справи, дочка моя матиме тридцять шість тисяч франків на рік – проценти з її посагу; я зажадаю, щоб її вісімсот тисяч франків було

вкладено в надійне нерухоме майно.

Ежен, схрестивши на грудях руки, мовчазно походжав по своїй убогій, неприбраній кімнаті. Батько Горіо, скориставшись із моменту, коли студент повернувся до нього спиною, поставив на камін червоний сап'яновий футляр, на якому було витиснено золотом герб Растіньяків.

- Любий мій хлопчику, - сказав бідолаха Горіо, - я з головою поринув у цю справу. Щоправда, я старався і для себе, бо дуже зацікавлений у вашому переїзді. Ви не відмовите мені, коли я про щось вас попрошу?

- Чого ви хочете?

- На шостому поверсі, над майбутньою вашою квартирою, є кімната з ходом до вас. Дозвольте мені там оселитись. Я старіюсь і живу дуже далеко від своїх дочок. Я вам не заважатиму. Я тільки житиму там. Ви мені щовечора розповідатимете про дочку. Правда ж, це не буде вам неприємно? Коли ви вертатиметесь додому, я вже буду в ліжку і, почувши ваші кроки, казатиму собі: "Він щойно бачив мою Фіфіну. Він їздив з нею на бал, вона щаслива завдяки йому". Якщо я захворію, для мене найкращим бальзамом буде чути, що ви вернулись, ходите по кімнатах, соваєте стільці. Ви нагадували б мені дочку. Звідти рукою подати до Єлісейських Полів, де мої дочки проїжджають щодня; я їх завжди бачитиму, а тепер іноді спізнююсь. А може, вона й сама інколи завітає до вас. Я чутиму її голос, бачитиму, як вона в своєму ранковому капоті бігає туди-сюди, гарненька, мов кішечка. За цей місяць вона знов стала такою, як була до заміжжя, - веселою чепурушкою. Вона зціляється душею і цим щастям завдячує вам. О, для вас я зробив би все, навіть неможливе. Повертаючись додому, вона мені сказала: "Татусю, яка я щаслива!" Коли вони кажуть статечно "батьку", на мене ніби холодом віє, а от коли звуть "татусь", мені здається, що вони ще маленькі дівчатка, у мені оживають приємні спогади. Тоді я більше відчуваю себе їхнім батьком. У мене таке враження, ніби вони ще не належать нікому іншому.

Бідолаха витер очі: він плакав.

- Давно вже не чув я таких слів, давно вже вона не брала мене під руку. Так, так, вже років десять я не гуляв із дочками. А як приємно торкатися до її сукенки, пристосовуватись до її кроків, відчувати її тепло! Сьогодні я водив Дельфіну скрізь. Заходив з нею в крамниці. Потім повіз її додому. О, дозвольте мені пожити біля Вас! Часом вам буде потрібна якась послуга - я буду поряд. О, яка щаслива була б моя дочка, якби той товпига ельзасець помер, якби його подагра здогадалася перекинутись йому в живіт! Ви стали б моїм зятем, були б її законним чоловіком. Вона ж і досі не зазнала ніяких радощів у житті й така нещасна, що я прощаю їй усе. Бог повинен бути на боці люблячих батьків. - Він трохи помовчав, а потім додав, похитавши головою: - Вона вас дуже кохає! Дорогою вона без угаву говорила про вас: "Правда ж, тату, він хороший? Серце в нього добре. Чи згадує він про мене?" Та що там казати, від вулиці д'Артуа до пасажу Панорами вона набалакала мені про вас усякої всячини. Нарешті Фіфіна вилила мені свою душу. Цього чудового ранку я забув про свою старість і відчув себе легким, мов пір'інка. Я сказав їй, що ви мені віддали тисячу франків. О любя моя

дівчинка! Це її зворушило до сліз. А що це у вас отам на каміні? – нарешті не витерпів старий Горіо, бачачи, що Растіньяк не рухається з місця.

Ежен, зовсім приголомшений, тупо дивився на свого сусіда. Дуель, про яку сповістив Вотрен і яка мала відбутися завтра вранці, так не в'язалася із цим здійсненням його найзаповітніших мрій, що він почував себе наче в кошмарі. Він обернувся до каміна, помітив квадратний футляр, відкрив його і побачив усередині записку, покладену поверх годинника Брегета. На аркушику паперу було написано:

"Я хочу, щоб ви щогодини думали про мене, бо...

Дельфіна"

Останні слова, очевидно, натякали на якусь сцену, що відбулася між ними. Ежена це глибоко розчулило. В середині золотого корпуса було емаллю зображено його герб. Ця коштовна річ, про яку він так давно мріяв, ланцюжок, ключик, форма годинника й різьба – все відповідало його уподобанню. Батько Горіо саяв. Він, мабуть, обіцяв дочці розповісти про враження від подарунка, бо брав найжвавішу участь у хвилюваннях юних закоханців, хоч і в ролі третьої особи, але не менш щасливої. Горіо вже встиг полюбити Растіньяка і за його душевні якості, і за щастя своєї дочки.

– Підіть до неї сьогодні ввечері, вона чекає на вас. Товпиґа ельзасець вечеряє у своєї балерини. Ха-ха, який дурнуватий вигляд він мав, коли мій повірений виклав йому справу. А ще каже, ніби кохає мою дочку до нестями! Хай, тільки доторкнеться до неї, я його вб'ю. Сама думка, що моя Дельфіна належить... – він зітхнув, – штовхнула б мене на злочин. Та це не було б убивством людини, – це ж свиня з телячою головою. Ви ж візьмете мене до себе, правда?

– Звичайно, любий батьку Горіо. Ви ж добре знаєте, що я вас люблю.

– Бачу, ви не гидуєте мною. Дозвольте мені поцілувати вас. – І він стиснув студента в обіймах. – Ви зробите її щасливою, обіцяйте мені. То ви сьогодні ввечері підете до неї, правда ж?

– О, звісно! Мені треба вийти в одній невідкладній справі.

– Чи не можу я вам стати в пригоді?

– Ай справді, можете. Поки я буду в пані де Нусінґен, підіть до пана Тайфера-батька і попросіть його призначити мені цього вечора час для розмови про одну дуже важливу справу.

– То, виходить, юначе, це правда, – вигукнув батько Горіо, змінившись на обличчі, – що ви залицяєтесь до його дочки, як базікають оті дурні внизу. Бий мене сила Божа! Ви ще не знаєте, який важкий кулак у Горіо. Якщо ви нас обманете, єдиний удар кулака вирішить справу. О, та це неможливо!

– Присягаюсь вам, що люблю тільки одну-єдину жінку в світі, – сказав студент. – Я сам відчув це тільки зараз.

– Ах, яке щастя! – скрикнув батько Горіо.

– Але річ у тім, – мовив студент, – що син Тайфера б'ється завтра на дуелі, і, я чув, його вб'ють.

– А чому це вас турбує? – спитав Горіо.

- Та треба ж сказати батькові, щоб він не дав своєму синові підставити лоба! - вигукнув Ежен.

У цю хвилину його перервав Вотрен, що з'явився на порозі кімнати, співаючи:

- О Річард, о королю мій,

Тебе покинув цілий світ...

Брум-брум-брум-брум!..

Я об'їхав цілий світ.

Я зальотник, всім відомий.

Тра-ля-ля-ля...

- Панове, - гукнув Крістоф, - суп подано, всі вже за столом.

- Почекай, - сказав Вотрен. - Піді-но візьми пляшку бордо в моїй кімнаті.

- Як вам подобається годинник? - спитав батько Горіо. - В неї чудовий смак, правда?

- Вотрен, батько Горіо і Растіньяк зійшли разом униз і, запізнившись, опинилися за столом поруч. Ежен поведився з Вотреном під час обіду підкреслено холодно, хоч цей чоловік - і взагалі такий приємний, на думку пані Воке, - сьогодні розійшовся як ніколи. Він сипав блискучі дотепи і розбуркав усю компанію. Така впевненість у собі, такий спокій жахали Ежена.

- На яку ногу ви сьогодні встали? - спитала пані Воке. - Ви веселі, як трясогузка.

- Я завжди веселий, коли зроблю добре дільце.

- Дільце? - перепитав Ежен.

- Авжеж. Я доставив партію товару і тому маю право на чималі комісійні. - Помітивши, що мадмуазель Мішоно придивляється до нього, він сказав: - Мадмуазель, може, вам щось не подобається в моєму обличчі? Чого це ви так втупилися в мене? Кажіть відверто! Щоб зробити вам приємність, я ладен змінити... Пуаре, ви ж не розгніваєтесь за це, га? - сказав він, підморгуючи старому чиновникові.

- От би, хай йому чорт, намалювати з вас ярмаркового Геракла, - сказав молодий художник Вотренові.

- Чудово! Згода, якщо мадмуазель Мішоно позуватиме вам для цвинтарної Венери, - відповів Вотрен.

- А Пуаре? - спитав Б'яншон.

- О, Пуаре позуватиме, як Пуаре. Це буде бог садів, - вигукнув Вотрен. - Адже його ім'я походить від груші[13].

- Гнилички! - підказав Б'яншон.

- Все це дурниці, - зауважила пані Воке, - краще б ви нас почастували вашим бордо, адже я бачу пляшечку, що висунула свого носика. Вино підтримає ваш веселий настрій, до того ж це корисно для шлунка.

- Панове, - мовив Вотрен, - пані президентка закликає нас до порядку. Пані Кутюр і мадмуазель Вікторина пробачать нам наші легковажні слівця, але пощадіть невинність батечка Горіо. Пропоную вам маленьку пляшкораму бордоського вина; ім'я Лафіта надає йому ще більшої слави - прошу не вважати це за політичний натяк. Гей

ти, опудало, – сказав він, глянувши на Крістофа, який, проте, не зрушив з місця. – Сюди, Крістофе! Хіба ти не знаєш свого імені? Опудало, неси сюди випивку!

– Ось, пане, – сказав Крістоф, подаючи йому пляшку.

Наповнивши склянки Ежена та батька Горіо, Вотрен повільно налив і собі кілька крапель; він куштував вино язиком, поки сусіди пили своє, і раптом скривився:

– Ах чорт, тхне корком. Візьми це собі, Крістофе, і принеси нам інше, ти знаєш, там праворуч. Нас шістнадцятеро, неси вісім пляшок.

– Ну, коли ви так розщедрились, – сказав художник, – ставлю сотню каштанів.

– Хо! Хо!

– Еге!

– Брр!

Вигуки пансіонерів лунали звідусіль, наче лускання ракети.

– Ану, матусю Воке, ставте дві пляшечки шампанського! – гукнув Вотрен.

– Отакої! Може, ви ще схочете, щоб я віддала вам і весь свій будинок? Дві пляшки шампанського! Та це ж коштує двадцять франків. У мене не такі заробітки. Ні! Проте якщо пан Ежен заплатить за шампанське, то я почастую наливкою.

– Від її наливки проносить, як від рицини, – сказав тихенько студент-медик.

– Мовчи, Б'яншоне, – вигукнув Растіньяк, – я не можу чути про рицину, мені з душі верне. Згода, я плачу за шампанське! – додав студент.

– Сільвіє, – мовила пані Воке, – подайте печиво й піріжечки.

– Ваші піріжечки вже мохом поросли, вони в рот не лізуть, – сказав Вотрен, – а печиво несіть.

Через хвилину бордо обійшло всіх. Товариство повеселіло й пожвавішало. Лунав гучний регіт, вихоплювались вигуки, схожі на голоси різних тварин. Музейний службовець спробував відтворити звичайний у Парижі вуличний вигук, схожий на нявкання закоханого кота, і негайно вісім голосів по черзі проревли:

– Ножі гострити!

– Насіння для пташок!

– Трубочки з вершками, пані, трубочки з вершками!

– Латаю каструлі!

– Устриці, свіжі устриці!

– Купую одяг, капелюхи, старі краватки!

– Вишень, кому солодких вишень!

– Парасольки, парасольки!

Пальма першості припала Б'яншонові, коли він гугнявим голосом вигукнув:

– Вибивачки – вибивати одяг і жінок!

Кілька хвилин панував неймовірний галас, лунали безглузді жарти – справжня опера, де диригував Вотрен, водночас не спускаючи з ока Ежена та батька Горіо, які вже неначе сп'яніли. Відкинувшись на стільцях, обидва поважно споглядали цей незвичний бешкет і пили мало. Обох турбували думки про те, що вони мали зробити ввечері, однак їм бракувало сили підвестися з місця. Вотрен скося позирав на них,

стежачи, як міняється вираз їхніх облич; вибравши хвилину, коли очі в них закліпали і, здавалося, ось-ось заплющатся, він, схилившись до Растіньяка, сказав йому на вухо:

- Он як, хлопче, не такі ми вже спритні, щоб змагатися з дядечком Вотреном, а він дуже вас любить і не дозволить накоїти дурниць. Коли я щось вирішив, то тільки Господь Бог здолає стати мені на перешкоді. Ах, це ж ми хотіли попередити батечка Тайфера, вчинити школярську помилку! Піч гаряча, тісто вчинене, хліб на лопаті; взавтра ми уминатимемо його, аж за вухами лящатиме; то що ж, невже не дамо посадити хліб у піч? Ні, ні, хай печеться! Якщо у нас і з'являться докори сумління, вони зникнуть в процесі травлення їжі. В той час, як ми спокійнісінько спатимемо, полковник граф Франкессіні вістрям своєї шпаги відвоює нам спадщину Мішеля Тайфера. Вікторина успадкує братову ренту - тисяч п'ятнадцять на рік. Я вже довідався і знаю, що материна спадщина становить понад триста тисяч.

Ежен слухав ці слова, але не міг відповісти: язик йому прилип до піднебіння, і його непереможно хилило на сон; стіл і обличчя пансіонерів він уже бачив немов у тумані. Незабаром гомін ущух, пансіонери по одному розійшлися; потім, коли zostалися тільки вдова Воке, пані Кутюр, мадмуазель Вікторина, Вотрен і батько Горіо, Растіньяк побачив крізь сон, як пані Воке збирає пляшки і зливає рештки в одну пляшку.

- Ах, які вони шалапути, які зелені! - казала вдова.

Це було останнє речення, котре Ежен міг розібрати.

- Тільки пан Вотрен уміє встругнути таку штуку, - сказала Сільвія. - Гляньте, Крістоф гурчить, мов та дзига.

- До побачення, матусю, - сказав Вотрен. - Іду на бульвар подивитися на пана Марті в "Дикій горі" - великій драмі, переробленій із "Самітника". Запрошую вас і наших дам.

- Дякую, - сказала пані Кутюр.

- Як, сусідко? - вигукнула пані Воке. - Невже ви не хочете подивитися п'єсу, перероблену з "Самітника", твору на манір Шатобріанової "Атала"? А минулого літа ми ж так любили читати його в олтанці і плакали, наче Магдалина Елодійська, - такий він гарний. До того ж це твір моральний, він може справити добрий вплив на вашу вихованку.

- Нам не дозволено ходити в театр, - відповіла Вікторина.

- Ну, ось вони й готові, наші молодці, - сказав Вотрен, комічно розхитуючи голови батька Горіо та Ежена.

Прихиливши голову студента до спинки стільця, щоб йому зручніше було спати, він ніжно поцілував його в лоб і проспівав:

- Коханий мій, засни,

Я тобі навію сни...

- Боюся, щоб він не захворів, - сказала Вікторина.

- А ви зостаньтеся тут і догляньте його, - порадив їй Вотрен. - Це ваш обов'язок як вірної дружини, - шепнув він дівчині на вушко. - Хлопець палко вас кохає, і ви будете його жіночкою, провіщаю вам. Отже, - промовив він голосно, - вони заслужили

загальну повагу, жили щасливо й народили багато дітей. Так закінчуються всі любовні романи. Ну, матусю, – додав він, звертаючись до пані Воке і обіймаючи її, – надівайте капелюшка, святкову квітчасту сукню, графинин шарф. Я сам найму для вас фіакр. – І він вийшов, наспівуючи:

– У твоїм промінні, сонце,
Визрівають гарбузи.

– Їй-богу, пані Кутюр! З таким чоловіком я була б щаслива навіть на горищі. Гляньте, батько Горіо і той упився, – мовила вона, повертаючись до вермішельника. – Цьому старому скнарі ніколи й на думку не спадало куди-небудь повести мене. Боже мій! Та він зараз упаде на підлогу! Який сором! Літній чоловік, а напився до безтями. Та, правду сказати, він і так мов не при тямі... Ану, Сільвіє, відведіть старигана до нього в кімнату.

Сільвія взяла бідолаху під пахви, потягла нагору і кинула в одежі, наче мішок, поперек ліжка.

– Бідний хлопець, – сказала пані Кутюр, пригладжуючи Еженові волосся, що спадало йому на очі, – зовсім як дівчина: не знає, до чого ведуть надмірності.

– Ах, ось уже тридцять один рік, як я тримаю пансіон, – сказала пані Воке, – і чимало юнаків пройшло, як то кажуть, через мої руки, але ще ніколи не було такого милого, такого добре вихованого, як пан де Растіньяк. Який він гарний, коли спить! Пані Кутюр, покладіть його голову собі на плече. Еге! Вона й сама падає на плече мадмуазель Вікторини! Про дітей дбає сам бог: ще трохи, і він розбив би голову об ріжок стільця. Яка б гарненька з них вийшла парочка!

– Мовчіть, голубонько! – вигукнула пані Кутюр. – Ви таке говорите...

– Та він же не чує, – відповіла вдова Воке. – Ну, Сільвіє, ходімо вдягатись. Я надіну високий корсет.

– Ото ще! Високий корсет після такого обіду, пані! – заперечила Сільвія. – Пошукайте собі кого іншого, щоб вас затягли; щодо мене, то я не хочу бути вашою вбивцею. Ця необережність може коштувати вам життя.

– Байдуже, треба догодити панові Вотрену.

– Виходить, ви дуже любите своїх спадкоємців?

– Ану, Сільвіє, годі базікати! – гримнула на неї вдова, виходячи.

– І це в її літа! – сказала куховарка, показуючи Вікторині на свою господиню.

У їдальні лишилися тільки пані Кутюр та її вихованка, на плечі якої спав Ежен. Хропіння Крістофа лунало в безгомінному будинку, підкреслюючи мирний сон Ежена, що спав, як дитина. Вікторина була щаслива; вона може дозволити собі милосердя, в якому виливаються всі найкращі почуття жінки, може, не чинячи тяжкого гріха, відчувати, як серце юнака б'ється біля її серця, і вона проймалась материнською ніжністю й гордістю. Крізь тисячу думок і почуттів, що роїлися в її душі, пробивався буйний порив пристрасті, збудженої теплим, чистим диханням юнака.

– Люба моя, бідолашна дівчинка! – сказала пані Кутюр, стискаючи її руку.

Стара жінка замилювалась її непорочним, страдницьким обличчям, осяяним у цю

мить ореолом щастя. Вікторина схожа була на старовинну ікону, в якій художник, нехтуючи всякі деталі, зосередив усю чарівну силу спокійного, гордого пензля на лику, що був хоч і жовтуватого тону, але немов одбивав золотистий відблиск неба.

- А він же й двох склянок не випив, мамо, - сказала Вікторина, проводячи пальцями по Еженових кучерях.

- Коли б він був гультьєм, доню, то переносив би вино так само легко, як і всі інші. Сп'яніння промовляє на його користь.

На вулиці заторохтіли колеса екіпажа.

- Мамо, - сказала дівчина, - це пан Вотрен. Підтримайте пана Ежена. Мені не хочеться, щоб цей чоловік побачив мене в такій позі. Його слова бруднять душу, та й у погляді є щось гнітюче для жінки, наче він роздягає її очима.

- Ні, - заперечила пані Кутюр, - ти помиляєшся. Пан Вотрен - хороша людина, він трохи нагадує мені мого покійного чоловіка, - грубуватий, але м'якосердий, такий собі добрий буркотун.

В ту мить нечутно ввійшов Вотрен і глянув на цю картину - на дві юні істоти, осяяні лагідним світлом лампи.

- Ось така сцена, - сказав він, схрестивши руки на грудях, - надихнула б милого Бернардена де Сен-П'єра, автора "Поля і Віргінії", і він написав би чудові сторінки. Юність прекрасна, пані Кутюр. Спи, любий хлопчику, - промовив він, дивлячись на Ежена, - щастя іноді приходить уві сні. Пані, - звернувся він до вдови, - що мене прихилиє до цього юнака і зворушує, то це гармонія душевної краси з красою його обличчя. Гляньте, хіба це не херувим, що спочиває на плечі ангела? Цей юнак вартий кохання. Якби я був жінкою, то хотів би вмерти - ні, це було б безглуздо! - хотів би жити заради нього. Милуючись на них, - мовив він тихенько, схилившись до вуха вдови, - я не можу не думати, що Бог створив їх одне для одного. Провидіння має свої таємні шляхи, воно випробовує серця і думки людей, - сказав він уже голосно. - Дивлячись на вас, дітки мої, таких близьких одне одному чистотою душі і всіма людськими почуттями, я кажу собі: неможливо, щоб у майбутньому ви будь-коли розлучилися. Бог справедливий. А втім, - сказав він дівчині, - пригадую, я бачив у вас лінію щастя. Дайте мені вашу руку, мадмуазель Вікторино. Я знаюся на хіромантії, мені часто доводилося ворожити. Ну, не бійтесь! О, що це я бачу? Слово честі, ви незабаром станете однією з найбагатших спадкоємиць у всьому Парижі. Ви ошасливіть свого милого... Ваш батько кличе вас до себе. Ви одружуєтесь із знатним, гарним юнаком, що палко вас кохає.

В цю мить важка хода кокетливої вдови перервала Вотренові віщування.

- Ось і матуся Воке, гарна, мов зіронька, і затягнена, як оса. Чи не задихаємось ми трішечки? - спитав він, помацавши планшетку корсета. - Ребра добряче здавило, матусю. Якщо ми заплачемо, станеться вибух; звісно, я позбираю уламки з пильністю справжнього антиквара.

- Ось хто знається на французькій галантності, - прошепотіла вдова, нахилиючись до вуха пані Кутюр.

- Прощайте, дітки, - звернувся Вотрен до Ежена і Вікторини. - Благословляю вас, - сказав він, кладучи їм на голови руки. - Повірте, мадмуазель: побажання чесної людини щось важать - вони приносять щастя. Господь Бог змилюється.

- До побачення, люба, - сказала пані Воке своїй пожилиці. - Чи не думаєте ви, - додала вона тихо, - що пан Вотрен має серйозні наміри щодо мене?

- Гм! Гм!

Коли обидві жінки лишилися самі, Вікторина, розглядаючи свої руки, зітхнула:

- Ах, люба мамо, якби збулося те, що сказав добрий пан Вотрен!

- Для цього треба тільки одне, - відповіла стара дама, - щоб оте страховище, твій брат, упав з коня.

- Ах, мамо!

- Господи! Може, воно й гріх бажати лиха своєму ворогові, - мовила вдова. - Ну, та я вже спокутую його. Відверто кажучи, я охоче понесла б квіти на його могилу. Негідник! У нього немає мужності заступитися за свою матір, а він же загарбав різними каверзами всю спадщину на шкоду тобі. Моя кузина була дуже багата. На твоє лихо, про її посаг нічого не сказано в шлюбному контракті.

- Моє багатство гнітило б мене, якби воно мені дісталось ціною чийогось життя, - сказала Вікторина. - Якщо для мого щастя треба, щоб умер мій брат, то я волію краще лишитися тут назавжди.

- Ах, Боже мій, ти ж чула, що сказав добрий пан Вотрен, - людина, як бачиш, віруюча! - відповіла пані Кутюр. - Мені приємно було дізнатись, що він не такий безбожник, як інші, ті, що говорять про Бога з меншою повагою, ніж про диявола. І справді - хто знає, якими шляхами веде нас провидіння?

- З допомогою Сільвії дві жінки нарешті перенесли Ежена в його кімнату і поклали на ліжко; куховарка розстегнула на ньому одяг, щоб йому було зручніше. Перед тим як вийти, коли пані Кутюр одвернулась, Вікторина поцілувала Ежена в чоло, - цей грішний вчинок переповнив її серце щастям. Вона окинула поглядом Еженову кімнату, немов зібравши в єдиній думці всі радощі, яких зазнала цього дня, створила з них цілу картину, довго милувалася нею і заснула того вечора, почувавши себе найщасливішою в цілому Парижі.

Вотрен влаштував гулянку, щоб напоїти Ежена і старого Горіо вином з домішкою снотворного, але вона призвела до згуби його самого. Б'яншон сп'яну забув розпитати мадмуазель Мішоно про Дурисмерть. Вимовивши це ім'я, він, безперечно, викликав би підозру у Вотрена, чи - називатимемо його справжнім ім'ям - Жака Коллена, однієї із знаменитостей каторги. До того ж тієї миті, коли мадмуазель Мішоно, покладаючись на щедрість Коллена, обмірковувала, чи не вигідніш буде попередити його й допомогти йому втекти вночі, Вотрен обізвав її цвинтарною Венерою, і стара діва вирішила виказати каторжника. Разом із Пуаре вона відразу пішла до славетного начальника розшукної поліції в завулку Святої Анни, гадаючи, що їй знову доведеться мати справу просто з чиновником на ім'я Гондюро. Начальник розшукної поліції прийняв її дуже люб'язно. Після розмови, під час якої вони дійшли згоди по всіх пунктах, мадмуазель

Мішоно попросила дати їй краплі, з допомогою яких вона мала перевірити, чи є у Вотрена тавро. Коли цей великий муж у завулочку Святої Анни шукав у шухляді свого письмового столу пляшечку, мадмуазель Мішоно помітила вираз задоволення на його обличчі і збагнула, що зловити Вотрена куди важливіше, ніж арештувати простого каторжника. Поміркувавши, вона стала підозрювати, що поліція сподівається, на підставі деяких свідчень каторжників-зрадників, захопити велику суму грошей. Коли вона висловила свої здогади лисому начальникові, той усміхнувся і спробував заспокоїти стару діву.

- Ви помиляєтесь, - відповів він, - Коллен - найнебезпечніша сорбонна, яка будь-коли існувала серед злодіїв. Оце й усе. Негідники це знають, він їхній прапор, їхня підтримка, - одне слово, їхній Бонапарт. Вони всі люблять його. Цей молодець ніколи не залишить своєї макітри на Гревській площі.

Мадмуазель Мішоно не зрозуміла його, і Гондюро пояснив їй слова, запозичені з жаргону каторжників. "Сорбонна" і "макітра" - два сильних вирази з мови злочинців, які перші відчули потребу розглядати людську голову в двох аспектах. "Сорбонна" - це голова живої людини, її порадник, її думка. "Макітра" - зневажлива назва відтятої голови, що не варта ламаного гроша.

- Коллен водить нас за ніс, - сказав він. - Коли ми маємо справу з людиною твердою, як загартована англійська сталь, то можемо вбити її при найменшій спробі вчинити опір під час арешту. Ми й розраховуємо на сутичку, щоб убити Коллена завтра вранці. Таким чином можна уникнути процесу, витрат на охорону злочинця та його харчування і звільнити суспільство від негідника. Судова процедура, виклик свідків, оплата їх, витрати на виконання вироку, все, що потрібно, щоб поквитатися законним шляхом хоч би з ким із цієї погані, коштує значно дорожче за тисячу екю, яку ви одержите від нас. Буде заощаджено і час. Всадивши багнета в череву Дурисмерті, ми зможемо запобігти сотні злочинів і вберегти від спокуси ще півсотні негідників, які відтепер боятимуться виправної поліції. Ось що зветься добре організована поліція. Як кажуть справжні філантропи, діяти отак - значить запобігати злочинності.

- І служити батьківщині, - докинув Пуаре.

- Так, так, - відповів начальник поліції, - ви сьогодні говорите розумні речі. Звісно, ми служимо батьківщині. Треба сказати, що світ дуже несправедливий до нас. Ми робимо суспільству великі послуги, але про них ніхто не знає. Тому обов'язок розумної людини бути над заботонами, а християнинові треба миритися з тим злом, яке можливе і в доброму ділі, коли його роблять не так, як то заведено. Бачте, Париж - це Париж. Це слово пояснює моє життя. Завтра я буду зі своїми людьми на чатах у Королівському саду. Маю честь кланятись, мадмуазель. Пошліть Крістофа на вулицю Бюффона, до пана Гондюро, в той дім, де ви мене бачили. На все добре, пане. Якщо вас коли-небудь обікрадуть, зверніться до мене, і вам усе повернуть. Я до ваших послуг.

- І є ж такі дурні, - сказав Пуаре, звертаючись до мадмуазель Мішоно, - що просто навісніють, почувши слово "поліція". Цей пан дуже люб'язний, а те, чого він од нас хоче, - суцця дрібничка.

Наступному дневі судилося стати одним з найнезвичайніших в історії "Дому Воке". Досі найзначнішою подією в мирному житті пансіону була поява самозваної графині де л'Амберменіль, що промайнула, як метеор. Однак усе минуле зблідло перед перипетіями цього великого дня, що довго потому не сходив з вуст пані Воке. Горіо та Ежен де Растін'як проспали аж до одинадцятої години. Сама вдова, повернувшись опівночі з театру Гете, ніжилась у ліжку до пів на одинадцяту. Крістоф, допивши вино, яким частував Вотрен, теж заспав, і звичайний розпорядок у пансіоні був порушений. Пуаре і мадмуазель Мішоно не скаржились на те, що сніданок спізнився. Щодо Вікторини і пані Кутюр, то вони спали допізна. Вотрен пішов з дому о восьмій годині й вернувся саме тоді, як було подано сніданок. Тому ніхто не обурювався, коли тільки о чверть на дванадцяту Сільвія з Крістофом почали стукати в усі двері, запрошуючи до столу. Поки Сільвії та служника не було в їдальні, мадмуазель Мішоно, зішовши вниз перша, підмішала зілля у срібний Вотренів кухлик з вершками до кави, які грілись у гарячій воді разом із вершками для інших пансіонерів. Стара діва розраховувала на цей звичай пансіону, щоб здійснити свій намір. Сім пансіонерів зібралися в їдальні не одразу. Коли Ежен, потягаючись, спускався сходами останнім, посланець передав йому листа від пані де Нусінген. Вона писала:

"Щодо вас, друже мій, я не відчуваю ні фальшивого самолюбства, ні гніву. Я чекала вас до другої години ночі. Чекати того, кого любиш! Хто зазнав цієї муки, той не завдасть її нікому. Бачу, що ви кохаєте вперше. Що ж трапилось? Я в тривозі. Якби не боялася зрадити таємницю мого серця, то пішла б довідатись, що сталося з вами – добре чи лихе. Але якби я вийшла чи виїхала з дому в цей час, хіба б не погубила себе? Я відчула, яка гірка жіноча доля. Заспокойте мене, поясніть, чому ви не прийшли після того, що переказав вам мій батько. Я буду гніватись, але прощу вас. Чи не захворіли ви? Чому ви живете так далеко? Благаю – хоч одне слово! До скорого побачення, правда ж? Якщо вам ніколи, досить одного слова. Напишіть: "Лечу!" – або: "Хворий". А втім, якби ви захворіли, то батько сказав би мені. Що ж сталося?"

– Так, що сталося? – вигукнув Ежен і кинувся в їдальню, бгаючи недочитаного листа. – Котра година?

– Пів на дванадцяту, – сказав Вотрен, кладучи цукор у каву.

Втеклий каторжник глянув на Ежена тим холодним заворожливим поглядом, властивим людям з магнетичною силою, що, кажуть, приборкує навіть буйних божевільних у лікарнях. Ежен здригнувся всім тілом. На вулиці проторохкотіла карета, і в кімнату вбіг стривожений лакей пана Тайфера, якого пані Кутюр одразу впізнала по лівреї.

– Мадмуазель! – вигукнув він. – Ваш батько кличе вас. Сталося велике нещастя. Пан Фредерік бився на дуелі; його поранено шпагою в лоб; лікарі не мають надії його врятувати. Ви ледве встигнете з ним попрощатися, він непритомний.

– Бідолашний хлопець! – голосно промовив Вотрен. – Як можна затівати сварки, маючи тридцять тисяч річного прибутку? Справді, молодь не вміє належно поводитись.

– Пане! – вигукнув Ежен.

- Ну що, доросла дитино? Хіба в Парижі б'ються на дуелі не кожного ранку? - спитав Вотрен, спокійно допиваючи каву; мадмуазель Мішоно стежила за ним так напружено, що подія, яка приголомшила всіх, її не схвилювала.

- Я їду з вами, Вікторино, - сказала пані Кутюр.

І обидві жінки вибігли з дому, навіть не надівши капелюшків і шалей. Виходячи, Вікторина глянула крізь сльози на Ежена, немов говорячи: "Не думала я, що за наше щастя я заплачу сльозами".

- Та чи не пророк ви часом, пане Вотрен? - спитала пані Воке.

- Я - хто завгодно, - відповів Жак Коллен.

- Як усе це дивно! - не вгавала пані Воке, нанизуючи одна на одну незначущі фрази з приводу цієї події. - Смерть хапає нас отак зненацька. Молоді часто вмирають раніше за старих. Щасливі ми, жінки, що не б'ємося на дуелях; та в нас є інші хвороби, яких немає у чоловіків. Ми народжуємо дітей, і материнські муки тривають довго. Як пощастило Вікторині! Батько змушений буде її визнати.

- От бачите! - сказав Вотрен, дивлячись на Ежена. - Вчора вона не мала жодного су, а сьогодні володіє кількома мільйонами.

- Слухайте, пане Ежене, - вигукнула пані Воке, - ви наче знали, куди вціляли!

Батько Горію враз глянув на студента і побачив у нього в руці зібганого листа.

- Ви його не дочитали. Що це означає? Хіба й ви такий, як інші? - спитав він Растіньяка.

- Пані Воке, я ніколи не одружуся з мадмуазель Вікториною, - сказав Ежен, і на обличчі в нього з'явився вираз такого жаху й огиди, що всі знітилися.

Батько Горію схопив руку студента і потиснув її. Він хотів був її поцілувати.

- Ох-хо-хо! - гукнув Вотрен. - В італійців є добра приказка: col tempo[14].

- Я чекаю на відповідь, - нагадав Растіньяку посланець пані де Нусінген.

- Скажіть, що я їду.

Посланець пішов. Ежен був страшенно схвилюваний і забув про обережність.

- Що робити? - промовив він голосно сам до себе. - Доказів нема.

Вотрен усміхнувся. Але в цю мить напій, всотаний його шлунком, почав діяти. Проте каторжник був такий міцний, що підвівся, глянув на Растіньяка і промовив до нього глухим голосом:

- Юначе, добро приходить уві сні.

І впав, як мертвий.

- Є таки боже правосуддя! - вигукнув Ежен.

- Е, що ж це таке з нашим бідним, любим паном Вотреном?

- Апоплексичний удар! - скрикнула мадмуазель Мішоно.

- Сільвіє, мерщій біжи по лікаря, голубко, - звеліла вдова. - Ах, пане де Растіньяк, підіть негайно до пана Б'яншона: Сільвія може не застати вдома нашого доктора Гренпреля.

Растіньяк зрадів, що є привід покинути цей жахливий вертеп, і кинувся бігти.

- Крістофе, що духу до аптекаря, попроси чого-небудь проти апоплексії.

Крістоф вийшов.

- Батечку Горію, допоможіть нам перенести сердегу нагору, в його кімнату.

Вотрена підняли, сяк-так протягли сходами й поклали в ліжко.

- Я нічим не можу допомогти - піду до дочки, - сказав Горію.

- Старий егоїст! - вигукнула пані Воке, - Іди, щоб ти здох, як собака.

- Ідіть-но пошукайте, чи нема у вас ефіру, - попросила мадмуазель Мішоно пані Воке, роздягаючи Вотрена. Їй допомагав Пуаре.

Пані Воке пішла в свою кімнату і залишила мадмуазель Мішоно господинею на полі бою.

- Мерщій скиньте з нього сорочку та поверніть його долілиць. Зробіть же хоч це. Я не хочу бачити голого чоловіка, - наказувала вона Пуаре. - Стоїть як пень.

Коли Вотрена перевернули, мадмуазель Мішоно щосили ляснула його по плечу, і дві фатальні білі літери виступили на почервонілій шкірі.

- На тобі! Як легко ви заробили три тисячі франків! - вигукнув Пуаре, підтримуючи Вотрена, поки мадмуазель Мішоно натягала на нього сорочку. - Ху, який важкий, - додав він, кладучи його на ліжко.

- Мовчіть! Може, каса тут? - жваво сказала стара діва, очі якої наче пронизували стіни, з такою жадібністю розглядала вона кожную річ у кімнаті. - Якби можна було відімкнути під якимось приводом оцей секретер.

- Мабуть, це було б негаразд, - відповів Пуаре.

- Ні, крадені гроші, що належали всім, тепер нічийі. Але ми не встигнемо, - додала вона. - Я чую, вже йде Воке.

- Ось вам ефір, - мовила пані Воке. - Можна сказати, сьогодні - день пригод. Боже мій! Та цей чоловік зовсім не схожий на хворого; він білісінький, як курчатко.

- Як курчатко? - перепитав Пуаре.

- Серце б'ється рівно, - сказала вдова, поклавши руку на груди Вотрена.

- Рівно? - здивовано перепитав Пуаре.

- Він здоровісінький.

- Ви думаєте? - сказав Пуаре.

- Авжеж, він ніби спить. Сільвія пішла по лікаря. Чуєте, мадмуазель Мішоно, він пирхає від ефіру. Чи ба? Він просто знепритомнів. Пульс нормальний. Та він міцний, як дуб! Гляньте, мадмуазель, яка в нього на грудях шерсть: такий житиме сто років. А парик усе-таки тримається. Стривайте, адже він приклеєний; волосся фальшиве, певне, тому, що він рудий. Кажуть, руді або дуже добрі, або дуже лихі люди. Хіба ж він не добрий?

- Добрий на те, щоб повісити, - сказав Пуаре.

- Ви хочете сказати, на ший гарненькій жінці, - різко перебила його мадмуазель Мішоно. - Ідіть звідси, пане Пуаре. Ходити за хворими - це жіноча справа. Підіть краще прогуляйтеся. Ми з пані Воке добре доглянемо нашого любого пана Вотрена.

Пуаре пішов тихенько, не ремствуючи, немов пес, якому хазяїн дав копняка.

Растіньяк вийшов з дому прогулятися і подихати свіжим повітрям, він задихався.

Він же хотів запобігти цьому злочині, заподіяному в призначений час. Як же могло так статися? Що тепер робити? Він тремтів від думки, що став співучасником злочину. Спокій Вотрена і далі страхав його.

"А що, як Вотрен умре, нічого не сказавши?" – думав Растіньяк.

Він бігав алеями Люксембурзького саду, немов тікаючи від зграї собак, і йому вчувалось їхнє гавкання.

– Слухай, – гукнув до нього Б'яншон, – ти читав "Стернового"?

"Стерновий" була радикальна газета, яку редагував пан Тіссо; після виходу ранкових газет вона одразу друкувала зведення новин для провінції і таким чином на цілу добу випереджала інші газети.

– Там є цікава пригода, – сказав практикант із лікарні Кошена. – Тайфер-син бився на дуелі з графом Франкессіні, офіцером старої гвардії, і той встромив йому шпагу в лоба на два дюйми. Тепер Вікторина одна з найбагатших наречених у Парижі. Ех, якби знаття! Смерть – та сама рулетка! Це правда, що Вікторина на тебе задивлялась, га?

– Замовкни, Б'яншоне, я ніколи з нею не одружуся. Я кохаю чарівну жінку, вона теж мене любить, я...

– Ти говориш так, немов щосили намагаєшся не зрадити її. Покажи мені жінку, варту того, щоб заради неї пожертвувати капіталами пана Тайфера.

– Невже мене переслідують демони? – скрикнув Растіньяк.

– Що з тобою? Ти збожеволів. Дай-но мені руку, – сказав Б'яншон, – я помацаю тобі пульс. У тебе гарячка.

– Іди до матусі Воке, – сказав йому Ежен, – цей мерзотник Вотрен тільки що впав як мертвий.

– А-а! Ти підтверджуєш мої підозріння, треба їх перевірити, – вигукнув Б'яншон, лишаючи Растіньяка на самоті.

Довга прогулянка мала для Ежена важливі наслідки. Він ніби заглянув у всі закутки свого сумління. Правда, студент довго вагався, картав себе, приглядався до себе, але чесність усе-таки вийшла з цього жорстокого й жахливого випробування загартованою, як залізний брус, що витримує всі проби. Він пригадав учорашні признання батька Горію, уявив собі квартиру, яку підшукала для нього Дельфіна на вулиці д'Артуа, знову видобув її листа, перечитав його, поцілував.

"Це кохання – мій якір порятунку, – подумав Ежен. – Бідолашний старий багато вистраждав. Він нічого не каже про своє лихо, але хто не вгадає його? Ну що ж, я доглядатиму його, як батька, дам йому якнайбільше радості. Якщо Дельфіна любить мене, то часто приходитиме до мене, і він буде коло неї. Ця вельможна графиня де Ресто – негідниця, вона ладна зробити з свого батька слугу. Люба Дельфіна! Вона краще ставиться до бідолахи Горію, вона заслуговує того, щоб її кохали! Ах, сьогодні ввечері, нарешті, мене жде щастя".

Він витяг годинника, замилювався на нього.

"Як усе обернулось на добре! Коли кохання взаємне й вічне, можна й допомагати одне одному – я можу прийняти цей подарунок. Зрештою, я напевне проб'юся і поверну

все сторицею. В нашому зв'язку немає нічого злочинного, нічого такого, що суперечило б найсуворішій чесності. Скільки порядних людей вступають у такі зв'язки! Ми нікого не обдурюємо, а принижує людей тільки брехня. Брехати – це зрікатися себе! Вона давно не живе з чоловіком. Зрештою, я скажу ельзасцеві, щоб він віддав мені цю жінку, яку не може зробити щасливою".

В душі Растіньяка ще довго точилася боротьба. Хоча чеснотам юності судилося перемогти, непереборна цікавість усе-таки привела його знов, о пів на п'яту, коли вже посутеніло, до "Дому Воке", що його він заприсягнувся собі покинути назавжди. Ежен хотів дізнатися, вмер Вотрен чи ні. Б'яншону спало на думку дати Вотренові блювотного, віднести блювоту в лікарню і зробити хімічний аналіз. Намагання мадмуазель Мішоно перешкодити цьому й викинути блювоту в помийницю підсилило його підозріння. До того ж Вотрен занадто швидко одужав, і Б'яншон запідозрив якусь змову проти веселого пансіонного жартуна. На той час, коли Растіньяк повернувся, Вотрен уже був на ногах і стояв біля каміна в їдальні. Звістка про дуель Тайфера-сина зацікавила пансіонерів. Бажаючи дізнатися про подробиці справи та про вплив її на долю Вікторини, всі, за винятком батька Горіо, зібрались у їдальні раніше, ніж звичайно. Увійходячи, Ежен зустрівся очима з незворушним поглядом Вотрена. Цей погляд так глибоко пронизав йому серце і так сильно шарпнув струни нищих почуттів, що він здригнувся.

– Ну що, любий мій хлопчику, – сказав йому втеклий каторжник, – кирпата ще не так скоро мене забере. Ці дами кажуть, що я вийшов переможцем після такого удару, який міг би звалити й вола.

– О! Ви навіть можете сказати – буйвола! – скрикнула вдова Воке.

– Вам, здається, не зовсім приємно бачити мене живим? – сказав Вотрен на вухо Растіньякові, немов угадуючи його думки. – Це могла витримати тільки сильна людина.

– Далебі, – мовив Б'яншон, – вам дуже пристало б ім'я того пана, про якого позавчора говорила мадмуазель Мішоно, – Дурисмерть.

Це слово вразило Вотрена, мов блискавка. Він пополотнів і поточився, магнетичний погляд його, як сонячний промінь, впав на мадмуазель Мішоно і ніби збив її з ніг. Стара діва впала на стілець. Пуаре поспішив стати між нею та Вотреном, зрозумівши, що жінка в небезпеці, таким лютим і зловісним стало обличчя каторжника, коли він наче скинув маску добродушності, під якою ховалося його справжнє нутро. Ще нічого не розуміючи в цій драмі, пансіонери остовпіли. В цю мить надворі почулася хода кількох людей і стукіт рушниць по бруку. Тим часом як Коллен інстинктивно шукав виходу, поглядаючи на вікна й стіни, у дверях з'явилося четверо людей. Першим ішов начальник розшукової поліції, за ним троє поліцаїв.

– Ім'ям закону й короля... – виголосив поліційний офіцер, і шепіт подиву покрив його слова.

А потім у їдальні запала тиша. Пансіонери розступилися, даючи дорогу трьом поліцаям; кожен із них тримав руку в кишені на зарядженому пістолеті із зведеним курком. Двоє жандармів, що ввійшли слідом за поліцаями, стали біля дверей вітальні, а

ще двоє – біля дверей, що вели на сходи. Тупіт солдатів і брязкіт рушниць пролунали на бруку вздовж фасаду. Отже, Дурисмерті не лишалось ніякої надії на втечу; погляди всіх мимоволі були прикуті до нього. Начальник поліції підійшов до Вотрена і так ударив його по голові, що з нього злетів парик, оголивши гідку голову. Цегляно-червоне коротке волосся так пасувало до могутніх грудей, що виникало враження, ніби тут у якомусь жахливому союзі об'єдналися сила й хитрість, і образ цей наче освітлювало полум'я пекельного вогню. Всі зрозуміли Вотрена, його минуле, сучасне і майбутнє, його нещадні погляди, культ свавілля, величність, якої надавали йому цинізм думок і вчинків, сила його організму, пристосованого до всього. Обличчя його налилося кров'ю, очі заблищали, як у дикого кота. Він рвонувся з такою шаленою силою, заревів так, що в усіх пансіонерів вихопився крик жаху. У відповідь на цей лев'ячий рух поліцаї, скориставшись з загальної паніки, вихопили з кишень пістолети. Коллен, побачивши, як блиснула зброя, зрозумів небезпеку і раптом показав, яка величезна сила волі може бути в людини. Жахливе й величне видовище! Його обличчя можна було порівняти лише з казаном, повним пари, яка могла б зрушити гори, але вмить осідає від краплі холодної води. Тією краплею була блискавична думка, що майнула у каторжника й охолодила його лютю. Він посміхнувся і глянув на свій парик.

– Ти сьогодні не дуже чемний, – сказав він начальникові поліції і, кивнувши головою жандармам, простяг руки. – Панове жандарми, надівайте наручники. Присутні будуть свідками того, що я не чинив опору.

У кімнаті почувся гомін захоплення, викликаного раптовістю, з якою лава й вогонь вихопилися на поверхню і знову опустилися в цей людський вулкан.

– Ваша взяла, пане громило, – мовив Коллен, дивлячись на уславленого начальника розшукової поліції.

– Ану, роздягнись! – зневажливо сказав йому пан із завулка Святої Анни.

– Навіщо? – спитав Коллен. – Тут дами. Я нічого не заперечую і здаюсь.

Він замовк і глянув на присутніх, як оратор, що хоче сказати щось незвичайне.

– Пишіть, дядечку Ляшапель, – звернувся він до маленького сивого дідка, який сів коло столу і вийняв із теки бланк протоколу арешту. – Визнаю, що я – Жак Коллен, прозваний Дурисмерть, засуджений на двадцять років ув'язнення в кайданах; і я щойно довів, що виправдую своє прізвисько. Якби я тільки підняв руку, – сказав він пансіонерам, – оті троє шпиків випустили б з мене всю юшку на підтирку матусі Воке. Нікчеми! А ще беруться наставляти капкани.

Пані Воке стало млосно, коли вона почула такі вислови.

– Господи! Від цього можна збожеволіти; а я ж учора була з ним у театрі Гете! – поскаржилася вона Сільвії.

– Трішки філософії, матусю, – провадив Коллен. – То не біда, що ви вчора були в Гете у моїй ложі! Хіба ви кращі за нас? У таких, як ми, на плечі тавро не таке ганебне, як у вас на серці, ви – трухляві кінцівки ураженого гангреною суспільства: найкращий з вас не встояв проти мене.

Очі його спинилися на Растіньякові, і він ласкаво усміхнувся йому. Ця усмішка

анітрохи не в'язалася з суворим виразом його обличчя.

- Наша угода лишається в силі, ангеле мій; звичайно, коли ви згодні. Розумієте? - і він заспівав:

- Моя Фаншетта чарівна

Своєю простотою...

- Не турбуйтеся, - провадив він, - я зумію отримати своє. Мене занадто бояться, щоб обчухрати.

Каторга з її звичаями і жаргоном, з різкими переходами від комічного до жахливого, її страхітлива велич, її безцеремонність і підлота в одну мить постала в словах цього чоловіка, що вже був не людиною, а типом цілого звироднілого племені, народу дикого й розумного, хижого і спритного. В одну мить Коллен став цілою пекельною поемою, в якій відбилися усі людські почуття, крім одного - каяття. Погляд його був поглядом грішного ангела, що вічно прагне боротьби. Растін'як опустил очі, приймаючи його ганебну прихильність як спокуту за свої ниці помисли.

- Хто зрадив мене? - спитав Коллен, грізно оглядаючи присутніх і втупивши погляд у мадмуазель Мішоно. - Це ти, - сказав він, - стара відьмо, ти, пронозо, викликала в мене штучну апоплексію. Мені досить сказати два слова, і через тиждень тобі переріжуть горло. Прощаю тобі, я християнин. А втім, це не ти мене продала. А хто? Ага, ви там робите трус! - вигукнув він, почувши, як поліцаї відчиняють нагорі шафи й викидають з них речі. - Пташки випурхнули з гнізда ще вчора. І нічогосінько ви не винюхаєте. Ось де мої торговельні рахунки! - сказав він, ляснувши себе по лобі. - Тепер я знаю, хто мене продав. Не хто інший, як цей мерзотник Пролаза. Що, хіба ні, дядечку хватало? - звернувся він до начальника поліції. - Це достоту збігається з тим, що нагорі були наші кредитки. Тепер там нічого не знайдете, мої шпигунчики. А щодо Пролази, то йому буде каюк через два тижні, хоч би його охороняла вся ваша жандармерія. Скільки ви дали оцій Мішонетці? - спитав він у поліцаїв. - Якусь тисячу? Я коштую більше. Ти, гнила Нінон, Помпадур у дранті, цвинтарна Венеро, якби ти мене попередила, я дав би тобі шість тисяч франків. Ах, ти цього не знала, стара торговко людським м'ясом, а то сторгувалася б зі мною. Так, я дав би ці гроші, щоб уникнути подорожі, яка мені не до смаку і пов'язана з витратами, - казав він, поки йому надівали наручники. - Тепер ці молодчики натішаються досхочу, тягаючи мене без кінця по судах, щоб помаринувати. Якби вони мене негайно відправили на каторгу, я скоро знов узявся б до свого діла, незважаючи на всіх ваших круків з набережної д'Орфевр. На каторзі мої друзі зроблять усе, аби тільки допомогти втекти своєму генералові, доброму Дурисмерті. Хіба серед вас є хоч один, хто мав би, як я, понад десять тисяч братів, готових на все заради вас? - спитав він гордовито. - Тут таки є щось добре! - додав він, ударивши себе в груди. - Я ніколи нікого не зрадив. Глянь, відьмо, глянь на них, - звернувся він до старої діви. - Вони дивляться на мене з жахом, а ти викликаєш у них огиду. Катюзі по заслугі! - Він замовк, поглядаючи на пансіонерів. - Ох і дурні ж ви! Невже ніколи не бачили каторжника? Каторжник такого гарту, як Коллен, той, що стоїть перед вами, - не такий підлий, як інші люди; він протестує проти грубих

порушень "громадського договору", як каже Жан Жак, учнем якого я маю щастя бути. Я один проти влади з усіма її трибуналами, жандармами, бюджетами, і я їх обдурюю.

- Сто чортів! - вигукнув художник. - От би його на картину!

- Скажи-но мені, ти, пестуне його вельможності ката, управителю Вдови (таке назвисько, сповнене страшної поезії, каторжники дали гільйотині), - додав він, обертаючись до начальника розшукної поліції, - будь добрим хлопцем, скажи мені, чи правда, що мене продав Пролаза? Я не хотів би, щоб він поплатився замість когось іншого, це було б несправедливо.

В цю хвилину агенти, що перетрусили й переписали все у Вотреновій кімнаті, повернулися і щось шепнули начальникові. Протокол було закінчено.

- Панове, - сказав Коллен пансіонерам, - зараз мене поведуть. Усі ви були дуже милі зі мною під час мого перебування тут. Я з вдячністю згадуватиму вас. Прощайте. Дозвольте надіслати вам із Провансу смокв?

Він ступив кілька кроків і спинився, щоб глянути на Растіньяка.

- Прощай, Ежене, - сказав йому Коллен ніжним, сумним голосом, нітрохи не подібним до брутального тону його попередньої мови. - На випадок, якби ти опинився в скрутному становищі, я лишаю тобі відданого друга.

- Незважаючи на наручники, він став у позицію, гукнув, як фехтувальник, - раз, два! - і зробив випад.

- Якщо попадеш у біду - звертайся до нього. І він сам, і гроші до твоїх послуг.

Ця незвичайна людина вимовила останні слова таким блазенським тоном, що їх міг зрозуміти лише Растіньяк. Коли жандарми, солдати й поліцаї вийшли з дому, Сільвія, натираючи оцтом скроні своїй господині, глянула на вражених пансіонерів.

- Що не кажіть, - мовила вона, - а він був добра людина.

Її слова порушили остовпіння, що охопило всіх під впливом різноманітних почуттів, викликаних цією сценою. Пансіонери, презирнувшись, нараз глянули на мадмуазель Мішоно - худюшу, кощаву й холодну, як мумія; вона притулилась у куточку, біля каміна, опустивши очі, немов боялася, що тінь від козирка не досить темна, щоб сховати їхній вираз.

Ця особа, яка вже давно була всім осоружна, стала раптом зрозумілою. Пробіг глухий шепіт, який свідчив про одностайне почуття огиди до неї. Мадмуазель Мішоно усе чула, але не зрушила з місця. Б'яншон перший сказав на вухо своєму сусідові:

- Коли ця тварюка й далі обідатиме з нами, я звідси втечу.

Всі, крім Пуаре, схвалили намір студента-медика. Підбадьорений загальною підтримкою, Б'яншон підійшов до старого пансіонера.

- Ви приятелюєте з мадмуазель Мішоно, - сказав він йому, - тож поговоріть із нею, дайте їй зрозуміти, що вона повинна негайно забиратися геть.

- Негайно? - здивовано перепитав Пуаре.

Потім він підійшов до старої діви і шепнув їй кілька слів на вухо.

- Але я оплатила пансіон за місяць наперед, я тут живу за свої гроші, як і всі, - сказала вона, кидаючи гадючий погляд на пансіонерів.

- Це нічого не важить. Ми складемося і повернемо вам гроші, - сказав Растіньяк.

- Пан Растіньяк підтримує Коллена, - відповіла вона, кидаючи на студента отруйний, пронизливий погляд, - неважко здогадатися чому.

На ці слова Ежен метнувся до неї, мовби хотів задушити стару діву. Він зрозумів, яка підступність таїлася в цьому погляді, що раптом освітив жахливим світлом його душу.

- Облиште, не займайте її! - закричали пансіонери.

Растіньяк схрестив руки і зупинився.

- Покінчімо з мадмуазель Іудою, - сказав художник, звертаючись до пані Воке. - Якщо ви не виженете Мішоно, то ми всі покинемо ваше лігво і скрізь розкажемо, що тут живуть самі шпигуни та каторжники. Коли ж ви згодитесь, ми мовчатимемо про цю подію, яка, зрештою, може трапитись і в найкращому товаристві, поки не тавруватимуть галерникам лоби, не заборонятимуть їм удавати з себе паризьких буржуа і отак морочити людей.

Почувши цю вимогу, пані Воке раптом стрепенулася підвелася, схрестила руки, і в її скляних очах уже не було помітно сліз.

- Що ж це, любий пане, невже ви хочете мене розорити? Ось чого накоїв пан Вотрен... Ох, боже ж мій! - вигукнула вона. - Ніяк не одвикну називати його чесним ім'ям. Одна кімната в мене вже вільна, а ви хочете, щоб їх було ще дві, саме в таку пору, коли всі вже влаштувалися.

- Панове, берімо капелюхи й ходімо обідати до Флікото на площу Сорбонни, - сказав Б'яншон.

Пані Воке в одну мить підрахувала, що їй буде вигідніше, і підкотилася до мадмуазель Мішоно.

- Слухайте, голубонько, красуне моя, ви ж не хочете, щоб мій дім загинув, га? Ви бачите, до якої крайності мене доводять ці панове. Ідіть собі на сьогоднішній вечір у свою кімнату.

- Ні, ні! - закричали пансіонери. - Ми хочемо, щоб вона забиралася геть, і то негайно!

- Але ж бідолашна панночка ще не обідала, - жалібно сказав Пуаре.

- Хай іде обідати, куди хоче, - почулося кілька голосів.

- Вигнати шпигунку!

- Геть шпигунів!

- Панове, - скрикнув Пуаре, раптом набравшись відваги, якої кохання надає навіть баранам, - поважайте особу слабкої статі.

- Шпигуни не мають статі, - заперечив художник.

- Дивна статерама!

- Кбісураму!

- Панове, це нечемно! Коли людей випроваджують, то додержуються правил пристойності. Ми заплатили, ми лишаємось, - заявив Пуаре, надіваючи кашкета і сідаючи на стілець поруч із мадмуазель Мішоно, яку й досі умовляла пані Воке.

- Ах ти джигуне! - пожартував художник. - От джигунець!

- Гаразд, коли не підете ви, то підемо ми, - сказав Б'яншон.

І пансіонери гуртом рушили до вітальні.

- Мадмуазель, що ви робите? - скрикнула пані Воке. - Я ж розорюсь. Вам не можна лишатися, вони силою спровадять вас!

Мадмуазель Мішоно підвелась.

- Вона піде!

- Не піде!

- Піде!

- Не піде!

Вигуки, що лунали один за одним, та ворожі зауваження на її адресу примусили мадмуазель Мішоно вийти з кімнати після того, як вона потихеньку про щось умовилася з пані Воке.

- Я переїду до пані Бюно, - сказала вона грізно.

- Їдьте куди завгодно, мадмуазель;- сказала пані Воке, жорстоко ображена вибором пансіону, який конкурував із "Домом Воке" і тому був їй ненависний. - Ідіть до Бюно, матимете вино, від якого затанцює коза, і споживатимете страви з харчівні.

Пансіонери мовчки вишикувались у два ряди. Пуаре так ніжно дивився на мадмуазель Мішоно і так наївно вагався, не знаючи, чи йти йому за нею, чи лишатися, що пансіонери, зрадівши з того, що вона покидає дім, почали сміятися.

- Киць, киць, киць, Пуаре! - крикнув йому художник. - Ну ж бо, плиг!

Чиновник із музею комічно заспівав перші рядки відомого романсу:

- Вирушив до Сірії

Красень Дюнуа...

- Та йдіть уже, вам же до смерті хочеться! *Trahit sua quemque voluptas*[15], - сказав Б'яншон.

"Кожен біжить за своєю подругою" - такий вільний переклад цих слів Вергілія, - додав репетитор.

Мадмуазель Мішоно глянула на Пуаре і зробила рух, немов бажала спертися на його руку; не в силі встояти проти цього заклику, Пуаре підійшов і подав їй руку. Залунали оплески, вибухнув сміх:

- Браво, Пуаре!

- От так стариган Пуаре!

- Аполлон-Пуаре!

- Марс-Пуаре!

- Молодчага Пуаре!

В цю хвилину ввійшов розсильний і передав пані Воке листа; прочитавши його, вона впала на стілець.

- Лишається тільки спалити мій будинок, в нього б'ють усі громи. О третій годині помер син Тайфера. Мене добре покарано за те, що я бажала добра пані Кутюр та Вікторині, проклинаючи нещасного юнака. Тепер ці дами просять мене відіслати їм їхні

речі, вони житимуть у Тайфера-батька. Він дозволив дочці лишити в себе вдову Кутюр як компаньйонку. Чотири кімнати вільні, п'ятьох пансіонерів наче вітром здуло. Ох, лихо ж моє! – мало не плачучи, скрикнула вдова.

В цю мить на вулиці почулося торохтіння карети, що спинилася перед домом.

– Іще якась халепа! – вигукнула Сільвія.

Несподівано в кімнату ввійшов Горіо, посвіжіле лице його сяяло щастям. Здавалося, ніби старий переродився.

– Горіо – у фіакрі! – здивувалися пансіонери. – Настав кінець світу.

Старий підійшов до Ежена, що, замислившись, сидів у куточку; він узяв його під руку і радісно мовив:

– Ходімо.

– Ви ж не знаєте, що тут сталося? – спитав Ежен. – Виявилося, що Вотрен каторжник, його тільки-но арештували, а син Тайфера помер.

– А нам яке діло до цього? – відповів батько Горіо. – Я обідаю з дочкою у вас! Ви це розумієте? Вона чекає на вас, ходімо!

Він силоміць потяг Растіньяка за руку, змушуючи його йти, немов викрадав коханку.

– Давайте обідати! – гукнув художник.

Усі взяли стільці і посідали до столу.

– Ну й деньок видався! – сказала гладка Сільвія. – Куди не кинь – кругом катавасія. Ще й квасоля з бараниною підгоріла. Ну, дарма, поїсте й таке, що ж поробиш!

Пані Воке неспроможна була мовити й слова, бачачи за столом замість вісімнадцяти пансіонерів тільки десять. Але кожен намагався її втішити й розважити. Спочатку розмовляли про Вотрена та про події дня, але незабаром розмова перейшла на інше, заговорили про дуелі, про каторгу, правосуддя, недосконале законодавство, про тюрми. Невдовзі всі вже були за тисячу миль від Жака Коллена, Вікторини та її брата. Хоч їх зосталося тільки десятеро, проте галасували вони за двадцятьох, і здавалося, що в їдальні зійшлося люду більше ніж звичайно. Тільки цим і відрізнявся сьогоднішній обід від учорашнього. В цьому егоїстичному товаристві, що вже завтра знайде собі якусь іншу поживу в хроніці паризького життя, знову запанувала звичайна безтурботність. Навіть сама пані Воке заспокоїлася, проїнявшись надією, втіленням якої була гладка Сільвія.

Для Ежена цей день скидався на якусь фантазмагорію. Попри всю силу своєї вдачі і міцну голову, він не міг дати ладу своїм думкам, навіть коли опинився в фіакрі поруч із батьком Горіо, у словах якого звучала глибока радість. Вони долинали до Ежена після пережитих хвилювань наче вві сні.

– Все закінчено вранці! Ми обідаємо втрьох, усі вкупі, розумієте? Ось уже чотири роки, як я не обідав з моєю Дельфіною, моєю Фіфіною. Вона буде зі мною цілий вечір. Ми провели з нею день у вас. Я працював, як чорнороб, закачавши рукави, допомагав переносити меблі. Ах, ви не уявляєте собі, яка вона мила за столом! Вона упадатиме біля мене: "Тату, покуштуйте оце, – як смачно!" А я тоді зовсім не зможу їсти. Ах, як

давно я не сидів з нею спокійно, так, як ми сидітимемо сьогодні.

- Що ж це, - сказав Ежен, - виходить, весь світ сьогодні перевернувся?

- Перевернувся? - вигукнув батько Горіо, - Ні, ще ніколи світ не був такий чудовий. На вулиці я бачу тільки веселі обличчя, щасливих людей, які стискають одне одному руки, обіймаються, немов теж обідатимуть у своїх дочок, ласуватимуть таким самим смачним обідом, як і той, що Дельфіна замовила при мені шеф-кухареві "Англійського кафе". Та що там казати! Коло неї й полин буде солодкий, як мед.

- Мені здається, що я повертаюся до життя, - сказав Ежен.

- Та швидше ж, кучере! - гукнув Горіо, відчиняючи переднє віконце карети, - їдьте хутчій, я дам сто су на горілку, якщо привезете мене за десять хвилин, куди вам сказано.

Почувши таку обіцянку, візник щодуху погнав коней.

- Та він же ледве повзе! - сказав батько Горіо.

- Та куди ж це ви мене везете? - спитав Растіньяк.

- До вас, - відповів батько Горіо.

Фіакр зупинився на вулиці д'Артуа. Старий вийшов перший і кинув візникові десять франків із щедрістю вдівця, якого закрутило у вирі насолод.

- Ну, ходімо, - сказав він Растіньякові і провів його через двір до дверей квартири на четвертому поверсі нового гарного будинку. Батькові Горіо не довелося дзвонити; Тереза, покоївка пані де Нусінген, відчинила їм двері. Ежен опинився в чарівній парубоцькій квартирі, що складалася з передпокою, віталеньки, спальні та кабінету з вікнами в сад. У віталеньці, вмебльованій і прибраній із витонченим смаком, він побачив при світлі свічок Дельфіну, що сиділа на козетці біля вогню. Вона встала, поклала ручний екран на камін і сказала Еженові чарівним ніжним голосом:

- Виявляється, за вами треба посилати, пане недогадьку?

- Тереза вийшла. Студент стиснув Дельфіну в обіймах і заплакав від щастя. Разючий контраст між тим, що він бачив тепер, і тим, що йому довелося бачити в "Домі Воке", після дня, який знесилив його серце і мозок, - викликав у Растіньяка напад нервової розчуленості.

- Я ж добре знав, що він тебе любить, - тихенько мовив батько Горіо дочці, поки Ежен лежав на козетці, неспроможний вимовити й слова і не розуміючи, звідки таке чарівне перетворення.

- Ходімо ж подивимося, - сказала пані де Нусінген і, взявши його за руку, повела в кімнату, де килими, меблі й найменші дрібнички нагадували йому в зменшеному вигляді кімнату самої Дельфіни.

- Бракує тільки ліжка, - сказав Растіньяк.

- Так, - сказала вона, червоніючи і потискуючи йому руку.

Ежен глянув на неї і зрозумів, хоч був іще дуже юний, скільки справжньої чесноти в серці закоханої жінки.

- Ви одна із тих жінок, яких треба кохати вічно! - прошепотів Ежен їй на вухо. - Так, я наважуся вам сказати це, бо ми так добре розуміємо одне одного: чим сильніше

й щиріше кохання, тим глибше його треба ховати. Хай нашої таємниці не знає ніхто.

- О, таж я не "ніхто", - буркотливо озвався батько Горіо.

- Ви добре знаєте, що ви - це "ми".

- Цього я й хотів! Ви не звертатимете на мене уваги, правда ж? Я приходитиму і знову йтиму, як дух всюдисущий, але невидимий. Бачиш, Фіфіно, Нінето, Дедель, хіба я не правду казав тобі: "На вулиці д'Артуа є гарненька квартира, умеблюємо її для нього". А ти не хотіла. Я дав тобі життя, і я дав тобі радість. Батьки повинні завжди давати, щоб бути щасливими. Завжди давати - це значить бути батьком.

- Як то? - спитав Ежен.

- Так, так, вона не хотіла: боялася дурних пліток, але чи варто на догоду світові жертвувати щастям? Та всі жінки мріють зробити те, що зробила вона...

Батько Горіо розмовляв сам із собою, бо пані де Нусінген повела Растіньяка в кабінет, і звідти відразу ж долинув звук поцілунку, хоч і дуже обережного. Кабінет своєю елегантністю не поступався перед іншими кімнатами квартири.

- Чи я вгадала ваші бажання? - спитала Дельфіна, вертаючись у вітальню і сідаючи до столу.

- О, ви перевершили їх, - сказав Ежен. - На жаль, я занадто тонко відчуваю цю довершену розкіш, цю здійснену мрію, усю поезію молодого елегантного життя, щоб не бути гідним їх. Проте я не можу прийняти їх від вас, я сам занадто бідний, щоб...

- Ах, он як! Ви вже чините мені опір, - промовила вона з чарівною гримаскою, тим жартівливо-владним тоном, до якого жінки вдаються, коли хочуть поглузувати з чийхось сумнівів, щоб легше розвіяти їх.

Але того дня Ежен надто суворо допитував себе, та й арешт Вотрена, показавши йому глибину прірви, куди він мало не скотився, так укріпив у ньому почуття честі й делікатності, що він не міг піддатися ніжному насильству Дельфіни над своїми добродіями поглядами. Його охопив глибокий смуток.

- Як? - вигукнула пані де Нусінген. - Ви відмовляєтеся? Чи знаєте ви, що це означає? Ви не вірите в майбутнє, ви не наважуєтесь зв'язати себе зі мною? Отже, ви боїтеся зрадити мене? Якщо ви любите мене, якщо я... я люблю вас, то чому ви відступаєте перед такою мізерною послугою? Коли б ви знали, як радісно мені було влаштовувати це парубоцьке кубельце, то не вагалися б і попросили б у мене пробачення. Я мала ваші гроші й знайшла для них добре застосування, - от і все. Ви хочете бути великодушним, а насправді - дріб'язкові. Ви хочете значно більшого... Ах! - зітхнула вона, спіймавши пристрасний погляд Ежена. - Ви маніжитеся через дрібниці! Якщо ви не любите мене, то, звичайно, тоді не приймайте цього дарунка. Доля моя в одному вашому слові. Кажіть!.. Тату, переконайте його, - додала вона після паузи, звертаючись до батька. - Невже він думає, що я менш вимоглива у питаннях честі?

На обличчі батька Горіо застигла усмішка наркомана, коли він слухав милу суперечку.

- Дитино! Ви стоїте на порозі життя, - мовила пані де Нусінген, схопивши Ежена за руку, - перед вами неподоланна перепона, рука жінки допомагає вам усунути її, а ви

відступаєте! Ви матимете успіх, ви зробите блискучу кар'єру, удача написана на вашому прекрасному чолі. Хіба тоді ви не зможете повернути мені те, що я вам сьогодні позичаю? Адже ж дарували колись дами своїм лицарям зброю, шпаги, шоломи, панцири і коней, щоб ті в ім'я своїх дам могли битися на турнірах! Ежене, те, що я вам даю, – це зброя нашої епохи, знаряддя, потрібне кожному, хто хоче добитися чогось у світі. Мабуть, дуже гарне те горище, де ви живете, якщо воно схоже на татусеву кімнату! Ну що ж, ми сьогодні не обідатимемо? Ви хочете мене засмутити? Відповідайте ж! – вигукнула вона, смикаючи його за руку. – Боже мій! Тату, умовте його, бо інакше я піду і ніколи більше не побачуся з ним.

– Зараз умовлю, – сказав батько Горіо, отямившись від свого екстазу. – Любий пане Ежене, ви позичаєте гроші у лихварів, правда ж?

– Доводиться, – відповів Растіньяк.

– Чудово, ось ви і в моїх руках, – вів далі старий, виймаючи потертий шкіряний гаманець. – Я сам став лихварем, я сплатив усі рахунки – ось вони. Ви не винні жодного сантимата за все те, що тут є. Все це становить не таку вже велику суму – не більше п'яти тисяч франків. Я позичаю їх вам – я. Ви не відмовитесь прийняти їх від мене, я ж не жінка. Ви напишете мені на клаптику паперу розписку і колись повернете ці гроші.

Ежен і Дельфіна здивовано презирнулися, їхні очі зросилися слізьми. Растіньяк узяв руку старого і гаряче потиснув.

– Та чого там, хіба ви не мої діти? – сказав Горіо.

– Але як же ви це зробили, добрий мій тату? – спитала пані де Нусінген.

– Ось як, – відповів він. – Коли я умовив тебе переселити його ближче до себе, то став помічати, що ти купуєш різні речі, немов для молодії, і я сказав собі: "Вона опиниться в скруті". Повірений каже, що процес проти твого чоловіка про повернення тобі майна триватиме понад півроку. Так от! Я продав свою довічну ренту в тисячу триста п'ятдесят ліврів; п'ятнадцять тисяч я обернув на довічну ренту в тисячу двісті франків, забезпечену нерухомим майном, а з решти грошей сплатив вашим постачальникам, діти мої. У цьому будинку нагорі я найняв кімнату за сто п'ятдесят франків на рік; я можу жити як князь на сорок су в день, та ще й лишатиметься дещо. Одежі мені майже не треба, я й старої не зношу. Ось уже два тижні я тихенько всміхаюся в бороду, кажучи собі: "Які вони будуть щасливі!" Ну, хіба ви не щасливі?

– О, тату, тату! – скрикнула пані де Нусінген, кидаючись на груди батькові. Вона осипала його поцілунками, пестила його щоки своїм золотим волоссям, обливала слізьми його старече обличчя, осяяне радістю. – Любий татусю, ви справжній батько! Ні, такого, як ви, більше немає на світі! Ежен вас і раніше любив, а як любитиме тепер!

– Дітоньки мої! – вигукнув батько Горіо; він уже десять років не відчував на своїх грудях биття доччиного серця. – Дельфіно, ти що ж, хочеш, щоб я з радощів умер? Серце моє розривається. Ну, пане Ежене, ми вже квити!

І старий стиснув дочку у своїх обіймах так, що вона скрикнула:

– Ой, мені боляче!

– Я зробив тобі боляче? – сказав він, пополотнівши, і глянув на неї з виразом

нелюдського страждання. Щоб змалювати обличчя цього Христа батьківської любові, треба шукати порівнянь у картинах, що їх створили великі майстри пензля для зображення муки, прийнятої на себе Спасителем заради блага світу. Горіо ніжно поцілував дочку в те місце, де його пальці занадто міцно стиснули її стан.

- Ні, ні, я не зробив тобі боляче, - сказав він, допитливо всміхаючись. - Це ти мені зробила боляче своїм вигуком. - Обережно поцілувавши дочку, він прошепотів їй на вухо: - Я витратив значно більше, але треба обманути пана Ежена, бо інакше він гніватиметься.

Ежен був приголомшений безмежною відданістю старого й дивився на нього з простодушним захопленням, яке в юні літа дорівнює благоговінню.

- Я буду гідним усього цього! - скрикнув він.

- О мій Ежене, як прекрасно ви це сказали! - І пані де Нусінген поцілувала студента в лоб.

- Заради тебе він відмовився від мадмуазель Тайфер та її мільйонів, - додав батько Горіо. Так, дівчинка вас кохала; а тепер, коли вмер її брат, вона багата, як Крез.

- О, навіщо ви кажете це! - вигукнув Растіньяк.

- Ежене, - сказала йому Дельфіна на вухо, - сьогодні мені весь вечір буде сумно. Ах, я кохатиму вас вічно!

- Ось найкращий мій день з часу вашого шлюбу! - вигукнув батько Горіо. - Хоч би які страждання посилав мені Господь, аби тільки не через вас! Я казатиму собі: у лютому цього року я був одну хвилину щасливіший, ніж може бути щаслива людина за все своє життя. Глянь на мене, Фіфіно! - сказав він дочці. - Правда ж, вона гарна? Скажіть, чи багато ви зустрічали жінок з таким кольором обличчя, з такими ямочками на щоках? Ні, скажіть правду! Це ж я створив таке чудо! А тепер, коли вона завдяки вам пізнає щастя, вона буде в тисячу разів гарніша. Якщо ви, дорогий мій, захочете мати мою частку раю, я поступаюся вам нею, а сам готовий іти в пекло. Давайте їсти, їсти! - раптом заявив він, нетямлячись від радощів. - Все це наше!

- Любий тату!

Горіо підвівся, підійшов до дочки, взяв її за голову і, цілуючи коси, сказав:

- Коли б ти знала, доню, як мало треба тобі зробити, щоб мене ошчасливити. Заходь іноді до мене, я буду там нагорі, - тобі досить ступити лише кілька кроків. Обіцяєш мені, скажи?

- Добре, любий тату.

- Скажи ще раз.

- Добре, мій любий тату.

- Помовч, а то я дам собі волю і примушу тебе повторити це сто разів. Давайте обідати.

- Цілий вечір вони бавилися, як діти; батько Горіо пустував не менше, ніж молоді. Він лягав біля ніг своєї дочки і цілував їх; довго дивився їй в очі, терся головою об її сукню, - одне слово, чинив шаленства, на які здатен тільки найніжніший, юний коханець.

- Бачите? - сказала Дельфіна Еженові. - Коли батько з нами, треба належати йому неподільно. Це буде іноді дуже заважати нам.

Ежен, у якому вже не раз спалахували ревності, не міг осудити її за ці слова, хоч вони й таїли в собі коріння невдячності.

- А коли ж буде остаточно закінчено опорядження квартири? - спитав Ежен, оглядаючи кімнату. - Невже нам сьогодні доведеться розлучитися?

- Так, але завтра ви прийдете до мене обідати, - сказала вона з хитрим виразом. - Завтра - день Італійської опери.

- Я буду в партері, - сказав батько Горіо.

Настала ніч. На пані де Нусінген чекала карета. Батько Горіо і Ежен повернулися в пансіон Воке, розмовляючи дорогою про Дельфіну з дедалі більшим захопленням, що викликало цікаве словесне змагання між двома пристрасними почуттями. Ежен не міг не визнати, що батьківська любов, не заплямована ніякими особистими інтересами, переважала його кохання своєю сталістю й глибиною. Для батька його кумир був завжди чистий і прекрасний, його обожування живилось і минулим, і майбутнім.

Вони застали пані Воке біля каміна в товаристві Сільвії та Крістофа. Стара господиня скидалася на Марію серед руїн Карфагена. Вона дожидала двох пансіонерів, які ще в неї лишалися, ремствуючи разом із Сільвією на своє горе. Лорд Байрон вклав в уста свого Тассо прекрасні слова нарікань на життя, але їм далеко до глибокої ширості, що звучала в скаргах пані Воке.

- Отже, завтра вранці ти звариш лише три чашки кави, Сільвіє. Подумати тільки! Мій дім - порожній! У мене аж серце крається! Що за життя без пансіонерів? Ніщо! Ось мій дім і збезлюднів. В порожньому домі нема життя. Чим я прогнівила Бога, що на мене впало таке нещастя? Я ж запасла квасолі й картоплі на двадцять осіб. У моєму домі поліція! Отже, ми їстимемо саму картоплю! Доведеться звільнити Крістофа.

Савояр, що дрімав у кутку, прокинувся і спитав:

- Чого зволите, пані?

- Бідний хлопець! Він наче сторожовий пес, - мовила Сільвія.

- Тепер мертвий сезон, усі вже влаштувалися. Звідкіля візьмуться у мене пансіонери? Аж у голові паморочиться! А ця відьма Мішоно потягла за собою й Пуаре. Що вона йому зробила, чим вона його так привабила, що він за нею бігає, мов цуцик?

- Ще б пак! - сказала Сільвія, з осудом похитуючи головою. - Ці старі дівки - хитрі шельми!

- А бідолашного пана Вотрена зробили каторжником. Ах, Сільвіє, не можу, не можу цьому повірити. Такий веселун, щомісяця споживав на п'ятнадцять франків "глюрії", платив за все готівкою.

- І такий щедрий! - додав Крістоф.

- Тут якась помилка, не інакше, - мовила Сільвія.

- Та ні, він сам признався! - провадила пані Воке. - І подумати тільки, що все це скоїлось у мене, в такому тихому кварталі, де й чужих котів не побачиш. Бігме, я наче уві сні. Ми бачили страту Людовіка Шістнадцятого, бачили падіння імператора,

бачили, як він вернувся, як його знову скинули, – все це річ можлива; але в сімейних пансіонах такі катастрофи неприпустимі: без короля можна обійтися, а їсти десь же треба. І коли чесна жінка, та ще й з роду де Конфлан, годує прекрасними смачними обідами, то це вже кінець світу... Авжеж, це кінець світу.

– І подумати тільки, що Мішоно, яка все це наробила, дістане, кажуть, тисячу екю!
– вигукнула Сільвія.

– Не згадуй про неї, вона просто мерзотниця, та й годі! – сказала пані Воке. – Крім того, вона перейшла до тієї Бюно. Ця жінка здатна на все; вона, напевне, чинила жахливі злочини, грабувала, вбивала... Це їй треба було б послати на каторгу замість того бідолахи...

В цю мить подзвонили Ежен і батько Горіо.

– А-а, ось і мої двоє вірних, – сказала, зітхаючи, вдова.

Двоє "вірних", що вже майже не пам'ятали про нещастя, які звалилися на пансіон, без церемоній заявили господині, що перебираються на Шоссе д'Антен.

– Ах, Сільвіє, – скрикнула пані Воке, – бито мою останню карту! Ви смертельно вразили мене, панове! Ніби в живіт щось ударило. Мов ножом мене штрикнуло! За цей день я на десять років постаріла. Я збожеволію, слово честі! Що ж робити з квасолею? Ну, що ж, раз уже я остаюся сама, то взавтра ти підеш, Крістофе... Прощайте, панове, на добраніч.

– Що це з нею? – спитав Ежен у Сільвії.

– Бодай йому всячина! Усі пансіонери повтікали через оту катавасію. Це їй забило памороки. Чуєте, здається, вона плаче? Хай порюмсає, від того їй полегшає. Це вперше за всю мою службу вона сльозу пускає.

– На другий день пані Воке, за її ж таки словами, "прийшла до глузду". Хоч вона була сумна, бо втратила всіх своїх пансіонерів і життя їй пішло шкереберть, однак розум у неї був ясний; вона показала, що таке справжнє горе, горе, спричинене порушенням матеріальних інтересів, горе людини, яку вибито з життєвої колії. Нема сумніву, що прощальний погляд коханця на колишню оселю своєї милої не сповнений такого смутку, як погляд пані Воке, яким вона оглядала спорожнілу їдальню. Ежен утішав її, кажучи, що Б'яншон, безперечно, переїде на його місце, бо строк практики у лікарні закінчується через кілька днів; що службовець із музею часто висловлював бажання зайняти кімнати пані Кутюр, – отже, мине кілька днів, – і в неї напевно знов будуть пансіонери.

– Хай дійдуть ваші слова до Бога, любий пане! Тільки не буде того: тут оселилося нещастя. Побачите, не мине й десяти днів, як сюди завітає смерть! – сказала вдова, похмуро озираючи їдальню. – Кого то вона вхопить?

– Треба виїжджати! – тихо сказав Ежен батькові Горіо.

– Пані, – гукнула Сільвія, – ось уже три дні, як я не можу знайти Містігрі.

– Ах, коли вже мій котик загинув, коли й він покинув нас, то я...

Бідолашна вдова раптом замовкла, склала руки й відхилилася на спинку крісла, пригнічена цією страшною призвісткою.

Десь опівдні, саме коли листоноші розносять кореспонденцію по кварталах Пантеону, Ежен отримав листа в гарненькому конверті з гербом Босеанів на печатці. В конверті було адресоване панові й пані де Нусінген запрошення на великий бал, який віконтеса призначила вже з місяць тому і який мав відбутися незабаром. До цього запрошення було додано кілька слів для Ежена:

"Сподіваюся, пане, що ви охоче візьмете на себе обов'язок передати мої почуття симпатії до пані де Нусінген. Посилаю вам запрошення, про яке ви мене просили, і буду рада познайомитися з сестрою пані де Ресто. Отже, привозьте до мене свою красуню, але постарайтеся, щоб вона не заволоділа вами безроздільно, бо ви повинні приділити й мені трохи своєї прихильності у відповідь на ту, яку я почуваю до вас.

Віконтеса де Босеан"

"Що ж, – подумав Ежен, перечитуючи записку, – пані де Босеан досить прозоро натякає, що бачити барона де Нусінгена їй не хочеться".

– Він негайно пішов до Дельфіни, щасливий тим, що несе їй радість, за яку, безперечно, мав дістати нагороду. Пані де Нусінген приймала ванну. Растіньяк чекав її в будуарі з нетерпінням, цілком природним для юнака, що палає бажанням здобути кохану, про яку мріяв цілий рік. Такі почуття не повторюються двічі в житті юнака. Перша жінка, котру покохав чоловік, жінка, яка по-справжньому гідна любові й постає перед ним у всьому блиску, що його вимагає паризьке товариство, – ніколи не матиме суперниць. Любов у Парижі зовсім не схожа на провінційну любов. Ні чоловіків, ні жінок тут не обдуриш показною вітриною, де кожен чіпляє стяг, розписаний порожніми фразами про вдавану безкорисливість своїх любовних почуттів. Тут жінка повинна не тільки задовольняти потреби серця й почуття, – вона чудово знає, що на неї покладено важливі обов'язки щодо тисячі всіляких вимог марнославства, з яких складається життя. Любов тут страшенно хвастовита, безсоромна, марнотратна, зухвала й бундючна. Якщо всі дами при дворі Людовіка XIV заздрили мадмуазель де Лавальєр, коли цей великий монарх у пристрасному пориві забув, що кожна його манжета коштує тисячу екю, і порвав їх, бажаючи полегшити герцогові де Вермандуа з'явитися на світ, – то чого можна вимагати від інших людей? Будьте молоді, багаті й титуловані, добийтеся ще більшої величі, коли можете; чим щедріше куритимите ви фіміам на вівтарі вашого кумира, тим ласкавіший він буде до вас – якщо, звісно, у вас є такий кумир. Любов – це релігія, і культ її, напевно, коштує дорожче, ніж культ інших релігій; любов минає швидко, але вона, як хлопчик-пустун, намагається позначити свій шлях спустошеннями. Багатство почуттів – це поезія мансард. Чим стало б там кохання без цих розкошів? Якщо є винятки з цих драконівських законів паризького кодексу, то хіба що для самотніх душ, які не піддалися громадським доктринам і живуть десь біля чистих, бистрих і невичерпних джерел, душ, які не виходять з-під густолистого шатра, радісно прислухаючись до голосу безконечності, якою для них пройняте все і яку вони знаходять у собі, терпляче готуючись розправити крила і з жалісною зневагою дивлячись на землю. Растіньяк, подібно до більшості юнаків, які вже спізнали смак шляхетного товариства, хотів з'явитися на світській арені при повній зброї. Його вже

охопила гарячка вищого світу, і він, мабуть, відчував у собі силу панувати в ньому, хоч і не бачив ані засобів, ані мети такого честолюбства. Коли в душі бракує чистого і святого кохання, що наповнює життя, ця жадова влади може теж стати джерелом прекрасних звершень. Досить тільки позбутися всіх особистих інтересів і поставити своєю метою велич країни. Та наш студент іще не досяг того щабля, звідки людина може спостерігати й зрозуміти плин життя. В нього й досі не розвіялися чари свіжих і ніжних думок, що, немов листям, оповивають юність людей, які вирости в провінції. Він довго вагався, перш ніж перейти паризький рубікон. Незважаючи на жадобу нових відчуттів, він іще зберіг потаємні мрії про щасливе життя дворянина у своєму маєтку. Проте останні його вагання зникли вчора, коли він опинився у власній квартирі. Скуштувавши матеріальних благ фортуни, так само, як досі користався моральними перевагами свого походження, Ежен скинув оболонку провінціала і спокійно зайняв позицію, з якої йому відкривався шлях до блискучого майбутнього. І ось тепер, чекаючи на Дельфіну, він невимушено сидів у м'якому фотелі в її розкішному будуарі, де почував себе як удома, і йому здавалося, ніби він так далеко відійшов від того Растіньяка, який минулого року приїхав у Париж, що, придивившись до нього якимсь внутрішнім духовним зором, поставив собі запитання, чи схожий він тепер на самого себе.

- Пані в своїй кімнаті, - сказала Тереза, з'явившись так раптово, що Ежен здригнувся.

Дельфіна лежала на козетці біля каміна, свіжа, бадьора. Потопаючи в хвилях мусліну, вона скидалася на ту прекрасну індійську рослину, плід якої оточений цвітом.

- Ну, ось і ми! - сказала вона.

- Вгадайте, що я вам приніс, - мовив Ежен, сідаючи біля неї і цілючи їй руку.

Пані де Нусінген радісно стрепенулася, прочитавши запрошення. Вона глянула на Ежена вологими очима і, оповивши його шию руками, пригорнула до себе в пориві задоволеного честолюбства.

- І це вам (тобі, - шепнула вона йому на вухо, - але Тереза в туалетній кімнаті, будьмо обережні), вам я завдячую своє щастя. Так, я називаю це щастям; його принесли ви, і тому це щось більше, ніж тріумф самолюбства. Ніхто не хотів мене ввести у вибране коло. В цю хвилину ви, можливо, вважатимете мене за дріб'язкову, пусту, легковажну парижанку. Але знайте, друже мій, що я ладна всім пожертвувати заради вас і що коли я так палко прагну бувати у Сен-Жерменському передмісті, то це тому, що там буваєте ви.

- Чи не здається вам, - сказав Ежен, - що пані де Босеан не хоче бачити на балу барона де Нусінгена?

- Так, - сказала баронеса, повертаючи Еженів лист. - Ці жінки вміють бути нечемними. Все одно я поїду. Там має бути моя сестра, я знаю, що вона готує собі чарівний туалет. Ежене, - мовила вона тихо, - сестра поїде туди, щоб розвіяти жахливі підозріння. Ви не знаєте, які ходять чутки про неї? Нусінген сьогодні вранці сказав мені, що вчора в клубі одверто говорили про це. Боже мій, від чого залежить честь

жінки й родини! Я відчула себе ображеною за мою бідну сестру. Кажуть, що пан де Трай підписав векселі на сто тисяч франків, майже всі вони прострочені, і йому загрожує суд. Під тиском цих обставин моя сестра нібито продала якомусь євреєві діаманти – оті чудові діаманти, які ви, мабуть, бачили у неї; вони дісталися їй у спадщину від матері графа де Ресто. Тепер я розумію, нащо Анастазі замовила собі гаптовану золотом сукню; вона хоче привернути до себе загальну увагу у пані де Босеан, з'явившись у всій пишності і в цих діамантах. Але я не хочу осоромитися перед нею. Вона завжди намагалася мене затьмарити. Вона ніколи не була доброю до мене, хоч я робила їй стільки послуг, завжди давала гроші, коли вона попадала у скруту. Та годі про світське життя, я сьогодні хочу бути щаслива.

Тільки о першій годині ночі Растіньяк покинув пані де Нусінген, яка, даруючи йому на прощання поцілунки, що обіцяли чимало радощів у майбутньому, сказала з сумним виглядом:

– Я така боязка, така марновірна, назвіть мої передчуття як хочете, але я тремчу від думки, що мені доведеться заплатити за своє щастя якоюсь жахливою катастрофою.

– Дитина! – сказав Ежен.

– Так, сьогодні дитина – я, – відповіла вона, сміючись.

Ежен повернувся в "Дім Воке", твердо вирішивши, що завтра переїде на нову квартиру; дорогою він снував ті чарівні мрії, яким віддаються юнаки, ще відчуючи на своїх устах смак щастя.

– Ну що? – спитав Горіо, коли Растіньяк проходив повз його двері.

– Завтра я вам усе розповім, – сказав Ежен.

– Усе? Правда? – скрикнув старий. – Лягайте спати. Завтра ми почнемо щасливе життя.

Наступного дня Горіо і Растіньяк чекали тільки появи носіїв, щоб покинути пансіон, коли раптом, десь опівдні, на вулиці Святої Женев'єви пролунав гуркіт екіпажа і стих біля дверей пансіону. З карети вийшла пані де Нусінген і спитала, чи батько її ще в пансіоні. Почувши від Сільвії, що Горіо тут, вона покvapливо піднялася сходами. Ежен був у своїй кімнаті, чого не знав його сусід. За сніданком Растіньяк попросив Горіо перевезти і його речі, умовившись зустрітися з ним о четвертій годині на вулиці д'Артуа. Та поки старий ходив по носіїв, Ежен, збігавши на перекличку в Школу правознавства, непомітно повернувся до пансіону. Він мав намір розрахуватися з пані Воке, бо не хотів доручати цього Горіо, який у пориві фанатичної любові став би, звичайно, розплачуватись і за нього. Хазяйки не було вдома. Ежен піднявся в свою кімнату глянути, чи не забув чого, і був дуже радий, що йому спало на думку це зробити, бо в шухляді стола знайшов вексель, який колись дав Вотренові; цей вексель він недбало кинув у шухляду в день сплати боргу. Камін не горів, і він хотів був подерти вексель на дрібні клаптики, коли нараз почув Дельфінін голос; він спинився і почав прислухатися, гадаючи, що в неї не повинно бути від нього ніяких таємниць. Перші ж слова так зацікавили його, що він став слухати розмову батька з дочкою.

– Ах, тату, – сказала вона, – дав би Господь, щоб ваша думка зажадати звіту від

чоловіка про моє майно не запізнилась і щоб вона запобігла моєму розоренню. Тут можна говорити вільно?

- Так, у домі нема нікого, - сказав батько Горіо тремтячим голосом.

- Що з вами, тату? - спитала пані де Нусінген.

- Ти мене ніби сокирою по голові вдарила. Хай тобі Бог простить, дитино моя! Ти не знаєш, як я тебе люблю; якби знала, то не приголомшувала б мене такими речами, особливо коли ще не все пропало. Що ж трапилося, що ти приїхала сюди, коли за кілька хвилин ми мали зустрітися на вулиці д'Артуа?

- Ах, тату, хіба можна опанувати себе в хвилину катастрофи? Я божеволію! Ваш повірений попередив, що нам загрожує розорення. Нам стане в пригоді ваш колишній комерційний досвід, і я оце приїхала, щоб ухопитися за вас, як потопаючий хапається за соломинку. Коли пан Дєрвіль побачив, що Нусінген викручується, він пригрозив йому судом і сказав, що швидко доб'ється постанови голови суду. Сьогодні вранці Нусінген прийшов до мене спитати, чи хочу я розорити і себе, і його? Я відповіла йому, що зовсім не розуміюся на таких справах, що в мене є капітал, що я хочу розпоряджатися своїми грошми і що в усій цій плутанині нехай розбирається мій повірений, а я тут нічогісінько не тямлю і неспроможна щось збагнути. Адже так ви радили мені казати?

- Так, - відповів батько Горіо.

- І ось, - вела далі Дельфіна, - він ознайомив мене із своїми справами. Він вклав усі гроші, свої і мої, в недавно засноване підприємство, і для цього довелося внести великі суми за кордоном. Якщо я вимагатиму виділити мій посаг, то йому доведеться оголосити себе банкрутом; коли ж я згоджуся почекати рік, то він присягається честю повернути мені подвоєний чи потроєний капітал, бо вклав мої гроші в земельні операції, і тоді я стану власницею всього свого майна. Любий тату, він був щирий, він налякав мене. Він просив пробачити йому його поведінку, дав мені повну волю, дозволив жити, як я хочу, при умові, що він зможе повновладно порядкувати справами від мого імені. Щоб довести свою щирість, він обіцяв запрошувати Дєрвіля кожного разу, коли я забажаю перевірити, чи правильно складені документи, які стверджуватимуть мої права власності. Одне слово, він віддав себе в мої руки, зв'язавши непорушними обіцянками. Він просив мене ще два роки вести домашнє господарство, благав не витрачати на мої потреби більше, ніж він мені виділяє. Довів мені, мовляв, усе, що він зможе зробити, це вдавати, ніби все гаразд, казав, що він покинув свою балерину й надалі повинен дотримуватися - тільки таємно - найсуворішої економії, щоб довести до кінця початі операції, не підірвавши свого кредиту. Я була з ним сувора, нічому не вірила, змушуючи його висловити все до кінця; він показав мені свої книги і зрештою розплакався. Ніколи я не бачила чоловіка в такому стані. Він утратив тяму, говорив про самогубство. Мені стало його жаль.

- І ти віриш усім цим побрехенькам! - скрикнув батько Горіо. - Це комедіант! Мені доводилось мати справу з німцями: вони майже всі чесні, сумлінні, проте коли під маскою щирості й добрودушності починають крутити й шахраювати, то перевершать

хоч би кого. Твій чоловік обдурює тебе. Йому сутужно, от він і прикидається мертвим. Він хоче порядкувати від твого імені ще вільніше, ніж від свого. Нусінген хоче скористатися з цієї нагоди, щоб убезпечити себе на випадок невдачі в своїх махінаціях. Він лукавий і підступний, це негідник. Ні, ні, я не ляжу в могилу, залишивши своїх дочок без жодного су. Я ще трохи розуміюся на комерції! Він каже, що вклав капітали в підприємство. Добре, виходить, його участь у цьому підприємстві виражена в цінних паперах, розписках, договорах, – хай він покаже тобі їх і розрахується з тобою. Ми виберемо найнадійніші справи, в які, не ризикуючи, можна вкласти гроші, і одержимо документи, що на підставі самостійного володіння майном стверджують права Дельфіни Горіо, дружини барона де Нусінгена. Що, він має нас за дурнів? Невже він думає, що я можу прожити хоч два дні, знаючи, що ти лишилася без грошей, без шматка хліба? Ні на один день, ні на одну ніч, ні на годину я з цим не примирюся. Коли б це була правда, я б не пережив цього. Я працював сорок років, носив мішки, проливав піт, терпів злидні заради вас, моїх ангелів, що робили мені легкою всяку працю, всякий тягар, а тепер моє життя, моє багатство піде за вітром? Та я б помер від люті, якби це сталося. Присягаюся усім, що тільки є святого на землі і на небі – ми його виведемо на чисту воду, перевіримо книги, касу, всі справи! Я не спатиму, не відпочиватиму, не їстиму, поки не дізнаюся, що твоє майно цілісіньке! Дякувати Богу, ви володієте майном кожне окремо, в тебе за повіреного Дєрвіль, людина, на щастя, чесна. Богом клянуся, або твій мільйон залишиться в тебе і ти матимеш п'ятдесят тисяч річного прибутку до кінця своїх днів, або я зніму таку бучу в Парижі, що... Та я звернуся до обох палат, якщо трибунали нас покривдять. Знати, що ти спокійна й живеш у достатку, – ця думка полегшувала мої страждання і заспокоювала моє горе. Гроші – це життя. Гроші – це все. Та що він верзе, цей ельзаський чурбак! Дельфіно, не поступайся ані ліаром цій гладкій тварюці, яка посадила тебе на ланцюг і зробила нещасною. Якщо ти йому потрібна, ми його добре скрутимо й примусимо йти, куди нам треба. Боже мій, у мене голова палає, щось пече в черепі! Моя Дельфіна – злидарка! О моя Фіфіно! Хай йому чорт, де мої рукавички? Ну, ходімо, я хочу негайно побачити книги, справи, касу, кореспонденцію – все! Я не заспокоюся, поки не знатиму, що твоє майно в безпеці, поки не побачу цього на власні очі.

– Тату, любий! Дійте обережно! Якщо ви у цій справі вдастесь до найменшої мстивості, якщо виявите ворожі наміри, то я пропала. Він знає вас і вважає за цілком природне, що я під вашим впливом дбаю про своє майно. Але клянуся вам – він держить його в своїх руках і не захоче випустити. Цей негідник може втекти, забравши всі гроші, і лишити нас без нічого. Він чудово розуміє, що я не захочу, переслідуючи його, неславити своє ім'я. Він і сильний і водночас слабкий. Я все добре обмірковувала. Як доведем його до крайнощів, він пустить мене в старці.

– Значить, він шахрай?

– Так, батьку, – заплакала вона і впала на стілець. – Я не хотіла вам у цьому признаватися, не хотіла завдавати вам горя, що ви мене видали за таку людину! Його таємне життя, його думки, душа і тіло – все пасує одне до одного. Це жахливо: я

ненавиджу і зневажаю його! Так, я не можу поважати цього негідника після того, що він мені розповів. У людини, здатної на такі фінансові махінації, немає й крихти совісті, і я боюся саме того, що ясно прочитала в його душі. Він, мій чоловік, запропонував мені волю, – розумієте, що це означає? – якщо я згоджуся бути в разі катастрофи знаряддям у його руках, тобто стати підставною особою в його шахрайстві.

– Але проти цього є закони! Для таких зятів є Гревська площа! – скрикнув батько Горіо. – Якщо не буде ката, я сам одрубую йому голову.

– Ні, тату, на нього нема законів. Слухайте! Ось що, без усяких словесних прикрас, він сказав: "Або все загине, і ви не матимете й ліара, втратите все, бо в спільники мені брати нікого, крім вас; або ви дасте мені змогу довести до кінця мою справу". Ясно? Я йому ще потрібна. Він покладається на мою жіночу чесність, він знає, що я не схочу його майна і задовольнюся своїм. Під загрозою розорення я мушу погодитися на шахрайське, злочинське спілкування. Він купує моє сумління і платить за нього тим, що дозволяє мені скільки завгодно бути жінкою Ежена: "Я дозволяю тобі грішити, не заважай і мені робити злочини, розоряючи бідняків!" Хіба не ясно сказано? А знаєте, що він називає "комерційними операціями"? Він купує на своє ім'я пустирі і через підставних осіб забудовує їх. Ці люди складають з різними підрядчиками угоди на будівництво, видають їм довгострокові векселі, а самі заставляють за невелику суму будинки моему чоловікові. Таким чином він стає власником будинків, а підставні особи обдурюють підрядчиків, оголошуючи себе банкрутами. Банкірський дім Нусінгена існує для того, щоб замилювати очі нещасним будівникам. Я це зрозуміла. Зрозуміла й інше: Нусінген, аби довести, в разі потреби, виплату величезних сум, перевів капітали в Амстердам, Лондон, Неаполь, Відень. Хіба ми зможемо накласти на них арешт?

Ежен почув глухий звук – батько Горіо, мабуть, упав на коліна.

– Боже мій, чим я прогнівив тебе? Дочка моя віддана на волю негідника, він, якщо схоче, вимагатиме від неї всього. Прости мені, доню! – скрикнув старий.

– Так, якщо я в безодні, то, може, ви й завинили в тому, – сказала Дельфіна. – Ми такі нерозумні, коли одружуємось. Хіба ми знаємо людей, справи, світ, звичаї? Батьки повинні думати за нас. Любий тату, я ні за що не дорікаю вам, даруйте мені ці слова. Я сама в усьому винна. Ні, не плачте, – сказала вона, цілуючи батька в чоло.

– І ти не плач, Дельфіно. Дай мені твої оченята, я обсушу їх поцілунками. Почекай! Я ще наведу лад у своїй голові, я розплутаю той клубок спекуляцій, що його накрутив твій чоловік.

– Ні, дозвольте діяти мені самій, я зумію з ним упоратися. Він любить мене, от я й скористаюся зі своєї влади, щоб примусити його негайно купити для мене якесь нерухоме майно. Я, мабуть, примушу його перевести на моє ім'я ельзаський маєток Нусінгенів, яким він дуже дорожить. Приходьте завтра подивитися його книги, справи, бо пан Дервіль на комерції розуміється кепсько. А втім, узавтра не приходьте. Я не хочу псувати собі крові. Післязавтра у пані де Босеан бал, і я повинна подбати про себе, щоб бути гарною, свіжою й не осоромити любого Ежена, Ходімо ж подивимося його кімнату.

В цю хвилину на вулиці Святої Женев'єви спинилася карета, і на сходах почувся голос пані де Ресто, що питала в Сільвії:

- Мій батько вдома?

Ця несподівана поява врятувала Ежена, що вже збирався кинутись у ліжку, вдаючи, ніби спить.

- Ах, тату, ви чули про Анастазі? - спитала Дельфіна, впізнавши сестрин голос. - Здається, в неї сімейні неприємності.

- Що? - вигукнув батько Горіо. - Це вже мій кінець. Бідна моя голова не витримає двох нещасть разом.

- Добрий день, тату, - сказала, входячи, графиня. - Ах, і ти тут, Дельфіно!

Пані де Ресто, здавалося, була збентежена, заставши тут сестру.

- Добрий день, Назі, - відповіла баронеса. - Тебе дивує, що я тут? Я щодня бачуся з батьком.

- Відколи це?

- Якби й ти ходила до нього, то знала б.

- Не прискіпуйся до мене, Дельфіно, - жалісно сказала графиня. - Я дуже нещасна, я пропала, бідний мій тату. Цього разу пропала остаточно.

- Що з тобою, Назі? - скрикнув батько Горіо. - Скажи ж мені все, дитино моя! Вона зблідла! Дельфіно, мерщій допоможи їй, будь доброю до неї, я любитиму тебе ще більше, якщо це можливо!..

- Бідна моя Назі, - сказала пані де Нусінген, допомагаючи сестрі сісти. - Тільки я і тато завжди любитимемо тебе так, щоб усе тобі прощати. Сімейні зв'язки - найміцніші.

Вона дала їй нюхальної солі, і графиня прийшла до тями.

- Я не витримаю цього! - сказав батько Горіо. - Ну-бо, - звелів він, поворушивши торф у каміні, - підійдіть до вогню. Мені холодно. Що з тобою, Назі? Кажи швидше, ти мене вбиваєш...

- Мій чоловік знає все, - почала нещасна жінка. - Ви пам'ятаєте, тату, недавній Максимів вексель? Ну, то це був не перший. Я вже сплатила кілька таких векселів. Десять на початку січня я помітила, що пан де Трай дуже сумний. Він нічого мені не казав; але в серці коханого легко читати - досить якоїсь дрібниці; до того ж бувають передчуття. Одне слово, він був ніжніший, палкіший, ніж будь-коли, і я почувала себе усе щасливішою. Бідний Максим, він прощався зі мною в душі, як сказав мені потім. Він хотів заподіяти собі смерть. Скінчилося тим, що я стала допитуватись, благала його сказати все, дві години стояла перед ним навколішках, поки він признався, що заборгував сто тисяч франків. О тату, сто тисяч франків! Я мало не збожеволіла. У вас нема таких грошей...

- Так, - мовив батько Горіо, - я не зміг би їх дістати, хіба що вкрав би. Та я б і на це пішов, Назі. І піду...

По цих похмурих, як хрипіння вмирущого, словах, у яких вчувалася агонія знесиленого батьківського почуття, сестри замовкли. Який егоїзм устояв би перед цим криком душі, що показав усю глибину відчаю, як кинутий камінь визначає глибину

прізви.

- Тату, я вже дістала гроші, розпорядившись тим, що мені не належить, - сказала графиня і зайшлася риданням.

Дельфіна, зворушена, заплакала, поклавши голову сестрі на плече.

- Отже, все це правда? - сказала вона.

Анастасі похилила голову; пані де Нусінген обняла сестру і, притискаючи її до свого серця, ніжно поцілувала.

- Тут ти завжди знайдеш любов без осуду, - сказала вона.

- Ангели мої! - промовив Горіо кволим голосом. Чому це тільки нещастя зближує вас?

- Щоб урятувати Максимові життя, а разом і моє щастя, - вела далі графиня, підбадьорена цими виявами гарячої, трепетної ніжності, - я пішла до одного лихваря - та ви знаєте цього пекельного виплодка, цього безжального Гобсека, - й продала йому фамільні діаманти, що ними так дорожить пан де Ресто, і його, і мої, всі, всі! Продала! Ви розумієте? Максима врятовано. Але я пропала. Ресто все знає.

- Що? Від кого? Скажи, і я його вб'ю! - крикнув батько Горіо.

- Вчора він покликав мене до себе... Я пішла... "Анастасі, - сказав він мені таким голосом... О, цього тону було досить, щоб я все зрозуміла... - Де ваші діаманти?" - "У мене". - "Ні, - заперечив він, глянувши на мене, - ось вони на комоді. - І він показав футляр, прикритий хусточкою. - Ви знаєте, як вони тут опинилися?" Я впала на коліна, плакала, питала його, якою смертю я повинна вмерти.

- Ти це сказала?! - скрикнув батько Горіо. - Присягаюся іменем Господа Бога, той, хто заподіє якесь лихо одній із вас, може бути певен, поки я живий, що я спалю його на повільному вогні! Так, я роздеру його, як...

Горіо замовк, слова застрягали йому в горлі.

- Зрештою, люба моя сестро, він зажадав від мене чогось такого, що гірше смерті... Не дай Боже ніякій жінці почути те, що почула я.

- Я уб'ю цього чоловіка, - спокійно промовив батько Горіо. - А втім, у нього тільки одне життя, а мені він винен два. Ну, що ж далі? - спитав він, дивлячись на Анастасі.

- Тоді він, помовчавши, глянув на мене, - розповідала графиня, - і сказав: "Анастасі, я все збережу в таємниці, ми будемо й далі жити разом: у нас є діти. Я не вбиватиму пана де Трая, я міг би схибити, а якщо спробую позбутися його іншим способом, то людське правосуддя буде проти мене. Вбити його у ваших обіймах - це значило б зганьбити ваших дітей, а щоб не зганьбити ні ваших дітей, ні їхнього батька, ні мене, я ставлю вам дві умови. Відповідайте - чи є у вас дитина від мене?" - Я сказала: "Так". - "Хто?" - запитав він. - "Ернест, найстарший". - "Добре, - сказав він, - тепер покляніться, що виконаєте те, що я скажу". Я поклялася. "Ви підпишете запродаж вашого майна, коли я того зажадаю".

- Не підписуй! - скрикнув батько Горіо. - Ніколи не підписуй цього. То ось ви як, пане де Ресто, ви неспроможні дати жінці щастя, вона знаходить його з іншим, а ви її караєте за своє жалюгідне безсилля?... Та я тут, заждіть! Він матиме діло зі мною, Назі,

будь спокійна. А, він дорожить своїм спадкоємцем? Гаразд. Я викраду в нього сина, бо це ж мій онук, сто чортів! Маю ж я право бачити хлоп'я? Я його відвезу в моє село, дбатиму про нього, будь спокійна. І я примушу це страховище здатись, я скажу йому: "Ану, хто кого? Хочеш мати сина – поверни моїй дочці її майно і не заважай їй жити, як вона схоче".

– Батьку!

– Так, я твій батько! О, я справді батько. Хай цей вельможний негідник не мучить моєї дочки... Хай мене грім поб'є! Я не знаю, що тече в моїх жилах! У них тигряча кров, мені хочеться пожерти ваших чоловіків. Дітоньки мої! То ось яке у вас життя! Та це ж для мене смерть... Що станеться з вами, коли мене не буде? Батьки повинні жити доти, доки живі їхні діти. Як погано влаштовано твій світ, Боже! А в тебе ж, кажуть, є син. Ти б мав не допускати, щоб ми страждали від лиха наших дітей. Ангели мої любі! Адже тільки страждання примусили вас прийти до мене. Ви ділитесь зі мною тільки слізьми... Та ні, ви любите мене, я це бачу. Приходьте, приходьте жалітися до мене! Серце моє велике, воно вмістить усе. Ви можете рвати його на шматки – кожен шматок стане батьківським серцем. Я б хотів узяти на себе ваші страждання, страждати за вас. О, маленькими ви були такі щасливі!..

– Тільки тоді й було нам добре, – сказала Дельфіна. – Де вони, ті дні, коли ми скочувалися з купи мішків у великій коморі?

– Тату, це ще не все, – сказала Анастасі на вухо Горію, аж той здригнувся, – Діаманти я продала менше ніж за сто тисяч франків. Максимові загрожує суд. Нам треба сплатити ще дванадцять тисяч франків. Він обіцяв взятися за розум, більше не грати. В мене немає нічого в світі, крім його кохання, і я надто дорого заплатила за нього, щоб пережити цю втрату. Я пожертвувала майном, спокоєм, честю, дітьми. О, зробіть так, щоб Максим зберіг свободу, честь, щоб він міг лишитись у світі, де зуміє завоювати собі становище. Він тепер завдячує мені не тільки щастя, у нас є діти, які можуть лишитися без грошей. Все загине, якщо його посадять у Сент-Пелажі.

– Нема у мене таких грошей, Назі! Нічого нема! Анічогісінько! Це кінець світу! О, світ гине, це певно! Біжіть, тікайте, поки є час! Ах, у мене ще є срібні пряжки, шість столових приборів – перші, які я купив у своєму житті. Оце і все... Та ще тисяча двісті франків довічної ренти.

– А що ж ви зробили з вашою безстроковою рентою?

– Я продав її і лишив собі тільки цей невеличкий прибуток на власні потреби. Мені треба було дванадцять тисяч франків, щоб опорядити квартиру Фіфіні.

– У тебе вдома, Дельфіно? – спитала пані де Ресто.

– О, хіба не однаково! – мовив батько Горію. – Дванадцять тисяч франків витрачено.

– Я догадуюсь, – сказала графиня, – це для пана де Растіньяка. Ах, бідна Дельфіно, схаменися! Поглянь, до чого я дійшла.

– Люба моя, пан де Растіньяк не здатен обікрати свою коханку.

– Дякую на слові, Дельфіно; в моєму тяжкому становищі я сподівалась від тебе кращого. А втім, ти ніколи не любила мене.

- Ні, вона любить тебе, Назі! - вигукнув батько Горіо. - Вона мені оце щойно казала це. Ми говорили про тебе, і Фіфіна казала, що ти красуня, а вона тільки гарненька.

- У неї холодна краса, - мовила графиня.

- Та хоч би й так, - заперечила Дельфіна, спаленівши. - А як ти ставилась до мене? Ти зреклася мене, через тебе переді мною зачинилися двері всіх домів, де я хотіла бувати, ти користалася з усякої нагоди, щоб зробити мені прикрість. А хіба я приходила сюди, як ти, щоб висмоктувати з нашого бідного батька тисяча по тисячі всі його гроші? Хіба я довела його до того стану, в якому він опинився? Це на твоїй совісті, сестро! Я відвідувала батька, коли тільки могла, я його не виганяла з дому, не приходила лизати йому руки, коли він був мені потрібен. Я навіть не знала, що він витратив для мене дванадцять тисяч франків. З моїми грошовими справами все гаразд, ти знаєш; тато робив мені подарунки, але я їх ніколи не випрохувала.

- Тобі більше поталанило: пан де Марсе багатий, це ти добре знаєш. Ти завжди була підла, як золото. Прощай, у мене нема ні сестри, ні...

- Замокни, Назі! - крикнув батько Горіо.

- Тільки така сестра, як ти, може повторювати вигадки, яким ніхто не вірить, ти - страховище, - сказала Дельфіна.

- Діти мої, діти, замовкніть, а ні, то я при вас накладу на себе руки.

- Ну що ж, Назі, я прощаю тобі, - сказала пані де Нусінген, - ти нещасна. Але я добріша за тебе. Казати мені таке саме в ту хвилину, коли я хотіла зробити все, аби тільки врятувати тебе, навіть піти у спальню до свого чоловіка, а цього я не зробила б ні заради себе, ні заради... Це вартє всього того лиха, якого ти мені заподіяла за дев'ять років.

- Діти мої, діти, обніміться! Ви ж - ангели.

- Ні, облиште мене! - вигукнула графиня, відштовхуючи батька, що взяв її за руку. - Вона має до мене ще менше жалю, аніж мій чоловік. Можна подумати, що вона - взірець усіх чеснот!

- Хай люди кажуть, що я винна гроші панові де Марсе, - все-таки це краще, ніж признатися, що пан де Трай коштує тобі більше ніж двісті тисяч франків, - відповіла пані де Нусінген.

- Дельфіно! - крикнула графиня, ступивши крок до неї.

- Я кажу тобі правду у відповідь на твій наклеп, - холодно відповіла баронеса.

- Дельфіно! Ти...

Батько Горіо кинувся до графині і затулив їй рота рукою.

- Боже! В чому це у вас руки? - спитала Анастазія.

- Так, так, вибачайте, - мовив бідолашний батько, витираючи руки об штани. - Я ж не знав, що ви прийдете, я переїжджаю.

Він зрадів, що викликав докір і обернув на себе доччин гнів.

- Ах! - вів далі старий, сідаючи. - Ви краєте мені серце. Я вмираю, діти мої. Мозок мій палає, мов у вогні. Та будьте ж милі, добрі, любіть одна одну. Ви мене вб'єте! Ну, Дельфіно, Назі, опам'ятайтесь, ви обидві й винуваті, й ні. Дедель, - сказав він,

підводячи на баронесу повні сліз очі, – їй треба дванадцять тисяч франків, давай пошукаємо цю суму. Не дивіться так одна на одну. – Батько став навколішки перед Дельфіною. – Попроси в неї пробачення, заради мене, – прошепотів він їй на вухо, – вона нещасніша за тебе, ну!

– Назі, бідна моя, – сказала Дельфіна, налякана виразом дикого, божевільного страждання, що з'явився на батьковому обличчі, – я винувата, поцілуй мене...

– Ах! Ви лете цілющий бальзам на моє серце! – крикнув батько Горіо. – Але де знайти дванадцять тисяч франків? А що, як я піду замість когось у рекрути?

– Батьку! – вигукнули обидві дочки, обіймаючи його. – Ні, ні!

– Хай Бог нагородить вас за самий цей намір, усім життям своїм ми не зможемо за це заплатити, правда ж, Назі? – сказала Дельфіна.

– До того ж, любий тату, це була б тільки крапля в морі, – зауважила графиня.

– То що ж, виходить, не можна нічого заробити й своєю кров'ю? – вигукнув старий у розпачі. – Я віддам своє життя тому, хто тебе врятує, Назі, я вб'ю будь-кого заради цього! Я зроблю, як Вотрен, піду на каторгу, я... – Горіо спинився, наче вражений громом. – Нема нічого! – кричав він, рвучи на собі волосся. – Якби я знав, де можна вкрати, але ж це дуже важко – знайти таке місце. До того ж потрібні люди, час, щоб пограбувати банк. Отже, мені лишається вмерти, тільки вмерти. Так, я вже ні на що не придатний, я вже не батько, ні! Вона мене просить, вона в скруті... А я, жалюгідний, нічого не маю. Ах ти, старий негіднику, ти собі забезпечив довічну ренту, а дочки? Що ж, виходить, ти їх не любиш? Пропадай, пропадай тепер, як пес! Так, я гірший за собаку, собака не вчинив би так! Ой голова моя! Вона горить...

– Тату, перестаньте!.. – скрикнули обидві жінки, підбігши до батька, щоб не дати йому розбити голову об стіну. – Схаменіться!

Горіо схлипував. Ежен, переляканий, схопив вексель, виданий Вотренові; гербовий папір був придатний для більшої суми. виправивши цифру, Ежен приготував формальний вексель на дванадцять тисяч франків на ім'я Горіо і ввійшов у сусідову кімнату.

– Пані, ось гроші, які вам потрібні, – сказав він, подаючи вексель графині. – Я спав, ваша розмова збудила мене, і я дізнався, скільки я винен панові Горіо. Ось вексель, який ви можете дисконтувати. Я сплachu вчасно.

Графиня остовпіла, тримаючи в руці вексель.

– Дельфіно, – мовила вона, збліднувши і затремтівши від гніву, люті та обурення, – я все могла тобі простити, Бог свідок, але це!.. Пан де Растіньяк був тут, ти це знала! І в тебе вистачило підлоти помститися на мені, примусивши мене розкрити перед ним мої таємниці, моє життя, життя моїх дітей, мою ганьбу, мою честь! Ні, тепер ти для мене не існуєш. Я ненавиджу тебе, я зроблю тобі найгірше зло, яке тільки зможу, я...

Лють не давала їй говорити далі, горло їй перехопило.

– Та це ж мій син, моя дитина, твій брат, твій рятівник! – кричав батько Горіо. – Поцілуй же його, Назі. Ось, бачиш, я його цілую, – казав він, несамовито стискаючи Ежена в обіймах. – О дитино моя! Я для тебе буду більше, ніж батько, я заміню тобі

сім'ю, я хотів би бути богом, щоб кинути до твоїх ніг увесь світ. Та поцілуй же його, Назі! Це не людина, це ангел, справжній ангел.

- Облиште її, тату, вона зараз не при своєму розумі, - сказала Дельфіна.

- Я не при своєму розумі? А ти, ти? - спитала графиня де Ресто.

- Діти мої, я умру, якщо ви не перестанете! - скрикнув старий і впав на ліжку, немов уражений кулею. - Вони вбивають мене, - пробелькотав він.

Графиня глянула на Ежена, що стояв нерухомий, приголомшений цією дикою сценою.

- Пане... - мовила вона, запитуючи жестом, голосом, поглядом і не звертаючи уваги на батька, якому Дельфіна поспішно розстебнула жилет.

- Пані, я сплачу і мовчатиму, - відповів Ежен, не чекаючи на її запитання.

- Ти вбила батька, Назі! - сказала з докором Дельфіна, показуючи сестрі на непритомного старого, але та вже вибігла.

- Я прощаю їй, - сказав старий, розплющуючи очі. - Становище її жахливе, - й не така голова запаморочиться. Утіш Назі, будь до неї ласкава, обіцяй це своєму нещасному вмираючому батькові, - просив він Дельфіну, стискаючи їй руку.

- Що з вами? - злякано спитала Дельфіна.

- Нічого, нічого, - відповів батько, - це минеться. Щось давить лоб. Це мігрень. Бідна Назі, що з нею буде?

В цю хвилину графиня вернулася, кинулася перед батьком навколішки і вигукнула:

- Простіть!

- Годі! Тепер ти завдаєш мені ще більшого болю, - промовив батько Горію.

- Пане де Растіньяк, - сказала графиня із сльозами на очах, - горе мене зробило несправедливою. Ви будете мені братом? - і вона подала Еженіві руку.

- Назі, - скрикнула Дельфіна, обіймаючи її, - люба моя Назі, забудьмо все!

- Ні, - сказала та, - я все пам'ятатиму.

- Ангели мої, - вигукнув батько Горію, - ви знімаєте з моїх очей смертну заслону, ваші голоси повертають мені життя! Поцілуйтеся ж іще! Ну, Назі, тебе виручає цей вексель?

- Сподіваюся, що так. Тату, ви можете його підписати?

- Ох, який же я дурень, я й забув про це. Певно, тому, що зомлів, пробач, Назі. Пришли мені звістку, що небезпека минула. Ні, я сам прийду. Ах, я не піду, я не можу бачити твого чоловіка, я його вб'ю. Що ж до запродажу твого майна, то йому доведеться мати справу зі мною. Іди тепер, доню, і умов Максима взятися за розум.

Ежен стояв приголомшений.

- Наша нещасна Анастасі завжди була запальна, - сказала йому пані де Нусінген, - але серце в неї добре.

- Вона повернулася, щоб він підписав вексель, - шепнув Ежен на вухо Дельфіні.

- Ви думаєте?..

- Я хотів би не думати так. Будьте обережні з нею, - відповів він і звів очі догори, немовби довіряючи Богові думки, яких не наважувався висловити.

- Так, вона завжди була трохи комедіанткою, а бідний тато піддається на її кривляння.

- Як ви себе почуваєте, любий батечку Горіо? - спитав Растіньяк у старого.

- Мені хочеться спати, - відповів той.

Ежен допоміг йому лягти. Коли старий, тримаючи Дельфіну за руку, заснув, дочка вивільнила свою руку і вийшла.

- Увечері зустрінемося в Італійській опері, - нагадала вона Еженові, - і ти скажеш мені, як він себе почуватиме. А завтра, добродію, ви переїдете. Покажіть-но свою кімнату. Який жах! - сказала вона, входячи туди. - Та тут іще гірше, ніж у мого батька! Ежене, ти поводився чудово, я полюбила б тебе за це ще дужче, якби це було можливо. Але, любий мій хлопчику, якщо ви хочете забагатіти, то не кидайте на вітер по дванадцять тисяч. Граф де Трай - картяр. Моя сестра не хоче цього бачити. Він здобув би ці дванадцять тисяч там же, де виграє й програє золоті гори.

Почувши стогін, вони повернулися до Горіо; старий, здавалося, спав, та, підійшовши до нього, двоє коханців почули, як він шепоче: "Вони нещасні". Спав він чи не спав, але тон цих слів так вразив серце його дочки, що вона підступила до злиденного ліжка, на якому лежав батько, і поцілувала його в чоло. Він розплющив очі.

- Це ти, Дельфіно?

- Ну, як ви себе почуваєте? - спитала дочка.

- Добре, - мовив він. - Не турбуйся, я скоро вийду. Ідіть, ідіть, дітоньки, будьте щасливі.

Ежен провів Дельфіну додому, але, стурбований станом батька Горіо, відмовився обідати в неї й повернувся в "Дім Воке". Горіо вже встав і сидів за столом. Б'яншон сів так, щоб добре бачити обличчя вермішельника. Коли той узяв хліб і понюхав його, щоб визначити, з якого сорту борошна його спечено, Б'яншон постеріг у цьому русі цілковиту відсутність того, що можна було б назвати свідомістю дії. Він спохмурнів.

- Сідай-но ближче до мене, кошенівський пансіонере! - сказав Ежен.

Б'яншон охоче пересів, тим більше що так він був ближче й до старого.

- Що з ним? - спитав Растіньяк.

- Якщо не помиляюсь, йому скоро кінець. В його організмі відбувається щось незвичайне; мені здається, йому загрожує апоплексія. Хоч нижня частина його обличчя спокійна, але риси верхньої стягуються до лоба, бачиш? Крім того, його очі немов заповилені тонким пилом, а це свідчить про крововилив у мозок. Завтра вранці буде видніше.

- Чи є засоби проти цього?

- Ніяких. Смерть можна було б відтягти, якби знайти спосіб викликати відлив крові до ніг. Але, якщо симптоми не зникнуть до завтрашнього вечора, - стариганові кінець. Чи не знаєш ти, що саме викликало його захворювання? Мабуть, він пережив якесь сильне потрясіння, що відбилося на його душевному стані.

- Так, - сказав Растіньяк, пригадуючи, як обидві дочки безперестану терзали батька.

"Дельфіна принаймні любить свого батька", – подумав Ежен.

Увечері, в Італійській опері, Растіньяк заговорив з пані де Нусінген обережно, щоб не дуже стурбувати її.

– Не хвилюйтеся, – відповіла вона на перші ж слова Ежена, – мій батько дужий. Правда, сьогодні вранці ми його трохи помучили. Всі наші статки під загрозою. Ви уявляєте наслідки цього лиха? Я б не пережила цього, але ваше кохання зробило мене нечутливою до всього, що раніше я сприйняла б як смертельне горе. Тепер я боюся одного, що було б для мене справжнім лихом, – втратити ваше кохання, яке дало мені відчутти радість життя. Поза цим почуттям мені до всього байдуже, ніщо мені не миле. Ви для мене – все! Мені хочеться бути багатою, але тільки для того, щоб ще більше подобатись вам. Я, собі на сором, ніжніша як коханка, аніж як дочка. Чому? Не знаю. Все життя моє – у вас. Батько дав мені серце, але ви навчили його битися. Хай мене засуджує цілий світ, що мені до того? Аби тільки ви – хоч у вас і немає підстав дорікати мені, – простили гріх, на який мене штовхає непереможне кохання. Невже ви думаєте, що я – невдячна дочка? О ні, не можна не любити такого доброго батька, як наш! Але чи могла я приховати від нього природні наслідки наших нещасливих шлюбів! Навіщо він допустив це? Хіба він не повинен був подумати за нас? Я знаю, тепер він страждає так само, як і ми з Назі; та що ж ми можемо зробити? Втішити його? Нічим не втішиш. Наша покора завдала б йому більшого горя, ніж наші нарікання. Буває таке становище в житті, коли все пройняте гіркотою.

Ежен мовчав, слухаючи це наївне висловлювання щирого почуття. Парижанки часто фальшиві, страшенно суєтні, егоїстичні, кокетливі, холодні, зате, щиро покохавши, вони віддають своїм пристрастям більше почуття, ніж інші жінки: вони підносяться над своєю дріб'язковістю і стають божественно-величні. А крім того, Ежена вразив глибокий і здоровий розум Дельфіни, властивий жінці, коли вона міркує про найприродніші почуття і коли якась гаряча пристрасть віддаляє її від них.

Пані де Нусінген була ображена мовчанням Ежена.

– Про що ви думаєте? – спитала вона.

– Про те, що ви мені сказали. Досі я гадав, що люблю вас дужче, ніж ви мене.

Вона всміхнулась, але стримала в собі радісний порив, аби провадити розмову в рамках світської пристойності. Їй ніколи ще не доводилося чути таких трепетних слів юного й щирого кохання. Ще кілька слів – і вона б не стрималася.

– Ежене, – мовила Дельфіна, міняючи тему, – ви, здається, не знаєте, що робиться в світі? Весь Париж завтра буде у віконтеси де Босеан. Рошфіди і маркіз д'Ажуда вмовилися нічого не розголошувати; але завтра король підписує шлюбний контракт, а ваша бідолашна кузина ще нічого не знає. Вона не зможе відмінити прийому, проте маркіз на бал не прийде. Про це тепер тільки й мови.

– І світ потішається з підлоти, бере в ній участь! Хіба ви не розумієте, що це вб'є пані де Босеан?

– Ні, – всміхнулася Дельфіна, – ви не знаєте таких жінок. А втім, увесь Париж прийде завтра до неї, буду і я. Це вам я завдячую таке щастя.

- Скажіть, - спитав Растіньяк, - може, це одна з тих безглузвих пліток, що їх так багато точиться в Парижі?

- Завтра ми знатимем правду.

В пансіон Воке Ежен не повернувся. Він не міг відмовити собі в насолоді потішитися своєю новою квартирою. Напередодні йому довелося піти від Дельфіни о першій годині по півночі, а тепер Дельфіна пішла від нього десь о другій годині. Наступного ранку він пізно встав і до півдня чекав на пані де Нусінген; вона приїхала поснідати з ним. Юнаки такі жадібні до цих милих утіх, що Растіньяк майже забув за батька Горію. Звикати до кожної з цих гарних речей, які йому належали, було для нього нескінченним святом. Пані де Нусінген своєю присутністю надавала всьому особливого чару. І все-таки о четвертій годині коханці подумали про батька Горію, згадавши, як він мріяв оселитись у цьому домі. Ежен сказав, що треба негайно перевезти сюди старого, а то він іще зовсім розхворіється, і побіг у "Дім Воке". Ні Горію, ні Б'яншона за столом не було.

- Ну, - сказав йому художник, - нашому батькові Горію ось-ось капут. Б'яншон нагорі, біля нього. До старого приходила його дочка, графиня де Рестораме, потім він надумав вийти з дому, і йому погіршало. Скоро наше товариство втратить одну зі своїх найліпших прикрас.

Растіньяк побіг сходами нагору.

- Пане Ежене! Пане Ежене, вас кличе хазяйка, - гукнула Сільвія.

- Пане, - сказала йому вдова, - добродій Горію і ви мали виїхати п'ятнадцятого лютого. Минуло вже три дні - сьогодні вісімнадцяте; вам обом доведеться заплатити мені за цілий місяць, та якщо ви поручитесь за батька Горію, то мені досить буде вашого слова.

- Чому? Хіба ви йому не довіряєте?

- Довіряти? А що, як стариган помре, не прийшовши до пам'яті? Його дочки не дадуть мені жодного ліара, а все манаття старого не варте й десяти франків. Сьогодні вранці він виніс свої останні столові прибори, не знаю навіщо. Причепурився, мов юнак. Хай мені Бог простить, але, здається, він навіть нарум'янився, - наче помолодшав.

- Я за все відповідаю, - сказав Ежен, здригаючись від жахливого передчуття катастрофи.

Він піднявся до Горію. Старий лежав у ліжку, біля нього сидів Б'яншон.

- Добрий день, батьку, - мовив Ежен.

Бідолаха лагідно всміхнувся юнакові і відповів, повертаючи до нього скляні очі:

- Як вона себе почуває?

- Добре. А ви?

- Непогано.

- Не втомлюй його, - сказав Б'яншон, відводячи Ежена в куток.

- Ну що? - спитав Растіньяк.

- Його може врятувати тільки чудо. Стався крововилив; я поставив йому гірчичники. Добре, що він їх відчуває, вони подіяли.

- Можна його перевезти?

- Ні в якому разі. Доведеться лишити його тут; йому потрібна тиша й цілковитий спокій.

- Добрий мій Б'яншоне, - сказав Ежен, - нам удвох доведеться доглядати його.

- Я вже викликав головного лікаря з нашої лікарні.

- І що ж?

- Він скаже свою думку завтра ввечері; обіцяв зайти після денного обходу. На лихо, цей нещасний дідуган утнув сьогодні вранці якусь легковажну штуку, а що саме - не хоче розказати. Він упертий, як мул. Коли я його питаю, він удає, ніби не чує або спить - щоб не відповідати. А коли розплющить очі, то починає стогнати. Вранці він кудись виходив, тинявся невідомо де. Взяв усе, що мав цінного, і, мабуть, облагодив якусь кляту обладунку, що відібрала в нього останні сили. Приходила його дочка.

- Графиня? - спитав Ежен. - Висока, ставна брюнетка з блискучими гарними очима, із стрункими ніжками?

- Атож.

- Залиш нас на хвилину, - сказав Растіньяк, - я його висповідую, мені він усе розкаже.

- Я піду пообідаю. Тільки будь обережний, не хвилюй його; є ще невелика надія.

- Не турбуйся.

- Завтра вони добре веселитимуться, - сказав батько Горіо, коли вони лишилися самі. - Вони їдуть на великий бал.

- А що це ви сьогодні робили, тату, що так розхворілись, аж у ліжку доводиться лежати?

- Нічого.

- Анастазі приходила? - спитав Растіньяк.

- Так, - відповів Горіо.

- Ну, кажіть же мені правду. Чого вона ще у вас просила?

- Ах, - зітхнув старий, зібравши всі сили для відповіді, - вона така нещасна, моя доня! В Назі немає жодного су після тієї історії з діамантами. Для балу вона замовила гаптовану золотом сукню, яка їй, мабуть, дуже до лиця. А негідниця кравчиня відмовила їй у кредиті, і покоївка Назі заплатила власними грішми тисячу франків за цей туалет. Нещасна Назі, до чого вона дійшла! Мені аж серце краялося. Але покоївка помітила, що Назі попала в неласку в де Ресто, побоялася втратити свої гроші й намовила кравчиню не віддавати сукні, поки не буде заплачено тисячі франків. Узавтра бал, сукня готова, Назі в розпачі. Вона хотіла позичити в мене мої столові прибори й заставити їх. Чоловік вимагає, вона неодмінно пішла на цей бал і показала всьому Парижеві свої діаманти, а то, мовляв, ходить чутка, ніби вона їх продала. Хіба Назі може сказати цьому страховищу: "Я винна тисячу франків, сплатіть їх". Звичайно, ні! Я добре це зрозумів. Її сестра, Дельфіна, буде там у розкішному туалеті. Анастазі не повинна поступатися перед молодшою сестрою. Вона так плаче, бідна моя доня. Вчора я почував себе вельми приниженим, бо не мав отих дванадцяти тисяч франків! Я ладен

віддати все своє нікчемне життя, аби тільки спокутувати цю провину. Ось бачите! Я міг витримати все, а коли не стало грошей, це вбило мене. О! Я швиденько причепурився, прифрантився, продав за шістьсот франків свої прибори і пряжки, потім заставив на рік свою довічну ренту за чотириста франків готівкою дядечкові Гобсеку. Е! їстиму самий хліб, – цього мені вистачало замолоду, обійдусь і тепер. Зате моя Назі повеселиться ввечері. Вона буде чарівна. Тут, під подушкою, у мене тисяча франків. Мені тепло від того, що під головою в мене є річ? яка втішить мою бідну Назі. Тепер вона зможе вигнати свою підлу Вікторину. Чи ви бачили слуг, що не довіряють своїм панам! Узавтра мені покращає. Назі прийде о десятій годині. Я не хочу, щоб дочки знали про мою хворість: вони не пішли б на бал, стали б доглядати мене. Взавтра Назі мене поцілує, як свою дитину, її ніжність вилікує мене. Адже я міг би витратити цю тисячу франків на ліки, то краще вже я дам їх моїй цілительці, моїй Назі; Принаймні виручу її із скрути. Цим я спокутую свою провину, що забезпечив собі довічну ренту. Моя дочка на дні прірви, а я не маю сили її врятувати. О, тепер я знову візьмуся до комерції. Поїду в Одесу, накуплю зерна – хліб там коштує утричі дешевше, ніж у нас! Правда, вивозити зерно заборонено, але молодці, які пишуть закони, не подумали заборонити вивозити вироби з борошна. Хе-хе! Це я надумав сьогодні вранці. Можна добре заробити на крохмалі.

"Він збожеволів", – подумав Ежен, дивлячись на старого.

– Ну, годі, заспокойтеся, вам не можна говорити, – сказав він.

Коли Б'яншон повернувся, Ежен зійшов униз пообідати. Потім вони вдвох цілу ніч доглядали хворого по черзі: один читав медичні книжки, другий писав листи матері та сестрам.

На другий день у хворого з'явилися сприятливі, на думку Б'яншона, симптоми, але він потребував постійного догляду, який був під силу тільки двом студентам і який, зважаючи на цнотливість літературної моди, краще не описувати. До виснаженого тіла бідолахи ставили п'явки, потім робили припарки, ванни для ніг, усілякі медичні процедури, які вимагали сили й самовідданості обох юнаків. Графиня де Ресто не прийшла, вона прислала по гроші слугу.

– Я думав, що вона сама прийде. Та це краще, вона тільки розхвилювалася б, – сказав старий, мовби радіючи з цього.

О сьомій годині вечора Тереза принесла листа від Дельфіни.

"Чим ви зайняті, друже мій? Невже, тільки-но полюбивши мене, ви вже збайдужіли? У своїх щирих признаннях ви відкрили таку прекрасну душу, що, безперечно, належите до тих людей, які, розуміючи, скільки є відтінків у почутті, навіки лишаються вірними. Ви самі сказали, слухаючи молитву Мойсея: "Для одних – це повторення тієї самої ноти, а для інших – уся безмежність музики". Не забувайте, я жду вас, щоб їхати на бал до віконтеси де Босеан. Уже відомо, що сьогодні вранці король підписав шлюбний контракт пана д'Ажуда, а бідна віконтеса дізналася про це тільки о другій годині. Весь Париж кинеться до неї, як біжить народ на Гревську площу, коли там готується страта. Хіба це не жахливо – дивитися, чи приховає ця жінка

свої муки, чи зуміє вона гідно вмерти? Друже мій, я, звичайно, не поїхала б до неї, якби бувала раніше, але в неї, певно, більше не буде прийомів, і всі мої зусилля пропали б марно. Я зовсім в іншому становищі, ніж усі. Крім того, я їду туди і заради вас. Чекаю. Якщо ви не будете тут через дві години, то не знаю, чи пробачу вам таку зраду".

Растіньяк узяв перо і відповів:

"Я чекаю лікаря, щоб почути, чи житиме ваш батько. Він при смерті. Я принесу вам вирок лікаря: боюся, що це буде вирок смертний. Ви самі зважите, чи зможете їхати на бал. Ніжно цілую".

Лікар прийшов о пів на дев'яту; він не сказав нічого втішного, а проте не вважав, що смерть неминуча. Попередив, що стан хворого то поліпшуватиметься, то гіршатиме, і від цього залежатиме життя й розум хворого.

- Йому краще було б умерти зразу! - така була остання думка лікаря.

Ежен доручив Б'яншонові доглядати хворого, а сам пішов до пані де Нусінген із сумними звістками, які в його уяві, ще досі пройняті почуттям сімейного обов'язку, мали вбити всяку радість. Коли він зібрався їхати, Горію, здавалося, спав, та ось Ежен рушив до дверей, і старий враз сів на постелі й крикнув йому вслід:

- Скажіть, нехай вона все-таки веселиться.

Юнак прийшов до Дельфіни, прибитий горем, а її застав уже зачесану й узуту в бальні черевички; їй лишалося тільки надіти сукню. Але так само, як останні мазки пензля, що ними художник закінчує картину, потребують більше часу, ніж головні її елементи, на ці останні приготування ще треба було чимало часу.

- Що? Ви й досі не вдягнені? - спитала вона.

- Але ваш батько...

- Знову "мій батько"! - вигукнула Дельфіна, перебиваючи його. - Невже ви хочете навчати мене дочірніх обов'язків? Я знаю свого батька давніше, ніж ви. Ні слова, Ежене! Я не слухатиму вас, поки ви не вдягнетесь. Тереза все приготувала у вас на квартирі. Моя карета готова, їдьте і швидше вертайтеся. Ми поговоримо про батька по дорозі на бал. Треба виїхати заздалегідь, бо коли ми попадемо у валку карет, то навряд чи встигнемо до одинадцятої.

- Пані, але...

- Ідіть, ані слова, - сказала вона і вибігла в будуар, щоб узяти кольє.

- Та їдьте ж, пане Ежене, ви розгніваєте баронесу, - сказала Тереза, випроваджуючи юнака, охопленого жахом від цього світського батьковбивства.

Їдучи перевдягатися, він поринув у найсумніші, найпохмуріші міркування. Йому здавалося, що вищий світ - це океан бруду, який засмоктує людину з головою, тільки-но вона ступить у нього кінчиком ноги.

"Його злочини дрібні, - думав Ежен. - Вотрен - величніший".

- Растіньяк немов побачив три основні образи суспільства: Покору, Боротьбу та Бунт - сім'ю, світ і Вотрена; Ежен не наважувався зробити вибір. Покора була нудна, Бунт неможливий, а Боротьба непевна. Він перенісся в уяві в свою сім'ю. Пригадав чисті переживання цього мирного життя серед рідних, які ніжно любили його.

Скоряючись природним законам домашнього вогнища, ці любі створіння знаходили в ньому непорушне, повне й безтурботне щастя. Та, незважаючи на свої прекрасні думки, він не відчув у собі сили проповідувати Дельфіні віру чистих душ, наvertати її на шлях чесноти в ім'я любові. Його виховання, яке тільки-но почалось, уже давало плоди. Навіть любов його стала егоїстичною. Його чутливість підказала йому правильне розуміння Дельфіниного серця. Він передчував, що вона здатна поїхати на бал, переступивши через батьків труп, проте не мав ні сили стати моралістом, ні мужності розсердити її, ані доблесті її покинути. "Вона ніколи б не простила мені, якби я поставив на своєму", – подумав він. Потім почав обмірковувати слова лікаря, тішаючи себе думкою, що батько Горіо не такий уже небезпечно хворий, як йому здавалося. Одне слово, Ежен вигадував силу-силенну зрадницьких доказів, щоб виправдати Дельфіну. Вона ж знає, в якому стані батько. Старий сам послав би її на бал, якби вона прийшла його провідати. Суспільний закон, невблаганний у своїх формальних вироках, часто засуджує там, де очевидний злочин можна виправдати безліччю обставин, що виникають у сім'ях через відмінність характерів, розбіжність інтересів і станів. Ежен хотів обдурити сам себе, він ладен був принести в жертву своїй коханій власне сумління. За ці два дні змінилося все його життя. Жінка посіяла в ньому розлад, заступила собою сім'ю, захопила в свої руки все. Растіньяк і Дельфіна зішлись в умовах, наче навмисно створених для того, щоб вони могли дати одне одному якнайбільше чуттєвих насолод. Їх розпалена пристрасть зростала від того, що звичайно вбиває кохання, – від її задоволення. Оволодівши цією жінкою, Ежен помітив, що досі тільки бажав її, а полюбив аж тоді, коли зазнав блаженства: адже кохання, мабуть, і є вдячність за втіхи. Хоч би яка була ця жінка – підла чи прекрасна, – він любив її за ті чуттєві насолоди, що сам приніс їй, як шлюбний дар, і за ті, котрі вона давала йому. Дельфіна теж любила Растіньяка, як Тантал полюбив би доброго ангела, котрий вгамував би його голод, його спрагу.

– Ну, як себе почуває батько? – спитала пані де Нусінген, коли він повернувся у бальному костюмі.

– Дуже, дуже погано, – відповів студент. – Якщо ви хочете довести мені своє кохання, то заїдьмо до нього.

– Ну що ж, гаразд, – сказала вона, – але після балу. Любий Ежене, будь милий, не читай мені моралі, їдьмо.

Вони поїхали. Ежен якийсь час мовчав.

– Що з вами? – спитала Дельфіна.

– Я наче чую передсмертне хрипіння вашого батька, – відповів він трохи роздратовано і з юнацьким запалом почав розповідати про жорстокий вчинок пустославної пані де Ресто, про смертельну кризу, викликану безмежною самопожертвою батька, і про те, чого коштувала гаптована золотом сукня Анастасі. Дельфіна плакала.

"Чого доброго, ще споганію", – подумала вона, і сльози її висохли.

– Я поїду до батька, доглядатиму його день і ніч, – відповіла вона.

- Ах, саме такою я хотів тебе бачити! - скрикнув Растіньяк.

Ліхтарі п'ятисот карет осявали вулицю перед палацом де Босеанів. Обабіч яскраво освітленої брами красувалися на конях жандарми. Світське товариство зібралося в такій кількості й так квапилося побачити віконтесу в хвилину її падіння, що зали першого поверху були вже повні, коли туди увійшли пані де Нусінген і Растіньяк. Від того часу, коли весь двір кинувся до герцогині де Монпансьє, у якої Людовік XIV, її кузен, відняв коханця, жодна любовна катастрофа не викликала такого розголосу, як драма пані де Босеан. Остання представниця майже самодержавних герцогів Бургундських зуміла підвестися над своїм горем і до останньої хвилини панувала над світом, марноту якого терпіла тільки тому, що він сприяв тріумфу її пристрасті. Найвродливіші жінки Парижа оживляли її зали своїми туалетами й усмішками. Найвищі царедворці, послы, міністри, різні знаменитості, обвішані хрестами, орденами та стрічками різних кольорів, юрилися навколо віконтеси. Звуки оркестру лунали під золоченими плафонами палацу, що спорожнів для його королеви. Пані де Босеан стояла біля дверей першої зали, вітаючи своїх так званих друзів. Уся в білому, без будь-яких прикрас, із просто зачесаним волоссям, вона виглядала зовсім спокійною і не намагалася виявити ні гордощів, ні страждань, ні фальшивої веселості. Ніхто не міг угадати, що було в неї на душі. Справжня мармурова Ніобея! До близьких друзів вона іноді всміхалася з відтінком гіркоти, але перед усіма іншими поставала такою ж, як і тоді, коли сяяла від щастя, і навіть найбайдужіші захоплювалися цією силою волі, як колись юні римляни захоплювались гладіатором, що вмирав із усмішкою на устах. Здавалося, вищий світ убрався так пишно, щоб попрощатися зі своєю володаркою.

- Я так боялася, що ви не приїдете, - сказала вона Растіньякові.

- Пані, - відповів він схвильовано, гадаючи, що віконтеса докоряє йому, - я приїхав, щоб піти останнім.

- Чудово, - мовила вона, подаючи йому руку. - Ви тут, мабуть, єдина людина, якій я можу довіритися. Друже мій, кохайте тільки ту жінку, яку ви могли б покохати навек. Не кидайте коханої.

Вона сперлася на руку Растіньяка і підвела його до канапи у вітальні, де грали в карти.

- Їдьте до маркіза, - сказала вона. - Жак, мій лакей, відвезе вас і передасть вам листа до маркіза. Я прошу його повернути мої листи, сподіваюся, він віддасть їх вам усі. Коли вони будуть у ваших руках, пройдіть до моєї спальні. Мене попередять.

Вона підвелася назустріч своїй найближчій приятельці, герцогині де Ланже. Растіньяк поїхав до Рошфідів, де сподівався застати маркіза д'Ажуда. Той справді був там, і Ежен викликав його. Маркіз поїхав з Еженом до себе додому й передав йому скриньку, сказавши:

- Тут усі.

Здавалося, він хотів сказати Ежену ще щось - розпитати про бал у віконтеси чи признатися, що він уже в розпачі від свого шлюбу, який і справді виявився дуже нещасливим. Проте в очах його спалахнула гордість, і з недостойною мужністю він

затаїв у серці найблагородніші свої почуття.

- Не кажіть їй нічого про мене, любий Ежене.

На прощання він із щирим смутком потиснув Растіньякові руку. Ежен повернувся до палацу Босеанів; його провели у віконтесину спальню, де він помітив готування до від'їзду. Ежен сів біля каміна, глянув на скриньку з кедрового дерева, і його охопив глибокий сум. Пані де Босеан своєю величністю здавалась йому богинею з "Іліади".

- Ах, друже мій, - сказала віконтеса, увійшовши, і поклала руку Еженові на плече.

Він побачив свою кузину в сльозах. Її очі були зведені до неба, рука тремтіла. Раптом вона схопила скриньку, кинула її у вогонь і стала дивитись, як вона горить.

- Вони танцюють! Усі прийшли точно в призначений час, а смерть прийде пізно! Ні слова, друже мій! - мовила вона, поклавши палець на вуста Растіньяка, що хотів заговорити. - Я вже ніколи не побачу ні Парижа, ні світу. О п'ятій годині ранку я виїду в Нормандію і поховаю себе в глушині. Сьогодні з третьої години я готувалася до від'їзду, підписувала папери, впорядковувала справи; я нікого не могла послати до... - Вона замовкла. - Певна річ, він був у... - Віконтеса знову замовкла, прибита горем; в такі хвилини все викликає біль, і є слова, яких не можна вимовити. - Коротко кажучи, - вела вона далі, - я сподівалася, що ви зробите мені цю останню послугу. Мені б хотілося подарувати вам що-небудь на знак моєї приязні. Вас я часто згадуватиму, бо ви, як мені здається, добрий і благородний, юний і чистий. Ці якості - такі рідкісні у вищому світі. Я хочу, щоб і ви згадували іноді про мене. Ось, - сказала вона, озирючи кімнату, - ось скринька, в яку я ховала рукавички. Щоразу, як я відкривала її, їдучи на бал або до театру, я почувала себе гарною від того, що була щаслива, і, закриваючи її, я завжди думала про щось приємне, в ній є багато від мене, в ній - пам'ять про ту пані де Босеан, якої більше нема. Візьміть цю скриньку, я накажу відвезти її до вас, на вулицю д'Артуа. Сьогодні пані де Нусінген чарівна. Кохайте її по-справжньому. Якщо ми більше не побачимося, друже мій, будьте певні, що я не забуду вас, ви були добрі до мене. Ходімо, я не хочу, щоб думали, ніби я плачу. Переді мною ціла вічність. Я буду сама, і ніхто не побачить моїх сліз. Ще раз оглянущу цю кімнату...

Вона замовкла. Потім, затуливши на хвилинку очі рукою, витерла сльози, змочила очі свіжою водою і взяла студента під руку:

- Ходімо!

Ніколи ще Растіньяк не відчував такого болісного хвилювання, як від дотику цієї шляхетно-стриманої скорботи. Повернувшись на бал, Ежен обійшов зали під руку з пані де Босеан; це був останній і тонкий вияв уваги до нього цієї милої жінки. Незабаром він помітив обох сестер - графиню де Ресто й баронесу де Нусінген. Графиня була розкішна у всіх своїх виставлених напоказ діамантах, які, мабуть, пекли її вогнем: вона наділа їх востаннє. Хоч які були сильні в неї гордість і любов, вона не могла витримати погляду свого чоловіка. Це видовище не могло розважити Растіньяка. Дивлячись на діаманти обох сестер, він наче бачив злиденне ліжко, на якому вмирав батько Горіо. Віконтеса, неправильно зрозумівши його печаль, вивільнила свою руку.

- Ідіть. Я не хочу позбавляти вас утіхи, - сказала вона.

Незабаром Ежена покликала Дельфіна; вона була щаслива від того враження, яке справила на балу, і їй хотілося покласти до ніг коханого свій успіх у вищому світі, потрапити в який вона так мріяла.

- Як вам подобається Назі? - спитала Дельфіна.

- Вона продала все, навіть життя свого батька! - відповів Растіньяк.

О четвертій годині ранку юрба в залах почала рідшати. Скоро замовкла музика. Герцогиня де Ланже і Растіньяк лишилися самі у великій вітальні. Віконтеса, гадаючи, що побачить тут самого Ежена, увійшла, попрощавшись із паном де Босеан; ідучи спати, він знову сказав їй:

- Даремно, моя люба, ви в такому віці хочете поховати себе. Лишайтеся з нами.

Побачивши герцогиню, пані де Босеан не стримала вигуку подиву.

- Кларо, я вгадала, - сказала пані де Ланже, - ви їдете і більше не повернетесь. Але перед від'їздом ви повинні вислухати мене, я хочу з вами порозумітися.

Вона взяла свою подругу під руку, повела її в сусідню вітальню і там, глянувши на неї з сльозами в очах, стиснула її в обіймах і поцілувала в обидві щоки.

- Я не можу холодно розлучитися з вами, серденько, це надто обтяжило б моє сумління. Ви можете покластися на мене як на саму себе. Сьогодні ви були величні. Я відчула в вас рідну душу, і мені хотілося це довести. Я була несправедлива, не завжди добре ставилася до вас; пробачте мені, люба; я засуджую в собі все, що могло вас образити, мені хотілося б узяти назад свої слова. Спільне горе зблизило нас, і я не знаю, котра з нас двох буде нещасніша. Генерала де Монріво не було тут сьогодні, ви розумієте, що це означає? Той, хто бачив вас на цьому балу, Кларо, ніколи не забуде вас. Щодо мене, то я зроблю останню спробу. Якщо зазнаю поразки, піду в монастир! А ви куди їдете?

- В Нормандію, в Курсель, любити, молитися, поки Бог не покличе мене з цього світу. - І, згадавши, що Ежен чекає на неї, віконтеса схвильовано сказала: - Ходіть сюди, пане де Растіньяк!

Студент став на одне коліно, взяв руку своєї кузини і поцілував.

- Прощайте, Антуанетто, - мовила пані де Босеан, - будьте щасливі. А ви, - звернулася вона до студента, - щасливі вже тим, що молоді і здатні в щось вірити. Я покидаю цей світ, як деякі щасливці, оточена щирими й чистими почуттями друзів.

Растіньяк пішов близько п'ятої години, коли пані де Босеан уже сіла в дорожню карету; прощаючись із ним, вона плакала, і це свідчило про те, що й найзнатніші особи коряться законам серця і відчують біль, хоч деякі облесники намагаються довести протилежне.

Холодним туманним ранком Ежен пішки повернувся в пансіон. Виховання його завершувалося.

- Бідолахи Горіо ми вже не врятуємо, - сказав Б'яншон, коли Растіньяк увійшов до свого сусіда.

- Друже мій, - мовив до нього Ежен, глянувши на старого, що саме спав, - іди й далі до тієї скромної мети, якою ти обмежуєш свої бажання. А я - я попав у пекло і тут

лишуся. Хоч би що говорили тобі про вищий світ, – вір! Нема такого Ювенала, котрий спромігся б змалювати всю його мерзоту, приховану під золотом і самоцвітами.

Наступного дня десь о другій годині Растіньяка розбудив Б'яншон; йому треба було вийти з дому, і студент-медик попросив Ежена посидіти з батьком Горіо, якому вранці дуже погіршало.

– Бідоласі лишилося жити щонайбільше два дні, а може, тільки годин шість, – сказав він, – однак припиняти боротьбу з хворобою не можна. Треба дістати ліки, які дорого коштують. Ми доглядатимем його, але грошей у мене – ні ліара: я вже повивертав його кишені, обнишпорив шухляди – нічого. І його питаю, коли він був притомний; каже, що в нього нема жодного су. А скільки є в тебе?

– У мене лишилося двадцять франків, – відповів Растіньяк, – піду спробую на них щось виграти.

– А як програєш?

– Піду по гроші до його зятів і дочок.

– А якщо не дадуть? – спитав Б'яншон. – Ні, в цю хвилину найважливіше не добувати гроші, а зробити старому гаряче гірчичне обгортання на ноги аж до половини стегон. Якщо почне кричати, значить, є надія. Крістоф тобі допоможе. А я піду до аптекаря і поручуся, що за всі ліки, які ми братимемо, буде заплачено. Шкода, що бідолаху не можна перенести до нашої лікарні, там йому було б краще. Ну, ходімо, я тобі все покажу, і не відходь від нього, поки я не повернусь.

Обидва юнаки увійшли в кімнату, де лежав старий. Ежен злякався, побачивши, як змінилося його перекривлене стражданням, бліде й змарніле обличчя.

– Ну що, татусю? – спитав він, схиляючись над злиденим ліжком.

Горіо звів на Ежена каламутні очі, уважно подивився на нього, але не впізнав. Студент не витримав цього видовища, й очі його взялися слізьми.

– Б'яншоне, чи не треба позапинати вікна?

– Ні, зовнішнє середовище на нього вже не впливає. Було б дуже добре, якби він відчував холод або тепло. Та все одно доведеться затопити, щоб приготувати відвари. Я тобі пришлю трохи дров, топтимеш ними, доки роздобудемо ще. Вчора й сьогодні вночі я спалив твої дрова і весь торф цього бідолахи. Було так вогко, що аж капало зі стін, насилу просушив кімнату. Крістоф позамітав, бо тут було як у стайні. Я покурив ялівцем – надто вже смерділо.

– Боже мій! – скрикнув Растіньяк. – А його дочки...

– Слухай, якщо він попросить пити, даси йому оцього, – сказав медик, показуючи на великий білий глечик. – Коли почне стогнати, а живіт буде твердий і гарячий, тоді хай Крістоф допоможе поставити йому... ти знаєш що. Якщо він хвилюватиметься, багато говоритиме, навіть буде трохи марити, – це нічого, це навіть добра прикмета. Але все-таки нехай Крістоф піде в лікарню Кошена. Наш лікар – мій товариш – або я сам прийдемо й зробимо йому припікання. Сьогодні вранці, поки ти спав, ми зібрали великий консилиум, був учень Галля, головний лікар з Отель-Дье і наш. Вони помітили цікаві симптоми, і ми стежимо за перебігом хвороби, щоб з'ясувати кілька важливих

наукових питань. Один із цих лікарів запевняє, що коли тиск серозної рідини в одному органі вищий, ніж в інших, то це може викликати своєрідні явища. Коли він говоритиме, добре прислухайся, що то за мова буде, – спогади, думки про життя, про щось матеріальне чи духовне, а може, він робитиме підрахунки. Одне слово, постарайся зробити нам докладний звіт. Можливо, що стався крововилив у мозок, тоді він умре в такому самому стані отупіння, який у нього зараз. Перебіг подібних хвороб має багато незвичайного. Коли удар трапляється отут, – Б'яншон показав на потилицю хворого, – то бувають дивні явища: робота мозку частково відновлюється і смерть настає повільніше. Серозна рідина може відлинути від мозку й піти шляхами, які можна встановити тільки при розтині. В лікарні для невиліковно хворих є один божевільний старий, у якого крововилив стався вздовж хребта. Він страшенно мучиться, але живе.

– Ну, як вони веселилися? – спитав батько Горію, впізнавши Ежена.

– О, він тільки про своїх дочок і думає, – мовив Б'яншон. – Він мені разів сто казав уночі: "Вони танцюють. Вона в новій сукні!" Називав їхні імена. Він довів мене до сліз. Хай йому чорт! "Дельфіна! Моя Дельфіна! Назі!" Слово честі, було від чого розревітися.

– Дельфіна, – мовив старий, – вона тут, правда ж? Я знав! – І його очі стали гарячково оглядати стіни й двері.

– Я піду скажу Сільвії, щоб готувала гірчичники, – крикнув Б'яншон, – момент сприятливий.

Растін'як сів у ногах хворого, не зводячи очей з цього старечого обличчя, на яке страшно й боляче було дивитись.

"Пані де Босеан зникла, цей умирає, – подумав він. – Прекрасні душі не можуть довго лишатися в цьому світі. Та й справді, як можуть великі почуття примиритися з таким мізерним, дріб'язковим, обмеженим суспільством?"

Картини балу, на якому він щойно побував, постали перед його очима, контрастуючи з видовищем цього смертного ложа. Несподівано повернувся Б'яншон.

– Слухай, Ежене, я щойно розмовляв із нашим головним лікарем і оце прибіг тобі сказати: якщо побачиш у старого симптоми свідомості, якщо він заговорить, постав йому довгий гірчичник, так, щоб обгорнути його від потилиці до крижів, і сповісти нас.

– Який ти добрий, Б'яншоне! – сказав Ежен.

– О! Тут ідеться про науковий дослід, – відповів студент з усім запалом неофіта.

– Що ж, виходить, тільки я доглядаю бідного старого від щирого серця?

– Якби ти мене бачив сьогодні вранці, ти б цього не казав, – зауважкв Б'яншон, не ображаючись. – Досвідчені лікарі бачать тільки хворобу, а я, хлопче, поки що бачу й хворого.

Він залишив Ежена біля Горію і пішов, передчуваючи близьку кризу, яка й справді незабаром настала.

– А-а, це ви, синку, – мовив батько Горію, впізнавши Ежена.

– Вам краще? – спитав студент, беручи його за руку.

– Так, у мене голова була мов у лещатах, а тепер полегшало. Ви бачили моїх дочок? Вони скоро прийдуть, вони прибіжать, тільки-но почують, що я хворий. Як вони

доглядали мене на вулиці Жюсьєн! Боже мій! Я б хотів, щоб у кімнаті було чисто, коли вони прийдуть. Тут приходив один молодик, він спалив увесь мій торф.

- Ось Крістоф несе вам дрова від того молодика.

- Це добре! Тільки чим же заплатити? У мене, синку, немає жодного су. Я все, геть усе віддав. Я тепер – старець. А сукня хоч гарна була? (Ох, як болить!) Дякую, Крістофе, хай тобі Бог дає, а в мене вже нічого нема.

- Я тобі добре заплачу, і тобі, і Сільвії, – шепнув Ежен на вухо Крістофові.

- Мої дочки казали, що прийдуть, правда ж, Крістофе? Піди до них іще, я тобі дам сто су. Скажи їм, що мені погано і що я хотів би їх пригорнути, побачити хоч перед смертю. Скажи обережно, не лякай їх.

Растіньяк кивнув Крістофові, і той вийшов.

- Вони прийдуть, – мовив старий, – я знаю їх. Якого горя я завдам моїй любій Дельфіні, коли помру! І Назі теж. Я не хочу вмирати; щоб вони не плакали. Вмерти, добрий мій Ежене, це – більше не бачити їх. Я дуже нудьгуватиму там, куди відходять люди. Бути далеко від дітей – це пекло для батька, і я вже привчав себе до нього, відколи дочки повиходили заміж. Мій рай був на вулиці Жюсьєн. Скажіть, якщо я буду в раю, то чи зможу злітати на землю до них, як дух? Я чув про такі речі. Це ж правда? Я неначе бачу їх такими, якими вони були на вулиці Жюсьєн. Вони приходили вранці й казали: "Добрий день, тату!" Я брав їх на коліна, бавився з ними, жартував. Вони були такі ласкаві. Кожного ранку ми снідали разом, потім обідали. Одне слово, я був батьком; я втішався своїми дітьми. Коли ми жили на вулиці Жюсьєн, вони ще не мудрували, зовсім не знали світу й дуже любили мене. Боже мій! І чому вони не лишилися назавжди малими? (Ох, як болить, голова аж тріщить!) Ой пробачте, дітоньки мої! Мені дуже боляче, і це таки справжній біль, а ви ж мене привчили терпіти. Господи! Якби мені у своїх руках потримати їхні рученьки, я б не відчував болю. Як ви гадаєте, вони прийдуть? Крістоф такий дурний! Мені треба б самому піти. Подумати тільки – він їх побачить! Ви ж були вчора на балу, розкажіть мені, як вони там? Вони ж нічого не знали про мою хворобу? Правда ж? А то б не танцювали, бідолашні. Ох, я не хочу хворіти! Я їм ще дуже потрібен. Їхнє майно в небезпеці. І які у них чоловіки! Вилікуйте мене, вилікуйте! (Ох, як мені погано! Ой! Ой! Ой!) Бачите, мене таки необхідно вилікувати, адже їм потрібні гроші, а я знаю, де їх заробити. Я поїду в Одесу, робитиму крохмаль. Я на це мастак, я наживу мільйони! (Ох! Як нестерпно болить!)

Горіо на хвильку замовк; здавалося, він напружив усі сили, щоб стерпіти біль.

- Якби вони були тут, я б не скаржився, – знов озвався він, – чого б мені ремствувати?

Він впав у забуття, яке тривало довго. Крістоф повернувся, і Растіньяк, думаючи, що батько Горіо спить, дозволив служникові голосно розповісти, як він виконав доручення.

- Я пішов спочатку до графині, – почав Крістоф, – але її не побачив, бо в неї була якась важлива розмова з графом. Коли я почав наполягати, пан де Ресто вийшов і

сказав мені: "Пан Горіо вмирає? Гаразд, це найкраще з того, що він може зробити. Пані де Ресто потрібна тут, у нас важлива справа. Графиня приїде, коли все буде скінчено". Цей пан був дуже розгніваний. Я хотів уже йти, коли дверима, яких я не помітив, у передпокій вийшла графиня. "Крістофе, – мовила вона, – скажи батькові, що в мене суперечка з чоловіком, я не можу її перервати, йдеться про життя чи смерть моїх дітей; я приїду негайно, як тільки звільнюся". А в пані баронеси – інша історія: її я взагалі не бачив, тож і не міг поговорити з нею. Покоївка сказала мені: "Ах, пані повернулася з балу чверть на шосту, вона спить. Якщо я її розбуджу до дванадцятої, вона розгнівається. Коли вона подзвонить, я скажу їй, що її батькові погіршало. З поганою звісткою ніколи не спізнишся". Скільки я не просив – нічого не допомогло. Просив доповісти панові барону, – сказали, що його нема вдома.

– Ні жодна дочка не приїде? – скрикнув Растіньяк. – Я напишу обом.

– Ні жодна! – відгукнувся старий, підводячись у ліжку. – Вони зайняті, вони сплять, вони не прийдуть. Я знав це! Тільки перед смертю починаєш розуміти, що таке діти. Ах, любий мій, не одружуйтесь, не народжуйте дітей. Ви даєте їм життя, вони вам заподіюють смерть. Ви вводите їх у світ, вони вас випроваджують з нього. Ні, вони не прийдуть. Я знав це вже десять років. Іноді казав це сам собі, але не зважувався вірити.

На його запалених повіках застигли дві сльозини.

– Якби я був багатий, якби я зберіг свої капітали, а не пороздавав їм, тоді б вони були тут, вони б шоки мені повицілювали. Я жив би в палаці, в розкішних кімнатах, у мене були б слуги, вогонь горів би в каміні, і вони стояли б у сльозах, з чоловіками, з дітьми. Все це було б у мене! А тепер нема нічого. Гроші дають усе, навіть дочок. О мої гроші, де ви? Якби я мав що їм одписати, то вони доглядали б мене, я б їх бачив, я б чув їх! Ох, мій любий синочку! Моя єдина дитино! Краще бути покинутим і бідним. Принаймні, коли люблять злидаря, то він може бути певен, що його справді люблять. Ні, я хотів би бути багатим, я б їх побачив... Е, та хто його знає! У них в обох кам'яні серця. Я занадто любив їх, тому вони мене не люблять. Батько повинен бути завжди багатий і тримати своїх дітей в шорах, як норовистих коней, а я стояв перед ними на колінах. Нікчемні! Вони гідно завершують своє ставлення до мене за всі ці десять років! Коли б ви знали, як вони впадали біля мене в перші роки після одруження. (Ох, як болить, які жорстокі муки!) Я дав кожній у посаг вісімсот тисяч франків, отож ні вони, ні їхні чоловіки не могли гордувати мною. Мене приймали, запрошували: "Сюди, любий тату, прошу, милий тату!" Для мене завжди було місце за їхнім столом. Я обідав з їхніми чоловіками, до мене ставилися з повагою. Їм здавалося, що я ще маю якесь майно. Чому? А тому, що я нічого не казав їм про свої справи. Людині, яка дає дочкам у посаг вісімсот тисяч франків, варто догоджати. І мені догоджали, але це було заради грошей. Світ лихий. Я це добре зрозумів! Мене возили в театр у кареті, і я бував, коли хотів, на їхніх вечірках. Одне слово, вони називали себе моїми дочками, визнавали мене за свого батька. Але я не був дурний, я все бачив. Усе робилося не безкорисливо, і це краяло мені серце. Я добре бачив, що все це вдаване, а запобігти лихові не міг. У них я не почував себе так вільно, як за столом у цьому пансіоні. Я не міг ні про що говорити.

Бувало, хтось із великосвітських гостей питав пошепки у моїх зятів: "Хто такий отой добродій?" - "Це батько, грошовита людина". - "А, чорт!..." - чулося у відповідь, і на мене дивилися з пошаною... до моїх грошей. Навіть коли я іноді трохи заважав їм, то добре розплачувався за свої вади. Зрештою, хіба є на світі хтось без вад? (Голова моя - суцільна рана!) Я терплю зараз смертну муку, любий пане Ежене, але це ніщо порівняно з болем, який я відчув, коли Анастасі вперше дала мені зрозуміти, що я сказав дурницю і їй соромно за мене. Погляд її розкрояв мені серце. Я хотів узнати, в чім річ, а взнав тільки те, що я - зайва людина на землі. На другий день я пішов до Дельфіни, щоб утішитись, але й тут зробив щось не так і роздратував її. Я мало не збожеволів. Цілий тиждень не знав, що мені робити; піти до них не наважувався - боявся докорів. Дочки мої зачинили переді мною свої двері. О Боже милостивий! Ти ж знаєш мої страждання і муки, ти рахував рани, завдані мені за ці роки, рани, що постарили, змінили, висушили мене, вкрили сивиною, - чому ж ти й тепер примушуєш мене страждати? Я гірко спокутував гріх своєї надмірної любові. Дочки тяжко помстилися мені за мою любов, вони мордували мене, мов ті кати. Ну що ж, батьки такі дурні! Я любив їх так, що знов і знов вертався до них, як картяр до гри. Дочки мої були моїм пороком, моєю пристрастю, вони були для мене все. Їм завжди чогось бракувало, прикрас тощо. Мені казали про це їхні покоївки, і я приносив подарунки, щоб дочки мене краще приймали. А вони повчали мене, як поводитися в товаристві. О, вони не були поблажливі. Вони червоніли за мене. Ось що значить добре виховати своїх дітей! Не міг же я в свої літа йти до школи. (Мені страшенно болить, Боже! Лікарів! Лікарів! Якби мені розкрояли голову, то стало б легше!) Дочки, мої дочки! Анастасі, Дельфіна! Я хочу бачити їх! Пошліть жандармів, хай приведуть їх силоміць! За мене правосуддя, природа, кодекс законів. Я протестую! Батьківщина загине, якщо батьків отак зневажатимуть. Це ясно. Суспільство, світ - усе спирається на батьківство, все завалиться, якщо діти не любитимуть батьків. О, тільки б побачити їх, почути. Хай кажуть що хочуть, аби тільки чути їхні голоси, особливо Дельфінин. Це вгамує мої страждання. Але скажіть їм, коли прийдуть, щоб не дивилися на мене так холодно, як звичайно. Любий друже мій, Ежейе, ви не знаєте, як це жахливо - бачити, як золото очей обертається на сірий свинець. Відтоді як їхні очі перестали гріти мене своїм теплом, для мене настала вічна зима; я знаю тільки прикрощі, і скільки я їх витерпів! Усе моє життя стало суцільною кривдою і приниженням. Я так любив їх, що терпів усі образи, ціною яких купував у них маленьку ганебну радість. Батько, що потай милується своїми дочками! Я віддав їм життя, а вони сьогодні не подарують мені й години. Голод, спрага мучать мене, серце моє палає, а вони не йдуть полегшити мою агонію. Я ж умираю, я відчуваю це! Невже вони не розуміють, що значить топтати труп рідного батька? Є Бог на небі, він помститься за нас, батьків, проти нашої волі. О, вони прийдуть! Ідіть, любенькі, ідіть сюди, поцілуйте мене, поцілуйте востаннє, дайте передсмертне причастя батькові, він молитиме Бога за вас, скаже Господеві, що ви були добрі дочки, заступиться за вас! Зрештою, вони не винні. Вони не винні, друже мій! Скажіть це всім, хай ніхто не дорікає їм за мене. Я в усьому винен сам, я привчив

їх топтати мене ногами. Мені це подобалося. Це нікого не обходить – ні людське правосуддя, ні Боже. Господь буде несправедливий, якщо засудить їх через мене. Я недобре поведився, я сам вчинив цю дурницю – зрікся своїх прав. Заради них принижував самого себе. Чого ж ви хочете? Найпрекрасніші, найблагородніші душі не встояли б перед такою батьківською поблажливістю. Я – нікчемна людина, мене справедливо покарано. Це я і тільки я зіпсував своїх дочок, я їх розбестив. Тепер їм хочеться утіх так само, як колись хотілося цукерок. Я завжди задовольняв усі їхні дівочі примхи. В п'ятнадцять років вони вже мали власний виїзд! Ні в чому не знали впину. Винен тільки я сам, але винен через любов. Від їхніх голосів у мене розквітало серце. Я чую, вони йдуть. Так, так, вони прийдуть. Закон вимагає, щоб діти приходили до вмирущих батьків, закон за мене. Їм коштуватиме тільки проїзд. Я заплачу. Напишіть їм, що я їм відпишу мільйон! Слово честі! Поїду в Одесу робити вермішель. Я знаю спосіб. За моїм проектом там можна заробити мільйони. Ніхто про це ще не подумав. Вермішель не псується в дорозі, як зерно чи борошно. А крохмаль? Це теж мільйони! Ви не збрешете, скажіть їм: мільйони! І навіть коли їх приведе до мене жадібність, краще вже хай я буду обдурений, аби тільки бачити їх. Я хочу бачити своїх дочок! Я їх породив! Вони мої! – сказав він, підводячись і повертаючись до Ежена; його сиве волосся розпатлалося, обличчя було грізне – всі риси, здавалося, виражали загрозу.

– Заспокойтеся, – сказав Ежен, – лягайте, любий батечку Горію, я зараз їм напишу. Тільки-но повернеться Б'яншон, я піду сам, якщо вони не приїдуть.

– Якщо вони не приїдуть? – повторив старий, ридаючи. – Та я ж помру, помру від люті, страшної люті! Лють задушить мене! В цю мить я бачу все своє життя. Мене обдурили! Вони мене не люблять, ніколи не любили. Це ясно! Коли вони досі не прийшли, то, значить, уже не прийдуть. Що довше вони зволікатимуть, то важче їм буде зробити мені цю ласку. Я це знаю! Вони ніколи не відчували мого горя, моїх страждань, моїх потреб, не відчують і моєї смерті. Вони навіть не розуміють усієї глибини моєї ніжності. Так, я бачу, що моя звичка жертвувати для них усім позбавила все те, що я робив, усякої ціни. Якби вони захотіли виколоти мені очі, я б сказав: "Виколуйте!" Я надто дурний. Вони думають, що всі батьки такі, як їхній. Треба завжди примушувати поважати себе. Їхні діти помстяться за мене, їм треба приїхати сюди заради власної користі. Попередьте їх, що їм теж колись доведеться отак помирати. Вони чинять усі можливі злочини в цьому одному. Ідіть же, скажіть їм, що не прийти – це вчинити батьковбивство. Вони вже й без того наробили багато злочинів. Кричіть же, як оце я: "Гей Назі! Гей Дельфіно! Ідіть до батька, він був такий добрий до вас, а тепер він страждає". Нічого, нікого! Невже я помру, як собака? Ось моя нагорода! Мене покинули! Негідниці, мерзотниці, вони гидкі мені, я їх проклинаю! Я вночі вставатиму з могили, щоб знову й знову проклинати їх. Хіба я буду несправедливий, друзі мої? Вони поведуться дуже погано. А! Що це я балакаю? Ви ж казали мені, що прийшла Дельфіна! Вона краща. Ви мій син, Ежене! Кохайте її, будьте для неї батьком. Друга дуже нещасна. А їхнє майно? О Боже мій! Я вмираю, такий жахливий біль мене мучить. Відрубайте мені голову, залиште тільки серце.

- Крістофе, піді поклич Б'яншона, - гукнув Ежен, переляканий наріканнями та зойками старого. - І найми мені візника. Я поїду до ваших дочок, мій любий батечку Горію, я їх привезу.

- Силоміць, силоміць! Покличте поліцію, солдатів, усіх! - крикнув старий, кинувши на Ежена останній погляд, у якому ще була свідомість. - Скажіть урядові, королівському прокуророві, щоб привезли їх до мене, я вимагаю цього!

- Та ви ж їх прокляли!

- Хто це вам сказав? - відповів старий здивовано. - Ви ж знаєте, як я їх люблю, обожаю! Я оклигаю, тільки-но побачу їх... їдьте, добрий мій сусіде, моя люба дитино, їдьте! Ви добрі, я б хотів нагородити вас, та що я можу дати, крім благословення вмирущого? Ах, я хотів би побачити хоч Дельфіну, попросити її віддячити вам за мене. Якщо старша не зможе, то привезіть мені хоч її. Скажіть їй, що розлюбите її, як вона не приїде. Вона вас так любить, що приїде. Пити! В середині пече! Покладіть мені щонебудь на голову, - руки б моїх дочок, це мене врятувало б, я знаю. Боже, хто впорядкує їхні справи, коли я помру? Я хочу поїхати заради них в Одесу... в Одесу, робити вермішель...

- Випийте оце, - сказав Ежен, підтримуючи лівою рукою вмирущого, а правою підносячи йому чашку з відваром.

- Ви, мабуть, любите своїх батька й матір, - мовив старий, стискуючи знесилілими руками руку Еженові. - Ви розумієте, що я помру, не побачивши своїх дочок? Завжди відчувати спрагу й ніколи її не вгамовувати, - отак я жив десять років... Зяті повбивали моїх дочок; так, я втратив їх, коли вони вийшли заміж. Батьки, вимагайте від палат, щоб видали закон про шлюб! Не видавайте заміж своїх дочок, якщо ви їх любите. Зять - це негідник, який розбещує, бруднить душу вашої дочки. Геть шлюб! Це шлюб відбирає у нас дочок, і ми не бачимо їх, помираючи. Видайте закон про захист батьків, щоб вони вмирали спокійно. Те, що коїться, - страхіття! Помсти! Це ж мої зяті не пускають їх до мене. Вбийте їх! Смерть Ресто, смерть ельзасцеві, вони мої вбивці! Смерть вам - або відпустіть моїх дочок! Ох, кінець! Я вмираю без них! Назі, Фіфіно, сюди, до мене, ваш тато покидає вас...

- Любий татусю Горію, заспокойтеся, ну, лежіть тихенько, не хвилюйтеся, не думайте.

- Не бачити їх - це смертна мука!

- Ви їх побачите.

- Правда? - скрикнув старий у нестямі. - О, бачити їх! Я побачу їх, почую їхні голоси. Я помру щасливий! Так, я вже й не хочу жити, мені це вже не під силу. Мені все гірше й гірше. Але побачити їх, торкнутись їхнього одягу, тільки одягу, - це ж так мало; хоч би в чому-небудь відчутти їх! Дайте мені торкнутися їхнього волосся... воло...

Він упав головою на подушку, немов від удару в груди. Руки його мацали ковдру, ніби він шукав волосся дочок.

- Я їх благословляю, - насилу вимовив Горію, - благословляю. - І зомлів.

В цю мить увійшов Б'яншон.

- Я зустрів Крістофа, - сказав Б'яншон, - зараз він приведе тобі візника.

Потім він глянув на хворого, підняв йому повіки, і обидва студенти побачили каламутні, згаслі очі.

- Здається, він уже не прийде до пам'яті. - Б'яншон помацав пульс, поклав руку на серце хворого. - Машина ще працює, але в його стані це нещастя. Йому краще було б умерти.

- Так, правда, - сказав Растіньяк.

- Що з тобою? Ти блідий як смерть.

- Друже мій, я щойно чув такі крики, такі нарікання! Та є ж Бог! О так, Бог є, і він зробить світ кращим, бо земля наша - безглуздя. Якби усе це не було таке трагічне, я б розплакався, але увесь немов закам'янів від жаху.

- Слухай, тут багато чого буде потрібно, де взяти грошей?

Растіньяк витяг свого годинника.

- Візьми й застав його швиденько. Я не хочу затримуватися по дорозі, щоб не втрачати жодної хвилини, а Крістоф ось-ось прийде. В мене немає ні ліара, треба буде заплатити візникові, коли я повернуся.

Растіньяк побіг сходами вниз і поїхав на Гельдерську вулицю до пані де Ресто. По дорозі його уява, вражена жахливим видовищем, свідком якого він був, розпалювала в ньому обурення. Коли він увійшов у передпокій і спитав графиню де Ресто, йому відповіли, що вона не приймає.

- Але я приїхав від її батька, він умирає, - сказав він лакею.

- Пане, ми дістали від графа найсуворіший наказ...

- Якщо пан де Ресто вдома, передайте йому, в якому стані його тесть, і скажіть, що мені треба з ним негайно поговорити.

Ежен чекав дуже довго.

"Можливо, в цю хвилину старий уже конає", - подумав він.

Нарешті лакей провів Ежена у вітальню, де пан де Ресто, стоячи перед згаслим каміном, чекав його, але не запросив сісти.

- Графе, - звернувся до нього Растіньяк, - ваш тесть умирає в бридкій конурі, не маючи жодного су на дрова. Перед смертю він хоче бачити дочку...

- Пане, - холодно відповів граф де Ресто, - ви мали змогу помітити, що я відчуваю дуже мало приязні до пана Горіо. Він виявляв надмірну поблажливість до пані де Ресто. Через нього я нещасливий, у ньому я вбачаю ворога мого спокою. Мені байдуже, житиме він чи помре. Такі мої почуття до нього. Нехай мене гудить світ. Я зневажаю думку світу. В мене є важливіші справи, ніж турбуватися про те, що подумають про мене якісь дурні чи байдужі мені люди. Пані де Ресто в такому стані, що не може поїхати, та й я не хочу, щоб вона відлучалася з дому. Скажіть її батькові, що вона приїде до нього, коли виконає свої обов'язки щодо мене і моєї дитини. Якщо вона любить свого батька, то може бути вільна через кілька секунд.

- Графе, не мені судити про вашу поведінку, ви маєте владу над вашою дружиною. Але чи можу я розраховувати на ваше слово? Обіцяйте мені лише переказати графині:

її батько не проживе й дня і він прокляв її за те, що вона не прийшла до його смертного ложа.

- Скажіть їй це самі, - відповів пан Де Ресто, вражений обуренням, що звучало в Еженових словах.

Граф провів Растіньяка в кімнату, де звичайно перебувала графиня; він побачив її в сльозах; вона сиділа, відкинувшись на спинку крісла, мов засуджена до страти. Еженів стало жаль її. Перш ніж глянути на Растіньяка, пані де Ресто кинула на свого чоловіка боязкий погляд, що виявляв цілковитий занепад сил, зламаних моральною й фізичною тиранією. Граф кивнув, і вона зрозуміла, що їй дозволено говорити.

- Пане, я все чула. Скажіть батькові, що коли б він знав, у якому я стані, то простив би мені. Я й уявити собі не могла такої муки, у мене вже немає сили, але я чинитиму опір до кінця, - сказала вона і глянула на графа. - Я - мати! Скажіть батькові, що я йому нічим не завинила, хоч зовні це ніби й не так, - в розпачі крикнула вона студентіві.

Ежен уклонився подружжю, догадуючись про жахливу кризу, яку переживала графиня, і вийшов приголомшений. Тон графа де Ресто свідчив про марність його спроби, і Ежен зрозумів, що Анастасі втратила свободу.

Він поспішив до пані де Нусінген і застав її в ліжку.

- Я захворіла, любий мій, - сказала вона, - застудилась, повертаючись з балу, боюся запалення легенів і чекаю на лікаря...

- Хоча б ви були однією ногою в могилі, - перебив її Ежен, - ви повинні з'явитися до батька. Він кличе вас. Якби ви чули хоч найтихіший його зойк, ви б забули про свою хворобу.

- Ежене, може, мій батько й не такий хворий, як ви кажете, та я була б у розпачі, коли б ви хоч трошечки розчарувалися в мені, тож зроблю так, як ви скажете. Тільки я знаю, що він помре з горя, якщо моя хвороба після цієї поїздки стане смертельна. Гаразд! Я поїду, як тільки приїде лікар. А де ж ваш годинник? - спитала вона, побачивши, що ланцюжка нема.

Ежен почервонів.

- Ежене! Ежене! Невже ви його продали чи загубили? Ой як це було б негарно!

Студент схилився до ліжка Дельфіни і сказав їй на вухо:

- Хочете знати? Ну, то слухайте! Вашому батькові, нема на що купити саван, яким його вкриють сьогодні ввечері. Я заставив вашого годинника, бо в мене більше, нічого не було.

Дельфіна прожогом скочила з ліжка, підбігла до секретера, видобула гаманець і подала Растіньякові. Потім подзвонила й крикнула:

- Я їду, їду, Ежене, тільки одягнуся! Та я була б страховищем, якби не поїхала! Ідіть, я приїду раніше за вас! Терезо! - гукнула вона свою покоївку, - попросіть пана де Нусінгена негайно зайти до мене, мені треба його бачити.

Ежен, щасливий, що може принести вмирущому звістку, що одна з дочок ось-ось приїде, прибув на вулицю Святої Женев'єви майже веселий. Він розкрив гаманець, щоб

негайно заплатити візникові. В гаманці такої багатой, такої елегантної жінки було тільки сімдесят франків. Зійшовши нагору, Ежен побачив, що Б'яншон підтримує батька Горіо, а фельдшер під наглядом лікаря щось робить йому. Старому припікали спину – останній, даремний засіб медичної науки.

– Ви що-небудь відчуваєте? – спитав лікар у Горіо.

Але замість відповіді батько Горіо, побачивши студента, запитав:

– Вони їдуть, правда?

– Він ще може трохи протягнути, якщо говорить, – зауважив фельдшер.

– Так, – відповів Ежен. – Дельфіна зараз буде.

– Він увесь час кликав своїх дочок, – сказав Б'яншон. – Так благав і так кричав, щоб вони приїхали, як благають дати їм води посаджені на палю.

– Досить, – мовив лікар фельдшерові, – ніщо вже не допоможе, його не можна врятувати.

Б'яншон разом із фельдшером знову поклали вмирущого на його злиденне ліжко.

– Треба було б перемінити йому білизну, – зауважив лікар. – Хоч і немає вже надії, а все-таки людську гідність треба поважати. – Я ще прийду, Б'яншоне, – сказав він студентові. – Якщо хворий буде скаржитися на біль – змочить йому груди опіумом.

Фельдшер і лікар вийшли.

– Ну, Ежене, більше мужності, друже! – звернувся Б'яншон до Растіньяка, коли вони лишилися самі. – Треба надіти йому чисту сорочку й перемінити постіль. Піді скажи Сільвії, щоб принесла простирала й допомогла нам.

Ежен пішов у їдальню; пані Воке і Сільвія накривали на стіл. Після перших же слів Растіньяка вдова підійшла до нього, прибравши кисло-солодкого виразу обачливої крамарки, що не хоче ні втратити своїх грошей, ні розсердити покупця.

– Любий мій пане Ежене, – почала вона, – ми з вами чудово знаємо, що в батька Горіо нема жодного су. Дати простирала людині, що ось-ось помре, це означає втратити їх, тим більше що одне й без того доведеться пожертвувати на саван. Ви мені й так винні сто сорок чотири франки, додайте сорок франків на простирала та ще деякі дрібниці, за свічку, яку вам дасть Сільвія, – разом буде не менше як двісті франків, а ними така бідна вдова, як я, не може ризикувати. Будьте справедливі, пане Ежене, я вже й так чимало втратила за останні п'ять днів, відколи мене спіткала ця напасть. Я сама дала б десять екю, аби тільки наш старенький виїхав, як ви обіцяли. Бо все це неприємно вражає моїх пансіонерів. Його краще було б відвезти у лікарню. Зрештою, поставте себе на моє місце. Мій пансіон для мене – все, це моє життя.

Ежен квапливо пішов нагору в кімнату Горіо.

– Б'яншоне, де гроші за годинник?

– Там, на столі; лишилося триста шістдесят з чимсь. Я заплатив за все, що брав сам. Ломбардна квитанція під грішми.

– Візьміть, пані Воке, – сказав Растіньяк з почуттям огиди і жаху, збігши по сходах, – одержуйте за рахунком. Пан Горіо пробуде у вас недовго, а я...

– Так, бідолаху винесуть з цього дому ногами вперед, – напівсумно-напіввесело

мовила вдова, перелічуючи двісті франків.

- Годі про це! - сказав Растіньяк.

- Сільвіє, дайте простирала та йдіть допоможіть панам. - І стиха сказала Еженіві: - Не забудьте ж Сільвії, вона вже дві ночі не спить.

Тільки-но Ежен відвернувся, стара побігла за куховаркою і шепнула їй на вухо:

- Візьми латані простирала з міткою сім. Їй-богу, для мертвого й це буде добре.

Ежен, що вже зійшов на кілька східців, не чув, що сказала хазяйка.

- Ну, - озвався Б'яншон, - перемінімо сорочку. Підведи його.

Ежен став у головах, підтримуючи вмирущого за плечі; Б'яншон зняв з нього сорочку; бідолаха зробив рух, ніби хотів щось захистити на грудях, і жалісно заквилив, наче тварина від сильного болю.

- Ах, он воно що! - здогадався Б'яншон. - Він шукає волосяний ланцюжок і медальйон, якого ми зняли, коли робили припікання. Бідолаха! Треба повернути йому медальйон. Він на каміні.

Ежен узяв ланцюжок, сплетений з біляво-попелястого волосся, мабуть, з волосся пані Горіо. З одного боку медальйона він прочитав: "Анастазі", з другого - "Дельфіна". Емблема його серця, що завжди лежала на його грудях. Всередині були тоненькі кучерики - їх зрізали, напевне, ще тоді, коли дівчатка були зовсім маленькі. Тільки-но медальйон торкнувся грудей старого, він протяжно зітхнув, і в тому зітханні відбилося задоволення, що викликало жах. Це був останній пробіск його чутливості, що, здавалося, зосередилась десь у тому невідомому центрі, звідки виходять і куди линуть наші поривання. Його перекривлене судомою обличчя набуло виразу хворобливої радості. Обидва студенти були глибоко вражені цим жахливим вибухом почуття, що пережило свідомість, і їхні сльози закапали на вмирущого, який відповів криком радості:

- Назі! Фіфіно!

- В ньому ще жевріє життя, - сказав Б'яншон.

- Нащо воно йому? - спитала Сільвія.

- Щоб страждати, - відповів Растіньяк.

Подавши товаришеві знак, що треба робити, Б'яншон став навколішки й просунув руки під ноги хворого, тим часом як Растіньяк так само просунув руки йому під спину. Сільвія приготувалася витягти простирала, коли вмирущого піднімуть, і замінити чистими. Горіо, обманутий сльозами юнаків, зібрав останні сили, простягнув руки, намацав голови студентів, судорожно схопив їх за волосся і мовив кволим голосом: "Ах, мої ангели!" - душа прошептала ці останні два слова і разом із ними відлетіла.

- Бідолашній старенький! - сказала Сільвія, зворушена цим вигуком, сповненим найвищого почуття, востаннє збудженого жахливим, хоч і ненавмисним обманом.

Останнє зітхання старого було радісним: у ньому відбилась усе життя Горіо-батька, аж до останку сповнене самоомани.

Горіо обережно вклали на ліжку. З цієї хвилини його обличчя відбивало болісну боротьбу, що точилася між життям і смертю в механізмі, уже позбавленому свідомості,

яка дає людській істоті змогу відчувати радість і біль. Остаточне руйнування було тільки питанням часу.

- В такому стані він лежатиме кілька годин і помре тихо, непомітно, - сказав Б'яншон. - Крововилив, мабуть, поширився на весь мозок.

В цю мить на сходах почулася хода задиханої молодої жінки.

- Вона спізнилась, - мовив Растіньяк.

Але то була не Дельфіна, а її покоївка Тереза.

- Пане Ежене, - сказала вона, - пані з паном засперечалися за гроші, що їх наша бідолашна пані просила для батька. Вона знепритомніла, прийшов лікар, довелось їй пускати кров; пані все кричала: "Тато вмирає, я хочу до тата!" Волала так, що аж серце стискалося.

- Годі, Терезо, тепер уже їй нема чого приходити, пан Горіо вже не при пам'яті.

- Бідний наш пан Горіо, Невже йому так погано? - сказала Тереза.

- Я вам більше не потрібна? Тоді я піду, пора подавати обід, уже пів на п'яту, - озвалася Сільвія і, виходячи, мало не зіткнулася на верхній площадці сходів з графинею де Ресто.

Гнітюча й страшна була поява графині. Вона глянула на смертне ложе, скупосвітлене однією свічкою, і розридалася, побачивши обличчя свого батька, по якому перебігали ще останні відблиски життя. Б'яншон із скромності вийшов з кімнати.

- Я не могла вирватися раніше, - мовила графиня, звертаючись до Растіньяка.

Студент сумно кивнув головою. Пані де Ресто взяла руку свого батька й поцілувала.

- Простіть мене, тату! Ви казали, що мій голос підніме вас із могили. Ну, верніться ж на хвилинку до життя і благословіть вашу дочку, яка так кається. Почуйте ж мене! Який жах! Ніхто, крім вас, не зможе тепер мене благословити тут, на землі. Всі ненавидять мене, тільки ви мене любите. Навіть власні мої діти ненавидитимуть мене. Візьміть мене з собою, я любитиму, доглядатиму вас. Він не чує, я божеволю!

Вона впала навколішки й безтямно дивилася на вмирущого.

- Нещастю моему немає краю, - сказала графиня, глянувши на Ежена. - Пан де Трай зник, лишивши величезні борги, і я дізналася, що він зраджував мене. Чоловік мій ніколи мені не простить, а я віддала в його руки своє майно. Я втратила всі ілюзії. Боже мій! Для кого я зрадила єдине серце, - вона показала на батька, - яке мене вірно любило? Його я не визнавала, відштовхувала, завдавала йому такого болю, я підла, підла!

- Він знав це! - відповів Растіньяк.

Раптом батько Горіо розцлюшив очі, але то був конвульсивний рух. Жест графині, що виразив пробуджену в ній надію, був не менш страшний, ніж очі вмирущого.

- Невже він почув мене? - скрикнула графиня. - Ні, - додала вона, сідаючи біля ліжка.

Пані де Ресто лишилася коло батька, а Ежен пішов попоїсти. Пансіонери вже зібралися в їдальні.

- Ну, - сказав йому художник, - там нагорі, здається, буде маленька смерторама?

- Шарлю, - відповів Ежен, - по-моєму, ви могли б обрати для своїх жартів не такий сумний предмет.

- А що, хіба тут уже й посміятися не можна? - заперечив художник. - Кому це заважає? Б'яншон каже, що старий уже втратив свідомість.

- Ну що ж, - підхопив службовець музею, - як жив, так і помре.

- Тато вмер! - крикнула графиня.

Почувши цей жахливий зойк, Растіньяк, Сільвія і Б'яншон кинулися нагору й побачили, що пані де Ресто зомліла. Коли вона опритомніла, її посадили у фіакр. Ежен доручив Терезі піклуватися про пані де Ресто, наказавши покоївці відвезти її до пані де Нусінген.

- Так, він справді вмер, - сповістив Б'яншон, повернувшись у їдальню.

- Ну, панове, прошу до столу, - сказала пані Воке, - суп прохолоне.

Студенти сіли поруч.

- Що тепер робити? - спитав Ежен Б'яншона.

- Я закрив йому очі і поклав його як годиться. Заявимо про смерть у мерію, лікар засвідчить її, його зашиють у саван і поховають. Що ж, по-твоєму, з ним іще робити?

- Він уже ніколи не нюхатиме так хліба, - сказав один з пансіонерів, перекривлюючи бідолаху.

- Хай йому чорт, панове, - вигукнув репетитор, - облиште батька Горію, годі вже нас начиняти ним; цілу годину тільки про нього й мови. Одною з переваг славного міста Парижа є те, що тут можна народитися, жити і вмерти так, що ніхто на вас не зверне уваги. То скористаймося ж із цих благ цивілізації. Щодня в місті помирає чоловік шістдесят, - що ж, ви оплакуватимете паризькі гекатомби? Батько Горію дав дуба, ну й хай собі, тим краще для нього. Якщо ви його так любите, то йдіть собі туди, а нам дайте спокійно пообідати.

- Ну, звісно, - підтримала вдова, - для нього краще, що він помер. Видно, бідолаха, зазнав у житті багато горя.

Це була єдина надгробна промова людині, яка в очах Ежена втілювала саме батьківство. П'ятнадцять пансіонерів почали теревенити, як звичайно. Бряжчання ложок і виделок, сміх і розмови, різні вирази цих жадібних і байдужих облич - усе це сповнювало жахом Ежена і Б'яншона. Попоївши, вони пішли покликати священика, щоб той читав уночі молитви по покійному. Виконуючи останні обов'язки щодо бідолахи, юнаки мусили зважати на скромні кошти, що в них залишилися.

О дев'ятій годині вечора тіло поклали на голому помості в тій самій убогій кімнаті, поставили обабіч по свічці, і священик сів поруч. Перш ніж лягти спати, Растіньяк розпитав священика, скільки коштуватиме відправа та похоронна церемонія, і написав записки до барона де Нусінгена й графа де Ресто: просив їх прислати довірених людей, які взяли б на себе турботи про похорон. Пославши з цими записками Крістофа, Ежен, украй виморений, ліг і відразу заснув.

Другого дня Б'яншон і Растіньяк самі пішли заявляти в мерію про смерть; опівдні лікар її засвідчив. Минуло ще дві години, але ніхто не прислав грошей, ніхто не

приходив від зятів, і Растіньяк сам заплатив священникові. Сільвія зажадала десять франків за те, щоб обмити покійника і зашити тіло в саван. Ежен і Б'яншон підрахували, що їм навряд чи вистачить грошей на всі витрати, якщо родичі небіжчика нічого не дадуть. Студент-медик сам поклав тіло в труну для бідних, яку він купив зі знижкою у себе в лікарні.

- Втни штуку цим мерзотникам, - сказав він Еженові. - Піди купи місце років на п'ять на кладовищі Пер-Лашез, замов похорон і відправу за третім розрядом. Якщо зяті й дочки відмовляться взяти на себе витрати, напишеш на могильному камені: "Тут спочиває пан Горіо, батько графині де Ресто і баронеси де Нусінген, похований коштом двох студентів".

Ежен пристав на його раду лише після марної спроби побачитися з паном і пані де Нусінген, а також з паном і пані де Ресто. Його не пустили й на поріг. В обох домах швейцари дістали щодо цього найсуворіший наказ.

- Пан і пані, - казали вони, - нікого не приймають: у них помер батько, і вони у великому горі.

Ежен був досить досвідчений у світських звичаях Парижа і зрозумів, що наполягати не слід. Особливо страшна тривога пойняла його, коли він побачив, що не попаде до Дельфіни. В комірчині швейцара Ежен написав їй:

"Продайте якусь вашу прикрасу, щоб можна було пристойно провести вашого батька до місця вічного спочинку".

Він попросив передати записку через Терезу баронесі, але швейцар віддав її баронові де Нусінгену, і той кинув записку у вогонь. Зробивши все, що він міг зробити, Ежен о третій годині вернувся в пансіон. Сльози мимоволі потекли у нього з очей, коли він побачив біля воріт труну, ледве прикриту чорною тканиною; вона стояла на двох стільцях серед безлюдної вулиці. Убоге кропило, до якого ще ніхто й не торкнувся, мокло в мідній посрібленій чаші з свяченою водою. Навіть хвіртку не було задраповано чорним. То була смерть злидаря, смерть без пишних проводів, без друзів і родичів. Б'яншон змушений був піти в лікарню і лишив Растіньякові записку, де повідомляв, про що домовився в церкві. Він писав, що заупокійна мяса надто дорога і тому доведеться вдовольнитися дешевою вечірньою відправою; сповістив також, що послав Крістофа з запискою в похоронну контору. Прочитавши ці рядки, які нашвидкуруч надряпав Б'яншон, Ежен помітив у руках пані Воке медальйон із золотим обідком, у якому було волосся обох дочок Горіо.

- Як ви сміли це взяти? - сказав він.

- Отакої! Не ховати ж його разом з покійником! - заперечила Сільвія. - Це ж золото!

- Ну то й що! - обурився Ежен. - Хай він забере з собою цю єдину пам'ятку про дочок.

Коли з'явилися похоронні дроги, Ежен розпорядився поставити на них труну, відбив віко і побожно поклав на груди старого медальйон, що лишився від того часу, коли Дельфіна й Анастасі були юні, чисті й ще "не мудрували", як скаржився їхній

батько у передсмертному маренні.

Растіньяк і Крістоф у товаристві двох гробарів самі проводили дроги, що везли останки бідолахи до церкви Святого Стефана, недалеко від вулиці Святої Женев'єви. Коли вони прибули туди, труну перенесли в маленьку каплицю, низьку й темну; студент даремно сподівався побачити там дочок Горіо або їхніх чоловіків. Біля труни стояли тільки він та Крістоф, що відчув потребу вшанувати востаннє людину, завдяки якій йому частенько перепадали добрі чайові. Чекаючи священиків, хлопчика-півчого та причетника, Растіньяк потис Крістофові руку, не маючи сили вимовити ні слова.

- Так, пане Ежене, - зітхнув Крістоф, - це був чесний і добрий чоловік. Ні з ким не сварився, нікому не шкодив і нічого поганого не зробив.

Прийшли два священики, хлопчик-півчий, причетник і зробили все, що могли зробити за сімдесят франків у такі часи, коли церква не настільки багата, щоб молитися безкоштовно. Проспівали один псалом, "Libera" і "De profundis"[16]. Відправа тривала двадцять хвилин. Була тільки одна жалобна карета для священика і півчого, які погодилися підвезти й Ежена та Крістофа.

- Провожатих нема, - сказав священик, - ми можемо їхати швиденько, щоб не затримуватися, бо вже пів на шосту.

- Але саме в ту мить, коли труну знов поставили на дроги, з'явилися дві карети з гербами, тільки порожні, - карети графа де Ресто й барона де Нусінгена; вони провели похоронну процесію до кладовища. О шостій годині тіло батька Горіо опустили в могилу; навколо стояли слуги його дочок, але й вони зникли разом з причтом, тільки-но прочитали оплачену студентами коротеньку молитву за упокій душі небіжчика.

Грабарі, трохи притрусивши труну землею, випросталися, і один із них попросив у Растіньяка на горілку. Ежен, пошукавши в кишені, не знайшов нічого і змушений був позичити у Крістофа двадцять су. Ця, по суті, незначна обставина викликала у Растіньяка страшний наплив скорботи. Вечоріло. Вогкий присмерк нагонив смуток. Растіньяк глянув на могилу і зронив на неї останню юнацьку сльозу, викликану святим хвилюванням чистого серця, одну з тих сліз, що, впавши на землю, підносяться до небес. Він склав руки на грудях і глянув на хмари. Крістоф подивився на нього й рушив додому.

Лишившись на самоті, Растіньяк зійшов на пагорок і поглянув на Париж, що розкинувся на звивистих берегах Сени; подекуди вже блимали вогні. Юнак пильно вдивлявся у простір між Вандомською колоною і куполом Дому інвалідів, туди, де був паризький вищий світ, у який він намагався проникнути. Ежен окинув цей гомінливий вулик жадібним поглядом, ніби наперед смакуючи його мед, і гордовито промовив:

- Ну, тепер побачимо хто кого!

І, кинувши вищому товариству свій виклик, він поїхав обідати до пані де Нусінген.

Саше, вересень, 1834 р.

ПОЛКОВНИК ШАБЕР

Графині Іді де Бокарме, вродженій дю Шателе

- Гляньте-но! Знову ця Стара Шинеля тут!

Це вигукнув юний писарчук – із тих, кого називають хлопцями на побігеньках. Він стояв біля вікна й зі смаком наминав кусень хліба; відщипнувши трохи м'якушки, він зіпків із неї кульку й, зареготавши, кинув у відчинену кватирку. Пущена вправною рукою, кулька вдарилась об капелюх незнайомого, який саме переходив подвір'я будинку на вулиці Вів'єн, де мешкав стряпчий, метр Дервіль, і злетіла майже до верхньої рами.

– Сімонене, припиніть свої витівки, а то я вижену вас за двері. Хоч би який убогий був наш клієнт, він усе ж таки людина! – озвався старший писар, підвівши голову від рахунку судових витрат, що його складав.

– Хлопець на побігеньках, одним із яких був Сімонен, – це звичайно підліток тринадцяти-чотирнадцяти років. У всіх конторах він перебуває під орудою старшого писаря, – той загадує йому бігати з повістками по судових виконавцях, із супліками в суд, а також виконує особисті доручення свого принципала і носить його любовні записочки. За своїми поведками – це звичайний собі паризький хлопчак, якому доля визначила стати перодряпом. Цей пущівірінок не знає ні жалю, ні вину, ні послуху він – складач куплетів, смішко, пронира, ледащо. І все ж таки чи не кожен такий писарчук ділиться своїм місячним заробітком – тридцятьма-сорока франками – зі старенькою матір'ю, яка мешкає десь на шостому поверсі.

– Якщо він людина, то чого ж ви прозвали його Старою Шинелею? – спитав Сімонен тоном школяра, який спіймав учителя на похибці.

І він знов узявся за свій хліб із сиром, прихилившись плечем до віконної лутки; він відпочивав стоячи, як поштові коні – зігнувши одну ногу і впершись нею в носак другої.

– Яку б то штуку втнути нам із цим опудалом? – стиха мовив Годешаль, третій писар, урвавши на середині низку доказів у супліці, яку диктував четвертому писареві, тимчасом як двоє новачків-провінціалів тут же робили копії.

Потім він знову заходився творити:

"...але з шляхетної й мудрої ласки його величності Людовіка Вісімнадцятого (останнє слово повністю, ви чуєте, Дероше, вчений краснописцю?), коли він узяв до своїх рук королівське берло і осягнув (ану, що він там осягнув, цей гладкий блазень?) високу місію, якою наділило його божественне провидіння (знак оклику і шість крапок – судові святенники не будуть заперечувати!), першою його турботою було, – що видно з дати нижчезгаданого ордонансу, – зцілення ран, завданих страхітливими й сумними злигоднями нашого революційного часу, – повернення вірним і численним слугам своїм ("численним" – ці лестощі, певно, будуть до вподоби судові!) у їхнє володіння всього непроданого майна – і того, що було в суспільному користуванні, і того, що перейшло в звичайне чи в надзвичайне володіння скарбниці, і того, нарешті, що було в дарчому володінні суспільних установ, – бо ми маємо всі підстави твердити, що саме такий зміст і дух уславленого й справедливого ордонансу, виданого в...". Стривайте-но, – мовив Годешаль до трьох писарів, – ця клятуща фраза розповзлась у мене на цілу сторінку. Ось що, – докинув він, провівши язиком по обрізу зошита, щоб розклеїти аркуші грубого гербового паперу, – коли вам хочеться розіграти його, скажіть, що наш патрон

приймає клієнтів тільки з другої й до третьої ранку; побачимо, чи приплуганиться сюди ця стара шельма посеред глибокої ночі!

І Годешаль повернувся до незакінченої фрази:

"...виданого в...". Написали?

- Написали! - відгукнулись усі троє писарчуків.

Все це - диктування, базікання, змова - відбувалося водночас.

"...виданого в...". Дядечку Букар, яким же числом датований цей ордонанс? Слід поставити всі крапки над "і", хай вам чорт! Сторінок, либонь, побільшає!

- Хай вам чорт! - повторив один із переписувачів, перш ніж старший писар Букар устиг відповісти.

- Як? Ви написали "хай вам чорт"? - вигукнув Годешаль, глипнувши на новачка суворим і водночас зневажливим поглядом.

- Авжеж, - відповів Дерош, четвертий писар, глянувши на копію сусіда. - Він написав: "Треба поставити всі крапки над "і", хай вам чорт!" Чорт - із двома "р".

Всі зареготали.

- То ви, пане Гюре, вважаєте, що "хай вам чорт!" - термін юридичний? У вас у Мортані всі такі мудрі? - зневажливо кинув Сімонен.

- виправте це, як належить, - сказав старший писар. - Якщо член суду, котрий накладає податок на акти, помітить ці штуки, то, далєбі, подумає, що ми глузуємо з його шкрябанини! Через вас патрон може вскочити в халепу. Отож, пане Гюре, не робіть більше таких дурниць! Коли нормандець складає супліку, він повинен крутити мозком! Без цього наша робота - не робота.

"...виданого в... в..."? - перепитав Годешаль, - Букаре, та скажіть же, зрештою, коли!

- У червні тисяча вісімсот чотирнадцятого року, - відповів старший писар, не підводячи голови від паперів.

У двері постукали, і диктування багатослівної супліки припинилося. Всі п'ятеро писарів, широко всміхаючись і глузливо блискаючи очима, попідводили закустрані голови, обернулися до дверей і проспівали, мов ті півчі:

- Увійдіть!

Тільки Букар і далі сидів, схилений над стосом паперів, що їх називають на судовому жаргоні "хмизом", і строчив нескінченні рахунки судових витрат.

- Контору, простору кімнату із старосвітською грубкою, які завжди прикрашають ці кубла сутяжництва, навскоси перетинали труби, що сходилися біля забитого дошками каміна; на його мармуровій полиці лежали скибки хліба, трикутні сирки брі, свинячі котлети, стояли пляшки, склянки, чашка з шоколадом, який пив старший писар. Запах їжі змішувався із чадом нагрітої грубки і з специфічним духом адвокатських контор та залежалих паперів так міцно, що навіть сморід лисячої нори був би нечутний. На підлозі розплилися брудні калюжки розталого снігу, що його понаносили писарі. Біля дверей стояло бюро з опуклою кришкою, що піднімалася й опускалася, - за ним сидів старший писар. До бюро присунуто невеличкого столика - для помічника. Помічника

не було – він виступав у цей час у суді. Була восьма чи дев'ята година ранку. Кімнату прикрашали тільки величезні жовті афіші, які сповіщали про накладення арешту на нерухоме майно, про аукціони при розпродажу спадщини, остаточні й попередні рішення суду, – слава юридичних контор! За спиною в старшого писаря стояла велика, на всю стіну, шафа; полиці її аж угиналися під стосами паперів, з яких стриміли кінчики сотні ярличків та червоних шворок – неодмінна прикмета судових документів. На нижніх полицях лежали пожовклі від часу теки, обклеєні по корінцях синім папером, на яких можна було прочитати прізвища поважних клієнтів, чиї вигідні справи облагоджувались у конторі. Крізь брудні шибки ледь просотувалося денне світло. А втім, навряд чи знайдеться в Парижі контора, де в лютому близько десятої ранку можна було б писати, не засвічуючи лампи. Адже про такі місця мало дбають, і це зрозуміло. Сюди приходить сила-силенна людей, але ніхто не затримується – банальне не привертає нічиєї уваги; ні сам повірений, ні писарі, ні позивачі не турбуються про затишок у приміщенні, яке для одних править за класну кімнату, для інших – за прохідний двір, а для власника – за лабораторію. Кожен повірений передає своєму наступникові засмальцьовані меблі із побожною, сказати б, педантичністю, тож у деяких конторах ще й досі є скриньки для паперів і спеціальні мішки зі шворками, що їх бачили ще прокурори "Шле" – так скорочено називають "Шатле", яке за старого режиму означало суд першої інстанції. Ця темна, брудна, запилюжена контора викликала у відвідувачів огиду і була одним з найбридкіших, наймерзенніших місць у Парижі. А якби ще там не існувало холодних і вогких ризниць, де молитви зважуються й продаються, мов бакалійний крам, та яток тандит ників, де розвішане біля дверей лахміття вбиває всі життєві ілюзії, показуючи, чим закінчуються всі наші свята, – якби не існувало в Парижі цих двох клоак, то контора стряпчого була б найстрахотливішим втіленням усіх крамниць суспільного торгу, разом узятих, таким, як картярні, трибунали, лотереї, кишля розпусти. Чому? Може, тому, що драми людської душі, які розігруються в таких місцях, роблять людину байдужою до обстави; цим можна пояснити також прості звичаї великих мислителів та великих шанолюбців.

– Де мій ніжик?

– Я снідаю!

– А хай йому всячина – посадив на супліку кляксу!

– Тихше, панове!

Всі ці вигуки пролунали саме в ту мить, коли відвідувач у старій шинелі зачинив за собою двері з смиренною нерішучістю, властивою людям, яких не милує доля.

– Незнайомий спробував усміхнутися, але на незворушних фізіономіях писарів не побачив ані проблеску привітності, – і обличчя його знову застигло. Він, безперечно, знав людей, бо насамперед, і то дуже чемно, звернувся до хлопця на побігеньках, сподіваючись, що принаймні цей підліток відповість йому:

– Пане, чи можу я бачити вашого патрона?

Пустун не пустив ані пари з уст, тільки легенько постукав себе пальцями лівої руки біля вуха, мовби кажучи: "Я глухий!"

- Чого вам треба, добродію? - спитав Годешаль, проковтнувши здоровенний шмат хліба - ним, далебі, можна було б заткнути жерло гармати; потім він став гратися своїм ножиком, а тоді закинув ногу на ногу так, що одна злетіла мало не до самісінького носа відвідувачеві.

- Пане, я приходжу сюди уже вп'яте, - відповів прохач. - Я хотів би поговорити з паном Дервілем.

- Маєте до нього справу?

- Так, але я можу викласти її тільки панові...

- Патрон спить; коли ви хочете порадитись із ним щодо якихось труднощів, то приходьте запівніч - тільки тоді він по-справжньому сідає до роботи. Та якби ви захотіли втаємничити у вашу справу нас, ми не гірше за нього могли б...

Відвідувач стояв нерухомо і смиренно розглядався навсібіч, мов той пес, що крадькома прошмигнув у чужу кузню і чекає копняка.

- Писарі не бояться злодіїв - це одна з переваг їхнього ремесла, - тож і писарі пана Дервіля не запідозрили прохача в старій шинелі у лихих замірах і не заборонили йому оглядати приміщення. А він видивлявся, де б сісти, бо, мабуть, був дуже втомлений, - проте сісти було ніде. В конторах стряпчих не ставлять зайвих стільців. Хай навіть котрийсь із клієнтів, знемігшись, й піде сердитий, зате він не забере зайвого часу: адже цей час досі "не розтаксовано", як казав один колишній прокурор.

- Пане, - відповів нарешті прохач, - я вже мав честь повідомити, що можу викласти свою справу тільки панові Дервілю. Я почекаю, поки він прокинеться...

Букар тим часом закінчив свої підрахунки. Почувши запах шоколаду, він підвівся з плетеного крісла, підійшов до каміна, зміряв старого поглядом і, приглянувшись до його шинелі, скривився, як середа на п'ятницю. Певно, він збагнув, що хоч скільки труси цього клієнта, з нього не витрусиш і ламаного гроша, і, щоб вирядити з контори невігідного прохача, вирішив покласти край розмові.

- Вони сказали вам правду, пане. Патрон працює тільки вночі. Якщо у вас важлива справа, то раджу зайти до нього за годину по півночі.

Прохач приголомшено глянув на старшого писаря і на якусь мить укляк на місці. Писарі, звичні до зміни виразів облич та химерних повадок клієнтів, людей здебільшого нерішучих і заглиблених у свої думки, знову заходилися снідати, хрумаючи, мов коні в яслах, і не звертали більш уваги на старого.

- Ну, то я зайду ввечері, пане, - мовив нарешті прохач з упертістю нещасливця, який марно намагається вивести шахрая на чисту воду.

Єдине, чим Бідність може помститися Правосуддю та Благодійності - це зловити їх на брехні. А викривши Суспільство, бідняки потім звертаються до Бога.

- Ото вперта довбешка! - вигукнув Сімонен, не чекаючи, поки за старим зачиняться двері.

- Його начебто з могили викопали, - зауважив один із писарів.

- Це якийсь колишній полковник, що домагається пенсії, - сказав старший писар.

- Та ні, це старий воротар, - заперечив Годешаль.

- Б'юся об заклад - він дворянин! - вигукнув Букар.

- А я закладаюся, цей стариган - воротар, - правив своєї Годешаль. - Такі виношені, засмальцьовані, обтріпані шинелі можуть носити тільки воротарі; так їм призначено самою природою! А стоптані чоботи, які просять каші, а краватка, що править йому за сорочку - де ви таке бачили? Він ночує десь під мостом.

- Можна бути дворянином - і відчиняти двері пожилцям! - вигукнув Дерош. - Це іноді трапляється.

- Ні, - заперечив Букар під загальний регіт, - я певен, що в тисяча сімсот вісімдесятому році він був броварем, а за Республіки - полковником.

- Веду вас усіх на якусь виставу, якщо він справді служив у війську, - сказав Годешаль.

- Згода! - відповів Букар.

- Пане, пане! - загукав Сімонен, відчинивши вікно.

- Навіщо він тобі здався? - мовив Букар.

- Я хочу спитати, полковник він чи воротар. Хто-хто, а вже він це знає напевне.

Писарі знову вибухнули реготом. А старий уже піднімався сходами.

- Що ми йому скажемо? - запитав Годешаль.

- Покладіться на мене, - відказав Букар.

- Бідолаха відвідувач увійшов нерішуче, ховаючи очі, - може, боявся, що пожадливий погляд на їжу викаже, який він голодний.

- Пане, - звернувся до нього Букар, - назвіть, будь ласка, своє ім'я - може, патрон захоче спитати...

- Шабер.

- Ви, бува, не той полковник, що загинув під Ейлау? - спитав Гюре, який досі мовчав; йому теж закортіло взяти участь у загальній розвазі.

- Той самий, пане, - відповів старий з величною простотою.

І він вийшов з контори.

- Виграв! Моє зверху!

- Сміх, та й годі!

- Ти ба!

- Отакої!

- Ви таке чули?

- Ото старий плутяга!

- Трін-ля-ля, трін, трін!

- Брехня!

- Пане Дерош, ви подивитеся виставу на дурняка, - сказав Гюре четвертому писареві й дав йому такого стусана в плече, що звалив би й носорога.

- Це викликало справжнісіньку бурю криків, реготу, вигуків, - щоб їх передати, довелося б вичерпати увесь запас звуків, що існують у природі.

- А до якого театру ми підемо?

- До Опері! - промовив старший писар.

- Ну, ну, - заперечив Годешаль, - про театр не було мови. Якщо схочу, то поведу вас подивитися на мадам Сакі.

- Мадам Сакі - це не вистава, - сказав Дерош.

- А власне, що таке вистава? - провадив Годешаль. - З'ясуймо спершу значення цього слова. На що я закладався, панове? На виставу. А що таке вистава? Те, на що люди дивляться...

- Ну, коли виходити з цього, то ви, либонь, поведете нас дивитись на воду, яка тече під Новим мостом! - урвав його Сімонен.

- ... те, на що люди дивляться за гроші, - докінчив Годешаль.

- Ба ні, за гроші можна дивитися на безліч усілякої всячини, яку ніяк не назвеш виставою. Означення хибує на неточність, - сказав Дерош.

- Та вислухайте ж мене, нарешті!

- Ви заплуталися, друже, - зауважив Букар.

- Курціус - це вистава чи не вистава? - спитав Годешаль.

- Ні, - відповів старший писар, - це кабінет воскових фігур.

- Закладаюся на сотню франків проти одного су, - вів далі Годешаль, - що кабінет Курціуса - це зібрання предметів, які можна назвати виставою. В ньому є те, що можна оглянути за різну плату, залежно від місця, на яке ви сіли...

- Бридня, бридня! - сказав Сімонен.

- Дивись, щоб ти не заробив у мене ляпаса! - мовив Годешаль.

Писарі знизали плечима.

- Зрештою, звідки ми знаємо, що ця стара мавпа не покепкувала з нас, - зауважив Годешаль під дружний сміх. - Адже відомо, що полковник Шабер давно помер і що його дружина вдруге вийшла заміж за графа Ферро, державного радника. Пані Ферро - одна з наших клієнток.

- Дебати сторін переносяться на завтра, - заявив Букар. - До роботи, панове! Годі байдикувати! Штурмуймо папери! Швидше дописуйте супліку: її треба подати на засідання Четвертої палати. Справа розглядатиметься сьогодні. Отже, по конях!

- Якщо це полковник Шабер, то чому він не дав добрячого копняка в зад шельмі Сімонену, коли той удавав із себе глухого? - сказав Дерош, вважаючи цей аргумент вагомим за Годешалів.

- Але ж ми так нічого й не вирішили, - знов обізвався Букар, - тож чи не піти нам до Французького театру в другий ярус - подивитися Тальма у ролі Нерона? Сімонен сидітиме в партері.

Сказавши це, старший писар сів за своє бюро; решта теж посідали до своїх столів.

"....виданого в червні тисяча вісімсот чотирнадцятого року" (останні слова повністю), - мовив Годешаль. - Написали?

- Так, - відказали обидва переписувачі та писар; їхні пера зарипіли по гербовому папері, і контора враз сповнилася шерехом, так наче сотня хрущів, спійманих школярами й посаджених у паперовий згорток, зашкреблися в його стінки.

"І ми сподіваємося, що панове судді..." - провадив автор супліки. - Стривайте!

Дайте я перечитаю фразу. Я вже й сам заплутався...

- Сорок шість... (Це буває, буває!) і три, разом сорок дев'ять, - пробурмотів Букар.

"І ми сподіваємося, - вів далі Годешаль, перечитавши написане, - що панове судді виявляться гідними його величності творця ордонансу і належно оцінять ниці заміри адміністрації капітулу ордену Почесного легіону, давши законові широке тлумачення, що його ми тут пропонуємо..."

- Пане Годешаль, чи не бажаєте випити склянку води? - спитав юний писарчук.

- Ох, цей мені Сімонен! - мовив Букар. - Ану мерщій бери свої папери і - ноги в руки! - біжи до Будинку інвалідів.

"...що його ми тут пропонуємо", - диктував далі Годешаль. - Допишіть: "в інтересах (повністю) пані віконтеси де Гранльє".

- Як! - вигукнув старший писар, - Ви насмілюєтеся складати супліки в справі віконтеси де Гранльє проти Почесного легіону, - справі, яку контора веде на власний страх і ризик? Йолоп ви, та й годі! Будь ласка, збережіть копії чернетки, вони згодяться мені в справі Наварренів проти добродійних установ. Уже пізно, я напишу коротеньку супліку з усіма "беручи до уваги" і сам піду в суд.

Така-от сцена - одна з численних розваг молодості, і коли людина згадує її на схилку літ, то каже: "Гарні були часи!"

Близько першої години ночі той, хто називав себе полковником Шабером, постукав у двері до пана Дервіля, стряпчого при суді першої інстанції департаменту Сена. Воратар сказав, що пан Дервіль досі не повернувся. Старий відповів, що йому призначено прийти, і піднявся до цього знаменитого правознавця, який, дарма що був ще молодий, мав славу найрозумнішого з-поміж судовиків. Старий нерішуче подзвонив і, на превеликий свій подив, побачив старшого писаря: той розкладав на столі у їдальні патрона численні теки зі справами, які мали завтра слухатися в суді. Писар, теж здивований, привітався до полковника й запропонував йому сісти, що той і зробив.

- Правду кажучи, пане, я гадав, що ви вчора пожартували з мене, призначивши для відвідин таку пізню годину, - мовив старий з удаваною веселістю злидаря, що силкується всміхнутись.

- Так, писарі жартували - і все ж вони сказали правду, - відповів Букар, не відриваючись від роботи. - В цей час пан Дервіль готується до слухання справ; він обмірковує докази, можливі ускладнення та способи захисту. Вночі - саме вночі - його осявають мудрі думки: адже тиша і спокій сприяють злетові його незвичайного розуму. Відколи він практикує, ви - третя людина, яка дістане пораду посеред ночі. Коли патрон повертається, то відразу сідає вивчати справи, кожен читає від першої до останньої сторінки, працює чотири-п'ять годин, а тоді викликає мене і дає вказівки. Вранці, з десятої до другої, він приймає клієнтів, а решту дня присвячує діловим побаченням. Вечори проводить у світському товаристві, щоб підтримувати необхідні зв'язки. Тож у нього лишається тільки ніч, щоб прочитати й осмислити судові рішення, перегорнути Кодекс законів, накреслити план битви. Він не хоче програвати жодної справи - він залюблений у своє мистецтво. Він не візьметься вести першу-ліпшу справу,

як це роблять інші повірені. Його життя - це життя людини навдивовижу діяльної. Ну, та й гроші він заробляє чималі.

Старий слухав, не обзиваючись і словом; його чудернацьке обличчя здавалося таким тупим, що старший писар, глянувши на нього, замовк.

Незабаром прийшов і Дервіль - він був у фракку; старший писар, відчинивши йому двері, знов узявся розкладати теки.

Якусь мить молодий стряпчий стояв нерухомо, намагаючись розгледіти в напівтемряві незвичайного клієнта, що чекав на нього.

- Полковник Шабер не ворухнувся на стільці; він був подібний до воскової фігури з кабінету Курціуса, куди Годешаль хотів повести приятелів. Однак ця нерухомість, мабуть, вражала б не так сильно, якби вона не доповнювала того дивного видива, яке являла собою особа прохача. Старий воїн був худий і кощавий. Гладенька перука, умисне насунута на чоло, надавала йому якоїсь таємничості. Очі були мовби вкриті прозорою полудою - так наче полум'я свічок мінилося синюватим полиском на помутнілому перламутрі. Бліде, безкровне обличчя, вузьке, мов лезо ножа, - якщо дозволите вжити це утерте порівняння, - скидалося на обличчя мерця. На шиї була зав'язана стара краватка з чорного шовку. Всю постать нижче цієї брудної бинди оповивала густа тінь; вразливій людині могло б здатися, що це старе обличчя - химерний витвір пітьми або якийсь із портретів пензля Рембрандта, тільки без рами. Криси капелюха, глибоко насунутого на чоло, затінювали всю верхню частину обличчя старого. Цей різкий, хоч і цілком природний, контраст світла й темряви підкреслював кривулясті, холодні лінії глибоких зморщок, мертвотну безбарвність шкіри. Нарешті, заляклість тіла, тьмянний, згаслий погляд гармоніювали з виразом якоїсь похмурої безтямності, з принизливими ознаками недоумства і робили обличчя таким зловісним, що його годі змалювати, бо в людській мові немає таких слів. Однак той, хто зроду спостережливий, - а надто юрист, - міг побачити на виду цього безталанника вираз глибокої туги, сліди злигоднів, що спотворили його, - так, як дощ краплина по краплині точить найпрекрасніший мармур. Лікар, письменник, суддя прочитали б за цією величною потворністю справжню драму, яка скидалася на ті химерні творіння, що їх мимохідь малює художник на краєчку літографського каменя, гомонячи з друзями.

- Побачивши Дервіля, незнайомий судомно здригнувся - так здригаються поети, коли нічну тишу раптом сколихне гомін, сполохавши їхню поетичну мрію. Він квапливо зняв із голови капелюха й підвівся, щоб уклонитися молодому повіреному; шкіряна підбивка капелюха була, певно, просякнута лоєм, бо перука, - старий цього не помітив, - прилипла до неї, оголивши череп, через який ішов навскоси - від потилиці до правого ока - страхітливий рубець, грубий і опуклий. Коли брудна перука, під якою цей сердега ховав свою рану, піднялася над його головою, ні стряпчий, ні старший писар не засміялися - такий страшний був цей порубаний череп. Побачивши цю рану, обидва судовики подумали: "Ось звідки випарувався розум!"

"Хай він навіть і не полковник Шабер, але, поза всяким сумнівом, справжній бувалий воїн", - промайнуло в голові у Букара.

- З ким маю честь розмовляти, добродію? - озвався Дервіль.
- З полковником Шабером.
- З яким?
- З тим, що загинув під Ейлау, - відповів старий.

Почувши цю дивну фразу, стряпчий і старший писар презирнулися, мовби говорячи: "Та він - божевільний!"

- Пане, - вів далі полковник, - у свою справу я хотів би втаємничити тільки вас.

- Безстрашність юристів - їхня природна властивість. Може, тому, що вони звикли зустрічатися з безліччю людей, може, тому, що певні - вони стоять на варті закону, а може, й тому, що свідомі поважності власної місії, - але вони сміливо входять куди завгодно, так само, як священики й лікарі.

Дервіль подав Букарові знак, і той вийшов.

- Шановний добродію, - сказав стряпчий, - удень я не дуже бережу свій час, але вночі кожна хвилина для мене дорогоцінна. Отже, говоріть стисло і ясно. Тільки головне. Я сам, якщо мені буде треба, попрошу у вас пояснень. Говоріть.

Молодий стряпчий запросив свого незвичайного клієнта сісти і сам сів до столу, але, приготувавшись слухати розповідь божевільного полковника, водночас гортав теки зі справами.

- Може, ви знаєте, пане, - почав воскреслий небіжчик, - що я командував під Ейлау полком кінноти. Я неабияк прислужився тому, щоб славнозвісна Мюратова атака мала успіх, - а саме вона була вирішальною для перемоги в битві. Що ж до моєї смерті - на моє безталання, це історичний факт: про неї з усіма подробицями писалося в "Перемогах та завоюваннях". Ми прорвали дві чи три лінії росіян, проте їм удалося швидко згуртуватись, і ми мусили відступити. Вже неподалік від ставки імператора нас перейняв загін ворожої кінноти. Я кинувся на цих упертюхів. Два російські офіцери, справжнісінькі велети, налетіли на мене, й один ударив мене шаблею по голові, розрубав і каску, і чорний шовковий ковпак, який я завжди носив, і глибоко поранив череп. Я впав з коня. Мюрат кинувся нам на допомогу; він і весь його загін - півтори тисячі кіннотників, не менше! - промчав по моєму тілу. Про мою смерть доповіли імператорові, і той про всяк випадок (все-таки він любив мене!) захотів з'ясувати, чи є бодай якась надія врятувати людину, що їй він завдячував успіх невтримної атаки. Він послав двох хірургів, доручивши їм знайти мене й віднести до польового шпиталю, сказавши, напевне, мимохідь, - адже турбот у нього вистачало: "Підіть погляньте, може, мій бідолашний Шабер іще живий". А ті кляті лікарчуки, що бачили, як по мені прогарцювали копита коней двох полків, сказали, що я мертвий, навіть не помацавши мого пульсу. Отже, відповідно до правил, установлених воєнним законом, про мою загибель було складено акта.

Молодий стряпчий, почувши, як чітко викладає відвідувач факти, хоч і дивні, та все ж імовірні, відсунув теки, сперся ліктем на стіл, схилив голову на руку і втупився у полковника.

- Чи відомо вам, добродію, - урвав він його, - що я - повірений графині Ферро, вдови

полковника Шабера?

- Моєї дружини? Так, я це знаю, пане. І вже побував у багатьох юристів, та марно: мене вважали за божевільного, і я кінець кінцем надумав звернутися до вас. Про свої злигодні я розповім далі. А спершу дозвольте ознайомити вас із фактами, пояснити, як усе сталося, - звичайно, те, що я знаю. Про деякі обставини, мабуть, відомо тільки отцеві нашому небесному, і тому я змушений лише вгадувати, як відбувалися ті або ті події, а не твердити напевне.

- Отже, пане, внаслідок завданих мені ран мене вхопив правець, або ж я був уражений недугою, яку, здається, називають каталепсією. Бо як інакше пояснити те, що, за законами війни, трупарі роздягли мене й кинули в братську могилу? З вашої ласки, я наведу вам одну подробицю, про яку дізнався багато пізніше, події, що її можна назвати не інакше, як моєю смертю. В тисяча вісімсот чотирнадцятому році я здибався у Штутгарті з колишнім вахмістром мого полку. Цей славний хлопець - єдиний, хто захотів упізнати мене і про кого я розкажу у свій час, - розповів, яким дивом я врятувався. Виявляється, в бік мого коня влучила картеч саме тієї миті, коли було поранено й мене. Кінь і вершник разом упали на землю, мов картонні фігурки. Я впав чи то праворуч, чи то ліворуч, а мертвий кінь, мабуть, звалився на мене; ось чому не поцілила мене картеч і не розчавили копитами коні.

- Прийшовши до пам'яті, я побачив, пане, що опинився в такому становищі, на розповідь про яке, певно, забракло б і цілої ночі. Я задихався в смердючому повітрі. Хотів поворухнутись, та не було як - лежав зусебіч затиснутий. Розплющив очі, але не побачив нічого. Нестача повітря - ось що було найстрашніше, і враз мені стало ясно, де я є. Я зрозумів, що повітря сюди не надходить, отже, я приречений на смерть. Збагнувши це, я перестав відчувати пекучий біль, від якого опритомнів. У вухах жахливо гуло. Я почув - а може, мені це й причулося, не знаю, - як глухо стогнуть безліч мерців, поміж яких лежав і я. І хоч спогади мої про ці хвилини не вельми ясні, хоч у пам'яті все переплуталось, хоч згодом мені випало терпіти ще страшніші муки, від яких розум мій затьмарився, - ще й тепер я часом чую вночі цей притлумлений стогін. Та ще моторошнішою, ніж ті звуки, була тиша; я й уявити собі не міг, що буває така - справді могильна - тиша.

- Нарешті я випростав руки і, обмацуючи мертві тіла, виявив порожнечу між моєю головою і верхнім шаром людських останків. Отже, я міг зміряти простір, дарований мені незбагненим випадком. Найімовірніше, що трупарі чи то з недбальства, чи то в поспіху жбурляли нас до ями абияк, і два трупи лягли наді мною, утворивши кут, як ото дві карти, що їх ставить дитина, коли зводить картковий палац. Я гарячково мацав навколо себе руками, бо зволікати не доводилось, і - о щастя! - знайшов відірвану руку, руку Геркулеса! Завдяки їй я і врятувався. Аби не ця несподівана підмога, я загинув би! Легко собі уявити, з яким шаленим завзяттям почав я прокладати шлях крізь трупи, що відділяли мене від шару землі, яким, поза всяким сумнівом, було нас засипано; я кажу "нас", так наче там були живі!

- О пане, то була нелюдська праця, зате я й сиджу тепер перед вами! Але й досі не

годен я збагнути, як мені пощастило пробитися крізь купу тіл, що загороджували мені шлях до життя! Ви скажете, що в мене було три руки. Це правда, і я орудував третьою, мов підоймою, з неабиякою спритністю, розсував, розсував мертвяків і стримував кожен свій подих, щоб не задихнутися в смороді. Нарешті, пане, я побачив денне світло, але пробивалося воно крізь сніг! І тільки в цю мить я помітив, що в мене розрубана голова. На щастя, моєю загуслою кров'ю, а може, й кров'ю моїх товаришів, а може хто знає? – і клаптем шкіри мого загиблого коня мені обліпило голову, наче пластиром. Та коли моя голова торкнулася снігу, я зомлів, незважаючи на цю шкаралупу. Однак тієї дещиці тепла, яка ще жевріла в моєму тілі, вистачило, щоб розтопити сніг, і коли я прийшов до тями, то побачив у себе над головою невеличкий отвір і став кричати скільки мав снаги. Проте сонце ще не зійшло, то чи ж міг я мати хоч якусь надію на те, що мене почують? Та й чи були в полі люди? Я трохи підвівся, напружуючи ноги, щосили впираючись ними в трупи; в них були, нівроку, міцні ребра! Ви, певно, розумієте, що звернутись до них у цю мить зі словами: "Схиляюся перед вашою відвагою, безталанники!" – навряд чи було вчасно. Отже, протягом кількох годин – так, кількох годин, пане! – я катувався, якщо тільки цим словом можна визначити мою лють, коли бачив клятих німців, котрі, почувши людський голос там, де не було жодної людини, кидались навтіки; та кінець кінцем мене врятувала якась жінка – в неї вистачило сміливості, а може, й звичайнісінької цікавості підійти до моєї голови, яка стирчала із землі, мов той гриб. Жінка привела чоловіка, і вдвох вони віднесли мене в свою злиденну халупу. Мене, мабуть, знову вхопила каталепсія, – з вашого дозволу, саме цим словом я назву мій стан, про який я нічого не знаю, але який, судячи з розповідей моїх господарів, був ознакою саме цієї недуги.

– Півроку життя моє висіло на волосинці; то я не міг вимовити жодного слова, то впадав у маячню. Нарешті мої господарі поклали мене до шпиталю, що знаходився в Гейльсберзі. Ви розумієте, пане, що я вийшов із лона землі таким самим голим, як виходять із материнського лона, і коли через півроку, прийшовши одного чудового ранку до тями й згадавши, що я – полковник Шабер, я зажадав, аби сестра-жалібниця обходила мене з більшою шаною, ніж злиденного заброду, за якого всі мене мали, мої товариші по палаті вибухнули гучним реготом. На щастя, мій хірург присягнувся – з марнолюбства, – що я одужаю, тож, природно, він зацікавився своїм пацієнтом. Я з усіма подробицями розповів йому про моє колишнє життя, і цей славний хлопець – звали його Шпархман, – поклопотався, щоб мій чудесний порятунок із братської могили було засвідчено відповідно до всіх юридичних правил, згідно з тамтешнім законодавством, а також було вказано день і годину, коли мене підібрали моя благодійниця та її чоловік, точно охарактеризовано мої поранення, і він ще й долучив до купи цих протоколів якнайдокладніший опис моєї зовнішності. Однак, пане, я не маю ні цих дуже важливих документів, ні мого свідчення, завіреного гейльсберзьким нотарем, щоб можна було встановити мою особу. Коли я був змушений через воєнні події залишити Гейльсберг, то почав тинятись по містах та селах і старцювати; всі, кому я розповідав про свої злигодні, вважали мене за божевільного; я не міг заробити

жодного су, щоб заплатити за документи, які б підтвердили мої слова, і знову посісти місце, яке я посідав колись у суспільстві. Часто-густо через недугу я надовго затримувався в якомусь містечку, де хоч і дбали про хворого француза, але сміялися йому просто в очі, почувши, що він – полковник Шабер. Я спалахував обуренням щоразу, коли чув кпини чи бачив недовіру, але це тільки шкодило мені; скінчилося тим, що мене запроторили в штутгартську божевільню. Як по правді, підстав, щоб посадити мене туди, не бракувало: ви можете судити про це з моєї розповіді.

– В божевільні я пробув два роки; безліч разів мої тюремники казали відвідувачам: "А цей бідолаха вважає себе за полковника Шабера!" – і ті вигукували: "Нещасний!" А я мусив слухати й щоразу нетямився з люті. Зрештою я впевнився: ніхто не вірить і зроду не повірить у те, що трапилось зі мною, – і став сумним, покірним, спокійним і вже не називав себе полковником Шабером, аби тільки вийти з моєї в'язниці й повернутись у Францію. О пане, знову побачити Париж! Мене пекла така жага, що...

Полковник Шабер не докінчив фрази й поринув у глибоку задуму. Дервіль не наважувався розпитувати його далі.

– Отже, пане, – обізвався нарешті полковник, – одного чудового весняного дня мені вручили десять талерів і випустили на волю, бо, мовляв, я при здоровому глузді, раз більш не називаю себе полковником Шабером. І, повірте, того дня я зненавидів своє ім'я і, буває, ненавиджу його ще й тепер. Я хотів би не бути самим собою. Від думки про свої права я катуюся. Я був би щасливий, якби недуга забрала в мене пам'ять і я не згадував би про своє минуле життя! Назвавшись якимось іншим іменем, я знову пішов би на воєнну службу і – хто знає! – став би, може, фельдмаршалом в Австрії або в Росії!

– Пане, – сказав стряпчий, – я приголомшений. Я слухав вас, мов уві сні! Перепочиньмо трохи, благаю вас!

– Ви єдина людина, – сумно мовив полковник, – яка так терпляче мене вислухала! Жоден юрист не схотів позичити десяти наполеондорів, аби мені вислали в Німеччини документи, необхідні для того, щоб я міг почати процес...

– Який процес? – спитав Дервіль; слухаючи розповідь свого клієнта про його поневіряння, він зовсім забув про його нинішню скруту.

– Пане, але ж графиня Ферро – моя дружина! Вона має тридцять тисяч ліврів річного прибутку – і не хоче дати мені бодай двох ліарів. Коли я розповідаю все це юристам – людям здорового розуму; коли я, жебрак, хочу позивати графа і графиню; коли я, мрець, що встав із могили, заперечую свідоцтво про смерть, свідоцтво про шлюб і свідоцтво про народження, – юристи випроваджують мене геть: той – із крижаною гречністю, яку ви вмієте напускати на себе, щоб спекатися безталанника, той – грубо, як і належить людині, впевненій, що перед нею – шахрай або безумець. Я був похований під мертвими – тепер я похований під живими, під паперами, під судовими справами, під усім суспільством, яке хоче, щоб я знову ліг у могилу!

– Будь ласка, розповідайте далі, добродію, – сказав Дервіль.

"Будь ласка!" – вигукнув бідолаха, схопивши молодого юриста за руку, – Ці ввічливі слова я чую вперше відтоді, як...

- І полковник заплакав. Він не міг говорити - йому перехопило горло, почуття вдячності переповнювало його. Ця прониклива й глибока красномовність - вона виявляється в погляді, в жесті, навіть у мовчанці, - важила для Дервіля більше, ніж слова, і щиро його зворушила.

- Послухайте, добродію, - мовив він до свого прохача, - сьогодні ввечері я виграв триста франків; половину цієї суми я можу витратити на те, щоб зробити людині добро. Я почну розшуки і спробую роздобути документи, про які ви говорили, а поки їх надішлють сюди, видаватиму вам щодня по сто су. Якщо ви справді полковник Шабер, то пробачите мізерність цієї суми молодому юристові, котрий іще тільки починає свою кар'єру. Кажіть далі!

Той, хто назвався полковником Шабером, якусь мить сидів заляклий і заанімілий: певне, через свої страхітливі нещастя він у всьому зневірився. Якщо він і турбувався про свою колишню ратну славу, про свій статок, про своє ім'я, то, певне, його штовхало на це незбагненне почуття, яке жевріє в серці кожної людини і якому ми завдячуємо досліди алхіміків, жадобу слави, відкриття астрономії та фізики - все те, що спонукає людину прагнути величі у своїх діяннях та ідеях. Власне "я" в її думках - це щось другорядне; так людині, яка над усе полюбає битися об заклад, гордість перемоги, радість від того, що вона виграла, дорожчі за те, на що вона закладалася. Для людини, якої вже десять років цуралися власна дружина, правосуддя, весь суспільний лад, слова молодого юриста здалися справжнісіньким чудом. Одержати від стряпчого десять золотих монет, у яких йому відмовляли стільки разів, стільки людей і під стількома приводами! Полковник скидався зараз на даму, яку п'ятнадцять років мучила гарячка, а коли вона одужала, то подумала, що це якась нова хвороба. Є радощі, яким людина вже не вірить; вони прийдуть, вони блиснуть, мов громовиця, вони спопелять. Вдячність старого була така безмірна, що слів для неї в нього не знайшлося. Людині неглибокій він би видався холодним, але Дервіль розпізнав під цією заціпенілістю найправдивішу чесність. Крутій знайшов би що сказати.

- На чому я зупинився? - спитав полковник простодушно, як дитина або як солдат, бо ж нерідко в бувалому солдатові є щось дитинне і ще частіше в дитині живе солдат, особливо у Франції.

- На Штутгарті. На тому, як вас випустили з божевільні, - відповів стряпчий.

- Ви знаєте мою дружину?

- Так, - відказав Дервіль, кивнувши головою.

- Ну, як вона?

- Як завжди - чарівна.

Старий махнув рукою, так наче намагався погамувати таємну муку, що мордувала його, з величною й суворою покірливістю, властивою людям, які пройшли крізь кров і вогонь війни.

- Знаєте, пане, - мовив бідолашний полковник майже весело, бо ж він відчував, що знову дихає, що вдруге вибрався з могили й розтопив шар снігу, набагато щільніший за той, який колись укryw крижаною шкаралупою його голову, він дихав на повні груди,

мов випущений з камери в'язень. – Знаєте, пане, – повторив він, – якби я був молодий і гарний, ніякого лиха зі мною не сталося б. Жінки вірять чоловікам лише тоді, коли ті через кожне слово освідчуються їм у коханні. Отоді вони пиндючаться, метушаться, інтригують, пнуться із шкури, ладні підтвердити все що завгодно, здатні на все, що завгодно, заради того, хто їм любий. А чим би я міг зацікавити жінку? Я був страшний, мов мрець, одягнений, як волоцюга, скидався більше на ескімоса, ніж на француза; це я, той, кого в тисяча сімсот дев'яносто дев'ятому році мали за першого чепуруна, я, Шабер, граф Імперії! І якось – того самого дня, коли мене, мов того собаку, вигнали на вулицю, я здибався з вахмістром мого полку, про якого я вже вам казав. Звали його Бутен. Сердега і я були до пари – двійко старих шкап, що їх і змалювати годі! Я зустрів його на бульварі й відразу впізнав, а він ніяк не міг угадати, хто я такий. Ми зайшли до шинку. Коли я сказав, хто я, Бутен зареготав – мовби з мортири стрельнули. Якби ви знали, пане, якої прикрості завдав мені його сміх! Отже, навіть мій найскромніший і найвідданіший друг не впізнав мене! Колись я врятував Бутенові життя, віддячивши йому за таку саму послугу. Не розповідатиму вам, за яких саме обставин він мене порятував від смерті. Було це в Італії, в Равенні. Дім, у якому Бутен відвів від мене кинджал, був не вельми пристойний. Я тоді ще не дослужився до полковника – був звичайним кавалеристом, як і Бутен. На щастя, деякі подробиці тієї пригоди знали тільки я і він, тож коли я нагадав про них, Бутенова недовіра поменшала. Потім я розповів про всі ті злигодні, що на них приречла мене доля. Хоч мої очі й голос, сказав Бутен, стали зовсім інші, хоч у мене не було ні чуприни, ні брів, ні зубів, хоч я зробився білий, мов альбінос, все ж Бутен після нескінченних розпитувань, на кожне з яких діставав відповідь, нарешті впізнав у жебракові свого полковника. Після чого розповів мені про свої пригоди, не менш неймовірні, аніж мої: він навіть побував аж біля китайського кордону – хотів утекти до Китаю з Сибіру. Розповів і про те, що похід на Росію скінчився невдачею, і про перше зречення Наполеона. Ця звістка вкинула мене в розпач! Обидва ми були мовби уламки після корабельної аварії, і нас пронесло по всій земній кулі, – так, як океанська хвиля перекочує у шторм камінці від берега до берега. Ми з ним – якщо разом порохувати його мандри та мої – відвідали Єгипет, Сірію, Іспанію, Росію, Голландію, Німеччину, Італію, Далмацію, Англію, Китай, Середню Азію, Сибір; тільки в Індії та в Америці не були! Зрештою Бутен, міцніший за мене, сказав, що негайно вирушить до Парижа і повідомить мою дружину про те, в якій я опинився скруті. Я написав пані Шабер довгого листа. Це був уже четвертий лист, пане! Може, я не зробив би цього, якби в мене були родичі; та відкрию вам правду: я – вихованець сирітського притулку; я – солдат, чийм єдиним набутком була відвага, родиною – весь світ, вітчизною – Франція, а заступником – милосердний Господь. Ні, не те я кажу! В мене був батько – наш імператор! О, якби він зараз був тут! Якби побачив свого Шабера, – так він мене називав, – то знетямився б із гніву. Та ба! Закотилося наше сонце, і всім нам тепер холодно.

– Зрештою, мовчанку моєї дружини можна було пояснити політичними подіями. Бутен вирушив у путь. Йому, далєбі, поталанило! Він водив двох білих ведмедів, чудово

видресированих, і цим заробляв собі на хліб. Я не міг його супроводити: недуги не дозволяли мені робити довгі переходи. Йшов із ним та з його ведмедами скільки мав снаги, та, кінець кінцем, довелося попрощатись, – і я заплакав, пане! В Карлсруе у мене загострилась невралгія голови, і я півтора місяця пролежав на соломі в якомусь заїзді! Пане, я міг би розповідати й розповідати про поневіряння, на які прирекла мене лиха доля. Проте душевні муки, поряд з якими блякнуть страждання фізичні, не збуджують такого жалю – адже їх не видно простим оком. Пригадую, як плакав я у Страсбурзі, стоячи перед будинком, куди запрошував колись гостей на бенкети і де тепер не міг випросити навіть шматка хліба.

– Ми з Бутеном обмірковували мій шлях і маршрут, яким я щодня ітиму; і я не минав жодної поштової контори – питався, чи нема мені листа або грошей. Не було нічого – до самісінького Парижа. Мене понімав чимраз більший розпач. "Мабуть, Бутен помер", – казав я собі. І справді – бідолаха загинув під Ватерлоо. Багато пізніше я випадково про це довідався. Та й переговори його з моєю дружиною, певно, скінчилися нічим.

– Нарешті я вступив у Париж – водночас із козаками. До моєї муки додалася ще й ця: росіяни у Франції! І я забув, що босий, що не маю мідяка в кишені. Так, пане, я був у рам'ї. Перед тим ночував у Клейському лісі. Певне, я застудився – адже вночі було вогко, – і, коли плентав передмістям Сен-Мартен, мені стало зле. Пригадую, я впав майже біля дверей якогось торговця залізними виробами. Прийшов до тьми у міському шпиталі. Пролежав там місяць – це було майже щастя. Я не мав у кишені бодай ліара, зате був при здоров'ї і на паризькій бруківці, про що мріяв так довго! Радий і веселий, полетів я, мов на крилах, до вулиці Монблан – адже там у моєму особняку жила моя дружина! Вулиця Монблан тепер називалася Шоссе д'Антен. Я не знайшов свого особняка, його було продано, а потім розвалено. Спритні ділки понабудовували в моїх садах будинків. Я ще не знав, що моя дружина вийшла заміж за графа Ферро, і не міг роздобути ніяких відомостей про неї. Тоді я пішов до старого адвоката, який колись вів мої справи. Та він, сердега, помер, передавши клієнтуру молодому колезі. І я дізнався від нього, що весь мій статок віддано спадкоємцям, моє майно розпродано, а моя дружина вийшла заміж і в неї уже двоє дітей; це вразило мене, наче громом. Почувши, що я – полковник Шабер, адвокат зайшовся таким сміхом, що я, не мовивши більш і слова, подався геть. Я не забув про штутгартську божевільню і, згадавши про Шарантон, вирішив діяти якнай обачніше. Дізнавшись, де тепер живе моя дружина, я пішов до неї, пане; серце моє повнилося надією. І що б ви думали? – вигукнув полковник, стримавши гнівний порух. – Коли я відрекомендувався, назвавши вигадане ім'я, мене не прийняли, а коли, прийшовши вдруге, назвав справжнє, мені показали на двері. Щоб побачити графиню, я цілі ночі просиджував скоцюрблений під ворітьми її дому, чекаючи, поки вона вдосвіта повертатиметься з балу чи з театру. Я впивався очима у віконце карети, яка стрілою мчала повз мене, і лиш одну-єдину мить я бачив мою дружину – і водночас уже не мою! О, відтоді я живу тільки думкою про помсту! – глухим голосом вигукнув полковник. – Вона знає, що я живий. Відколи я повернувся, вона отримала від мене два листи, написані моєю рукою. Вона не любить мене більше!

А я – я й сам не знаю, чи люблю її, чи ненавиджу! Мене то вабить до неї, то вона мені бридка. Адже вона завдячує мені багатство, щастя – і маєш! – нічим, нічим не схотіла допомогти. Часом я впадаю просто-таки в безнадію, у глибоку зневіру!

Сказавши це, старий воїн сів на стілець і знову завмер нерухомо. Дервіль мовчав, пильно дивлячись на прохача.

– Так, справа серйозна, – сказав він нарешті, мовби сам до себе. – Навіть якби було доведено, що папери в Гейльсберзі справді ваші, це не доказ, що ви полковник Шабер. Ваш процес проходитиме аж у трьох інстанціях, тож треба все обмірковувати якнайгрунтовніше. Адже справа не має прецедентів, вона – виняткова.

– Якщо мені судилося загинути в боротьбі, пане, – холодно відповів полковник, гордо піднісши голову, – я помру з гідністю, але не сам-один.

Де й подівся немічний старий! Перед Дервілем був зовсім інший чоловік – очі його палали вогнем завзяття й жадобою помсти.

– Може, доведеться піти на взаємні поступки, – сказав стряпчий.

– На поступки? – гнівно перепитав полковник Шабер. – То я – мертвий, чи я – живий?

– Сподіваюся, добродію, – провадив стряпчий, – ви зважите на всі мої поради. Ваша справа стане моєю справою. Незабаром ви переконаєтесь у тому, що вона зацікавила мене, – бо ж подібної, мабуть, не знайдеться в історії судочинства. А зараз я вам дам листа до мого нотаря, і він виплачуватиме вам під розписку по п'ятдесят франків кожні десять днів. Але негоже вам ходити по гроші сюди. Якщо ви справді полковник Шабер, не подобає, щоб вам подавали милостиню. Я оформлю ці гроші як позичку. У вас є статок, який вам мають повернути, ви багаті.

На очі старому полковникові набігли сльози – так зворушила його ця делікатність.

Дервіль рвучко підвівся із стільця, може, щоб приховати хвилювання, яке не личить юристові; він пішов у свій кабінет, повернувся з незапечатаним конвертом і віддав його графові Шаберу. Коли сердега брав конверта, його пальці намацали крізь папір дві монети.

– А тепер, будь ласка, перелічіть усі документи, назвіть місто, королівство, – мовив Дервіль.

Полковник продиктував відомості, перевірів, чи правильно написані назви місцевостей, потім узяв в одну руку капелюх і, глянувши на Дервіля, подав йому другу руку – мозолясту долоню – і сказав просто:

– Присягаюся, пане, після імператора ви для мене – найкращий із людей. Ви – молодчага!

Повірений міцно потис полковникові руку, провів його до дверей і присвітив свічкою.

– Букаре, – звернувся Дервіль до старшого писаря, – я щойно почув історію, яка, може, обійдеться мені в двадцять п'ять луїдорів. Та коли гроші й пропадуть – дарма, я не жалкуватиму: адже я бачив найспритнішого на світі лицедія.

Опинившись на вулиці, під ліхтарем, полковник вийняв із конверта два золотих

двадцятифранковики, що їх дав Дервіль, і якусь хвилину пильно їх роздивлявся. Це вперше за дев'ять років він побачив золото.

"То тепер я зможу курити сигари", – подумав він.

Десь через три місяці по цій нічній розмові полковника Шабера з Дервілем нотар, який за дорученням повіреного виплачував грошову допомогу його незвичайному клієнтові, зайшов до контори порадитися щодо однієї важливої справи і повідомив, що він уже видав старому вояці шістсот франків.

– Ти, либонь, опікаєш цю стару гвардію знічев'я? – сміючись, докинув нотар, молодик на прізвище Кротта; він купив свою контору, де раніш служив за діловода, недавно, після того, як власник розорився і втік, що наробило неабиякого галасу.

– Дякую, друже, що ти нагадав мені про цю справу, – відповів Дервіль. – Моя добродійність скінчиться на двадцяти п'яти луїдорах; боюся, що мене пошито в дурні через мій патріотизм.

По цих словах Дервіль глянув на свій стіл, де лежали папери, принесені старшим писарем. На очі йому потрапив конверт, весь заліплений прямокутними, квадратними, трикутними, червоними й синіми штемпелями, поставленими в австрійських, прусських, баварських та французьких поштових конторах.

– Ага, – мовив він, сміючись, – ось і розв'язка комедії; зараз дізнаємось, обдурено мене чи ні.

Він узяв конверта, розпечатав його, та не міг прочитати ні слова: лист був написаний по-німецькому.

– Букаре, візьміть цього листа, віднесіть перекладачеві й негайно повертайтеся, – сказав Дервіль, прочинивши двері кабінету і подавши конверта старшому писарю.

– Берлінський нотар, до якого звернувся Дервіль, сповіщав, що папери, які його просили надіслати, надійдуть через кілька днів після одержання цього повідомлення. Всі документи, писав він, у повному порядку і юридично засвідчені. Крім того, він повідомляв, що майже всі свідки фактів, занотованих у протоколі, живуть у Прейсіш-Ейлау, а жінка, якій пан граф Шабер завдячує своє життя, – в одному з передмість Гейльсберга.

– Оце вже серйозні речі! – вигукнув Дервіль, коли Букар стисло розповів йому, про що йдеться в листі. – Послухай, друже, – звернувся він до нотаря, – мені будуть потрібні деякі відомості, що їх можна здобути в твоїй конторі. Якщо не помиляюся, вони в цього негідника Рогена...

– Ми називаємо його нещасливцем, безталанним Рогеном, – сміючись, урвав Дервіля метр Александр Кротта.

– Чи не цей "безталанний", який видер вісімсот тисяч франків у своїх клієнтів і довів до злиднів чимало родин, займався справою про ліквідацію маєтності Шабера? Здається, я читав це в документах Ферро.

– Авжеж, – відповів Кротта, – тоді я був іще писарчуком; мені довелося переписувати цю справу, тож я вивчив її до слова. Роза Шабер, дружина і вдова Іакінфа Шабера, графа Імперії, кавалера великого офіцерського хреста Почесного легіону,

одружилася з ним без контракту – отже, обоє вступили у володіння майном на рівних правах. Наскільки пригадую, капітал дорівнював шестистам тисячам франків. Ще до одруження граф Шабер написав духовницю на користь паризьких притулків, за якою вони мали одержати чверть капіталу, наявного на день його смерті; друга чверть мала відійти скарбниці. Відразу ж було зроблено опис і відбувся розпродаж та розділ, бо юристи ревно взялися до діла й не марнували часу. В ту пору, коли було здійснено ліквідацію, нелюд, який тоді правив Францією, спеціальним указом повернув удові частку, яка мала відійти скарбниці.

– Тож особиста маєтність графа Шабера становила б не більше трьохсот тисяч франків?

– Саме так, друже! – відповів Кротта. – Ви, стряпчі, часом добре метикуєте, хоч вам і закидають двоєдушність, бо ви ладні захищати і невинного, й винного.

– Граф Шабер мешкав, – він зазначив свою адресу на першій розписці, що її дав нотареві, – в передмісті Сен-Марсо, на вулиці Малій Банкірській, у колишнього квартирмейстера імператорської гвардії Верньйо, який став тепер молочарем. Діставшись туди, Дервіль мусив іти шукати свого клієнта пішки: кучер не схотів їхати по небрукованій вулиці, до того ж колії були надто глибокі для коліс кабріолета. Пильно розглянувшись навкруги, повірений нарешті побачив у кінці вулиці, там, де вона виходила на бульвар, два жалюгідні камінні стовпи, побиті й пощерблені возами, які тут проїздили, хоча біля воріт стояли дві дерев'яні тумби. Ці стовпи підтримували бантину з гостроверхим черепичним піддашком, на якому було написано червоною фарбою: "Верньйо, молочар". Праворуч від цього напису були намальовані білою фарбою яйця, ліворуч – корова. Ворота стояли навстіж, певно, їх не зачиняли цілий день. У глибині чималого подвір'я, навпроти воріт, виднівся будинок, коли це слово пасує до халабуд паризьких передмість, які не можна порівняти ні з чим, навіть із найубогішими сільськими халупами; вони так само жалюгідні, але куди менш поетичні. Адже халупам, що стоять серед полів, надають чару чисте повітря, зелень, луки, пагорки, в'юнка стежка, виноградник, живопліт, лопата чи граблі, – а в столиці злиденність велична тільки тим, що страхітлива.

– Хоч цей будинок і звели недавно, він, здавалося, ось-ось упаде. Жоден матеріал не був використаний за прямим призначенням, усе було підібране біля зруйнованих будівель – у Парижі їх розвалюють щодня. На віконниці, збитій із старих дощок, Дервіль прочитав напис: "Крамниця мод". Вікна – усі різні – були пробиті в найнесподіваніших місцях. Долішній поверх, – мабуть, єдина частина будинку, де можна було жити, – одним боком підіймався досить високо, а другим, через нерівність ґрунту, стояв так низько, що вікна були майже врівень із землею. Між ворітьми й будинком розлилася величезна смердюча калюжа, куди стікала дощова вода й вихлюпували помиї. Під стіною, що здавалася міцнішою за інші й правила за опору для вбогої халабуди, стояли рядочком клітки з кролями, де звірятка виводили своє численне потомство. Праворуч від воріт – корівня із сінником, поряд – льох, де зберігалися молоко, вершки, сметана, масло, яйця тощо. Ліворуч – пташник, стайня і хлів для свиней; всі ці будівлі були збиті,

як і будинок, із старих білих дощок і обшальовані тонким шаром очерету. На подвір'ї, куди вступив Дєрвіль, як майже скрізь, де готують страви грандіозної трапези для зажерливого Парижа, був неймовірний безлад, що буває завжди, коли щось роблять похапцем. Біля льоху лежали здоровенні бляшані бідони із вдавленими боками, в яких возять молоко, горщики з-під вершків та ганчір'яні затички. На шворках, протягнених між двома жердинами, сохло на сонці якесь ганчір'я – ним, мабуть, витирали посуд. Плохенька конячка – з тих, яких держать тільки молочарі, – запряжена у возик, терпляче ждала під зачиненими дверима стайні. Коза об'їдала миршаві, припалі пилюкою виноградні лози, що вилися вздовж жовтої порепаної стіни. Кицька вилизувала один із горщиків. Кури, яких сполохав Дєрвіль, кудкудакаючи, кинулися врозтіч; загавкав собака, прив'язаний біля воріт.

"І тут живе людина, завдяки якій виграно битву під Ейлау!" – подумав Дєрвіль, озираючи жалюгідне видовисько, яке відкрилося його очам.

Дім було покинуто на трьох хлоп'яків. Один, вибравшись на підводу, навантажену щойно скошеною травою, жбурляв камінці в димар сусіднього будинку – либонь, сподівався, що вони падають просто в горщик, який стояв у печі. Другий тяг на візок, що впирався передком у землю, свиню, а третій, зависнувши ззаду, очікував, коли свиня ступить на візок, аби підкинути її, мов на гойдалці. Дєрвіль спитав, чи тут мешкає пан Шабер, проте жоден із хлоп'яків не відповів, і вся трійця витріщилася на нього з лукавою тупістю – якщо можна поставити поруч ці два слова.

– Дєрвіль повторив своє запитання, однак відповіді знову не дістав. Тоді, виведений з терпіння зухвалими мармизами трьох шалапутів, він жартівливо вилаявся, – деякі молодики вважають, що так можна звертатися до дітей, – і на тихому подвір'ї розлігся грубий сміх хлоп'яків. Повірений розсердився вже не на жарт. Аж тут із низької темної комірчини, розташованої біля льоху, вийшов полковник Шабер і став на порозі – такий незворушний, якими бувають тільки вояки. В роті у нього стриміла чудово обкурена (так кажуть курці) люлька – дешева глиняна люлька, що її називають носогрійкою. Шабер підняв дашок заяложеного, аж чорного, кашкета, побачив Дєрвіля і квапливо попрямував до свого благодійника просто по гнойовищу, приязно гукнувши малим пустунам: "Рота, мовчати!" Хлоп'яки шанобливо замовкли, а це свідчило про незаперечний послух старому солдатіві.

– Чому ви мені не написали? – спитав полковник. – Ідіть попід корівнею! Там забруковано! – вигукнув він, помітивши нерішучість Дєрвіля – той не хотів ступати у гній.

Перестрибуючи з каменя на камінь, Дєрвіль нарешті дістався до дверей, з яких вийшов полковник. Шаберові, очевидно, було неприємно приймати його в себе. Справді, повірений помітив, що в комірчині був тільки один стілець. За постіль полковникові правили кілька оберемків соломи, застелені двома-трьома килимками – такими килимками молочарки звичайно застеляють лави своїх возиків. Долівка була земляна, втоптана. Вкриті пліснявою, позеленілі й порепані стіни були такі вогкі, що на одній, під якою спав полковник, повісили очеретяну мату. На цвяху висіла знаменита

шинеля. В кутку лежали дві пари зношених чобіт. Білизни – ані сліду. На сточеному шашелем столі – розгорнуті "Бюлетені Великої армії" – певно, полковник їх читав. Така вбогість навколо – проте обличчя в нього було спокійне і ясне. Після візиту до Дервіля його риси, здавалося, змінились. Тепер Дервіль бачив на цьому обличчі щасливу заміряність, осяйний, променистий відсвіт надії.

– Вам не заважатиме дим від люльки? – спитав Шабер, присуваючи Дервілеві стільця з продавленим плетеним сидінням.

– Полковнику, у вас тут дуже кепське житло.

"Цей чолов'яга, керуючись трьома горезвісними вояцькими чеснотами, либонь, проциндрив мої гроші на карти, вино й жінок", – подумав Дервіль.

– Що правда, то не гріх, пане, пишнотою тут і не пахне. Зате бівак цей зігрітий приязню, зате (полковник пильно поглянув на юриста) я нікого не скривдив, не принизив, зате я сплю спокійно.

Дервіль, вирішивши, що нечемно допитуватися у свого клієнта-графа, куди він дів авансовані йому гроші, сказав тільки:

– А чому ви не хочете перебратися до Парижа – життя там було б не набагато дорожче, а влаштувалися б ви куди вигідніше.

– Але ж, – заперечив полковник, – добросерді люди, які дали мені притулок, цілий рік годували мене, не вимагаючи за це грошей. То як можу я покинути їх тепер, коли у мене забряжчало в кишенях? До того ж батько цих трьох хлопчаків – старий єгиптянин...

– Як це – "єгиптянин"?

– Так ми називаємо вояків, що повернулися з єгипетського походу, в якому брав участь і я. Тож ми, всі ті, хто повернувся з Єгипту, можна сказати, брати; а Верньйо ще й служив у мене в полку, в пустелі ми ділилися останнім ковтком води. І, зрештою, я ще не встиг навчити його пущівірінків читати й писати...

– І все ж таки за ваші гроші він міг би влаштувати вас зручніше.

– Що ж! Його діти теж сплять на соломі! – відповів полковник. – Та й у нього з дружиною постіль не краща, вони дуже бідні, і їм бракує навіть коштів утримувати своє господарство. Проте якби я повернув свій статок!.. Та що там казати!

– Полковнику, завтра або післязавтра прибудуть з Гейльсберга ваші папери. Рятівниця ваша ще жива.

– Клятущі гроші! І, як на лихо, їх у мене нема! – вигукнув полковник, пожбуривши на долівку свою люльку.

"Обкурена" люлька – це дорогоцінна люлька для курця; але мимовільний порух полковника був такий щирий, такий шляхетний, що всі курці, та й саме управління тютюнової монополії пробачили б йому це блюзнірство. Може, самі ангели підібрали б друзки.

– Ваша справа, полковнику, неймовірно складна, – мовив Дервіль, коли вони вийшли з комірчини погуляти на сонечку біля будинку.

– А мені вона здається вкрай простою, – відповів полковник. – Мене мали за

мертвого, а я – ось, живий! Поверніть мені дружину, поверніть маєтність, дайте чин генерала, на який я маю право – адже я був полковником імператорської гвардії ще до битви під Ейлау.

– В судовому світі справи вирішуються не так, – заперечив Дервіль. – Послухайте, що я вам скажу. Ви – граф Шабер, я згоден; але йдеться про те, щоб, згідно із законами юриспруденції, довести це людям, які зацікавлені в тому, щоб довести факт вашої смерті. Отже, ваші папери будуть оспорюватися. Звідси наслідки – десять-дванадцять додаткових обстежень. Усі ці суперечки дійдуть до вищої інстанції і, своєю чергою, викличуть ланцюжок процесів, які дорого коштуватимуть і триватимуть довго, хоч би як енергійно я діяв. Ваші супротивники вимагатимуть розслідування, ми не зможемо нехтувати їхні вимоги, тож, мабуть, ще доведеться послати слідчу комісію до Пруссії. Але хай навіть усе скінчиться якнайкраще: припустімо, закон визнає вас полковником Шабером. А як тоді розв'язати питання про те, що графиня має двох чоловіків? Ваша справа виходить поза межі закону, і судді можуть розв'язати її, керуючись тільки законом совісті, як це роблять присяжні, коли йдеться про вирішення делікатних питань, спричинених соціальною химерністю деяких кримінальних процесів. Виходячи з того, що від вашого шлюбу дітей не було, а граф Ферро має від вашої дружини їх аж двоє, судді можуть оголосити недійсним той шлюб, узи якого менш міцні порівняно з другим шлюбом, – і визнати цей останній законним, оскільки буде доведено відсутність зловмисного наміру в тих, хто вступив у цей шлюб. Тож уявіть собі, як ви будете виглядати з морального боку, коли – у вашому віці, у вашому становищі – зажадаєте силоміць повернути дружину, яка вас більше не кохає! Проти вас будуть і ваша дружина, і її другий чоловік; як особи, що посідають високе становище у суспільстві, вони можуть вплинути на суд. Отже, є усі підстави для тривалого процесу. Ви встигнете постаріти в найчорніших злигоднях.

– А мій статок?

– Ви гадаєте, що цей статок дуже великий?

– Хіба ж не мав я тридцять тисяч ліврів річного прибутку?

– Любий полковнику, в тисяча сімсот дев'яносто дев'ятому році, перед тим, як одружитися, ви написали духівницю, за якою четверта частина ваших грошей мала дістатися паризьким притулком.

– Правильно.

– Але ж вас визнали загиблим! Тоді, щоб виділити цю четверту частину для притулків, довелося зробити опис і ліквідацію вашого майна. Ваша дружина не посоромилась обдурити вбогих. В описі вона не визнала за потрібне зазначити наявні гроші та коштовності, і там зазначено лише невелику кількість срібла, а меблі оцінено втричі дешевше, ніж вони коштували насправді, – в такий спосіб графиня збільшила свою частку і зменшила суми податку, скориставшись з того, що оцінювачі звичайно встановлюють вартість майна на власний розсуд. Весь ваш статок у цьому описі було оцінено в шістьсот тисяч франків. Ваша вдова мала законне право на половину. Вона все призначила на продаж, а потім усе й купила, з усього зуміла здобути зиск, а на

притулки пішло сімдесят п'ять тисяч франків – тільки й того. Далі: державній скарбниці ви теж заповіли гроші, а вашої дружини в тій духівниці не згадали, тому імператор спеціальним указом повернув вашій удові частину грошей, які теж мали відійти в державне користування. То на що ви маєте право? Тільки на триста тисяч франків – і це не враховуючи судових видатків.

– І ви називаєте це правосуддям? – приголомшено спитав полковник.

– Але ж...

– Воно пречудове.

– Таке, як є, любий мій полковнику. Тепер ви самі бачите: те, що здавалося вам зовсім простим, аж ніяк не просте. Можливо, пані Ферро навіть захоче лишити собі частку, яку їй подарував імператор.

– Однак вона не вдова, отже, указ недійсний...

– Хай так. Проте все можна оспорити. Послухайте, що я вам скажу. Гадаю, за таких обставин і для вас, і для графині найкраща рада – піти на замирення. В такому разі ви одержите більше, ніж маєте на те право.

– Це означає – продати свою дружину!

– З двадцятьма чотирма тисячами річного прибутку ви зможете вибрати собі жінку, яка підійде вам більше, ніж ваша дружина, і з якою ви будете більш щасливі. Я маю намір поїхати сьогодні до графині Ферро – промацати ґрунт; та мені не хотілося б цього робити не поставивши вас до відома.

– Поїдьмо разом.

– У такому вигляді? – вигукнув повірений, – Ні, полковнику, ні, ні, ні! Ви зіпсуєте всю справу!

– А можна мій процес виграти?

– Безперечно, – відповів Дервіль. – Проте, мій любий полковнику Шабер, ви не берете до уваги однієї речі. Я небагатий і ще не розплатився за свою контору. А якщо суд і дозволить вам одержати певну суму, вирахувавши її з вашого майбутнього капіталу, то тільки після того, як визнає вас графом Шабером, кавалером великого офіцерського хреста Почесного легіону.

– Справді-бо – я нагороджений великим офіцерським хрестом, а я й забув про це, – простодушно сказав полковник.

– Ну, а до того часу, – провадив Дервіль, – нам доведеться позиватися, платити адвокатам, одержувати й сплачувати ухвали суду, підмазувати судових приставів. Та й жити, либонь, на щось треба. Тільки попередні витрати складають не менш дванадцяти – п'ятнадцяти тисяч франків. Я придавлений тягарем величезних процентів, що їх виплачую тому, хто позичив мені гроші на контору. А ви? Де візьмете грошей ви?

Великі сльози набігли на згаслі очі бідолашного полковника і покотилися по зморшкуватих щоках. Уявивши весь цей клопіт, він відчув себе цілком безпорадним. Суспільство і правосуддя давили йому на груди, мов кошмар.

– Я впаду навколішки перед Вандомською колоною, – сказав він, – і крикну: "Я полковник Шабер! Той самий, що брав участь у битві під Ейлау!" Бронза – і та мене

визнає.

- І вас, поза всяким сумнівом, запроторять до Шарантона.

На цю страхітливу згадку полковникове натхнення враз погасло.

- А якщо спробувати звернутися до військового міністра? Може, там мені пощастить?

- У канцеляріях? - заперечив Дервіль. - Звертайтеся, але без документа, складеного за належною формою, який засвідчував би недійсність акту про вашу смерть, туди нема чого й потикатися. Наші чиновники ладні знищити геть усіх прихильників імператора.

Якусь мить полковник стояв нерухомо, втупившись у простір невидючими очима, охоплений безмежним розпачем. Військове правосуддя просте, швидко, непохитне, його ухвали швидкі й суворі, але майже завжди справедливі; тільки це правосуддя Шабер і знав. Уявивши собі лабіринт усіляких халеп, до якого він мав потрапити, уявивши, скільки грошей коштуватиме ця мандрівка, бідлашний полковник відчув, що тій його силі, яка властива тільки людині й зветься волею, завдано нищівного удару. Він зрозумів, що неспроможний без кінця позиватися, що йому в тисячу разів легше залишитися бідним, убогим, вступити звичайним солдатом до якогось кавалерійського полку, якщо, звичайно, його туди візьмуть.

Фізичні та моральні муки вже підточували його тіло у найвразливіших органах. Він слабував на одну з хвороб, що їй у медицині ще нема назви: це хвороба не якогось певного органу - вона гніздиться в нервовій системі; її можна було б назвати спліном нещастя. Цю невидиму, проте серйозну хворобу, хоч би якою вона була тяжкою, можна вилікувати, коли людині живеться щасливо. Однак досить якоїсь непередбаченої перепони, якоїсь несподіванки - і ослаблі пружини ламаються, і, як наслідок, людина стає нерішучою, припускається незбагнених, непослідовних учинків, що їх фізіологи спостерігають у істот, пригнічених горем; навіть найміцніший організм відразу ламається.

Дервіль, помітивши, як глибоко засмутився його клієнт, сказав:

- Не занепадайте духом; справу, безперечно, буде вирішено на вашу користь. Але чи захочете ви беззастережно покластись на мене, пристати на все, що я вважатиму для вас найкращим?

- Робіть як знаєте, - відповів Шабер.

- Гаразд; та чи згодні ви віддати вашу долю в мої руки, як людина, що йде на смерть?

- А що, коли я так і залишуся без становища в суспільстві, без імені? Чи витримаю я це?

- Не думаю, що так буде, - заперечив повірений. - Ми дійдемо згоди і знищимо акти про вашу смерть та про ваш шлюб, аби ви могли відновити свої права. За допомогою зв'язків графа Ферро ви доб'єтесь, щоб вас зарахували в списки із генеральським чином, і - я цього певен - вам призначать пенсію.

- Ну, то дійте! - вигукнув Шабер. - Я покладаюсь на вас у всьому.

- Я надішлю вам на підпис доручення, - сказав Дервіль. - До зустрічі, і не сумуйте!

Якщо вам будуть потрібні гроші, розраховуйте на мене.

Шабер міцно потиснув Дервілеві руку й прихилився до стіни: він так знесилів, що міг тільки провести його очима. Як усі люди, що не мають досвіду в судових справах, він боявся цієї несподіваної боротьби.

Поки вони розмовляли, з-за стовпа кілька разів визирав якийсь чоловік: певно, він очікував, коли Дервіль вийде на вулицю, а тоді гукнув його. Це був літній чолов'яга в синій куртці, білому збірчастому балахоні, які звичайно носять броварі, і в хутряному кашкеті на голові. Обличчя він мав темне, худе, зморшкувате, але на щоках жеврів рум'янець – так буває в тих, хто постійно працює на свіжому повітрі.

– Даруйте, пане, – мовив він до Дервіля, торкнувшись його ліктя, – що я зважився заговорити до вас, але бачу, що ви – друг нашого генерала.

– Ну то й що? – сказав Дервіль. – Чому це ви ним цікавитесь? І хто ви такий? – спитав він підозріливо.

– Я – Луї Верньйо, – відповів той. – Я хочу вам сказати дещо.

– То це ви запхали графа Шабера в таку нору?

– Перепрошую, пане, але це найкраща наша кімната. Та якби в мене була одна-однісінька комірчина, я і її віддав би графові, а сам спав би у стайні. Такому страдникові, навчителеві моїх шибеників, генералові, єгиптянинові, першому лейтенантові, під чийм командуванням я служив... Подумати тільки! Я віддав йому найкращу кімнату. Я ділився з ним усім, що мав; на жаль, це не бо-зна там що – хліб, молоко, яйця... Та куди дінешся? На війні – як на війні! Зате від щирого серця! А проте він мене образив.

– Образив?

– Так, пане, ще й дуже. Річ у тім, що від мого молочарства я не маю вигоди – самі лише збитки, і він це зрозумів. Видно, це завдало йому щирого жалю, тож почав він доглядати мені конячину! Я йому: "Генерале, як таке можна?" А він у відповідь: "Ба, скільки того діла; годі вже мені ледарювати; до того ж я давно усього навчився, вмію і це". А я, щоб ви знали, видав під молочарню вексель такому собі Градо... Ви чували про нього, пане?

– Чоловіче, мені немає коли вас слухати. Скажіть, чим саме образив вас полковник?

– Образив, пане, образив, і це така ж правда, як і те, що мене звати Луї Верньйо; а жінка моя навіть плакала. Він довідався від сусідів, що ми досі не внесли жодного су, аби сплатити борг. Старий буркотун, пари з уст не пустивши, зібрав усі гроші, що ви йому давали, розпитав, кому я дав вексель, і погасив його. Ото шельма! Ми ж із жінкою знаємо, що в нього, у сердеги, і тютюну немає, нічим натоптати люльку! Правда, тепер він щоранку курить сигару!.. Та я радше самого себе заставляю... І все ж таки ми ображені! Він казав нам, що ви – чоловік добрий, тож, прошу, зробіть ласку: позичте під нашу молочарню сотню екю – і ми справимо йому одяг, обставимо кімнату. Він хотів із нами розплатитися – так? І маєш – усе вийшло навпаки: тепер ми в боргу у старого... та ще й ображені! Він не повинен був так нас принижувати. Він скривдив своїх друзів. Хіба ж так годиться? Присягаюся словом честі – це така сама правда, як те, що мене

звати Луї Верньйо! – і я радше самого себе заставляю, ніж не поверну вам ці гроші...

Дервіль зиркнув на молочаря, потім обернувся, ще раз оглянув подвір'я, будинок, гнойовище, хлів, кролів, дітлахів.

"Далебі, одна з прикмет високої чесноти – це нехіть до власництва", – подумав він.

– Ну що ж, ти матимеш цю сотню екю, а може, й більше. Але дам їх тобі не я, а сам полковник, коли розбагатіє так, що зможе тебе підтримати, я не хочу позбавляти його цієї втіхи.

– А він скоро розбагатіє?

– Скоро.

– Боже праведний, як радітиме моя жінка!

Видублене обличчя молочаря сяяло, коли він це говорив.

"Ну, а зараз, – сказав собі Дервіль, сідаючи в кабріолет, – поїдемо до нашої супротивниці. Не станемо показувати їй своїх карт, спробуємо довідатись, які є у неї, і зразу виграємо партію. Може, спробувати налякати її? Адже вона – жінка. А чого найдужче бояться жінки? Власне, жінки бояться тільки одного..."

Він почав обмірковувати становище графині й весь поринув у роздуми – так ото великі політики заздалегідь планують свої дії й намагаються розгадати міністерські таємниці ворога. Хіба юристи не схожі на державних мужів, від яких різняться тільки тим, що вирішують справи приватних осіб?

Щоб гідно оцінити хист молодого юриста, слід кинути оком і на становище графа Ферро та його дружини.

Граф Ферро був сином колишнього радника паризького окружного суду, який емігрував під час терору, врятувавши в такий спосіб життя, але втративши маєтність. Ферро-молодший повернувся за Консульства, зберігши непохитну вірність Людовіку XVIII, близько до якого його батько стояв ще до революції. Отже, він належав до тієї шляхетної частини Сен-Жерменського передмістя, що її не зваблювали ніякі спокуси Наполеона. Графа, якого тоді ще всі називали просто "пан Ферро", усі вважали вельми здібним молодиком, тож імператор почав із ним загравати, бо перемоги над аристократією нерідко тишили його не менш, аніж виграні битви. Графові обіцяли повернути титул і непроданий маєток, давши на здогад, що в майбутньому його чекає пост міністра або посада сенатора. Однак імператор зазнав поразки. Під ту пору, коли полковника Шабера було визнано загиблим, панові Ферро минуло двадцять шість років; він не мав статку, але був гарний на вроду, його охоче приймали у світському товаристві, і ним пишалося все Сен-Жерменське передмістя. А графиня Шабер зуміла привласнити таку значну частку чоловікового багатства, що через півтора року вдівства мала близько сорока тисяч ліврів річної ренти. Її шлюб із графом Ферро вищий світ Сен-Жермену сприйняв як належне. Наполеон, щиро втішений шлюбом, що відповідав його уявленням про поєднання старої та нової аристократії, повернув пані Шабер частину полковникового спадку, яку той відписав скарбниці. Однак Наполеонові надії не справдилися. Для графині Ферро молодий граф був не тільки коханим обранцем – її вабила мрія про світське товариство, яке, дарма що було в занепаді,

панувало над імператорським двором. Цей шлюб задовольняв не тільки любовну жагу графині, а й її гординю. Вона стала світською дамою. Коли Сен-Жерменське передмістя переконалося, що шлюб молодого графа – не відступництво, перед його дружиною відчинилися двері всіх салонів.

– Граф Ферро не квапився робити політичну кар'єру і за Реставрації. Він розумів труднощі становища, в якому опинився Людовік XVIII, він належав до втаємничених, які очікували, коли "безодня революції закриється", – бо ця фраза короля, хоч як глузували з неї ліберали, ховала в собі певний політичний зміст. Та все-таки указом, що цитується у велемовній супліці, з якої починається наша історія, графові було повернуто двоє угідь і землю, яка дуже подорожчала за секвестру. Граф Ферро на той час уже був членом Державної ради і очолював департамент, проте вважав, що це – тільки початок його політичної кар'єри. Його опанували марнославні наміри, і він узяв собі за секретаря колишнього стряпчого на прізвище Дельбек знаменитого крутія, чудово обізнаного з усіма хитрощами сутяжництва, граф доручив йому вести свої особисті справи. Цей пройдисвіт ураз зметикував, що в його становищі краще бути чесним. Він сподівався, що з ласки патрона обійме вигідну посаду, тож ревно дбав про його інтереси. Дельбекова поведінка різко відрізнялася від слави, що ходила про нього, тож про нього заговорили як про людину обмовлену, оббріхану. Графиня, хитра й прониклива, як майже усі жінки, невдовзі розгадала управителя, почала пильнувати кожен його крок і так уміло ним орудувати, що особистий її статок по недовгій часі значно збільшився. Пані Ферро вдалося переконати Дельбека в тому, що вона керує всіма діями чоловіка, і вона пообіцяла управителеві, що доможеться для нього посади голови суду вищої інстанції в одному з великих міст Франції, а за те він повинен служити їй вірно й невсипуще.

– Сподіваючись, що обійме посаду, якої уже не втратить, – а це відкривало шлях до вигідного шлюбу, до депутатського звання, а потім до високого становища в політичному світі, – Дельбек став справжнім рабом графині. Він використовував кожну сприятливу нагоду, – а їх у Парижі за перших трьох років Реставрації не бракувало, бо курси на біржі були нестійкі й ціни на нерухоме майно невпинно зростали. Він утричі збільшив статок своєї покровительки, тим паче що руки в нього були розв'язані: графиня нічим не гребувала, аби якнайшвидше збити якомога більший капітал. Всі господарські витрати вона сплачувала із службових прибутків чоловіка, не чіпаючи своїх грошей, і Дельбек віддано служив цій зажерливості, не обтяжуючи себе роздумами про її причини. Люди такого гатунку клопочуться розкриттям тільки тих таємниць, від яких матимуть користь. Зрештою, ця зажерливість видавалася йому цілком природною: на золоту лихоманку хворіли мало не всі парижанки; до того ж здійснити всі плани графа Ферро можна було тільки за допомогою величезного капіталу, й управитель іноді думав, що зажерливість графині пояснюється її відданістю чоловікові, в якого вона й досі була закохана. Що ж до графині, то вона ховала розгадку своєї таємниці на самому споді душі. Ця таємниця була для неї питанням життя і смерті; на ній ґрунтується зав'язка нашої повісті.

На початку 1818 року Реставрація, здавалося, стояла на міцному, непохитному підмурку; задуми уряду, як гадали добромисні люди, мали привести Францію до нового процвітання, а це призведе до того, що паризьке суспільство зміниться. Волею випадку другий шлюб графині Ферро приніс їй кохання, багатство, здійснення шанобливих мрій. Ще молода й гарна, пані Ферро грала роль вельможної дами й жила в атмосфері двору. Багата сама, багата завдяки чоловікові, який мав славу найздібнішого діяча роялістської партії, був другом короля і міг у майбутньому стати міністром, графиня належала до аристократії і ділила з нею її успіхи. Та хоч які блискучі були графинині тріумфи, її душу роз'їдав мовби рак. Є почуття, що їх чоловік не може приховати від жінки, хоч би як старався. Після повернення короля граф Ферро почав жалкувати, що одружився. У вдови полковника Шабера не було ніяких зв'язків, і графові довелося самому, без будь-якої підтримки, робити кар'єру, на кожному кроці якої на нього чигали підступи й чатували вороги. Окрім того, придивившись до дружини холодним і розважливим оком, він побачив вади, пов'язані з її вихованням; через них графиня не могла бути надійною помічницею чоловікові в його справах. Після одного його дотепу про одруження Талейрана їй ніби спала полуда з очей і вона зрозуміла, що якби граф одружувався тепер, то ніколи б їй не бути графинею Ферро. А яка жінка простить чоловікові таке каяття? Хіба не з такого паростка виникають образи, злочини, зради? І як, мабуть, боляче вразив графиню чоловіків дотеп, надто коли згадаємо, що вона весь час боялася повернення свого першого чоловіка! Адже вона знала, що Шабер живий, що вона зреклася його. Та довгий час не маючи про нього звістки, графиня вирішила, що він, як і Бутен, наклав головою під Ватерлоо разом з імператорськими орлами. Отож вона вирішила прикувати до себе графа найміцнішим ланцюгом – золотом, стати такою багатою, щоб завдяки цьому другий її шлюб нікому не вдалося розірвати, навіть якби раптом з'явився граф Шабер. Та ось він з'явився, і графиня не розуміла, чому боротьба, якої вона так боялась, досі не починається. Може, якась хвороба визволила її від Шабера? А може, він збожеволів? На цей випадок їй придасться Шарантон. Вона не хотіла втаємничувати в цю справу ні Дельбека, ні поліцію, боячись, що опиниться від них у залежності або прискорить катастрофу.

В Парижі є чимало жінок, котрі, як і графиня Ферро, живуть із страхітливою таємницею в душі або ходять понад прірвою, але з часом болюче місце терпне, і вони навіть знаходять у собі сили веселитися й розважатись.

"В становищі графа Ферро є щось дивне, – подумав Дервіль, виринувши з глибокої задуми, коли його кабріолет зупинився на вулиці Варенн, перед особняком Ферро. – Чому його, багатого, обдарованого королівською ласкою, досі не проголошено пером Франції? Може, й справді король із політичних міркувань, як каже пані де Гранлье, вважає титул пера надто високим і не розкидається ним? До того ж син радника окружного суду – це не Крійон і не Роган. Якщо графові Ферро і вдасться увійти до верхньої палати, то тільки з чорного ходу. Та якщо шлюб його буде розірвано, він, на щире втіху короля, зміг би здобути звання пера в спадок від якогось із тих сенаторів, які не мають сина, а тільки дочку. Ну що ж, то спробуймо для початку спіймати нашу

графиню на цей гачок – полякаємо її", – думав повірений, підіймаючись сходами.

Дервіль, сам того не знаючи, розгадав потаємну недугу, намацав рану, яка мучила графиню Ферро.

Вона прийняла його в зимовій їдальні, де снідала, водночас граючись із своєю мавпочкою, яка була прикута ланцюжком до дерев'яного бар'єра із залізними поперечками. Графиня була в прегарному пеньюарі, з-під чепчика недбало вибивалися кучері, від чого обличчя її здавалося пустотливим. Вона була свіжа й усміхнена. Стіл виблискував сріблом, позолотою, перламутром, у чудових порцелянових вазах стояли рідкісні квіти. Побачивши, в якій розкоші й шані живе дружина графа Шабера, забагатіла з того, що обідрала його, мов липку, тимчасом як бідак нидіє у вбогого молочаря, серед худоби, адвокат подумав: "Гарненька жінка ні за що в світі не визнає своїм чоловіком, ба навіть коханцем, старигана у зношеній шинелі, в перуці з клоччя та в дірявих чоботях". Усмішка, лукава й глузлива водночас, що з'явилась на Дервілевих устах, свідчила: в його голові зарієлися напівфілософські, напівіронічні думки, властиві людині, яка, з огляду на свою професію, проникає в суть речей, що стоять за оманю, яка затуляє сімейне життя більшості парижан.

– Добрий день, пане Дервіль, – озвалася графиня, не уриваючи свого заняття: вона напувала кавою мавпочку.

– Пані, – сказав адвокат гостро, обурений тим, як недбало кинула вона: "Добрий день, пане Дервіль", – я прийшов поговорити з вами про дуже важливу справу.

– Мені щиро шкода, але графа немає вдома...

– А я цьому вельми радий, пані. Було б справді шкода, якби він почув нашу розмову. До того ж я знаю від Дельбека, що ви волієте клопотатися своїми справами самі, не турбуючи графа.

– То я накажу покликати Дельбека, – сказала графиня.

– Він у даному випадку непотрібен, хоч який він спритний, – відказав Дервіль. – Послухайте, пані, досить одного слова, щоб ви зрозуміли серйозність свого становища. Граф Шабер живий.

– Невже ви гадаєте, що я серйозно сприйму таку небилицю? – мовила графиня й засміялася.

Проте за мить вона знітилася під твердим поглядом Дервіля, що, здавалось, проник їй у самісіньку душу.

– Пані, – провадив Дервіль з дошкульною поважністю, – ви й гадки не маєте, яка небезпека вам загрожує. Не казатиму ні про те, що існують документи, справжність яких незаперечна, ні про докази, які підтверджують, що граф Шабер живий. До того ж ви знаєте, що я не з тих, хто береться за сумнівну справу. Якщо ви наважитесь опротестувати нашу вимогу визнати акт про його смерть недійсним, ви програєте перший процес, а це допоможе нам виграти решту.

– Про що ви хочете зі мною говорити?

– Не про полковника і не про вас. І навіть не про те, які документи міг би скласти досвідчений адвокат, обізнаний з вельми цікавими подробицями цієї історії, а він

чимало міг би знайти в листах, які ви одержали від свого першого чоловіка ще до пишного весілля з другим.

- Це неправда! - палко вигукнула графиня. - Я ніколи не одержувала листів від графа Шабера; а той, хто присвоїв собі ім'я полковника - інтриган, утеклий каторжник на взірець Коньяра. Навіть подумати страшно! То що ж, пане, виходить, полковник воскрес? Сам Бонапарт через свого ад'ютанта висловив мені співчуття з приводу його смерті на ратному полі, і мені й понині платять пенсію як його вдові. В мене було безліч підстав гнати геть усіх Шаберів, які сюди приходили, і я так само гнатиму всіх інших, які ще прийдуть.

- На щастя, пані, крім нас двох, тут нікого нема і ми можемо брехати, скільки нам заманеться, - холодно мовив Дервіль, котрий, подумки сміючись, умисне розпалював гнів графині, щоб вирвати в неї якесь зізнання, - звичайний прийом усіх юристів, що звикли не втрачати спокою, тоді як їхні супротивники чи клієнти або розгублюються, або лютують.

"Ну, двобій то й двобій!" - сказав сам собі Дервіль і вмить наставив пастку, щоб намацати вразливе місце графині.

- Пані, в нас є і докази того, що перший лист від вашого чоловіка ви одержали, - а в ньому були цінні документи...

- Неправда! Там не було ніяких документів!

- Отже, ви таки отримали того першого листа, - усміхнувся Дервіль. - От бачите, ви попалися в першу ж пастку, яку наставив юрист, - а гадаєте, що можете змагатися з правосуддям.

Графиня почервоніла, потім зблідла й затулила обличчя долонями. Та за мить до неї повернувся спокій, властивий таким жінкам, і вона сказала:

- Оскільки ви повірений того, хто називає себе Шабером, то зробіть ласку й...

- Пані, - урвав її Дервіль, - поки що я так само і ваш повірений, як і полковників. Невже ви гадаєте, що я хочу втратити таку поважну клієнтку, як ви? Але ж ви не хочете вислухати мене!

- Кажіть, пане, - мовила вона люб'язно.

- Ви привласнили собі весь статок графа Шабера, а його відштовхнули. Цей статок величезний, а граф через вас змушений старцювати. Пані, адвокати вміють бути красномовними, коли красномовні справи, за які вони беруться; я маю на увазі обставини, що можуть збурити проти вас громадську думку.

- Годі, пане, - сказала графиня, розгнівана тим, що Дервіль повертав її так і сяк, мов на рожні, - коли навіть припустити, що ваш Шабер справді живий, суд підтвердить мій другий шлюб - адже в мене двоє дітей... А я поверну панові Шаберу двадцять п'ять тисяч франків - ото й усього.

- Пані, ми не знаємо, як поставиться суд до моральної суті справи. Якщо, з одного боку, є мати з двома дітьми, то, з другого, є людина, роздавлена нещастями, людина, яка завчасно постаріла через вас, через те, що її зреклися. Де граф Шабер знайде собі дружину? До того ж чи мають судді право переступити закон? Для них ваш шлюб із

полковником – правомочний і має перевагу. А що вас буде виставлено в чорному світлі, то ви ризикуєте придбати ще одного – несподіваного – супротивника. Ось від якої небезпеки, пані, я хотів би вас остерегти.

- Ще одного супротивника? – спитала вона. – Якого ж це?

- Графа Ферро, пані.

- Граф Ферро дуже прихильний до мене і шанує мене як матір своїх дітей...

- Не кажіть таких дурниць юристам, які звикли читати в серцях, – урвав її Дервіль. – Зараз пан Ферро далекий від того, щоб розірвати шлюб і, я певен, обожнює вас, але якщо йому хтось скаже, що ваш шлюб може бути визнаний недійсним і що його дружину громадська думка може затаврувати як злочинницю...

- Він захищатиме мене, пане!

- Не думаю.

- Але який сенс йому мене кидати?

- Щоб узяти шлюб з дочкою-одиначкою якогось пера Франції і, за королівським указом, успадкувати від нього це звання.

Графиня зблідла.

"Ага, попалася! – мовив сам до себе Дервіль. – Тепер ти у мене в руках, і справу бідолашного полковника буде виграно".

- Тим паче що графові не буде підстав мучитися докорами сумління, – сказав він уголос. – Адже йдеться про героя, генерала, графа, кавалера ордена Почесного легіону, нагородженого великим офіцерським хрестом, а не про якогось там шалапуту. І якщо цей герой зажадає, щоб йому повернули дружину...

- Годі, пане, годі! – мовила графиня, – Кращого повіреного, ніж ви, я ніде не знайду. То що ж мені робити?

- Піти на поступки, – сказав Дервіль.

- Чи він і досі мене кохає?

- Гадаю, інакше й бути не може..

Почувши ці слова, графиня гордо підвела голову. В її очах сяйнув промінь надії. Можливо, вона розраховувала, що зіграє на ніжних почуттях свого першого чоловіка і з допомогою якоїсь жіночої хитрості виграє процес.

- Я чекатиму вашого рішення, пані, і тоді ми або подамо ваші папери в суд, або, коли ваша ласка, ви завітаєте до мене, і ми обговоримо план угоди, – сказав Дервіль на прощання, уклонившись графині.

Одного погожого червневого ранку через тиждень по тому, як їх обох навідав Дервіль, чоловік і дружина, розлучені майже надприродними обставинами, приїхали з двох протилежних кінців Парижа, щоб зустрітися в конторі свого спільного повіреного. Дервіль щедро авансував полковника, і той дістав змогу одягтися так, як належить людині подібного рангу. Воскреслий небіжчик приїхав у досить пристойному вбранні. На Шабері була дбайливо підібрана перука, синій сукняний костюм, сніжно-біла сорочка; у викоті жилета виднілася червона стрічка ордена Почесного легіону. Поводився він по-світському, до нього повернувся колишній бравий вигляд, властивий

військовим. Він високо тримав голову. Обличчя його, статечне й таємниче, сяяло щастям, променилось надією, помолодшало, грало всіма барвами (дозволимо тут собі ужити чи не найсоковитіший вираз живописців). Він настільки ж скидався на Шабера у зношеній шинелі, наскільки старе су скидається на щойно викарбувану золоту монету. Перехожі відразу впізнавали в ньому одного з тих славних уламків нашої старої армії, одного з тих героїв, які випромінюють нашу національну славу, подібно до того, як сонце сяє в скалці розбитого дзеркала. Такий старий солдат – це і картина, і книга.

Кабріолет зупинився біля Дервілевої контори, і граф Шабер зіскочив з нього легко, мов юнак. Тільки-но кабріолет від'їхав, до контори підкотила вишукана двомісна карета з гербами. З неї вийшла графиня, вдягнена скромно, але турботливо: вбрання щільно облягало стан, підкреслюючи його дівочу стрункість. На ній була прегарна накидка з каптуром, підбитим рожевим шовком; в його обрамленні обличчя здавалося тоншим і свіжішим.

Проте якщо Дервілеві клієнти помолодшали, то його контора анітрохи не змінилася, Вона була така сама жалюгідна, якою ми змалювали її на початку нашої оповіді. Сімонен саме снідав, прихилившись плечем до лутки відчиненого навстіж вікна; він споглядав клаптик неба, що синів над подвір'ям, яке зусебіч обступали почорнілі стіни.

– Ти ба! – вигукнув юний писарчук. – Хто хоче закластися на виставу: отой он генерал з червоною стрічкою – наш полковник Шабер!..

– Наш патрон – справжній чарівник! – мовив Годешаль.

– То цього разу нам не вдасться розіграти його? – спитав Дерош.

– Ну, про це потурбується його дружина, графиня Ферро! – вигукнув Букар.

– Графові Ферро тепер, либонь, доведеться бути одним із двох! – заявив Годешаль.

– А он і вона! – сповістив Сімонен.

В цю мить увійшов полковник і спитав, чи є Дервіль.

– Він у себе, графе, – відповів Сімонен.

– А, то ти зовсім не глухий, шибенику! – мовив Шабер і, схопивши хлопця на побігеньках за вухо, легенько його крутнув на превелику втіху писарів, які дружно зареготали, поглядаючи на полковника з шанобливою цікавістю, що її, безперечно, заслуговував цей незвичайний чоловік.

Граф Шабер увійшов до Дервіля саме в ту хвилину, коли на поріг контори ступила графиня.

– Уявіть собі, Букаре, яка сцена розіграється зараз у кабінеті патрона! – вигукнув Дерош. – Зрештою, ця жінка зможе проводити парні дні з графом Ферро, а непарні – з графом Шабером.

– А у високосний рік рахунок зрівняється, – докинув Годешаль.

– Замовкніть, панове! – суворо сказав Букар. – Хіба можна в конторі так глузувати з клієнтів? Адже вас можуть почути.

Тільки-но Дервіль провів полковника в свою спальню, як до кабінету зайшла графиня.

- Пані, - звернувся до неї повірений, - я не знав, чи захочете ви бачити графа Шабера, тож вирішив прийняти його і вас окремо. Та якщо ви захочете...

- Широ вдячна вам, пане, за вашу увагу.

- Я склав проект угоди, умови якої можете оспорити і ви, і пан Шабер у процесі обговорення. Я буду переходити від вас до нього, щоб і ви, і він могли викласти мені свої резони - ті, які вам здадуться важливими, - і послідовно переказуватиму їх супротивній стороні.

- Починайте, пане, - мовила графиня, нетерпляче махнувши рукою.

Дервіль почав читати:

"Ми, нижчепідписані, граф Іакінф Шабер, бригадний командир, нагороджений великим офіцерським хрестом Почесного легіону, що проживає у Парижі на вулиці Мала Банкірська, з одного боку, і пані Роза Шапотель, дружина вищезгаданого графа Шабера, яка народилася в..."

- Не треба вступу, - урвала його графиня, - почнімо безпосередньо з умов.

- Але ж у вступі, - заперечив повірений, - коротко викладено, в якому становищі ви з графом перебуваєте одне щодо одного. Далі, в пункті першому, ви визначаєте при трьох свідках: двох нотарях і власникові молочарні, в якого проживає ваш чоловік, що їх я втаємничив у справу, зобов'язавши зберігати таємницю, - ви, повторюю, визнаєте: особа, про яку йдеться у документах, доданих до угоди і засвідчених відповідним актом, складеним вашим нотарем Александром Кротта, є справді граф Шабер, ваш колишній чоловік. У пункті другому граф Шабер, з огляду на ваші інтереси, зобов'язується, що скористається зі своїх прав лише у випадку, оговореному цим актом. Тобто, - докинув Дервіль мовби мимохідь, - якщо умови цієї таємної угоди не будуть виконані. Зі свого боку, - провадив повірений, - пан Шабер зобов'язується, що разом з вами поклопочеться в суді про постанову, яка анулює акт про його смерть і визнає ваш із ним шлюб розірваним.

- Ні, на це я рішуче не можу пристати, - мовила здивована графиня. - Я не хочу процесу. Ви знаєте чому.

- За пунктом третім, - незворушно вів далі повірений, - ви зобов'язуєтесь внести до державної скарбниці капітал, який дасть змогу вищезгаданому графові Іакінфу Шаберу отримувати пожиттєву ренту в сумі двадцять чотири тисячі франків на рік; проте у разі смерті полковника цей капітал перейде до вас...

- Ні, це забагато, - заперечила графиня.

- Ви сподіваєтесь, що домовитесь про меншу суму?

- Можливо.

- Чого ви, власне, хочете, пані?

- Я хочу... я не хочу суду... Я хочу...

- Щоб він так і залишився небіжчиком! - урвав графиню Дервіль.

- Пане, якщо ви правите двадцять чотири тисячі франків ренти, будемо позиватися, - сказала графиня.

- Авжеж, будемо позиватися! - здушеним голосом вигукнув полковник Шабер,

розчахнувши двері спальні і зненацька поставши перед своєю дружиною; одна його рука була закладена за викот жилета, друга, випростана, звисала вниз; згадка про пережиті злигодні надавала цьому рухові якоїсь страхітливої виразності.

"Це він!" – подумала графиня.

– Забагато! – повторив старий солдат. – Я дав вам майже мільйон, а ви хочете вигадати на моєму нещасті. Ну що ж, тепер я вимагатиму і вас, і ваш статок. Майно у нас спільне, і наш шлюб не розірвано.

– Пане, таж ви зовсім не полковник Шабер! – вигукнула графиня, вдаючи, що вражена.

– Он як, – сказав полковник з невимовною іронією, – то вам потрібні докази? Я взяв вас із Пале-Рояля...

Графиня зблідла. Побачивши цю блідість під рум'янами, старий солдат був зворушений стражданням, якого він завдав жінці, що її колись палко кохав, і замовк; але йому було віддячено таким лютим поглядом, що він не стримався й додав:

– Ви були в...

– Благаю, пане, – мовила графиня, звертаючись до повіреного, – дозвольте мені піти звідси. Я приїхала не для того, щоб слухати такі жахіття...

Вона підвелася й вийшла. Дервіль кинувся в контору. Графині вже не було – вона вилетіла, мов на крилах. Повернувшись до кабінету, повірений побачив, що полковник, розлючений, швидко ходить туди й сюди по кімнаті.

– В ті часи, – сказав він, – кожен брав дружину там, де хотів; я звабився красою, і в цьому моя помилка. В неї немає серця.

– Ну, полковнику, хіба ж не мав я слухності, просячи, щоб ви сюди не потикалися? Тепер я не маю анінайменшого сумніву, що ви справді той, ким себе називаєте. Коли ви увійшли, графиня зробила порух, який не можна витлумачити двояко. Але ви програли процес – тепер ваша дружина знає, що вас не можна впізнати.

– Я вб'ю її...

– Безумець! Вас заарештують і зітнуть вам голову на гільйотині як убивці. До того ж ви навряд чи влучили б, стріляючи! А цього не можна подарувати, коли йдеться про вбивство власної дружини. Хай уже я виправлятиму ваші помилки, велика ви дитино! Йдіть додому. Будьте обережні – вона може наставити вам пастку й запроторити вас у Шарантон. Я подам ваші документи в суд, щоб запобігти будь-якій прикрій несподіванці.

– Бідолашний полковник послухався свого молодого добродійника і пішов, бурмочучи вибачення. Він повільно спустився темними сходами, поринувши у свої сумні думи, вражений ударом, може, найжорстокішим з усіх, до яких готувався, – аж коли на останній приступці почув шелестіння сукні, і перед ним з'явилася графиня.

– Ходімо, – сказала вона і взяла його за руку таким милим, знайомим рухом.

Цього жесту графині, звуку її голосу, тепер уже ніжного, було досить, щоб угамувати гнів полковника, і він слухняно пішов з нею до карети.

– Сідайте зі мною! – сказала графиня, коли лакей опустив підніжку.

І за мить полковник Шабер, мовби якимись чарами, вже сидів у кареті біля своєї дружини.

- Куди їхати, пані? - спитав лакей.

- В Гроле, - відповіла графиня.

Карета рушила з місця й покотила по Парижу.

- Пане... - мовила графиня до полковника, і в голосі її забриніла така незвичайна схвилюваність, яка може зворушити людину до самісіньких глибин душі.

- В такі хвилини тремтить усе - серце, обличчя, тіло, душа, кожен нерв, кожна жилочка, навіть кожна часточка. Саме життя, здається, покидає нас; воно вилітає з нас, воно передається іншому, наче хвороба, - передається поглядом, звуками голосу, жестом, - і цей інший підкоряється нашій волі. Старий солдат затремтів, почувши це єдине слово, це перше і страшне слово: "Пане!" Але воно було водночас і докором, і благанням, і прощенням, і надією, і розпачем, і запитанням, і відповіддю. Воно увібрало в себе все. Якою ж актрисою треба бути, щоб у одне-єдине слово вкласти стільки змісту, стільки почуттів? Правда всю себе так не подає, вона вимагає, щоб її потаємну суть розгадали... Полковника пойняло пекуче каяття за свої підозри, за свої вимоги, за свій гнів, і він опустил очі, щоб приховати хвилювання.

- Пане, - повторила графиня, якусь хвилину помовчавши, - я відразу вас упізнала.

- Розіно, - мовив старий солдат, - твої слова - єдиний бальзам, здатний полегшити мої муки.

Дві великі гарячі сльози впали на руки графині, що їх полковник стиснув із батьківською ніжністю.

- Пане, - повторила вона, - невже ви не зрозуміли, як соромно мені було перед сторонньою людиною за те становище, в якому я опинилася? Якщо вже я повинна червоніти, то хай це буде в колі моєї родини. Хіба нашу таємницю ми не повинні поховати в своїх серцях? Сподіваюсь, ви не дорікнете мені за вдавану байдужість до гіркої долі такого собі Шабера - адже я й думати не могла, що він справді мій чоловік. Я отримала ваші листи, - поквапилася сказати графиня, побачивши з виразу Шаберового обличчя, що він хоче заперечити, - але вони потрапили до мене через тринадцять місяців після битви під Ейлау; вони були розкриті, брудні, і почерк був зовсім не схожий на ваш. А після того, як мій новий шлюбний контракт підписав Наполеон, я мала всі підстави думати, що мене хоче одурити якийсь спритний інтриган. Тож я, пильнуючи спокій графа Ферро й дбаючи про непорушність родинних зв'язків, повинна була убезпечитись від замірів того, хто називав себе Шабером. Хіба не слушно я вчинила, скажіть мені!

- Так, ти вчинила слушно, - відповів полковник. - А я - грубіян, тварюка, бевзь - не спромігся передбачити наслідків такого становища... Куди ми їдемо? - спитав він, побачивши, що вони проминають Церковну заставу.

- До мого маєтку, поблизу Гроле, в долині Монморансі. Там, пане, ми разом поміркуємо, що нам робити. Я знаю свій обов'язок. За законом я належу вам, але насправді я вам не дружина. Невже ви хочете, щоб нас перетирав на зубах весь

Париж? Не будемо втаємничувати світ у наші справи, в моє сміховинне становище і збережемо нашу гідність. Ви й досі мене кохаєте, – сказала вона, поглянувши на полковника сумними й ніжними очима, – та хіба не мала я права створити собі нове життя? Якийсь потаємний голос підказує мені, що за цих незвичайних обставин я можу звіритись на вашу добрість, яку так чудово знаю. Хіба не слушно вибрала я вас – тільки вас! – єдиним суддею своєї долі? Тож будьте не тільки моїм суддею, а й захисником. Я покладаюся на ваше благородство, у якому впевнена. Ви великодушні – отже, пробачите мені мої помилки; адже я робила їх ненавмисне. Скажу вам по щирості: я кохаю графа Ферро. Я вважаю, що маю право кохати його. Мені не соромно признатися вам у цьому. Моє признання, звичайно, образить вас, але для нас воно не ганебне. Я не приховую від вас правди. Коли, за примхою долі, я стала вдовою, я ще не була матір'ю.

Полковник жестом попросив свою дружину замовкнути, і якийсь час вони їхали, не обмінюючись жодним словом. Перед очима в Шабера стояло двоє малих дітей.

– Розіно!

– Що, пане?

– Небіжчикам нема чого виходити з могили, чи не так?

– О пане, ні, зовсім ні! Не думайте, що я невдячна. Але ви зараз бачите перед собою закохану жінку, матір, тоді як залишили тільки дружину. Мені несила покохати вас знову, проте я пам'ятаю, чим зобов'язана вам, і можу полюбити вас як дочка...

– Розіно, – лагідно заперечив полковник, – я не гніваюся на тебе. Забудьмо все, – додав він із ласкавою усмішкою, в якій завжди відбивається краса душі. – Я хоч і очерствів, та не настільки, щоб вимагати кохання від жінки, яка більше не кохає мене.

Графиня поглянула на нього такими вдячними очима, що бідолашний полковник ладен був цю ж мить знову лягти в братську могилу під Ейлау.

Люди з сильною душею не вимагають за свою відданість іншої винагороди, як певність того, що вони зробили добро улюбленій істоті.

– Мій друже, ми поговоримо про це згодом, коли заспокоїмось, – сказала графиня.

Вони перевели розмову на інше, бо про такі речі довго говорити неможливо. Проте обоє раз у раз поверталися до свого незвичного становища – то манівцями, то відверто; вони мовби здійснювали чудову прогулянку в своє спільне минуле, в часи Імперії. Графиня надавала цим спогадам ніжного чару й оповивала бесіду меланхолійним серпанком, підкреслюючи тим її поважність. Їй удалося оживити кохання, не пробудивши жадань, і начебто мимохідь втаємничити свого першого чоловіка в те, наскільки багатшою стала її душа; вона намагалася також привчити його до думки, що надалі він втішатиметься тільки тим щастям, яким утішається батько біля улюбленої доньки. Полковник знав графиню часів Імперії; тепер перед ним була графиня часів Реставрації.

– Нарешті карета звернула на південь і підкотила до великого парку в неширокій долині, між узвишсям Маржансі і прегарним селом Гроле. У графині тут був чудовий будинок, де, як побачив, увійшовши туди, полковник, усе було приготовлено для проживання його самого та його дружини. Нещастя – це ніби талісман, який підсилює

властивості, притаманні нам від природи; в декому воно розвиває недовірливість і злобу, в інших – тих, хто має благородне серце, – добрість. Після злигоднів, яких довелося зазнати полковникові, він став іще чуйнішим, ніж був колись, тож міг зрозуміти потаємні страждання жінки, страждання, що їх не помічає більшість чоловіків. Та хоч який він був довірливий, усе ж не стримався й спитав графиню:

– То ви знали напевне, що привезете мене сюди?

– Авжеж, – відповіла вона, – у тому разі, якби позивач справді, виявився полковником Шабером.

Відповідь графині прозвучала так щиро, що підозри, які заворушилися були в душі полковника, враз розвіялись, і йому стало соромно.

– Впродовж трьох днів графиня просто-таки впадала біля свого першого чоловіка; невсипущою турботливістю й ніжністю вона, здавалося, хотіла стерти в його пам'яті спогади про страждання, виблагати відпуст за муки, що їх, як вона сама казала, завдала полковникові; їй дуже тішила роль перелесниці, яку вона перед ним грала, звичайно, не без меланхолійного відтінку, перед чим – графиня це знала, – він не міг встояти; адже, буває, нас до глибини душі зворушують тонкі чари серця й розуму, і ми не можемо їм опиратися. Графиня хотіла збудити в полковникові жаль до себе, розчулити його, щоб оволодіти його душею і підкорити її собі. Вона була ладна на все, аби домогтися того, що надумала; вона ще не знала, що саме вчинить із полковником, але насамперед прагнула знищити його соціально. Надвечір третього дня графиня відчула, що, попри всі зусилля, вона неспроможна далі приховувати свою стурбованість з приводу наслідків розпочатої нею підступної гри. Їй забаглося побути на самоті; вона піднялась до себе, сіла перед секретером і нарешті скинула машкару спокою, яку носила для полковника вже три дні, – так ото актриса, геть знеможена після важкої п'ятої дії, падає ледь жива у крісло, покинувши на сцені образ, до якого вона вже анітрохи не подібна.

Графиня взялася дописувати листа Дельбекові, в якому загадувала йому піти до Дервіля, взяти, пославшись на неї, усі документи, що стосувалися полковника Шабера, зняти з них копії і, не марнуючи й хвилини, їхати в Гроле. Ледве вона встигла докінчити листа, як почула в коридорі кроки. Полковник, занепокоївшись, шукав її.

– О горе! – вигукнула графиня. – Як би хотілося мені вмерти! Адже становище моє нестерпне...

– Що з вами? – спитав добряга.

– Та нічого, нічого, – відповіла вона.

Графиня підвелася і, залишивши полковника, зійшла вниз, щоб поговорити без свідків зі своєю покоївкою. Вона звеліла їй їхати в Париж і віддати листа, якого щойно написала, в руки самому Дельбекові й відразу привезти назад, після того як управитель прочитає його. Потім графиня сіла на лавку – так, щоб бути на видноті і щоб полковник її побачив. Шабер, який уже шукав дружину, підійшов і сів з нею поряд.

– Розіно, що з вами? – спитав він.

Вона нічого не відповіла. Був чудовий погідний вечір – один із тих червневих

вечорів, коли сонце, заходячи, ніби розливає навкруги тиху й ніжну гармонію. Повітря було чисте, тиша – глибока; дитячі голоси, що долинали здалеку, мовби доповнювали своєю мелодією величну красу парку.

– Ви не відповідаєте мені, – мовив полковник до дружини.

– Мій чоловік... – сказала графиня й замовкла; потім зробила якийсь непевний порух і, зашарівшись, спитала: – Як мені називати при вас графа Ферро?

– Називай його чоловіком, дівчинко, – добродушно відповів граф. – Хіба ж він не батько твоїх дітей?

– Ну, а коли пан Ферро питає мене, що я тут робила, коли він, бува, довідається, що я провела тут кілька днів наодинці з якимсь незнайомим полковником, – що я йому скажу? Послухайте, пане, – провадила вона, гордо підвівши голову, – ви господар моєї долі, я підкорюсь, усьому...

– Люба моя, – мовив граф, беручи руки дружини в свої, – я вирішив усім пожертвувати задля вашого щастя.

– Ні, це неможливо! – вигукнула вона, судомно здригнувшись. – Адже вам у такому разі доведеться відцуратися самого себе, до того ж офіційно...

– Як? – спитав полковник. – Я гадав, вам досить мого слова.

Це "офіційно" вразило старого воїна в самісіньке серце і збудило в ньому мимовільну недовіру. Він кинув на свою дружину погляд, від якого та почервоніла й опустила очі, і відчув страх на думку, що йому, можливо, доведеться зневажати її. А графиня злякалася, що необачно образила сувору чистоту, непохитну чесність Шабера, чию вдачу – великодушну й шляхетну – вона знала так добре.

Від цих думок обличчя їхні спохмурніли, Та незабаром між ними знову запанувала добра злагода. А сталося це ось чому. Здалеку долинув дитячий крик.

– Жюлю, дайте вашій сестричці спокій! – вигукнула графиня.

– Як? Хіба ваші діти тут? – спитав полковник.

– Так, але я заборонила їм надокучати вам.

Старий воїн належно оцінив делікатну тактовність жінки, про яку свідчив цей благородний вчинок, і поцілував графині руку.

– Хай вони підійдуть, – сказав він.

Прибігло маленьке дівча, щоб поскаржитися на брата:

– Мамусю!

– Мамусю!

– Це він!..

– Це вона сама...

Рученята простягались до матері, дитячі голоси лунали впереміш. Яке несподіване, яке прегарне видовисько!

– Бідолашні дітлахи! – вигукнула графиня, і сльози покотились у неї із очей. – З ними доведеться розлучитися; невідомо, кому їх віддасть суд. Материнського серця не поділиш – вони повинні бути зі мною!

– Це через вас наша мама плаче? – сказав Жюль, обпікши полковника гнівним

поглядом.

- Замовкніть, Жюлю! - владно мовила графиня.

Діти, вклякнувши на місці, мовчки дивилися на матір і незнайомого з такою цікавістю, що годі описати.

- О! Хай мене розлучать із графом, - вела графиня далі, - але хай залишать мені дітей; я підкорюся всьому...

Цим рішучим ходом вона досягла того успіху, на який сподівалася.

- Так! - вигукнув полковник, мовби закінчуючи фразу, яку промовив подумки. - Я повинен знову лягти в могилу. Я вже думав про це.

- Чи можу я прийняти таку жертву? - відказала графиня. - Якщо чоловік і йде на смерть задля честі коханої жінки, то він оддає своє життя тільки раз. Але ж ви віддавали б мені своє життя день у день, ніч у ніч! Ні, ні, це неможливо! Якби іще йшлося тільки про життя; однак заявити, що ви - не полковник Шабер, підтвердити, що ви - самозванець, знехтувати свою честь, брехати щодня, щомиті, - ні, людина не може піти на таку жертву! Опам'ятайтеся! Ні! Та якби не ці бідолашні діти, я втекла б із вами на край світу...

- А хіба не міг би я жити тут, - заперечив полковник, - у цьому маленькому будиночку, як ваш родич? Адже я - стара гармата, яка вже не стріляє, і мені нічого не треба, хіба що трохи тютюну та номер "Констітюзьйонель"...

Графиня залилася слізьми. Вона і полковник Шабер почали змагатися у великодушності, і солдат вийшов переможцем із цього герцю. Мати із своїми дітьми на тлі погожого сільського вечора - хіба це не зворушлива картина? І полковник, розчулившись, вирішив залишитись небіжчиком і, вже не боячись офіційного акту, спитав графиню, що повинен він зробити, щоб назавжди забезпечити щастя її родини.

- Робіть як знаєте! - відповіла графиня. - Кажу ще раз - я не втручатимуся в цю справу. Я не повинна.

Дельбек, який приїхав до Гроле за кілька днів до описаної розмови, підкоряючись волі графині, зумів здобути довіру старого воїна. Вже наступного ранку полковник Шабер поїхав в колишнім стряпчим до Сен-Ле-Таверні, де в нотаря чекав на нього заздалегідь підготовлений Дельбеком акт; зміст цього документа був такий недвозначний, що полковник, вислухавши його, схопився з місця й вибіг з контори.

- Хай йому чорт! - вигукнув він, - Оце був би з мене йолоп! Та це ж очевидна фальшивка!

- Добродію, і я вам не раджу зопалу підписувати цей документ, - сказав Дельбек. - На вашому місці я виторгував би з цієї оборудки не менше тридцяти тисяч ліврів ренти - графиня їх дасть.

Полковник кинув на підлого шахрая погляд, у якому палало обурення чесної людини, і подався геть; душу йому ятрили суперечливі почуття. Недовіру заступав гнів, після гніву на нього враз находив спокій. Нарешті він пройшов через пролом у мурі в парк і неквапом попрямував до павільйону, звідки було видно дорогу з Сен-Ле; він хотів перепочити там у маленькому кабінеті й спокійно все обміркувати. Алея, якою він ішов,

була всипана дрібним жовтим піском, а не грубою рінню, і графиня, що сиділа тут-таки в павільйоні, в невеличкій вітальні, не почула легких кроків полковника, бо надто була заклопотана своїми турботами. А граф не бачив дружини.

- Ну, пане Дельбек, підписав він чи ні? - спитала графиня, вгледівши понад парканом, що тягся вздовж рівчака, управителя - той повертався сам.

- Ні, пані. Я навіть не знаю, що це скоїлося з нашим полковником. Стара шкапа стала дибки.

- Нема ради - доведеться запроторити його в Шарантон, - сказала графиня. - Адже він у наших руках.

Полковник, наче молодий, одним стрибком подолав рівчак, кинувся до Дельбека і вліпив йому пару таких ляпасів, яких, певне, лукавий крутій зроду не діставав.

- Старі шкапи іще вміють хвицатись! - вигукнув Шабер.

Зірвавши гнів, полковник відчув, що не зможе перескочити назад через рівчак. Правда постала перед ним у всій своїй нещадності. Слова графині й відповідь Дельбека відкрили йому, що він став жертвою змови. Увага й турботливість дружини були всього лише принадою, з допомогою якої вона хотіла заманити його в пастку. Мовби невидима краплина отрути, ці слова роз'ятрили усі тілесні й душевні муки старого солдата.

- Він пройшов через паркову браму й знову подався до павільйону, ледь соваючи ногами, мовби немічний дід, Отже, він не матиме й хвилини спокою! Відтепер йому доведеться вести з цією жінкою огидну війну, про яку казав Дервіль, без упину позиватися, житися жовчю, щодня випивати чашу, повну гіркоти. А потім - жахлива думка: де взяти грошей на сплату перших судових витрат? Життя здалося йому таким нестерпним, що якби він був зараз на березі річки, то кинувся б у воду, якби мав пістолет, то вистрелив би собі в голову. Потім думки його знову стали плутатись, як під час розмови з Дервілем, коли той приїздив до молочарні Верньйо, - розмови, що збурила всю його душу.

- Дійшовши нарешті до павільйону, Шабер піднявся в маленький кабінет із круглими вікнами, з яких відкривався чудовий краєвид на навколишні долини, і побачив свою дружину: вона сиділа в кріслі. Графиня замилювано дивилась у вікно; лице її було спокійне й незворушне, поза вільна, - а це властиве жінкам, які зважилися на все. Витерши очі, так наче на них іще не висохли сльози, вона недбало перевивала кінці свого довгого рожевого пояса. Та хоч як намагалась вона бути спокійною, все ж здригнулася, коли перед нею постав її достойний благодійник - випростаний, блідий, із нахмуреним чолом і згорнутими на грудях руками.

- Пані, - мовив він, і під його пильним поглядом графиня спаленіла, - я вас не проклинаю, я зневажаю вас. Я благословляю випадок, що роз'єднав нас. Не хочу навіть мститися вам - я вас більше не кохаю. Мені нічого від вас не треба. Живіть спокійно, поклавшись на моє слово: воно міцніше, ніж шкрябанина всіх паризьких нотарів. Ніколи більше не претендуватиму я на ім'я, яке, можливо, уславив. Віднині я - лиш волоцюга Іакінф, що прагне місця під сонцем - ото й усього. Прощайте...

Графиня впала полковникові до ніг, схопила його за руки, щоб утримати, але він з

огидою відштовхнув її і мовив:

- Не доторкайтесь до мене.

Прислухаючись до кроків свого чоловіка, що затихали вдалині, графиня зробила порух, який важко було зрозуміти. І з тією глибокою проникливістю, яка властива вкрай підступним або вкрай егоїстичним жінкам вищого світу, вона повірила, що обіцянка й зневага цього чесного воїна - надійна запорука її подальшого спокою.

Шабер і справді зник. Молочар Верньйо розорився і пішов у кучери. Може, й полковник знайшов собі якесь подібне до цього ремесло. А може, він, мов той камінь, кинутий у прірву, щез без вороття, падаючи з прискалка на прискалок, загубився поміж брудних обшарпанців, якими рояться вулиці Парижа...

Через півроку після цих подій Дервіль, який більше не чув ні про полковника Шабера, ні про графиню Ферро, вирішив, що їм пощастило домовитись і що графиня, аби помститися своєму повіреному, доручила справу іншій конторі. Тож якось уранці, підрахувавши аванси, видані полковникові, й власні витрати, Дервіль написав графині Ферро листа з проханням передати цей рахунок Шаберові; він гадав, що графиня знає, де мешкає її перший чоловік.

Наступного ранку від управителя графині Ферро, який віднедавна обіймав посаду голови суду вищої інстанції в одному з великих міст, надійшла невтішна відповідь:

"Вельмишановний добродію!

За дорученням графині Ферро повідомляю, що ваш клієнт негідно використав вашу довіру; особа, яка називала себе графом Шабером, призналася, що це ім'я привласнене нею незаконно.

З пошаною Дельбек".

- Ну й дурень же з мене - світ таких не бачив! Отак вклепатися! - вигукнув Дервіль. - Маєш: ти і людяний, і великодушний, і філантроп, і ще й учений юрист - а тебе ошукали, як останнього йолопа! Ця приклучка обійшлася мені більш ніж у дві тисячі франків.

Через кілька днів по тому, як одержав цього листа, Дервіль поїхав у суд - поговорити з адвокатом, що опікувався справами виправної поліції. Сталося так, що він зайшов у шосту камеру саме в ту хвилину, коли суддя підписав вирок такому собі Іакінфові - два місяці ув'язнення за бродяжництво, а потім - переведення до притулку для старих у Сен-Дені, що в практиці виправної поліції означало довічне ув'язнення.

Почувши ім'я "Іакінф", Дервіль глянув на обвинуваченого, який сидів на лаві підсудних, і впізнав у ньому того, хто колись називав себе полковником Шабером.

Старий солдат сидів спокійний, незворушний, так наче йшлося не про нього. Хоч він був у рам'ї, хоч злидні ізсушили, ізв'ялили його обличчя, все ж на ньому лежав вираз шляхетної гордості. Його погляд був поглядом стоїка, і суддя, безперечно, мав би це помітити; проте з тієї хвилини, як людина потрапляє в руки правосуддя, вона стає тільки підсудною істотою, питанням Права або Казусом, подібно до того, як для статистика вона - тільки цифра.

- Коли старого солдата повели в канцелярію суду, звідки його мали відпровадити до

в'язниці разом з іншими волоцюгами, що їх судили того самого дня, Дервіль, скориставшись із свого права юриста, що може вільно ходити по всіх приміщеннях суду, теж подався до канцелярії і якийсь час спостерігав за Шабером, що сидів у гурті інших жебраків. Камера суддівської канцелярії являла собою тоді видовище, яке, на жаль, і досі обходять увагою і законники, і філантропи, і письменники, і художники. Ця камера, як і всі лабораторії крутіства, – темна й смердюча; біля стін стоять лави, почорнілі від брудного рам'я бідаків, жодному з яких не минути цього притулку соціальних недуг. Поет сказав би, що навіть денне світло соромиться зазирати в цю страхітливую яму, куди щодня стікається стільки знедолених. Тут у кожній шпарині чаїться злочин або лихий замір; тут завжди можна здібати людину, що пустилася берега, людину, котру після першої ж провини суд прирікає ступити на шлях, у кінці якого їй або зітнуть голову, або ж вона сама собі пустить кулю в лоб. Кожного, хто, сірий і вбогий, топче паризьку бруківку, кінець кінцем прибиває до цих жовтавих стін, де філантроп, – якщо тільки він не просто спостерігач, – може знайти пояснення всіх самогубств, над якими проливають сльози лицеміри письменники, але не хочуть і пальцем поворухнути, щоб їм запобігти; можна там збагнути і те, що саме ця камера – пролог драм, які закінчуються або в трупарні, або на Гревській площі.

Полковник Шабер сидів поміж цих людей з енергійними обличчями, вбраних у бридкі лівреї злидоти; вони то перемовлялися стишеними голосами, то замовкали, бо біля них походжали троє жандармів із шаблями, які волочилися по підлозі.

– Ви впізнаєте мене? – спитав Дервіль, підійшовши до старого солдата.

– Так, пане, – відповів Шабер і підвівся.

– Якщо ви чесна людина, – упівголоса провадив Дервіль, – то як могли ви не повернути мені борг?

Старий солдат спаленів, мов дівчина, якій мати дорікає за потаємну зустріч з коханим.

– Як! Хіба пані Ферро його не сплатила? – вигукнув він.

– Сплатила? – перепитав Дервіль. – Вона написала мені, що ви – облудник.

Полковник з виразом жаху й благання підвів очі вгору, мовби закликаючи небо в свідки цієї нової брехні.

– Пане, – мовив він по хвилі, насилу стримуючи обурення, – попросіть жандармів, щоб одвели мене до канцелярії: я напишу розпорядження, за яким вам неодмінно буде заплачено.

Дервіль звернувся до начальника варти, і той дозволив йому піти разом із його клієнтом до канцелярії; там Іакінф написав кілька слів графині Ферро.

– Надішліть їй оце, – сказав старий солдат, – і вам буде відшкодовано всі видатки й повернуто гроші, що їх ви мені позичили. І повірте, пане: якщо я не мав нагоди висловити подяку за вашу до мене увагу, вона ось тут, – мовив він, приклавши руку до грудей. – Атож, серце моє переповнене вдячністю. Але що можуть дати знедолені? Тільки щиру приязнь – нічого більше.

– Чому ж ви не домоглися бодай якоїсь ренти? – спитав Дервіль.

- Не згадуйте мені про це! - відповів старий воїн. - Ви й уявити собі не можете, як зневажаю я це показне життя, таке любе більшості людей. Мене зненацька схопила нова недуга - відразу до людства. Коли я згадую, що Наполеон на острові Святої Єлени, світ мені немилий. Я більш не можу бути солдатом - ось у чім моє лихо. Зрештою, - додав він, зробивши якийсь невимовний дитинний порух, - краса почуттів важить більше, ніж пишні шати. Я нічого не боюся; мені байдуже до людського суду.

І полковник знову сів на лаву.

Дервіль вийшов.

Повернувшись до контори, він послав Годешаля, який був тепер у нього за старшого писаря, до графині Ферро, і та, прочитавши листа, наказала негайно сплатити повіреному Шаберів борг.

- У 1840 році, наприкінці червня, Годешаль, який на той час уже став повіреним, прибув разом із Дервілем до Рі. Коли вони їхали путівцем, що вів до шляху на Бісетр, то побачили на узбіччі під берестом старого діда; такі старигани, посивілі й одряхлілі, вже дослужилися до маршальського жезла злиденності; вони доживають віку в Бісетрі, подібно до того, як убогі жінки знаходять прихисток у Сальпетрієрі. Цей чоловік, один із двох тисяч страдників, що живуть у притулку для старих, сидів на тумбі і був геть заклопотаний нехитрим заняттям, знайомим усім інвалідам: сушив на сонці носовичка, вимашеного нюхальним тютюном, - може, для того, щоб не віддавати його в прання. На його обличчі лежав вираз якоїсь значливості. Він був одягнений у поруділу сукняну куртку - жакливу ліврею, в яку богадільня вбирає кожного зі своїх годованців.

- Погляньте-но, Дервілю, - мовив до супутника Годешаль, - оце стариган! Хіба не схожий він на одну з тих кумедних дерев'яних почвар, що їх привозять із Німеччини? І це створіння живе, воно, може, навіть щасливе!

Дервіль вийняв лорнет, поглянув на сердегу і, не стримавшись від здивованого жесту, сказав:

- Друже мій, цей старий - ціла поема, або, як кажуть романтики, справжня драма. Ви пам'ятаєте графиню Ферро?

- Звичайно. Вельми розумна і мила дама, хіба що надто побожна.

- Цей старезний мешканець Бісетра - її законний чоловік, граф Шабер, колишній полковник; це вона, поза всяким сумнівом, запроторила його сюди. І якщо він живе тут, а не у власному будинку, то тільки тому, що нагадав чарівній графині Ферро: він купив її на вулиці, як купують фіакр. Ніколи не забуду того погляду тигриці, яким вона тоді на нього подивилася.

Після такого вступу в Годешаля пробудилася цікавість, і Дервіль розказав йому історію, що їм ми розповіли вище.

Через два дні, в понеділок, друзі повертались до Парижа, і, коли проминали Бісетр, Дервіль запропонував Годешалеві навідати полковника Шабера.

Проїхавши чималий шмат дороги, вони побачили старого - той сидів на пеньку і костуром креслив на піску якісь візерунки. Приглянувшись до нього, друзі зрозуміли, що він уже поснідав і, безперечно, не в своєму притулку.

- Доброго дня, полковнику Шабер, - привітався до нього Дервіль.

- Не Шабер! Не Шабер! Мене звати Іакінф! - відповів старий. - Я тепер не людина, а номер сто шістдесят четвертий, сьома палата, - додав він, дивлячись на Дервіля з тривогою й страхом; так лякаються тільки діти та старі люди. - Ви прийшли подивитись на засудженого до смерті? - мовив він за якусь мить. - Він не жонатий! Він щасливий.

- Бідолаха! - сказав Годешаль. - Може, вам потрібні гроші на тютюн?

Полковник із наївною жадібністю паризького хлоп'яка простяг руку спершу Дервілеві, тоді Годешалеві, і ті дали йому двадцять франків; він подякував безтямним поглядом, сказавши:

- Молодчаги, хлопці!

Прибрав войовничої постави, націлився в них костуром і, усміхаючись, вигукнув:

- Вогонь з обох гармат! Слава Наполеонові!

І намалював костуром у повітрі якийсь химерний закрут.

- Через свою рану він геть утратив розум, - сказав Дервіль.

- Це він утратив розум? - озвався ще один старезний мешканець Бісетра, що спостерігав цю сцену. - Овва! Буває, не знаєш, на якій козі до нього й під'їхати. Цей старий плутько - справжній філософ і несусвітний вигадник! Та сьогодні він справив понеділок - що поробиш? Він живе в Бісетрі з тисяча вісімсот двадцятого року, пане. Того року проїздив тут прусський оціфер; його коляска їхала нагору до Вільжюїфа, а він ішов пішки. Я та Іакінф під ту годину сиділи край дороги. Офіцер теревенив зі своїм супутником, росіянином, таким же грубіяном, як і він. Побачили вони Іакінфа й вирішили пожартувати з нього. От пруссак і каже: "Цей старий стрілець воював іще, мабуть, під Росбахом". А Іакінф у відповідь: "Для цього я був іще замалий, зате мені довелося воювати під Йєною". Пруссак - ані пари з вуст і вмить ушився.

- Оце доля! - вигукнув Дервіль. - Вийти з притулку для сиріт, бути приреченим на смерть у притулку для старих, а в проміжку допомагати Наполеонові підкоряти Єгипет та Європу... - Дервіль замовк. - Знаєте, друже, - сказав він за якусь хвилину, - представники трьох професій у нашому суспільстві - лікар, священник і юрист - не можуть поважати людей. Вони і вбираються в чорне - це, либонь, жалоба по всіх чеснотах та ілюзіях. Але найбільший серед них нещасливець - це повірений. Коли людина звертається до священника, її спонукують до цього каяття, муки совісті, віра; такі почуття облагороджують, підносять і її душу, і душу посередника, чиї обов'язки якоюсь мірою навіть приємні - адже він дає розгрішення, він указує шлях, він умиротворює. А ми, повірені, стикаємося з одними й тими самими нищими почуттями, і ці почуття годі змінити; наші контори - ями для нечистот, що їх неможливо випорожнити. Чого я тільки не надивився, справляючи свої обов'язки! Я бачив, як на горищі вмирав зубожілий батько; його відцуралися дві дочки, а він же дав їм вісімдесят тисяч ліврів річної ренти! Бачив, як палили духівниці, бачив, як матері розоряли своїх дітей, як чоловіки обкрадали дружин, як дружини поволі вбивали чоловіків, користаючись з їхнього кохання, щоб довести їх до божевілля чи до недоумкуватості, а самим утішатися з кохання. Я бачив жінок, які прищеплювали своїм дітям такі

звички, що приводили їх до неминучої загибелі, – щоб забезпечити маєтністю незаконну дитину. Мені незмога розповісти про все, що я бачив, бо я був свідком злочинів, проти яких правосуддя безсиле. Як по правді, то всі страхиття, що їх описують автори романів, – ніщо порівняно з дійсністю. Ви теж побачите все це; що ж до мене, то я вирішив оселитися з дружиною в селі. Париж мене жахає.

– Я уже встиг надивитись на все це, працюючи з Дерошем, – відповів Годешаль.

Париж, лютий-березень 1832 р.

ПРИМІТКИ

Гобсек

"De viris illustribus" ("Про видатних мужів") – книга римського історика Корнелія Непота (І ст. до н.е.), яка складається головним чином з біографій полководців; була посібником для вивчення латинської мови в школах.

Талейран Шарль Моріс, князь (1754–1838) – політичний і державний діяч Франції, міністр закордонних справ у 1797–1799 рр. за часів Директорії і в 1799–1807 рр. у період Консульства та імперії Наполеона І.

Метсю Габріель (бл. 1630–1667) – нідерландський художник-жанрист.

... за прикладом Фонтенеля... – натяк на надзвичайно врівноважений характер французького письменника Бернара Ле Бов'є де Фонтенеля (1657–1757), автора оперних лібрето, галантних віршів і пасторалей.

Шкіряна Панчоха... – Мається на увазі прізвисько мисливця Натті Бумпо, героя серії романів американського письменника Фенімора Купера (1789–1851).

Він знав адмірала Сімеза, пана де Лаллі... – Бальзак називає імена військових і політичних діячів Франції, Англії, Індії періоду боротьби між Англією та Францією за владу в Індії (50–60-х рр. XVIII ст.). Серед них наведено також імена літературних персонажів Бальзака (Кергарует, де Портандюер та ін.).

Лорд Гастінгс (1754–1826) – англійський генерал. У 1813–1823 рр. – генерал-губернатор Індії.

Тіппо-Саїб (бл. 1750–1799) – майсорський султан. Після смерті свого батька Гайдара Алі (пом. 1782) продовжив боротьбу з англійськими колонізаторами.

... династії Махараттів... – тобто правителів Мархаттських князівств, які утворилися в Індії в 30–40 рр. XVIII – поч. XIX ст. Боротьбу між мархаттськими правителями використали англійські колонізатори, перетворивши їх на васалів Ост-Індської компанії.

Віктор Юз – син марсельського булочника, згодом купець у Порт-о-Пренсі, пірат, політичний авантюрист часів французької революції і боротьби Гаїті за незалежність.

Верньйо П'єр Віктюрньєн (1753–1793) – лідер жирондистів, один з найталановитіших ораторів революційної доби. Боровся проти Робесп'єра. Страчений у 1793 р.

Грацій Туго де Гроот (1583–1645) – голландський юрист, історик і реакційний державний діяч. Автор книги "Про право війни і миру".

Мірабо Отре Габріель Рікеті де (1749–1791) – діяч Великої французької революції.

Боровся проти феодально-абсолютистського режиму, виражав погляди ліберальної буржуазії.

Пітт Уільям (1759-1806) - державний діяч Великобританії. Був одним з організаторів коаліції європейських держав проти революційної, а згодом - наполеонівської Франції.

Горн Антуан - убивця, колесований 1720 р.

Фук'є-Тенвіль Антуан (1746-1795) - сподвижник Робесп'єра, обвинувач Революційного трибуналу, боровся з ворогами революції. Після 9 термідора Фук'є-Тенвіля було страчено.

Куаньяр П'єр (1779-1831) - авантюрист, очолював зграю злодіїв.

Лет'єр Гільом (1760-1832) - французький художник.

Справа про опіку

Абеляр П'єр (1079-1142) - французький філософ-богослов і поет. У своїй філософії заперечував "сліпу віру", на перший план висував людський розум.

Жерсон (1363-1428) - псевдонім французького теолога Жана Шарльє.

... за часів Франциска I... - Франциск I (1494-1547) - король Франції з династії Валуа. Проводив політику зміцнення центральної влади, домогся незалежності французької церкви від Ватикану.

... після судових реформ Наполеона... - При особистій участі Наполеона I було розроблено цивільний, комерційний і карний кодекси.

Камбасерес Жан Жак (1753-1824) - французький політичний діяч періоду Консульства та Імперії. Як юрист брав участь у розробці Цивільного кодексу Наполеона I.

Кюв'є Жорж (1769-1832) - французький природознавець, палеонтолог. Згідно зі своєю теорією відповідності частин тваринного організму, Кюв'є відтворював за окремими кістками кістяк викопаних тварин.

... виверти найлукавіших Кріспінів... - Кріспін - образ спритного слуги-шахрая в італійській комедії. Цей образ було використано також Лесажем у комедії "Кріспін - суперник свого пана" (1707).

..."добрий чоловік у короткому плащі"... - Едм Шамп'єн (1764-1852), багатий ювелір, який займався благодійністю з метою набуття популярності.

Месмер Франц Антон (1734-1815) - австрійський лікар, автор сенсаційної псевдонаукової теорії тваринного магнетизму.

Діана де Пуатьє (1488-1566) - фаворитка французького короля Генріха II.

Маріон Делорм (1612-1650?) - відома французька куртизанка XVII ст. Поділяла антиабсолютистські погляди французьких аристократів, прибічників Фронди. Салон Маріон Делорм, за переказами, відвідували принц Конде, лорд Бекінгем, навіть кардинал Рішельє.

... російський дипломат... - Мається на увазі Поццо ді Борго Карл Андрій (1764-1824) - корсиканець, який тривалий час був на службі російського уряду. Після Реставрації його призначено російським посланником у Парижі.

Декан Александр Габріель (1803-1860) - французький художник-романтик. Малював історичні картини, жанрові сцени, карикатури на політичні теми тощо.

... вдова Банкаль підмітала кімнату, де зарізали Фюальдеса... - Фюальдес - урядовець часів Наполеонівської імперії і Реставрації. В 1817 р. в притоні вдови Банкаль Фюальдеса забили злочинці.

Маршальша д'Анкр - Леонора Галіган, дружина італійського авантюриста Кончіні. Після смерті Кончіні її спалили на вогнищі, звинувативши в чаклуванні, яким пояснювали її вплив на матір Людовіка XIII Марію Медічі.

"День одурених". - Так назвали у Франції день 11 листопада 1630 р. В цей день зірвалася спроба придворних Людовіка XIII посварити короля і його всевладного міністра кардинала Рішельє.

... царствений бранець... - Мається на увазі король Людовік XIII (1601-1643), за часів панування якого фактичним правителем Франції був кардинал Рішельє.

Рішельє Арман Жан дю Плессі (1585-1642) - французький державний діяч, кардинал з 1622 р., герцог з 1631 р. Був ідеологом абсолютизму.

Нантський едикт. - За Нантським едиктом 1589 р., який завершив релігійні війни у Франції, гугенотам було надано ряд політичних прав і свободу віросповідання. Право вільного віросповідання було знову ліквідовано в 1685 р. Людовіком XIV.

Де Лобардемон Жак Мартен (1590-1653) - паризький судця, покірливий виконавець наказів кардинала Рішельє.

Моле Мат'є (1584-1656) - президент паризького парламенту, відомий своєю непідкупністю.

О.Б.Алексєєнко

Батько Горіо

Латинський квартал - район Парижа, де розміщені вищі навчальні заклади.

... між пагорбами Монмартру й висотами Монруж. - За часів Бальзака Монмартр був північною, а Монруж - південною околицями Парижа.

Джагернаут (точніше - Джаганнатха, "владика світу") - у індуїстів одне з втілень бога Вішну. Під час вшанувань його статую вивозили на величезній колісниці, в яку впрягалися богомольці. Віруючі з нижчих каст кидалися під цю колісницю, вважаючи, що в наступному втіленні їхньої душі вони належатимуть до вищих каст.

Валь-де-Грас - будинок військового шпиталю в Парижі.

Пантеон - побудований у XVIII ст. як храм, під час революції 1789-1794 рр. був перетворений на усипальницю великих людей Франції.

"Телемак" - мається на увазі роман Ф.Фенелона "Пригоди Телемака" (1699).

... влаштованій німфою Каліпсо синові Улісса... - сцена із названого роману, в якій Телемак, розшукуючи свого батька Одиссея (Улісса), відвідує острів німф Каліпсо.

Арганівські кінкети - удосконалені масляні лампи.

... виказати Жоржа або Пішегрю... - Жорж Кадудаль і Шарль Пішегрю в 1304 р. організували роялістський замах на Наполеона, тоді ще першого консула. Кадудаль був страчений, а Пішегрю помер у в'язниці.

Бурб - побутова назва одного з пологових будинків Парижа (від франц. слова la bourse - бруд, мул).

Сальпетрієр - паризька богодільня для старих жінок. При ній є також лікарня для душевнохворих.

Ратон і Бертран - персонажі із байки Ж.Лафонтена "Мавпа й кіт", у якій хитра мавпа Бертран змушує кота Рагона тягати їй каштани з вогню.

Ювенал Децій Юній (бл. 60-127) - римський поет-сатирик, який з суворим пафосом викривав пороки різних верств суспільства.

Макуба - тютюн гарного ґатунку із Макуби на о. Лартініка.

Оссіанівські обличчя - тобто обличчя в стилі образів "Пісень Оссіана" (1765) Дж. Макферсона, преромантичного наслідування давньокельтського епосу.

Буфони - побутова назва паризької Комічної опери, яка в 1807 р. злилася з італійською оперою. Від італійського opera buffa, тобто комічна опера.

Август II Сильний - король польський (1697-1702, 1709-1732) і курфюрст саксонський, союзник Петра I по Північній війні. Славився своєю фізичною силою.

Галль Франц Йосиф (1758-1820) - австрійський лікар і анатом. Виступив з псевдонауковим вченням френологією, за якою нібито існує зв'язок між будовою черепа людини і її здібностями та характером.

Троянда прожила... - вірш французького поета-класициста Ф. Малерба (1555-1628).

Шаранта - річка в Південно-Західній Франції, на якій стоїть м. Ангулем, в маєтку біля якого, за романом, народився Ежен Растіньяк.

Морганатична пара - пара, що склалася внаслідок шлюбу члена королівської родини з особою некоролівського походження.

... у Вергілія кінь здатний відчути далекий повів запаху, що віщує йому любов... - алюзія із третьої пісні "Георгік" Вергілія, де йдеться про коня, який "тремтить, напружує тіло", зачувши знайомий запах кобили.

... під час революції був головою однієї із секцій. - Під час Французької революції 1789-1794 рр. Париж був розділений на сорок вісім секцій, які мали права самоврядування; від них обиралися представники на муніципальні й державні посади.

Комітет громадського порятунку... - у 1793-1795 рр. орган вищої державної влади у Франції, що обирався Конвентом.

Асимптота - в геометрії пряма лінія, що, продовжена до нескінченності, постійно наближається до кривої, не пересікаючи її.

Його сірість урятувала йому життя... - за якобінської диктатури, коли суворо переслідувалися багаті спекулянти.

Д'Олібан - персонаж комедії Дефоржа (Ж.Б.Шудар, 1746-1306) "Глухий, або переповнений готель"; батько, повністю поглинутий турботами про дочку.

Священна Римська імперія - державне утворення середньовічної Німеччини, що проіснувало з X ст. до початку XIX ст., коли було ліквідоване Наполеоном.

Галіони - кораблі, на яких у XVI-XVII ст. Іспанці привозили золото й срібло з Південної Америки.

Мюрат Жоашень (1767-1815) - знаменитий наполеонівський маршал, з 1803 по 1814 р. король Неаполітанії. Спроба Мюрата повернути собі трон після розгрому Наполеона коштувала йому життя.

Челліні Бенвенуто (1500-1571) - італійський скульптор і ювелір, автор знаменитих мемуарів.

... попасти в сіті Сен-Клу. - Нижче Парижа по Сені, близько містечка Сен-Клу, ріку перегороджували сітями, щоб виловлювати столичних утоплеників.

... прочитаєте на виборчому бюлетені Віллель замість Манюель... - Віллель Жозеф, граф (1773-1854) - реакційний політичний діяч, один з лідерів партії роялістів; Манюель Жак (1775-1827) - член палати депутатів, перебував у опозиції до Бурбонів, був виключений з палати її реакційною більшістю.

Ілоти - в давній Спарті люди, закріплені за земельними ділянками спартиатів.

Арпан - давня міра площі у Франції (близько 0,5 га).

Луарська армія - та частина французької армії, яка після поразки Наполеона в битві при Ватерлоо (1815) була відведена за Луару й там розформована.

Лафайєт Марі-Жан-Поль, маркіз (1757-1834) - політичний діяч, відіграв значну роль у Французькій революції кінця XVIII ст., дотримувався поміркованих позицій. Один з лідерів ліберальної партії в період Реставрації.

... кожен кидав камінь у князя... - Мається на увазі Талейран.

... належав до гурманської школи Людовіка XVIII і герцога д'Ескара. - Король Людовік XVIII і його придворний герцог д'Ескар були відомі своєю обжорливістю.

Тантал - герой грецького міфу. Удостоєний честі бувати на зібраннях і банкетах богів, Тантал за їх образу був тяжко покараний: стоячи по шию у воді й страждаючи від спраги, він не міг напиться, бо вода відступала, коли він нахилився; голодний, він не міг зірвати плоди, що над ним звисали, бо гілка відхилялася, коли Тантал простягав руку.

Шатобріан Франсуа-Рене (1768-1842) - французький письменник, один із зачинателів романтизму у Франції.

Альцест - герой "високої комедії" Мольєра "Мізантроп", резонер і мораліст.

Дженні Діне - героїня роману Вальтера Скотта "Единбурзька темниця".

Пригадуєш те місце, де він питає читача... - Цю притчу Бальзак приписав Ж.-Ж.Руссо, насправді ж вона належить Шатобріану ("Геній християнства", ч. I, кн. VI, розділ 2).

Великий Могол - титул мусульманських правителів Індії із династії Бабуридів (1526-1707).

Мірабо О.Г.Р., граф (1749-1791) - діяч Французької революції, відіграв значну роль на її початковому етапі. Далі прихильник конституційної монархії.

Лабрюєр Жан де (1645-1696) - французький письменник доби класицизму. В книзі "Характери, або звичаї нашого часу" (1688) сатирично зобразив вище суспільство.

Веніамін - у Біблії молодший син патріарха Якова, його плеканець.

Тюренн Анрі де ла Тур д'Овернь (1611-1675) - відомий французький полководець.

П'єр і Джаф'єр – вірні друзі із трагедії "Врятована Венеція, або розкрита змова" англійського драматурга Томаса Отвея (1651-1635).

"Халіф Багдадський". – комічна опера французького композитора Франсуа Буальдьє, яка в той час мала велику популярність у Парижі.

Пляшку бордоського вина; ім'я Лафіта надає йому ще більшої слави... – гра слів: лафіт – сорт бордоського вина; Лафіт Жак – паризький банкір, політичний лідер фінансової буржуазії.

... подивитися на пана Марті в "Дикій горі" – великій драмі, перероблений з "Самітника". – Марті – актор із театру "Гете"; "Дика гора, або герцог Бургундський" – п'єса Г. де Піксерекура; "Самітник" – роман письменника-рояліста Ш. д'Арленкура.

Бернарден де Сен-П'єр Ж.А. (1737-1814) – французький письменник, автор сентиментально-ідилічного роману "Поль і Віржині", в якому розповідається про кохання юної пари серед екзотичної природи.

Гревська площа – площа в Парижі, на якій відбувалися страти.

Нінон де Ланкло (1620-1705) – французька куртизанка; Маркіза де Помпуар (1721-1764) – фаворитка короля Людовіка XV.

... ваших круків з набережної д'Орфевр. – На набережній д'Орфевр знаходився департамент поліції.

Дозвольте надіслати вам з Провансу смоквин. – Вотрен іронічно натякав на каторгу, яка знаходилася в Тулоні (колишня провінція Прованс).

Марій Гай (бл. 157-86 до н.е.) – римський полководець і політичний діяч. У боротьбі з Суллою за диктаторство зазнав поразки й втік в Північну Африку, де знаходився зруйнований Карфаген.

Ви не знаєте, які чутки ходять про неї? – Про цю драму в родині графа де Ресто розповідається в повісті "Гобсек".

Сент-Пелажі – паризька в'язниця (проіснувала до 1899 р.).

Кошенівський пансіонер. – При Паризькій лікарні імені Кошена студенти-медики проходили практику й жили там.

... слухали молитву Мойсея – Мається на увазі арія із опери Дж.Россіні "Мойсей в Єгипті".

... майже самодержавних герцогів бургундських... – У середньовічній Франції герцогство Бургундія було одним з наймогутніших і до кінця XV ст. фактично незалежним від французьких королів.

Ніобея (Ніоба) – в грецькій міфології дочка Тантала, дружина Ліванського царя Аніона. Горда своїми дітьми, образила богиню Лато (Латону), яка стрілами з лука повбивала її дітей. Сама Ніобея скам'яніла з горя.

Полковник Шабер

Загинув під Ейлау... – У битві під Прейсіш-Ейлау 7-8 лютого 1807 р. Наполеон переміг об'єднані російсько-пруські війська. Битва була тривалою і кровопролитною.

Тальма в ролі Нерона. – Видатний французький актор Ф.Ж.Тальма виступав у ролі Нерона в трагедії Ж.Расіна "Британію".

Граф Імперії... – Наполеон наділяв аристократичними титулами своїх генералів, офіцерів та сановників; на відміну від спадкової аристократії їх називали "баронами імперії", "графами імперії" і т.д.

Шарантон – містечко під Парижем, де знаходиться лікарня для душевнохворих.

Я впаду навколішки перед Вандомською колоною... – Ця колона з бронзовою статуєю Наполеона була зведена в Парижі 1806 р. на честь отриманих ним перемог.

Після першого повернення короля... – Це повернення сталося після вступу військ антинаполеонівської коаліції в Париж на початку 1814 р. Друге повернення Людовіка XVIII відбулося після Ста днів, улітку 1815 р.

Росбах – село в Саксонії, біля якого в 1757 р. французькі війська потерпіли поразку від пруського короля Фрідріха II; Йена – місто в Тюрингії, під яким у 1806 р. Наполеон розгромив пруські війська.

Д.С.Наливайко

notes

Примітки

1

Ось так! (Іт.)

2

Не чіпайте мене (латин.).

3

Віддай левову частку (латин.).

4

В домі й поза ним (латин.).

5

Все правда (англ.).

6

Аж до п'ят (латин.).

7

Любий, любий, немає сумніву... (Іт.)

8

З одного тіста (латин.). Буквально: "З того самого борошна".

9

Кінцеву основу світу (латин.).

10

Засланий каторжник.

11

Отже (латин.).

12

Бог з машини (латин.) – театральний ефект; в переносному розумінні – несподіване розв'язання важкої справи.

13

Poire (фр.) – груша.

14

Час покаже (іт.).

15

Кожного вабить його пристрасть (латин.).

16

Заупокійні молитви.